

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

**SİYASÎ-SOSYAL VE EKONOMİK YÖNLERİYLE
DİYARBAKIR (1946-1960)**

Asım KAÇMAZ

Doktora Tezi

Ankara, 2022

SIYASÎ-SOSYAL VE EKONOMİK YÖNLERİYLE
DİYARBAKIR (1946-1960)

Asım KAÇMAZ

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2022

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

14.10.2022

Asım KAÇMAZ

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Tez Danışmanı Prof. Dr. Yasemin DOĞANER danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Asım KAÇMAZ

ÖZET

KAÇMAZ, Asım, Siyasî - Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Diyarbakır (1946-1960), Doktora Tezi, Ankara, 2022.

İnsanlık tarihinin ilk yerleşim yerlerinden biri olan Diyarbakır, ticaret yolları üzerinde yer almış ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Diyarbakır'da hüküm sürmüş devletlerin kültürel, sosyal ve ekonomik zenginlikleri günümüze kadar gelmiştir. Bu bağlamda Diyarbakır'ın 1946-1960 yılları arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı ortaya konulmuştur. Toplam dört bölümden oluşan tezin ilk bölümünde; ilin kısa bir tarihçesi, coğrafi konumu, ilin adı üzerindeki değişiklikler ve nüfus yapısı üzerinde durulmuştur. Tezin ikinci bölümünde; Diyarbakır'da kurulan siyasi partiler ve faaliyetleri, ülke genelinde yapılan dört genel seçimin şehre yansımaları, seçim mitingleri ve propagandaları, seçilen milletvekillerinin doğum yerleri, yaş grupları, eğitim seviyeleri ve meslekleri birinci el kaynaklardan istifade edilmek suretiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tezin üçüncü bölümünde Diyarbakır'ın sosyal ve kültürel alandaki faaliyetleri ve değişimi üzerinde durulmuştur. Eğitim alt başlığında özellikle TÜİK verileri detaylı analiz edilerek şehirde mevcut olan okul, öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir. Elde edilen veriler tek parti dönemi ve çok partili dönem olarak incelenmiş ve çeşitli karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu bölümde ayrıca halk eğitimi, kütüphaneler ve eğitim ile ilgili dernek ve kuruluşlar, Halkevi faaliyetleri, ulaşım, sağlık hizmetleri, spor faaliyetleri, sinema ve tiyatro alt başlıkları da yer almaktadır. Tezin dördüncü ve son bölümünde; Diyarbakır'ın ekonomik faaliyetleri elde edilen veriler ışığında değerlendirilmiştir. Ekonominin tarım ve hayvancılığa dayandığı şehirde bunlara bağlı gelişen sanayi, fabrika, küçük imalathaneler, el tezgâhları, oda, cemiyet ve derneklerin durumu açıklanmıştır. İlde üretimi en fazla yapılan tarım ürünleri ile hayvan türleri tespit edilerek, ülke ve bölge geneli karşılaştırmaları yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Diyarbakır, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Sosyal ve Kültürel, Ekonomi, Hayvancılık, Tarım.

ABSTRACT

KAÇMAZ, Asım, Diyarbakır with its Political, Social and Economic Aspects (1946-1960), Phd Thesis, Ankara, 2022.

Diyarbakır, one of the first settlements in human history, was located on trade routes and hosted many civilizations. The cultural, social and economic riches of the states that ruled in Diyarbakır have survived to the present day. In this context, the political, social and economic structure of Diyarbakır between 1946-1960 has been revealed. In the first part of the thesis, which consists of four parts; A brief history of the province, its geographical location, changes in the name of the province and its population structure are emphasized. In the second part of the thesis; The political parties established in Diyarbakır and their activities, the reflections of the four general elections held throughout the country on the city, election rallies and propaganda, the birthplaces of the elected deputies, age groups, education levels and professions have been tried to be revealed by making use of primary sources. In the third part of the thesis, the social and cultural activities and changes of Diyarbakır are emphasized. In the sub-title of education, the number of schools, teachers and students in the city is given by analyzing the data of TUIK in detail. The data obtained were analyzed as the single-party period and the multi-party period, and various comparisons were made. In this section, there are also sub-titles of public education, libraries and education-related associations and organizations, Community Center activities, transportation, health services, sports activities, cinema and theater. In the fourth and last part of the thesis; The economic activities of Diyarbakır were evaluated in the light of the data obtained. In the city, where the economy is based on agriculture and animal husbandry, the situation of industries, factories, small workshops, hand looms, chambers, societies and associations that develop depending on them is explained. The most produced agricultural products and animal species in the province were determined, and country and regional comparisons were made.

Key Words

Diyarbakır, Republican People's Party, Democrat Party, Social and Cultural, Economy, Livestock, Agriculture.

İÇİNDEKİLER

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	i
ETİK BEYAN	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
ÖNSÖZ	1
GİRİŞ.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
1.TARİHİ SÜREÇTE DİYARBAKIR, İDÂRİ VE NÜFUS YAPISI	8
1.1. XX. Yüzyıla Kadar Diyarbakır'ın Tarihi Gelişimi.....	8
1.1.1. Coğrafi Konum.....	11
1.1.2. Diyarbakır'ın Adı	12
1.2. İdari Yapı.....	15
1.2.1. Cumhuriyet Döneminde İdari Yapı	17
1.2.1.1. Diyarbakır Valileri.....	20
1.3. Nüfus Yapısı	24
İKİNCİ BÖLÜM	37
2. DİYARBAKIR'DA SİYASAL HAYAT	37
2.1. Tek Parti Döneminde Siyasal Hayat	37
2.2. Çok Partili Dönemde Diyarbakır'da Siyasal Hayat (1946-1960)	42
2.2.1. Cumhuriyet Halk Partisi	42
2.2.2. Demokrat Parti	64
2.2.3. Hürriyet Partisi	78
2.2.4. Milli Kalkınma Partisi	82

2.2.5. Cumhuriyetçi Millet Partisi.....	83
2.3. Genel Seçimler ve Diyarbakır.....	85
2.3.1. 1946 Yılı Genel Seçimleri.....	85
2.3.2. 1950 Yılı Genel Seçimleri.....	87
2.3.3. 1954 Yılı Genel Seçimleri.....	91
2.3.4. 1957 Yılı Genel Seçimleri.....	93
2.4. Diyarbakır Milletvekilleri.....	100
2.4.1. Doğum Yerleri.....	100
2.4.2. Yaş Grupları.....	103
2.4.3. Eğitim Düzeyi	103
2.4.4. Meslekler.....	106
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	110
3. DİYARBAKIR'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT	110
3.1. Eğitim.....	110
3.1.1. Tek Parti Döneminde Diyarbakır'da Eğitim (1923-1946)	114
3.1.2. Çok Partili Dönemde Diyarbakır'da Eğitim (1946 - 1960).....	118
3.1.2.1. İlkokul	118
3.1.2.2. Ortaöğretim	125
3.1.2.2.1. Klâsik Ortaöğretim Kurumları.....	125
3.1.2.2.1.1. Ortaokullar.....	125
3.1.2.2.1.2. Diyarbakır İlçe Ortaokulları	128
3.1.2.2.1.3. Liseler.....	131
3.1.2.2.1.4. Diyarbakır (Maarif) Koleji	135
3.1.2.2.2. Meslekî ve Teknik Öğretim.....	136
3.1.2.2.2.1. Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	137
3.1.2.2.2.2. Diyarbakır Kız Enstitüsü	142
3.1.2.2.2.3. Dicle Köy Enstitüsü-Dicle (Altı Sınıflı) Öğretmen Okulu	146
3.1.2.2.2.4. İlk Öğretmen Okulu (Üç sınıflı Öğretmen Okulu).....	150

3.1.2.2.2.5. İmam Hatip Okulları (Orta- Lise)	152
3.1.2.2.2.6. Diyarbakır Sağır- Dilsiz ve Körler Okulu	155
3.1.2.3. Diyarbakır’da Halk Eğitimi.....	156
3.1.2.3.1. Kütüphaneler	164
3.1.2.4. Eğitim İle İlgili Dernek ve Kuruluşlar	167
3.1.2.4.1. Öğretmenler Derneği	167
3.1.2.4.2. Diyarbakır Türk Eğitim Derneği	168
3.2. Diyarbakır Halkevi ve Faaliyetleri.....	171
3.2.1. Kuruluşu.....	171
3.2.2. Diyarbakır Halkevi Faaliyetleri.....	174
3.2.2. Diyarbakır Halkevi Başkanları ve Kapanışı	186
3.3. Ulaşım	189
3.3.1. Demiryolu Ulaşımı	191
3.3.2. Karayolu Ulaşımı	196
3.3.2.1. Şehir İçi Ulaşım ve Yol Çalışmaları	196
3.3.2.2. Fayton (Payton) Taşımacılığı	200
3.3.2.3. Otobüs Taşımacılığı.....	202
3.3.2.4. Trafik Denetleme	203
3.3.3. Uçak Seferleri.....	204
3.3.4. Kelek Taşımacılığı.....	206
3.4. Sağlık Hizmetleri	207
3.4.1. Hastaneler	210
3.4.2. Dispanserler ve Salgın Hastalıklar	216
3.4.3. Diğer Sağlık Kuruluşları	220
3.4.4. Sağlık Çalışanları ve Eczaneler	221
3.5. Spor Faaliyetleri.....	223
3.6. Sinema	230
3.7. Tiyatro	236

3.8. Yerel Basın	237
3.8.1. Diyarbekir (Diyarbakır)	237
3.8.2. Dicle (Diyarbakırda Dicle).....	239
3.8.3. Halkın Dili	239
3.8.4. İç Oğuz.....	239
3.8.5. Yeni Şark	240
3.8.6. Şark Postası.....	240
3.8.7. Tıp Gecesi	241
3.8.8. Sesleniş	241
3.8.9. Ümmid	241
3.8.10. Kelek.....	242
3.8.11. Yeni Yurt (Demokrat Yeni Yurd).....	242
3.8.12. Şarkspor	242
3.8.13. Demokrat Şark.....	242
3.8.14. Gökalp.....	243
3.8.16. Gayret	243
3.8.17. Ziya Gökalp.....	244
3.8.18. İleri Yurt.....	244
3.8.19. Müstakil Diyarbakır Sesi	244
3.8.20. Yeni Diyarbakır Sesi.....	244
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	248
4. EKONOMİK HAYAT	248
4.1. Tarım	249
4.1.1. Tarımsal Yapı ve Üretim	250
4.1.2. Hububat Ürünleri.....	253
4.1.3. Bakliyat Ürünleri	260
4.1.4. Sınai Ürünleri	264
4.1.5. Meyve ve Sebzeçilik.....	270

4.1.6. Tarım Aletleri.....	275
4.1.7. Tarımda Zararlı Haşereler ile Mücadele	278
4.1.8. Tarım ile İlgili Kurum ve Kuruluşlar.....	281
4.2. Hayvancılık.....	283
4.2.1. Büyük ve Küçük Baş Hayvancılık.....	284
4.2.2. Hayvansal Ürünler	290
4.2.3. İpekböcekçiliği	294
4.2.4. Tavukçuluk ve Arıcılık	297
4.3. Sanayi ve Ticaret.....	300
4.3.1. El Tezgâhları (Sanatları).....	301
4.3.2. Fabrikalar ve İmalathaneler.....	303
4.3.3. Madenler	306
4.3.4. Çarşı ve Pazar.....	309
4.3.5. Bankacılık Faaliyetleri	311
4.3.6. Ekonomi ile İlgili Kurum ve Kuruluşlar	313
4.4. Belediye Bütçesi	314
SONUÇ	318
KAYNAKÇA	326
EKLER.....	350
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU.....	360
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	362

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
a.g.b.	: Adı Geçen Bölüm
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDİE	: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
BİGM	: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü
BİUD	: Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü
BİUM	: Başbakanlık/Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü
Bkz.	: Bakınız
b.t.y.	: Basım Tarihi Yok
b.y.y.	: Basım Yeri Yok
C.	: Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CMP	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
Çev.	: Çeviren
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
HP	: Hürriyet Partisi
Haz.	: Hazırlayan
kg	: Kilogram
km	: Kilometre

MP	: Millet Partisi
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TKP	:Türkiye Köylü Partisi
TTK	:Türk Tarih Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve saire
Yay.	: Yayınları
y.y.	: Yayınevi yok

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: 1927-1940 Yılları Arasında Diyarbakır Vilayetinde Nüfus.....	26
Tablo 2: 1927-1940 Yılları Arasında Diyarbakır Şehir ve Kır Nüfusu.....	28
Tablo 3: 1945 Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayeti.....	29
Tablo 4: 1950 Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayeti.....	30
Tablo 5: 1955 Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayeti.....	32
Tablo 6: 1960 Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayeti.....	33
Tablo 7: CHP Diyarbakır İl Teşkilatı (1944).....	44
Tablo 8: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1945)	44
Tablo 9: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1946)	48
Tablo 10: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1948)	50
Tablo 11: CHP Diyarbakır Ali Pınar Semt Ocağı (1948).....	52
Tablo 12: CHP Diyarbakır Şinas Köyü Ocağı (1949).....	53
Tablo 13: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1949)	57
Tablo 14: CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kurulu (1950)	58
Tablo 15: CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kurulu (1951)	59
Tablo 16: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1951)	59
Tablo 17: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1952)	61
Tablo 18: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1955)	62
Tablo 19: DP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1951).....	69
Tablo 20: DP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1953).....	71
Tablo 21: DP Diyarbakır Merkez İlçe Kurulu (1958).....	74
Tablo 22: DP Diyarbakır İl Genel Kurulu (1959).....	75
Tablo 23: HP Diyarbakır İl Teşkilatı (1956)	79
Tablo 24: HP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1957).....	81
Tablo 25: Türkiye Geneli 1946 Seçimleri	85
Tablo 26: 21 Temmuz 1946 (8.Dönem) Diyarbakır Seçim Sonuçları	86
Tablo 27: Türkiye Geneli 1950 Genel Seçimleri	88
Tablo 28: 14 Mayıs 1950 (9. Dönem) Diyarbakır Seçim Sonuçları	89
Tablo 29: Türkiye Geneli 1954 Genel Seçimleri	91
Tablo 30: 2 Mayıs 1954 (10. Dönem) Diyarbakır Seçim Sonuçları	92
Tablo 31: Türkiye Geneli 1957 Genel Seçimleri	98
Tablo 32: 27 Ekim 1957 (11. Dönem) Diyarbakır Seçim Sonuçları.....	99
Tablo 33: Diyarbakır Milletvekillerinin Doğum Yeri ve Tarihleri.....	101

Tablo 34: Diyarbakır Milletvekillerinin Yaş Grupları	103
Tablo 35: Diyarbakır Milletvekillerinin Eğitim Durumları.....	104
Tablo 36: Diyarbakır Milletvekillerinin Meslekleri.....	106
Tablo 37: Diyarbakır’da Tek Parti Döneminde İlkokullar	114
Tablo 38: Tek Parti Döneminde Diyarbakır Orta Okulu.....	116
Tablo 39: Tek Parti Döneminde Diyarbakır İdadisi.....	117
Tablo 40: Diyarbakır’da Çok Partili Dönemde İlkokullar	121
Tablo 41: Çok Parti Döneminde Diyarbakır Lisesi (Orta-I. Devre)	126
Tablo 42: Çok Partili Dönemde Diyarbakır İlçe Ortaokulları	129
Tablo 43: Diyarbakır’da Çok Partili Dönemde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi	132
Tablo 44: Diyarbakır Koleji	136
Tablo 45: Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	138
Tablo 46: Diyarbakır Kız Enstitüsü	143
Tablo 47: Dicle Köy Enstitüsü - Dicle (Altı Sınıflı) Öğretmen Okulu	147
Tablo 48: Diyarbakır Erkek Öğretmen (İlk Öğretmen-Üç Sınıflı Öğretmen) Okulu...	150
Tablo 49: Diyarbakır İmam Hatip Okulları (Orta-Lise).....	153
Tablo 50: Diyarbakır Körler-Sağırılar Okulu	156
Tablo 51: Diyarbakır Akşam Kız Sanat Okulu.....	157
Tablo 52: Halkevi İdare Heyeti ve Şube Başkanları.....	173
Tablo 53: 1952 -1953 Yılı Diyarbakır’ın Tren Saatleri ve Güzergâhları	193
Tablo 54: 1952-1953 Yılı Diyarbakır’ın Ekspres Tren Saatleri ve Güzergâhları	193
Tablo 55: 1954-1955 Yılı Diyarbakır’ın Tren Saatleri ve Güzergâhları	193
Tablo 56: 1954-1955 Yılı Diyarbakır’ın Ekspres Saatleri ve Güzergâhları	194
Tablo 57: 1956-1960 Yılları Diyarbakır’ın Tren Saatleri ve Güzergâhları	194
Tablo 58: 1956 -1960 Yılları Diyarbakır’ın Ekspres Saatleri ve Güzergâhları	195
Tablo 59: 1943-1960 Arasında Diyarbakır’da Ulaşım Araçları	197
Tablo 60: Dağkapı Dört Yol Durağı	201
Tablo 61: Mardinkapı (Balıkçılarbaşı) Durağı	201
Tablo 62: 1952 Yılı Diyarbakır Uçak Seferleri	204
Tablo 63: 1957 Yılı Diyarbakır Uçak Seferleri	204
Tablo 64: 1958 Yılı Diyarbakır Uçak Seferleri	205
Tablo 65: Diyarbakır Kış Saati Uçak Seferleri (1958).....	205
Tablo 66: 1958 Yılı Diyarbakır-Ankara-İstanbul Uçak Seferleri	206
Tablo 67: 1960 Yılı Diyarbakır Uçak Seferleri	206
Tablo 68: Diyarbakır Numune Hastanesi Faaliyetleri.....	211

Tablo 69: Diyarbakır (Zühreviye).....	213
Tablo 70: Diyarbakır Trahom Tedavi Verileri	217
Tablo 71: Diyarbakır arazisinin taksimi.....	252
Tablo 72: 1945-1960 Yılları Arasında Diyarbakır’da Hububat Üretimi (Ton)	253
Tablo 73: 1945-1960 Yılları Arasında Diyarbakır’da Bakliyat Üretimi (Ton)	261
Tablo 74: Diyarbakır’da Sınaî Ürünlerinin Üretimi (Ton).....	264
Tablo 75: 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır’da Meyve Üretimi (Ton).....	270
Tablo 76: 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır’da Meyve Üretimi (Ton).....	271
Tablo 77: 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır’da Tarım Aletleri	276
Tablo 78: 1945-1960 Yılları Arasında Diyarbakır’da Büyükbaş Hayvancılık	284
Tablo 79: 1945-1960 Yılları Arasında Diyarbakır’da Küçükbaş Hayvancılık	288
Tablo 80: Et Üretimi (Ton)	290
Tablo 81: Süt Üretimi (Ton).....	292
Tablo 82: Deri ve Yün Üretimi.....	293
Tablo 83: İpek Tohumu ile Yaş Koza Üretimi	296
Tablo 84: Yıllara Göre Tavuk Sayısı ve Elde Edilen Yumurta	298
Tablo 85: Yıllara Göre Arı Kovanı Sayısı, Bal ve Balmumu Üretimi	299
Tablo 86: Diyarbakır Belediyesi’nin Gelir ve Giderleri (Lira).....	315

ÖNSÖZ

Diyarbakır; ticaret yollarının kesiştiği kavşak bir noktada yer alması ve verimli topraklara sahip olması sebebiyle tarihsel süreçte 33 medeniyete ev sahipliği yapmış kadim bir şehirdir. Bu medeniyetlerden devraldığı siyasi, ekonomik ve sosyal zenginliği günümüze kadar taşımıştır. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra eyalet olan Diyarbakır, bölgenin idari merkezi olmuş, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da müstakil bir il haline gelmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Diyarbakır sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda gözle görülür bir ilerleme kaydetmiştir.

Bu çalışmada, Diyarbakır şehrinin 1946-1960 yılları arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik alanlardaki gelişmeleri incelenmiştir. Tez çalışmasının tarih aralığı belirlenirken siyasi gelişmelere bağlı kırılmalara dikkat edilmiştir. 1946 yılı Türk siyasi tarihinde birçok açıdan önem arz eden bir tarihtir. Bu tarihte Cumhuriyetin ilanından itibaren ülkede uygulanan seçim sistemi değiştirilerek “tek dereceli seçim” sistemine geçilmiş, ayrıca yeni partilerin kurulması ve seçime girmeleriyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk defa çok partili genel seçim yapılmıştır. Bu genel seçimde iktidar değişmemiş ise de 1950 genel seçimlerinde bir ilk daha yaşanmış ve 1923'ten beri ülkeyi yöneten CHP seçimi kaybederek iktidarı kendi içinden çıkan bir grubun kurduğu partiye; Demokrat Parti'ye devretmiştir. Demokrat Parti iktidarının sona erdiği 1960 yılına kadar olan dönem bu tezin zaman aralığını oluşturmaktadır.

“Siyasî-Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Diyarbakır (1946-1960)” adlı doktora tez çalışmamın her aşamasında desteklerini esirgemeyen, beni sürekli yönlendiren, tavsiyelerde bulunan ve bu çalışmamın tamamlanmasını sağlayan kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Yasemin Doğaner'e teşekkürü bir borç bilirim. Tez izleme komitesinde yer alan ve çalışmamın her aşamasında kıymetli değerlendirmeleri ile bana katkı sağlayan, yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Mustafa Yılmaz'a şükranlarımı sunarım. Yine tez izleme komitesinde yer alan ve çalışmamın her aşamasını dikkatlice inceleyen, küçük ayrıntılar ile yeni ve özgün sonuçlara ulaşmamı sağlayan Prof. Dr. Hakan Uzun hocama ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca doktora tez savunma sınavında yer alan ve tespitleriyle bana yol gösteren, önemli fikirlerini sunan Prof. Dr. Erdal Aksoy hocam ile Doç. Dr. Sadık Erdaş hocama çok teşekkür ederim. Kaynak

tarama esnasında bana her türlü kolaylığı sağlayan ve yardımlarını esirgemeyen Milli Kütüphane ile Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi çalışanlarına teşekkür ederim. Çalışmamın değerlendirilmesinde yardımlarını esirgemeyen değerli meslektaşım Dr. İbrahim Tavukçu'ya müteşekkirim. Ayrıca çalışma süresince sürekli yanımda olan ve manevi desteğini esirgemeyen kıymetli eşim Ruken ve kızım Alya Kaçmaz'a ve annem ile babama minnettarım.

GİRİŞ

Şehir tarihi çalışmaları, ülkemizde son dönem tarih çalışmalarında önemi gittikçe artan, popüler hale gelen alanlardan biridir. Bu bağlamda yakın dönemde yapılan akademik çalışmalar içinde; şehir tarihini ihtiva eden yüksek lisans ve doktora çalışmalarının sayısının önemli ölçüde arttığını söylemek mümkündür. Bu alana duyulan ilgiye paralel olarak şehir tarihlerini konu alan ve bilimsel bir boşluğu dolduran özgün metinler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak bu bağlamda ifade edilmesi gereken önemli bir husus da Osmanlı şehir tarihi çalışmalarına oranla Cumhuriyet dönemi şehir tarihi çalışmalarının sayısının daha az olduğu gerçeğidir.

Kaynak ve Yöntem Tahlili

Osmanlı şehir tarihçiliğine ilişkin çalışmaların niceliğine paralel olarak Cumhuriyet dönemi şehir tarihi çalışmalarında da zamanla önemli ölçüde artış olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle bu alana yönelik çalışmalar 2000’li yıllardan sonra ivme kazanmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Üftade Çukurova, Gaziantep Kentinde Sosyal Yapı (1856-1950), Bayram Akça, Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960), Selman Yaşar, Siyasal, Sosyal, Ekonomik Yönleriyle Afyon (1923-1960), Zehra Arslan, Demokrat Parti Döneminde Trabzon (1950-1960), Fatih Özçelik, Cumhuriyet Döneminde Düzce (1946-1960), Erdem Çanak, Cumhuriyet Döneminde Tarihi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956), Ömer Akgümüş, Çok Partili Hayatın Topluma Yansıması, Ankara Örneği, Hüseyin Tosun, Çok Partili Sistemin Topluma Yansıması, Kırşehir Örneği, İsmail Özdoğan, Rize (Merkez İlçe) Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı (1923-1960), Ahmet Güleç, Demokrat Parti İktidarında Hatay’da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Ömer Faruk Koçi, Siirt Vilayetinde, Sosyal, Siyasal ve Kültürel Faaliyetler (1931-1956).

Bu çalışmalar arasında tez konumuzun tarihsel sınırlarını oluşturan kentin 1946-60 döneminden önceki evresini ele alan bir diğer önemli çalışma ise Ercan Çağlayan tarafından kaleme alınan “Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)” adlı doktora çalışmasıdır. Bu çalışmadan kentin cumhuriyetin başlarındaki değişim ve dönüşümüne dair serüvenini takip etmek mümkündür. Şehrin 1946’dan sonraki sürecini incelediğimiz bu doktora çalışmasında ise kentin 1946-1960 yılları arasındaki dönemine odaklanılmış,

ülkede önemli siyasi kırılmaların yaşandığı bir geçiş döneminde Ankara'dan yüzlerce kilometre uzakta; Diyarbakır'da bu değişim ve dönüşüm sancılarının nabızı bütünsel bir perspektif ile tutulmuş; kentin 14 yıllık tarihinin resmi çizilmeye çalışılmıştır.

Doktora tezinin temel sorunsalı anılan dönemde Diyarbakır'ın siyasi, sosyal ve ekonomik açılardan durumunu incelemek, siyasi değişim ve dönüşümün kentin çehresini nasıl değiştirdiğini, kentin önceki döneme ilişkin verileri ile mukayese ederek ortaya koymak; kente dair çeşitli kaynaklardan elde edilen veriler ile Diyarbakır'ın yakın dönem tarihine ait bir kesitini aydınlatmaktır. Bu araştırma yapılırken bazı sorunsallara cevap aranmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda irdelenen bazı temel sorunlar belirlenmiştir; bunlar şöyledir: Diyarbakır'ın çalışmamıza konu olan 1946-60 dönemi ile bu dönem öncesindeki genel durumu arasındaki farkların neler olduğu, değişim ve dönüşümün hangi alanlarda ne şekilde cereyan ettiği, bu değişim ve dönüşümün ülke genelinde meydana gelen gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde genel perspektifte nereye konumlandığı sorunsalı çalışmamızın cevap aradığı en temel sorunsaldır. Bu soruya cevap bulma çabamız aynı zamanda Ankara'nın Diyarbakır'a bakışını belirleyen parametlerin neler olduğunu, kente dönük geliştirilen başta siyasi, sosyal ve ekonomi politikaları belirleyen unsurların hangi dinamiklerden kaynaklandığını da ortaya koyacaktır. Böylece anılan iki dönem arasında hükümetlerin kente bakışlarında herhangi bir farklılık ya da kırılma olup olmadığı varsa bu değişimin hangi sebeplerden kaynaklandığı da tespit edilmiş olacaktır. Bu temel sorunsala bağlı olarak irdelenecek ve cevabı aranacak olan diğer sorular şöyledir:

Tek Parti iktidarından çok partili hayata geçişin Diyarbakır'daki yansımalarının nasıl olduğu, kentte siyaseti belirleyen temel unsurların hangi dinamiklere dayandığı, siyaset kurumunun bileşenleri açısından bakıldığında ülkenin genel durumundan farklı olarak kente “özgün” siyasi dinamiklerin olup olmadığı meselesi üzerinde yoğunlaştığımız bir soru olmuştur.

Çalışmada cevabı aranan bir başka soru kentin sosyal ve kültürel hayatını etkileyen eğitim yapısını şekillendiren unsurların neler olduğu meselesidir. Bu soru kapsamında eğitim kurumlarının nitelik ve nicelik durumu, kentin ihtiyaçlarına ne ölçüde cevap verdiği ve kente yapılan eğitim yatırımlarının ülke geneline oranının ne olduğu gibi hususlara da açıklık getirilmiş olacaktır.

Bu çalışmada cevabı aranan bir başka soru ise anılan dönemde kentin demografik yapısının nasıl bir değişim ve gelişim gösterdiği meselesidir. Bu soru temelinde kentin nüfusunun hem kent özelinde hem de bölge ve ülke bazında geçirdiği değişimin sebeplerinin ne olduğu, kent sosyolojisinde meydana gelen değişimin ülke genelinde meydana gelen gelişmelerle bağlantısının olup olmadığı meselelerine yönelinmiş, kentin demografik hareketlerine etki eden unsurlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Cevap aradığımız sorulardan bir diğeri de kentin ekonomik hayatına ilişkindir. Bu bağlamda irdelenecek olan temel husus kent ekonomisini oluşturan unsurların neler olduğu, mevcut durumun rehabilitasyonu açısından hükümetlerin kente hangi yatırımları yaptığı ve bu yatırımların hangi alanlarda yoğunlaştığı meselesidir. Bu hususta izaha muhtaç olan bir başka husus ise kentin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla atılan adımların genel ihtiyacı ne ölçüde karşıladığı sorusu olacaktır. Bu sorulara verilecek olan cevaplar hükümetlerin anılan dönemde Diyarbakır'a yaptıkları ya da yap(a)madıkları yatırımların bilançosunu da ortaya koyacaktır. Çalışmada söz konusu sorulara cevap vermemizi sağlayacak verilere ulaşılmaya çalışılmış, elde edilen veriler üzerinden Diyarbakır'ın anılan döneminin röntgeni çekilmeye çalışılmıştır.

Şehir tarihi çalışmaları, esas olarak metodolojik bağlamda şehre ait veriler üzerinden çeşitli materyal ve donelerin işlenmesi ve yorumlanması suretiyle çerçevesi çizilen akademik çalışmalardır. Diyarbakır'ın 1946-1960 dönemine odaklanılan bu doktora tezine ait veriler de bu yöntem ile ele alınmış, değerlendirilmiştir. İlk aşamada kentin tarihinin hangi yönlerden ele alınacağı belirlenmiş bu kapsamda kentin tarihi, anılan dönemin sınırları içinde kalmak üzere, siyasi, sosyal ve ekonomik olarak dört bölüme ayrılmıştır. Her bölüme ilişkin çeşitli kaynaklardan elde edilen veriler bir havuzda birleştirilerek ilgili başlığın ham belge ve bilgilerden oluşan taslak metni oluşturulmuş, diğer konu başlıklarında da aynı yöntem takip edilerek taslak metin elde edilmiş, nihai olarak bütün veriler çeşitli yöntem ve şekillerle değerlendirilerek asıl metin ortaya çıkarılmıştır.

Doktora tezinde birçok arşiv ve kütüphaneden istifade edilmiş, ilgili arşiv ve kütüphanelerde yapılan araştırmalar sonucunda konuya ilişkin olarak tespit edilen belgeler temin edilerek kullanılmıştır. Bu bağlamda istifade edilen arşiv, kütüphane ve diğer resmi kaynaklar: Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), TBMM

Kütüphanesi ve Arşivi, TÜİK Arşivi, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Milli Kütüphane, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Dicle Üniversitesi Kütüphanesi Diyarbakır Kitaplığı birimidir. Ayrıca Diyarbakır ile ilgili daha önceden yapılan çalışmalar incelenmiş ve döneme tanıklık etmiş kişiler ile sözlü tarih çalışması yapılmıştır.

Yerel tarih çalışmalarının önemli kaynaklarından biri şehir arşivleridir. Fakat ülkemizde şehir arşivleri oluşturulmadığı için araştırmacılar bir takım zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu tez çalışmasının kaynak taramasında; Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Diyarbakır Nüfus Müdürlüğü gibi kurumlar ziyaret edilmiş; fakat söz konusu kurumların arşivlerinin mevcut olmadığı belirtilmiştir. Bu husus üzerine kente dair önemli verilerin muhafaza edildiği Millî Kütüphane, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ile TÜİK Arşivi üzerine yoğunlaşmıştır. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde yapılan çalışmada doktora tezinin muhtevasına uygun olarak 1946-1960 yılları arasında Diyarbakır ile ilgili mevcut olan belgeler tespit ve temin edilmiştir.

Milli Kütüphane de şehir tarihi araştırmalarında önemli bir yeri olan süreli yayınlar arşivine girilmiş, burada tespit edilen gazete ve dergilerden yararlanılmıştır. Araştırma dönemimiz kapsamında Diyarbakır'da çıkmış olan on beş gazeteden on ikisine (Diyarbakır, Yeni Şark, Şark Postası, Sesleniş, Ümmid, Demokrat Şark, Gökalp, Demokrasiye Güven, Demokrat Kale, Gayret, Ziya Gökalp, Diyarbakır'ın Sesi) ulaşılmıştır. Ayrıca İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde yapılan çalışmalar neticesinde elde ettiğimiz iki yerel gazete (Dicle ve Yeni Yurd) ile bir (Karacadağ dergisi) yerel derginin incelenmesi sonucunda tez konumuzla ilgili olan siyasî, sosyal ve ekonomi haberlerinin yer aldığı ilgili yazılar değerlendirilmiştir.

Araştırma yapılan yerlerden biri de TBMM Kütüphane ve Arşividir. Adı geçen arşivde yapılan çalışmalarda 1946-1960 arasında yapılan dört genel seçim sonucu Diyarbakır ilinde seçilen milletvekillerinin Tercüme-i Hâl Kâğıtları ve Seçim Mazbataları ile TBMM Zabıt Cerideleri'ne başvurulmuştur. Zabıtlardan 1946-1960 yıllarını kapsayan ve dört dönem boyunca ele alınan konuların Diyarbakır'ı kapsayan siyasi, sosyal ve ekonomik hayat hakkındaki konular uygun başlıklar altında verilmiştir.

Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayınlanmış olan istatistikler ve eserlerden Diyarbakır ile ilgili önemli veriler elde edilerek diğer şehirler ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Ayrıca bu çalışma; Resmi Gazete, telif eserler, makaleler, bildiriler, ansiklopediler, il yıllıkları ve lisansüstü tezler ile desteklenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TARİHİ SÜREÇTE DİYARBAKIR, İDÂRİ VE NÜFUS YAPISI

1.1.XX. Yüzyıla Kadar Diyarbakır'ın Tarihi Gelişimi

Diyarbakır ticari yolların kavşak noktasında olması sebebiyle Güneydoğu Anadolu bölgesinin merkezi konumundadır. İskâna açık ve çevresinin surlarla çevrili olmasından dolayı birçok kavim tarafından ele geçirilmek istenmiş ve saldırılara hedef olmuştur. Diyarbakır'da bulunan sağlam kaleler geçmiş dönemlerde şehre hâkim olan toplumlar için idare merkezi konumundaydı. Ayrıca coğrafi konumundan dolayı güçlü devletlerin, beyliklerin istilasına zemin hazırlamaktaydı. Bu sebeple Diyarbakır'a birçok kez saldırılar olmuş ve burada bulunan tarihi eserler ya zarar görmüş ya da yıkılmıştır. Dolayısıyla Diyarbakır'a hâkim olan uluslar bir taraftan şehri tahrip ederken, diğer taraftan tekrar inşa etmişlerdir. Diyarbakır'ın idaresi bu özel konumundan dolayı sürekli el değiştirmiştir¹.

Diyarbakır surları, iç kale ve dış kaleden oluşmaktadır (Bkz.Ek-1). Surların kesin yapılış tarihi tam olarak bilinmese de iç kalenin tahmini M.Ö 3700–3500 yılları arasında Hurri (Subaru) - Mitanniler² tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Daha sonra Diyarbakır'a hâkim olan her devlet şehir merkezini korumaya almak için kale inşasına girişmiş ve surları genişletmiştir. Roma İmparatoru II. Constantius döneminde (M.S 349) surlar onarılmıştır. 362 yılında Roma'nın Nisibis (Nusaybin) Kalesi Sasanilerin eline geçince burada yaşayan halk Diyarbakır'a gelerek kalenin batı kısmındaki düzlük alana yerleşmişlerdir. 367–375 yılları arasında şehrin batı surlarının bir kısmı yıkılarak, bu bölgeye göç eden halk sur içine alınmıştır. Böylece Diyarbakır Surları yeni şeklini almıştır³.

¹ Ahmet Zeki İzgöer (Haz.), **Diyarbakır Salnameleri (1869-1905)**, Büyükşehir Belediyesi Yay., C. 3, İstanbul, 1999, s. 253.

² Yukarı Dicle Bölgesinin ilk uygar halkı Hurriler, Subarular'un kökeninden sayılırlar. Babil dilinde Hurri 'mağara' anlamına gelir. Diyarbakır'ı da içine alan bu bölge, M.Ö. 2 bin yılının ortalarında Hurri ve Mitanni adında iki konfederasyona ayrılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Akbulut, **Diyarbakır, Tükelmat Yay.**, İzmir, 1996, s. 13; Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar**, C.1, Neyir Matbaası, Ankara, 1987, s. 50-60.

³ Zeynel Abidin Çiçek, **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır, 2007, s. 29.

Diyarbakır'da M.Ö. 3500–1260 yılları arasında Hurri egemenliği sürmüştür. Bunlar Zağros dağları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Kuzey Suriye sahalarına yayılmışlardır. M.Ö. 3000 yılları başında Akad Kralı Naram-Sin Diyarbakır'a saldırmış ve Pir Hüseyin köyünü ve çevresini almıştır⁴. Akadlar M.Ö. 2156-2120 yıllarında hüküm sürmüştür. Daha sonra Hurri boyları siyasi bir hâkimiyet kurmuşlardır. M.Ö. 1500'den sonra Mitanniler, bu kavmi kendilerine tabi kıldılar. Hitit ve Asurlular tarafından ortadan kaldırılan Hurri ve Mitannilerin yerine⁵ M.Ö. XIV. yüzyıl sonlarında Asurlular geçmiştir. Asurlular hâkimiyetinden sonra M.Ö. 775-736 yıllarında Diyarbakır'ı Urartular yönetmiştir. Daha sonra sırasıyla, İskitler (M.Ö. 653-625), Medler (M.Ö. 625-550), Persler (M.Ö. 550-331), Makedonyalılar (M.Ö. 331-323), Selevkoslar (M.Ö. 323-140), Partlar (M.Ö. 140-85), Büyük Tigran (M.Ö. 85-69), Romalılar (M.Ö. 69-53) hâkimiyetine girmiştir. Bölge, milattan sonra Roma ve İran mücadelesine sahne olmuştur. Şehir önce Partlar daha sonra tekrar Romalılar'ın (M.Ö. 53- M.S. 231) eline geçmiştir. İki devlet arasındaki mücadele yıllarca (231-359) sürmüş ve Diyarbakır hâkimiyeti sürekli el değiştirmiştir. Bu dönemde 40 yıllık bir barış süreci yaşandıktan sonra iki devlet arasında çatışmalar tekrar devam etmiştir. Diyarbakır 359 ve 502 yıllarında Sasani işgaline yeniden uğramıştır. Daha sonra Bizans kontrolüne geçen Diyarbakır, 639 yılında İslam Devleti tarafından alınmıştır⁶.

Hiz. Ömer döneminde İyaz bin Ganem kumandasındaki İslam orduları tarafından 639 yılında Diyarbakır fethedilmiş ve bu fetihle birlikte Anadolu'nun kapıları Müslümanlara açılmıştır⁷. Dört Halife Döneminde, Emeviler ve Abbasiler'in hâkimiyeti altında olan Diyarbakır 869 yılında Şeyhoğulları Emirliği altına girmiştir. 30 yıl şehirde hüküm süren Şeyoğullarından tekrar Abbasi yönetimine geçmiştir. Daha sonra sırasıyla Hamdaniler (930–978), Büveyhoğulları (978-984), Mervaniler (984–1085), Büyük Selçuklular

⁴ Bu köyde Naram-Sin steli kitabesinde bilgi mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Beysanoğlu, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri**, Şehir Matbaası İstanbul, 1963, s. 3; Ahmet Necdet Sözer, **Diyarbakır Havzası**, İş Matbaacılık, Ankara, 1969, s. 43.

⁵ Sözer, a.g.e., s. 43.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Adil Tekin-Nevin Soyukaya, **Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent**, Dicle Üni. Basımevi, Diyarbakır, 1997, s. 13-14; Şevket Beysanoğlu, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayını No:3, Şehir Matbaası İstanbul, 1963.

⁷ Sözer, s. 44-45; İhsan Işık (Ed), **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.1, Elvan Yay. 36, Ankara, 2013, s. 459-460.

(1085–1093), İnalogulları 1(097–1142), Nisanoğulları (1142–1183), Hasankeyf Artukluları (1183–1232), Mısır ve Şam Eyyubileri (1232–1240), Anadolu Selçukluları (1240-1302), Mardin Artukluları (1302-1394), Moğollar (1394–1401), Akkoyunlular (1401–1507) ve Safeviler (1507–1515) Diyarbakır’a egemen olmuşlardır⁸.

Müslüman Araplar tarafından fethedildikten sonra Osmanlılar dönemine kadar şehirde birçok devlet hüküm sürmüştür. 1507- 1515 Şah İsmail zamanında Safevilerin hâkimiyeti altında olan Diyarbakır, Çaldıran savaşında Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim’e yenildikten sonra Diyarbakır halkı Safevi idaresine başkaldırmıştır. Yavuz Sultan Selim’e gönderilen bir haberde Diyarbakır halkının Osmanlı idaresine katılmak istediklerini bildirmeleri üzerine hükümdar, Bıyıklı Mehmet Paşa komutasında bir orduyu Diyarbakırlıların yardımına göndermiş ve şehir 10 Eylül 1515 tarihinde Osmanlılara katılmıştır. Bıyıklı Mehmet Paşa Diyarbakır’a ilk Osmanlı Beylerbeyi olarak tayin edildikten sonra, Diyarbakır eyalet merkezi haline getirilmiş ve bölgedeki iki Osmanlı Sancağı⁹ ve sekiz beylik buraya bağlanmıştır¹⁰. Osmanlı döneminde en geniş ve en önemli eyaletlerden biri haline gelen Diyarbakır, doğu seferlerinde ordunun hareket üssü ve kışlağı olmuştur¹¹.

1517 yılında Mardin’in Osmanlı idaresine geçmesiyle Diyarbakır’ın mülki yapısında değişim yaşanmıştır. Bölgedeki Hısnıkeyfa, Ergani, Ruha (Urfa) ve Siirt Diyarbakır idaresine verilmiştir. 16. yüzyıl ortalarından sonra Diyarbakır’a bağlı olan Bitlis, Van Beylerbeyliğine bağlanmıştır. 17. yüzyılın ortalarında Cizre ve Hazro Diyarbakır Beylerbeyliğine katılmıştır. Diyarbakır Beylerbeyliği fethinden 18. yüzyıla kadar Osmanlı klasik eyalet sistemi özelliğini korumuştur. Erzurum, Van ve Rakka’nın eyalet olmasıyla Diyarbakır Eyaleti küçülmüş olsa da Doğu Anadolu’nun en büyük eyaleti olma

⁸ Tekin-Soyukaya, **a.g.e.**, s. 13-14; Ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar**, s. 154-380.

⁹ Eyalet on dokuz sancağa ayrılmış olup on biri Türk idarecilerine, sekizi de Kürt Beylerine tahsis edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Beysanoğlu-Salih Turhan, **Diyarbakır Musikî Folkloru**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., Diyarbakır, 1996, s. 535-536; Sözer, **a.g.e.**, s. 47-48.

¹⁰ Adil Tekin, **Diyarbakır**, Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği Yay. No: 22, İstanbul, 1971, s. 11, s. 12-15; Sözer, **a.g.e.**, s. 47.

¹¹ Kanuni Sultan Süleyman İran seferi dönüşü 20 Ekim 1535 tarihinde Diyarbakır’a gelerek yirmi iki gün burada kalmıştır. Kanuni Sultan Süleyman ikinci İran seferine giderken 29 Eylül 1549 tarihinde ikinci kez Diyarbakır’a gelmiştir. 21 Eylül 1635 tarihinde Sultan IV. Murat’ta Diyarbakır’a gelip 14 gün kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, s.153-155.

özelliğini korumuştur. 19. yüzyıl başlarında Diyarbakır 35 sancak ve 22 kazadan oluşmaktaydı¹².

Diyarbakır Eyaleti Osmanlılar döneminde istikrarlı bir hayata kavuşmasına rağmen, Celâli isyanlarında, 19. Yüzyıl başlarında yaşanan âyan çekişmelerinde, Tanzimat ile ocaklı beylerin kaldırılması (1847-1870) ve Ermeni komitecilerin çarpışmalarında yer yer zarar görmüştür. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen zaman içinde bölgedeki ıslahatlara devam edilmiş olup, emâret, yurtluk ve ocaklıklar kaldırılmıştır¹³.

Tanzimat döneminde Osmanlı eyalet yönetimi anlayışındaki değişim ile birlikte 1864'te Tuna Vilayetinde başlatılan ve ardından 1867'de Diyarbakır'ı da içine alacak şekilde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilerek bütün mülkî teşkilatlar yeniden düzenlenmiştir¹⁴ 1869 yılında Diyarbakır Ma'mûretülazîz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından oluşmaktaydı. Diyarbakır vilayetine bağlı birçok yer de kaza haline getirilmiştir. İkinci Meşrutiyet döneminde Diyarbakır vilayeti biri merkez olmak üzere dört sancağa (Siverek, Mardin, Ergani) ayrılmıştır¹⁵. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde özellikle I. Dünya Savaşı ve sonrasında zor koşullar altında olan Diyarbakır, Milli Mücadele sırasında da kendisine düşen vazifeleri yapmış ve Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı kalarak hareketi desteklemişlerdir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Diyarbakır'da sosyal, kültürel ve ekonomik alanda gelişmeler yaşanmıştır. 1924 Anayasası ile birlikte il, ilçe, nahiye, kasaba ve köy şeklinde yapılan düzenlenmeyle Diyarbakır il statüsünü almıştır¹⁶. Sonuç olarak, Diyarbakır toplam 33 farklı medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu süreçte hüküm sürmüş devletler tarafından çeşitli mimari eserler yapılmış olup bazıları günümüze kadar gelmiştir.

1.1.1. Coğrafi Konum

Fırat ve Dicle nehirleri arasında geniş bir düzlükte yer alan Diyarbakır, dönemin tarih ve coğrafya kitaplarında, cezire-i ma-beyne'n-nehreyn (iki nehir arası) diye geçmektedir.

¹² Ali Fuat Örenç, "1867 Vilayet Düzenlemesinden I. Dünya Savaşı Başlarına Kadar Diyarbakır'da Mülki Yapı", **Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır**, C.1, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd. (ed), Manas Yay., Ankara, 2019, s.79-80.

¹³ Sözer, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁴ Örenç, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁵ Işık, **a.g.e.**, s. 467.

¹⁶ İbrahim Sarı, **Şehrimiz Diyarbakır**, Diyarbakır Büyükşehir Yay., İstanbul, 1996, s. 14-15.

Araplar tarafından *El-Cezire*, Eski Yunanlılar tarafından ise *Mezopotamya* olarak anılmıştır. Diyarbakır geniş ve verimli topraklara, ılıman bir iklime ve de zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması nedeniyle yerleşime ve gelişime açık bir şehir olmuştur¹⁷.

Diyarbakır, insanlık tarihinde önemli bir konuma sahip olmasının yanında, Güneydoğu Anadolu'nun önde gelen şehirlerinden biridir. Batısında Karacadağ, kuzeyinde Toros Dağları, güneyinde Mardin tepelerinin çevrelediği Diyarbakır, 40° 20' enlem; 37° 50' boylamında, deniz seviyesinden 650 m yükseklikte Dicle Nehrinin hemen yanında geniş bir düzlükte yer almaktadır¹⁸. Karasal iklimin hâkim olduğu kentte, kuzeyde yer alan yüksek dağlar, yazın serin havanın kente girişini engellemektedir. Bu yüzden yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk ve az yağışlı geçmektedir. Buna karşılık kent, bitki örtüsü zengin olmamakla birlikte hububat ekimine, bahçe ziraatına ve geniş yaylalarda hayvancılığa elverişlidir.

Diyarbakır, batısında Adıyaman, Şanlıurfa ve Malatya; doğusunda Batman ve Muş; güneyinde Mardin, kuzeyinde Bingöl ve Elazığ illeri ile komşudur¹⁹. Diyarbakır'ın coğrafi konumuna baktığımızda doğu ile batıyı birleştiren bir yolun ana kavşağında yer almaktadır. Bu yönüyle Diyarbakır, hem stratejik hem de önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini günümüze kadar korumuştur.

1.1.2. Diyarbakır'ın Adı

Diyarbakır şehrinin eski isimleri üzerinde çok farklı görüşler ortaya atılmış ve üzerinde çeşitli tartışmalar olmuştur. Tarih boyunca birçok isimle bilinen Diyarbakır şehri “Amid, Amidi, Amida, Kara Amid, Diyar-ı Bekir” isimleri ile anılmıştır. Fakat tarihsel süreç içerisinde daha çok “Amid ve Diyâr-ı Bekir” isimlerinin kullanıldığını görmekteyiz²⁰.

Şehrin adı ilk olarak Asur kaynaklarında “Amidi”²¹ diye geçmektedir. M.Ö. 1260 yıllarından kalma ve Asurlulara ait olduğu düşünülen bir kılıç kabzasında Amidi

¹⁷ İzgöer, **a.g.e.**, C. 4, s. 361-362.

¹⁸ Orhan Cezmi Tuncer, “Diyarbakır Kent Kimliği”, **I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Ankara, 2000, s. 164.

¹⁹ Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar**, C.1, s. 1.

²⁰ Cuma Karan, **Diyar-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi**, Ensar Yay., s. 45.

²¹ *Amidi* isminin M.Ö. 305 yıllarını içeren Asur belgelerinde yazılı bir bilgi olduğu bilinmektedir. Asurlu I. Salmanasarin MÖ. 1260 yıllarındaki fethinin hatırasını gösteren kılıç kabzasında *Amid* olarak yazıldığı bulunmuştur. I. Tiğlatpalasar'ın 1116'daki fethinde böyle anılmış olup, milattan önce 800, 762, 726, 705

yazmaktadır. Asur hâkimiyetinden itibaren buranın Amidi ismi ile anılması, bu şehrin ilk hâkimleri olan Hurri/Mitani Devleti'nden kaldığını göstermektedir²².

Part'ların Küçük Arsaklı (Arşakunik) sülalesinden II. Tiridadhan'ın (287-323) tarihini yazan Agathangelos, 305 yılında Hristiyan dininin yayıldığı bölgeleri belirtirken Diyarbakır için Amid ismini kullanmıştır. İslamiyet'ten önce Süryani ve Arapça eserlerinde de Amid olarak geçmektedir²³. Diyarbakır salnamesinde Cizre ve Rum toplumlarının sınır kesimlerine Amid denildiği ve Diyarbakır'ın bu iki bölge arasında yer alması nedeniyle Rum ve Arap tarihçiler Amid ismini kullanmışlardır²⁴.

Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus, 359 yılında gezdiği Diyarbakır'dan "Amida" ismiyle bahsetmiştir. Daha sonraki Roma ve Bizans kaynaklarında Amida isminin kullanıldığı görülür²⁵. Yunan ve Latin kaynaklarında "Amido veya Amida" olarak geçer²⁶.

Diyarbakır isminin ilk önce Amid olduğu daha sonra Arab kökenli Bekr Bin Vail tarafından şehrin alınmasından sonra şehrin isminin Bekr Bin Vail'e isnat edilerek Diyar-ı Bekir olduğu belirtilmektedir. Nitekim VIII. yüzyıl sonrası İslam kaynaklarında bölgeye Diyar-ı Bekir denilmiştir²⁷. M. Şefik Korkusuz, Amid ismiyle ilgili Evliya Çelebi Seyahatnamesinden şöyle bir rivayet aktarmaktadır: "O asırda yıldız gibi temiz bir hükümdar kız vardı ki Amalak kızlarından idi. Yunus peygambere iman getirip Müslüman oldu. Gayet zengin olduğundan Hazret-i Yunus'un öğretmesi ile bu

tarihli Asur yıllıklarında *Amidi* valileri ifadesi kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karan, **a.g.e.**, s. 45-46; Çiçek, **a.g.e.**, s. 8.

²² Şevket Beysanoğlu, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, s. 6; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar**, C.1, s. 5-6; M. Fahrettin Kırzioğlu, "**Kara Amid (Diyarbakır) Tarihçesi ve Abidelerin Küçük Kılavuzu**", Kara Amid (Diyarbakır) Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği Yay., Mayıs 1956, s. 1; Remzi Balin, **Diyarbakır Tarih-Coğrafya-Kültür**, 1973, s. 10-11.

²³ Beysanoğlu, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, s. 6; Karan, **a.g.e.**, s. 45.

²⁴ İzgöer, **a.g.e.**, C.3, s. 254.

²⁵ Beysanoğlu, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, s. 6.

²⁶ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 1; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ına Genel Bir Bakış", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, Bahaeddin Yediyıldız; Kerstin Tomenendal, (Ed.), C. 1, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2008, s. 17-18.

²⁷ İzgöer, **a.g.e.**, C.3, s. 254; Beysanoğlu, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, s. 7; Karan, **a.g.e.**, s. 28.

Diyarbakir'i siyah granit taşından yaptırdığı için, o kızın adına nispetle Acem (arap olmayan, yabancı) tarihçileri buraya Diyar-ı Bîkr (kız diyarı-kız şehri) "demişlerdir"²⁸.

İslam fetihleri sonrası Diyarbakır'ın surları ve yapıtları kara taşlarla örtülü olmasından dolayı Kara Amid²⁹ olarak da anılmıştır. Arap kaynaklarında bu ifadenin karşılığı olan "Âmidü's-sevdâ"³⁰ adı kullanılmış ve bu isimle bazı eserler yayınlanmıştır³¹.

Mardin Artukluları döneminde *Amid* şehrine hükmedenlerden Necmüddin Alpi (1152-1176) bakır paralarında "Necmeüddin Meliki Diyârbekr"; Kutbüddin İl-gazi (1176-1184) paralarında "Melik ül'Ümera Şâh-i Diyârbekr"; Hüsâmüddin Yavlak (1184-1200) 1191 tarihli para da "Melik-i Diyârbekr"; Nasîrüddin Artuk (1200-1239) 1203 tarihli para da "Meliki Diyârbekr" unvanlarını kullanmışlardır³².

Orta Asya Türkleri zamanında şehrin adının Amid olarak anılmasının bir Tanrı veya Boy/Omak adıyla ilgili olduğu da belirtilmektedir. Bir başka saha çalışmasına göre Orta Asya'dan göç edip bölgeye yerleşen Türkler madencilikle uğraştıkları için bölgeye "Amidağ"³³ adını vermişler, aynı zamanda bu adın yanında "Amid, Amat, Karahamat" adları da kullanılmıştır. 13. yüzyıldan itibaren Türkçe olarak "Kara-Amid" veya "Kara Hamit" denilmiş ve 17. yüzyıla kadar şehir bu adlarla anılmıştır³⁴.

Osmanlı hâkimiyeti döneminde vilayet ile sancağa "Diyarbakir"³⁵, şehre ise "Amid" veya "Kara Amid" denilmiştir. Osmanlı döneminde kullanılan bu isimler zamanla şehir için de "Diyarbakir" olarak kullanılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarıyla birlikte bölge adı olmaktan çıkan Diyarbakir'i ziyarette gelen Mustafa Kemal Atatürk 15 Kasım 1937 tarihinde Halkevinde şerefine verilen konser sonrası locadan yaptığı konuşmasında: "*Yirmi sene sonra tekrar Diyarbakır'da bulunuyorum. Dünyanın en güzel ve en modern*

²⁸ M. Şefik Korkusuz, **Seyahatnamelerde Diyarbakir**, Kent Yay., İstanbul, 2003, s. 23; Bedri Günkut, **Diyarbakir Tarihi**, Diyarbakir Halkevi Neşriyatı-3, Diyarbakir Basımevi, s. 37-39; Balin, **a.g.e.**, s. 10.

²⁹ Rum tarihçileri, şehrin dört duvarı kara taştan yapıldığı için, Kara Amid demişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Korkusuz, **a.g.e.**, s. 23.

³⁰ Şehrin surlarının kara taştan örülmesinden ötürü bu ismin verildiği de ifade edilen bilgiler arasındadır. İzgöer, **a.g.e.**, C.3, s. 254.

³¹ Karan, **a.g.e.**, s. 46.

³² Beysanoğlu, **Kısaltılmış Diyarbakir Tarihi ve Abideleri**, s. 7.

³³ Bakır veya maden anlamında *Amida* adı kullanılmıştır.

³⁴ Balin, **a.g.e.**, s. 10.

³⁵ Osmanlı hâkimiyeti döneminde, bugünkü Diyarbakır'ın merkezini oluşturduğu Beylerbeyliği ifade etmek için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Göyünç, **a.g.e.**, C. 1, s. 472.

*bir binası içinde, nefis bir müziği dinleyerek... Beşeriyetin medeni bir halkı huzurunda, bu halkın evinde duyduğum zevk ve saadetin ne kadar büyük olduğunu elbette ki takdir edersiniz. Bunu kaydetmekle bahtiyarım*³⁶” sözleri sonrası 16 Kasım 1937 tarihli Diyarbakır gazetesi Diyarbakır adıyla çıkmıştır. Anadolu Ajansı aracılığıyla bu haber Ankara ve İstanbul basınında duyurulmuştur³⁷. Diyarbakır ismi 10 Aralık 1937 gün ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Resmi Gazetede yayımlanarak “Diyarbakır” olarak değişmiştir. Bu isim değişikliğinin ilmi anlamı için Türk Dil Kurumu Genel Sekreterliği görevlendirilmiştir³⁸.

1.2. İdari Yapı

Diyarbakır, Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olarak idare edilmiştir. 639 yılından sonra İslam devletleri hükmüne giren Diyarbakır, valiler tarafından idaresi sağlanan bir merkez olma özelliğini korumuştur. 1515 yılında Diyarbakır’ın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle Bıyıklı Mehmet Paşa Beylerbeyliğine atanmıştır. Bu durum Osmanlı idari teşkilatında Diyarbakır’ın beşinci eyalet (Diyarbakır Eyaleti) olmasını sağlamıştır³⁹. Osmanlı öncesi Safeviler egemenliğinde olan Diyarbakır’ın geniş bir idari taksimata sahip olduğu görülmektedir⁴⁰. Osmanlı Devleti döneminde de geniş bir sınıra sahip olan Diyarbakır Eyaletine bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu bağlanmıştır. Zamanla Erzurum, Van ve Urfa eyaletlerinin kurulmasıyla birlikte bazı yerler bu eyaletlere bağlanmıştır. Buna rağmen Osmanlı idari teşkilatında yer alan Diyarbakır Eyaleti 18. yüzyıla kadar önemli eyaletler arasında yer almıştır⁴¹. Diyarbakır merkez ilçe “Amid (Paşa Sancağı)” eyalet idaresinin merkezi olarak kullanılmıştır⁴².

³⁶ **Diyarbakır**, 7 Nisan 1947, S. 2788, s. 1.

³⁷ Beysanoğlu, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, s. 8; Kazım Baykal-Süleyman Savcı, **Diyarbakır Şehri**, Diyarbakır Halkevi Neşriyatı No: 10, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1942, s. 7-8; **Diyarbakire Bir Bakış**, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1935, s. 24-25.

³⁸ **Resmî Gazete**, 18 Aralık 1937, S. 3786, s. 9097; Karan, **a.g.e.**, s. 45.

³⁹ Yılmazçelik, **a.g.e.**, s. 3-8;123-141.

⁴⁰ Nejat Göyünç, “Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, **İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 23, İstanbul, Mart 1969, s. 27-30.

⁴¹ İbrahim Yılmazçelik, “Diyarbakır Eyaleti’nin Tanzimat’a Dâhil Edilmesiyle Şehir ve Eyalet Yönetiminde Ortaya Çıkan Meseleler”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd., Manas Yay., C.1, Ankara, 2019, s. 21-39.

⁴² 1515 yılında Diyarbakır Eyaletinde yer alan 36 sancak şunlardır: Amid, Kemah, Harput, Ruha, Arabgir, Ergani, İspir, Bayburd, Kığı, Çemişgezek, Hizo, Atak, Süleymaniye, Palu, Berriyecik Eğil, Çermik, Hısn-ı Keyfa, Çapakçur, Cere, Fusûl, Bidlis, Sason, Cezire, Hizan, Siverek, Berdinç, Haytan, Zerikî, Musul, Çüngüş, Posadî, Hâcûk, Sincar, Aşiret ve Ulus, Genç. Yılmazçelik, **a.g.e.**, s.123-128.

Tanzimat Fermanının ilanından sonra idari alanda yapılan değişiklikler bütün ülkeye yayılmamıştı. Diyarbakir Eyaleti de bu değişimden etkilenmeyen yerler arasındayken; 1845 yılında Tanzimat’a dâhil edilmiştir. 1847 yılında Diyarbakir Eyaleti, bölgede yeni bir idari değişikliğe gitmiştir. Valilerin yetkileri sınırlanmış, defterdarlar görevlendirilmiş; eyalete bağlı sancaklara kaymakam, kazalara ise kaza müdürleri atanmıştır. Diyarbakir Eyaletinden, 18. yüzyıldaki idari taksimata göre pek fazla bir kopuş olmamış ve 19. yüzyılın başlarında 35 sancak buraya bağlı kalmıştır. Diyarbakir Merkez Sancağı ise 22 kazadan oluşmuştur⁴³. Tanzimat’ın getirmiş olduğu yenilikler idari alanda olumsuz sonuçlar vermeye başlayınca, 1864 Vilayet Nizamnamesi ilan edilmiş ve 1867 yılında Ma’muretü’l-‘aziz ve Diyarbakir eyaletlerinin birleştirilmesi ile “Diyarbakir Vilayeti” kurulmuştur. Bu vilayet 4 sancak (Diyarbakir, Mârdîn, Mamûretül’-azîz, Si’ird), 17 kaza ve 45 nahiye müdürlüğünden oluşmuştur⁴⁴.

1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasî ile birlikte Meşrutiyet idaresi kurulmuş ve Diyarbakır’da bazı idari düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeyle Mamûretül’aziz Sancağı 1877 yılında Diyarbakır’dan ayrılarak müstakil bir vilayet olmuş; Siverek ve Ergani Madeni de bu vilayete dâhil edilmiştir. 1878 yılında Siirt Sancağı da Diyarbakır’dan ayrılmış ve yeni oluşturulan Bitlis Vilayetine bağlanmıştır. Yapılan bu değişiklikler ile birlikte Diyarbakir Vilayetinde; Merkez, Mardin, Maden ve Malatya Sancakları ile Merkez Sancağa bağlı Lice ve Silvan kazaları kalmıştı. Bu değişikliklerden sonra Malatya bölgesinde yaşayan halk Diyarbakır merkez idare ile sorunlar yaşamaya başlamış ve Diyarbakır’dan ayrılmak için talepte bulunmuşlar; bu talepleri yönetimce uygun görülmüştür. Malatya’nın ayrılması ile daha önce vilayete dâhil olan Ergani Kazası 1885 yılında tekrar vilayete bağlanmıştır⁴⁵. 1903 yılında yapılan nahiye düzenlemesi sonrası Diyarbakır Salnamesine göre, Diyarbakir Vilayeti; Merkez, Mardin ve Maden Sancakları ile Merkeze bağlı Siverek, Silvan, Lice, Derik ve Beşiri; Mardin’e bağlı Midyat, Savur, Nusaybin ve Cizre; Maden’e bağlı Palu ve Çermik kazalarından oluşmaktaydı. Bu kazalara bağlı toplam 29 nahiye vardı⁴⁶. 1914 yılında I. Dünya

⁴³ Yılmazçelik, **a.g.b.**, s. 39-56.

⁴⁴ Kadir Acar, “Diyarbakir Vilayeti’nin Kurulması ve İlk Mülki Taksimatı”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd., Manas Yay., C.1, Ankara, 2019, s. 67-70; Örenç, **a.g.b.**, s. 83.

⁴⁵ Lice’ye Hani, Silvan’a ise Hazro ve Mihrani nahiyeleri bağlıydı. Örenç, **a.g.b.**, s. 97-101.

⁴⁶ Siverek kazasına: Karakeçi, Bucak, Hoşin, Karacadağ ve Yenişehir; Silvan kazasına: Hazro; Lice kazasına Hani ve Karaz; Beşiri kazasına ise Tepe, Bahems; Mardin merkez kazasına: Koçhisar; Midyat

Savaşı'nın çıkmasıyla ilan edilen seferberlik ve Diyarbakır'da uygulanan sıkıyönetim ile birlikte Cumhuriyet dönemi öncesinde Diyarbakır'ın idari yapısı yukarıdaki hali ile hemen hemen şekillenmişti.

1920 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile Mardin Sancağının (livası) bağımsız olarak yönetilmesine karar verilmiştir. Milli mücadele döneminde idari yapıyla ilgili yapılan en önemli düzenleme 20 Ocak 1921 tarihinde çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'dur. Bu kanunla “sancak/liva” kelimesi yerine müstakil vilayet/il kelimesi kullanılmasına karar verilmiştir. Buradaki vilayet sözcüğü, Osmanlı dönemindeki vilayet sınırları ile eşdeğer olmayıp, liva kademesine denk gelmektedir. 1923 yılında Siverek Diyarbakır'dan ayrılmış ve müstakil olarak yönetilmesi kararlaştırılmıştır. Ergani ise güvenlik vb. nedenlerden dolayı Diyarbakır'a bağlanmıştır⁴⁷.

1.2.1. Cumhuriyet Döneminde İdari Yapı

Cumhuriyet'in ilanı sonrası ülkede idari taksimatlar devam etmiştir. Bu taksimatlar Diyarbakır'da da devam etmiş ve 8 Mart 1924 tarihinde TBMM'nin aldığı kararla Ergani müstakil vilayet haline getirilmiştir⁴⁸. Böylece Diyarbakır Vilayeti 1925 yılında Beşiri, Derik, Lice ve Silvan kazalarından oluşmuştur⁴⁹. Diyarbakır ve Elazığ illeri arasında dar bir coğrafi konumda olan Ergani'nin gelişmesi yeterli görülmemiş ve iki yıl (1926) sonra Teşkilatı Mülkiye Kanunu ile ilçeye dönüştürülmüştür. Diyarbakır'ın idari taksimatından ayrılan Siverek'te il olarak çok uzun bir süre kalmamış ve 1926 yılında ilçeye dönüştürülerek Urfa'ya bağlanmıştır. Ayrıca Diyarbakır Vilayetine bağlı olan Beşiri Kazası Siirt'e, Derik Kazası da Mardin'e aynı kanunla bağlanmıştır⁵⁰. 1926 yılında vilayetlerin idari yapılarında yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu yeni düzenleme ile Diyarbakır'a altı kaza (Merkez, Çermik, Kulp, Lice, Ergani, Silvan) ve altı nahiye

kazasına Habızbini, Basabrin, Hasankeyf, Kerboran; Savur kazasına: Şeyhan, Ömerkan-ı Fevkârî, Ömerkan-ı Tahtânî; Nusaybin kazasına: Habbab, Aliyan, Mihrikan; Cizre kazasına: Silopi, Hezak; Maden merkez kazasına: Ergani Piran, Bermaz, Arcüz ve Zahoran; Çermik kazasına ise Çüngüş nahiyeleri bağlıydı. İzgöer, **a.g.e.**, C. 5, s. 367-394.

⁴⁷ Hasan Arslan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923) Diyarbakır Eyaleti/Vilayeti’nin İdari Teşkilatlanması”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd., Manas Yay., C.1, Ankara, 2019, s. 150-151.

⁴⁸ Arslan, **a.g.b.**, s. 151.

⁴⁹ **1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1926, s. 625.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Resmî Ceride**, 26 Haziran 1926, S. 404, s. 932-935.

bağlanmıştır⁵¹. 1928 yılında Diyarbakır Merkez kazasına bağlı Akpınar, Behramki, Devegeçidi, Dicle, Eğil, Mermeri (Mermer), Pirinlik (Pirinçlik), Seydihasan olmak üzere 8 nahiye ve 643 köy mevcuttu. Diyarbakır'ın tüm kazalarında ise toplam 1.396 köy vardı⁵².

Mustafa Kemal Atatürk'ün 1931 yılında çıktığı yurt gezileri esnasında edindiği izlenimlerden birisi de Türkiye'nin idari taksimatının köklü değişiminden ziyade; iyileştirilmesi için Dâhiliye Vekâletine verdiği direktifler doğrultusunda; devlet mekanizmasının hızlı işlemesi, tasarrufların sağlanması, çağın ve halkın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde olması gerektiğidir. Ayrıca vilayet sayısının azaltılması ve ihtiyaç duyulan tasarrufların sağlanması gerektiğini vurgulamıştır⁵³. 1931 yılında Diyarbakır'ın idari taksimatında herhangi bir değişiklik olmamıştır⁵⁴. Daha sonraki yıllarda özellikle nahiyeler ve köyler hususunda birtakım değişiklikler yapılmıştır⁵⁵. 16 Ocak 1936 tarihinde Eğil ve Bismil nahiyelerinin kaldırılması ve kaza olması hususundaki teklif 5 Şubat 1936 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmiştir⁵⁶. Eğil'e bağlı Güleman (Guleman-Alacakaya) köyü Elazığ'ın Erganimadeni (Maden) kazasına bağlanmıştır⁵⁷. Aynı yıl Diyarbakır'ın kazalarına bağlı 7 nahiye'nin kurulması kararı verilmiştir⁵⁸. Yapılan bu idari değişikliklerle Diyarbakır'a bağlı olan kaza sayısı 8'e, nahiye sayısı ise 15'e yükselmiştir⁵⁹. 1937 yılında Diyarbakır Vilayetine bağlı "Ergani Osmaniye"

⁵¹ 1926-1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1927, s. 868.

⁵² Çermik'te 116 köy, Kulp'ta 116, Lice'de iki nahiye (Hani, Muhanıdyan) ile 116 köy, Osmaniye'de 154 köy, Silvan'da iki nahiye (Hadru, Mezraa) ile 217 köy mevcuttu. T.C. Devlet Yıllığı 1928-1929, İstanbul Devlet Matbaası, 1929, s. 500.

⁵³ BCA, 30.10.0.0/2.11.1; Ayrıca Bkz. Murat Yıldız, "Atatürk'ün Direktifleri ile Türk İdare Teşkilat ve Taksimatında Bir Reform Girişimi: 1931 Dâhiliye Vekâleti Raporu", Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, S. 36, 2022, s. 153;161;

⁵⁴ BCA, 30.10.0.0/2.11.1.

⁵⁵ Cumhuriyet döneminde nahiye ve köylere bağlı idari değişiklikler için bkz. BCA, 30.11.1.0/55.12.13; BCA, 30.11.1.0/69.9.12; BCA, 30.11.1.0/79.25.4; BCA, 30.11.1.0/95.13.10; BCA, 30.11.1.0/101.4.18; BCA, 30.11.1.0/107.33.11; BCA, 30.11.1.0/165.1.15; BCA, 30.11.1.0/205.11.3; BCA, 30.11.1.0/246.25.6; BCA, 30.11.1.0/249.3.13; BCA, 30.11.1.0/255.1.2; BCA, 30.11.1.0/256.13.1; BCA, 30.11.1.0/258.25.3; BCA, 30.11.1.0/258.23.5; BCA, 30.11.1.0/264.13.2; BCA, 30.11.1.0/264.13.1.

⁵⁶ BCA, 30.11.1.0/101.4.18.

⁵⁷ Resmî Gazete, 22 Eylül 1936, S. 3415, s. 7157.

⁵⁸ Lice'ye bağlı Hezan, Çermik'e bağlı Çünküş ve Yoğun, Kulp'a bağlı Bahamdan ve Cıkse, Silvan'a bağlı Başnik, Ergani'ye bağlı ise Zengetil nahiyeleri kurulmuştur. BCA, 30.11.1.0/101.4.7.

⁵⁹ 1936 yılında Diyarbakır'ın kaza ve nahiyelerinde bağlı 1.278 köy mevcuttu. BDİE, İstatistik Yıllığı 1936-37, Devlet Basımevi, S. 115, C. 9, İstanbul, s. 53.

kazasının adı “Ergani” olarak değiştirilmiştir⁶⁰. 23 Haziran 1937 tarihinde Çınar kazasının kurulması ile Diyarbakır’daki kaza sayısı 9’a çıkmıştır⁶¹. 1938 yılında Eğil’in idari merkezi Dicle’ye (Piran); Çınar’ın idari merkezi ise eski Akpınar köyüne taşınmıştır⁶². 1940 yılında Diyarbakır’da kaza ve nahiye sayısında⁶³ herhangi bir değişiklik yok iken, köy sayısı 1.034’e düşmüştür⁶⁴. İdari sınırların zaman içerisinde değiştirilmesiyle, bölge dışında kalan köyler ile diğer illerin kazalarına bağlanan köyler mevcut olan sayıya dâhil edilmemiştir.

10 Ocak 1945 tarihinde çıkarılan 4695 sayılı kanun ile vilayet, kaza ve nahiye adları yerine il, ilçe ve bucak adları kullanılmıştır⁶⁵. 1950 yılına kadar Diyarbakır’ın ilçe sayılarında herhangi bir değişiklik olmaz iken; Kulp’a bağlı Akçasır köyü, bucak olarak değiştirilmiş ve Diyarbakır’da bucak sayısı 16’ya yükselmiştir⁶⁶. 1938 yılında Eğil ilçesinin idari merkezinin Dicle bucağına taşınmasından sonra buranın Eğil olarak isimlendirilmesi birtakım sıkıntılara yol açmıştır. Bu isim karışıklığının giderilmesi için 12 Aralık 1951 tarihinde çıkarılan bir kanunla Eğil ilçesinin adı “Dicle”, Dicle bucağının adı da “Eğil” olarak değiştirilmiştir. Böylelikle Eğil, Dicle ilçesine bağlı bucak haline getirilmiştir⁶⁷. Eğil bucağı daha sonraki yıllarda Diyarbakır Merkez bucağına bağlanmıştır⁶⁸. 1953 yılında Çermik ilçesine bağlı olan Çüngüş bucağı; bir yıl sonra da Silvan’a bağlı Hazro bucağı ilçe olmuştur⁶⁹. Ayrıca Ergani ilçesine bağlı Zengetil

⁶⁰ **Resmî Gazete**, 26 Nisan 1937, S. 3589, s. 7986; **BCA**, 30.11.1.0/11.9.16; Günümüzde Diyarbakır’ın yoğun nüfuslu ilçelerinden biri olan Ergani, tarihi süreçte şu isimler ile anılmıştır: Argana, Argani, Arsanıa, Arkni, Arkanayn, Ergani, Osmaniye ve yeniden Ergani ismini almıştır. Mehmet Salih Erpolat, “16. Yüzyılda Ergani Sancağı’ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, S. 4, Eylül 2004, s. 157.

⁶¹ **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, İş Matbaacılık, Ankara, 1967, s. 68.

⁶² **BCA**, 30.11.1.0/126.44.11; **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, s. 68.

⁶³ Merkez kazaya bağlı Mermer ve Pirinçlik; Bismil’e bağlı Behramki ve Sinan; Çermik’e bağlı Çüngüş ve Yoğun; Çınar’a bağlı Kılvan; Eğil’e bağlı Dicle, Ergani’ye bağlı Zengetil, Kulp’a bağlı Bahemdan ve Cıksı; Lice’ye bağlı Hani ve Hezan; Silvan’a bağlı Başnik ve Hazro nahiyeleri mevcuttu.

⁶⁴ BİUM, **İstatistik Yıllığı 1940-41**, Ankara Basımevi, Neşriyat No: 194, C. 12, Ankara, s. 59;86.

⁶⁵ **Resmî Gazete**, 15 Ocak 1945, S. 5905, s. 8180.

⁶⁶ BİUM, **22 Ekim 1950 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus**, Neşriyat No: 359, 1951, s. 148-154.

⁶⁷ **Resmî Gazete**, 18 Aralık 1951, S. 7985, s. 2445; **BCA**, 30.11.1.0/258.25.3; **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, s. 68.

⁶⁸ BDİE, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus**, DİE Matbaası, Yayın No: 444, Ankara, 1963, s. 183.

⁶⁹ BİUM, **22 Ekim 1950 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus**, s. 150;154; BİGM, **23 Ekim 1955 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus**, Yayın No: 412, Ankara, 1961, s. 165; **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, s. 68; Oktay Bozan, **Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş 1**, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2021, s. 61.

bucağının idari merkezi 30 Nisan 1954 tarihinde Pirahmet Köyüne taşınmış ve buranın adı da “Güran” olarak değiştirilmiştir⁷⁰.

1955 yılına gelindiğinde Diyarbakır’ın idari taksimatında yapılan değişikliklerle il sınırı hemen hemen şekillenmişti. Diyarbakır’a bağlı iki bucağın ilçe olarak değiştirilmesi sonucu Diyarbakır’daki ilçe sayısı 11’e (Merkez, Bismil, Çermik, Çınar, Çüngüş, Dicle, Ergani, Hazro, Kulp, Lice, Silvan) yükselmiştir. Silvan ilçe merkezine bağlı olan “Malabadi Köyünün” bucağa dönüştürülmesi ile 14’e düşen bucak sayısı 15’e yükselmiştir⁷¹. Diyarbakır ilçelerine bağlı bucak isimleri şöyledir:

Merkez ilçeye bağlı: Mermer ve Pirinçlik; Bismil ilçesine bağlı: Behramki ve Sinan; Çermik’e bağlı Yoğun; Çınar’a bağlı Kılvan; Dicle’ye bağlı Eğil; Ergani’ye bağlı Güran, Kulp’a bağlı Akçasır, Bahemdan ve Cıksı; Lice’ye bağlı Hani ve Hezan; Silvan’a bağlı Başnik ve Malabadi. Son yıllarda kurulan Çüngüş ve Hazro ilçelerine bağlı bucak mevcut değildi.

27 Haziran 1957 tarihinde Lice ilçesine bağlı Hani bucağı ilçe olmuştur⁷². Böylelikle Diyarbakır’daki ilçe sayısı 12’ye çıkmıştır. 1960 yılında ilçe sayılarında herhangi bir değişiklik olmamakla birlikte; Eğil bucağı, Diyarbakır Merkez bucağına bağlanmıştır. Ayrıca Malabadi Bucağına bağlı Çiğil (Belâvela) köyü, Silvan’a bağlı bucak haline dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm ile birlikte 1960 yılında Diyarbakır’daki bucak sayısı 15 olarak kalmıştır. 1987 yılında Eğil, 1990 yılında da Kocaköy’ün ilçe olmasıyla Diyarbakır’da ilçelerin sayısı 14’e yükselmiştir. 2008 yılında Diyarbakır’ın Merkez ilçesinin 4’e bölünmesiyle “Bağlar, Kayapınar, Sur ve Yenişehir ilçeleri kurulmuştur.

1.2.1.1. Diyarbakır Valileri

Osmanlı Devleti hâkimiyeti sonrası Diyarbakır “Eyalet Merkezi” olmuş ve “Eyalet Valileri” tarafından yönetilmiştir. Diyarbakır’ın “Paşa Sancağı” olmasından dolayı vezir rütbeli valiler idareci olmuştur. Burada valilik yapanların bir kısmı daha sonra sadrazamlık görevi de yapmıştır. 1515 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa “Diyarbakir

⁷⁰ **Resmî Gazete**, 15 Mayıs 1954, S. 8708, s. 9390.

⁷¹ BİGM, 23 Ekim 1955 **Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus**, s. 165-175.

⁷² **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, s. 68.

Beylerbeyliği'ne" getirilmiştir. Görevinin 6. yılında burada vefat etmiş ve kendi adına inşa ettirdiği camiye gömülmüştür. Osmanlı dönemi Diyarbakır'a atanan valilerin birçoğu birer camii ve önemli mimari yapılar⁷³ inşa ettirmişlerdir. Literatür taramasında, Osmanlı döneminde Diyarbakır'a 245 valinin atandığı görülmektedir⁷⁴. Osmanlı döneminde Diyarbakır'da en uzun valilik görevi yürütenler şöyledir: İskender Paşa (1551-1565) 14 yıl, Hüsrev Paşa (1521-1528) 7 yıl, Bıyıklı Mehmed Paşa (1515-1521) 6 yıl, Şeyhzade İbrahim Paşa (1808-1813) 5 yıl. En kısa valilik görevi; 1703 yılında Çelebi Yusuf Paşa 10 gün, 1693 yılında İsmail Paşa 20 gün ve 1683 yılında Osman Paşa 1 ay görev yapmışlardır⁷⁵.

Cumhuriyet döneminde güçlü bir merkezi yapının oluşturulması için il, bucak ve köylere kadar idari yapının ulaşması gerekmektedir. Bu doğrultuda hareket eden dönemin hükümeti asayiş, refah ve huzurun sağlanması yönünde çalışmalar yürütmüştür. Cumhuriyet rejimini kökleştirmek ve merkeziyetçi yapıyı güçlü kılmak için Türkiye'de her ile bir vali görevlendirilmiştir.

Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'ın ilk valisi Ahmet Mithat Bey'dir⁷⁶. 23 Eylül 1923 tarihinde göreve başlayan Ahmet Mithat Bey, iki yıl bu görevi yürütmüştür⁷⁷. Görev yaptığı dönemde Şeyh Sait isyanının bastırılmasında önemli katkıları olmuştur. Ahmet Mithat Bey'den sonra valilik görevine Rüştü Efendi getirilmiştir. Fakat Rüştü Efendi'nin görevi çok kısa sürmüş ve yerine 12 Temmuz 1925 tarihinde Cemal Bey⁷⁸ görevlendirilmiştir. Cemal Bey bir yıldan fazla bu görevi yürüttükten sonra Elazığ'a vali

⁷³ Hüsrev Paşa, Hadım Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa birer camii inşa ettirmiştir. Ayrıca Deliller Hanı, Hasanpaşa Hanı, darphane, medrese ve kütüphane gibi önemli eserler de yapmışlardır. Günümüzde bu yapılar önemini hala korumaktadır. (Y.N)

⁷⁴ İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", **Fırat Üni. Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 1, Elazığ, 2000, s. 234-241; Abdulgani Fahri Bulduk, **Diyarbakır Valileri**, Eyyüp Tanrıverdi-Ahmet Taşgın (Yay. Haz.), Medrese Yay. 3, İstanbul, 2007.

⁷⁵ Taşgın, **a.g.e.**, s. 75; 85; 91; Yılmazçelik, **a.g.m.**, s. 287.

⁷⁶ Ahmet Mithat Kalabalık, 1878 yılında İstanbul'da doğmuştur. Şeyh Sait isyanından sonra 3. Dönem Diyarbakır milletvekilliği görevi yapmıştır. <https://www.biyografya.com/biyografi/897> Erişim Tarihi: 12.06.2022.

⁷⁷ **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, s. 6.

⁷⁸ 1887 Burhaniye doğumlu olan Cemal Bardakçı, Mustafa Kemal zamanında Ankara Emniyet Müdürlüğü yapmıştır. Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler 1859-1968**, C. 1, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s. 1222.

olarak atanmıştır⁷⁹. Bu valiler dışında CHP hükümeti döneminde Diyarbakır'da görev yapan valiler şunlardır⁸⁰:

Diyarbakır Valisi	Görevlendirildiği Tarih	Görevden Ayrıldığı Tarih
Rüştü Efendi (2. kez)	3 Eylül 1926	7 Eylül 1926
Ali Rıza Bey (Ceylan) ⁸¹	7 Eylül 1926	3 Ekim 1927
Nizameddin Bey (Ataker) ⁸²	3 Ekim 1927	15 Şubat 1931
Hasan Faiz Ergun ⁸³	25 Şubat 1931	13 Nisan 1936
Ferid (Ferit) Nomer ⁸⁴	30 Nisan 1936	2 Temmuz 1937
Kâzım Demirel (Milletvekili)	2 Temmuz 1937	31 Temmuz 1937
Mithat Altıok ⁸⁵	31 Temmuz 1937	16 Temmuz 1940
Feyzi Gürel ⁸⁶	29 Temmuz 1940	11 Kasım 1941
Mithat Soylum (Milletvekili)	25 Kasım 1941	6 Mayıs 1942
Şevki Yalvaç	6 Haziran 1942	1 Ağustos 1943
Ömer Cevat Ökmen ⁸⁷	1 Ağustos 1943	4 Şubat 1944
Tevfik Eşmeli (Milletvekili)	4 Şubat 1944	12 Şubat 1944
Osman Nuri Tekeli ⁸⁸	12 Şubat 1944	23 Mayıs 1946
Mustafa Asım Türel ⁸⁹	25 Mayıs 1946	16 Ağustos 1947
Ali Rıza Ünal ⁹⁰	28 Ağustos 1947	30 Eylül 1948
Nizamettin Ataker ⁹¹ (2. kez)	30 Eylül 1948	11 Ekim 1948
Şevket Eker (Milletvekili) ⁹²	11 Ekim 1948	14 Mart 1949
Kemal Hadımlı ⁹³	14 Mart 1949	24 Haziran 1950

Cumhuriyetin ilanından 1950 yılına kadar geçen sürede Diyarbakır'da toplam 20 vali görev yapmıştır. Bu valiler arasında en uzun görev yapan Hasan Faiz Ergun⁹⁴ (5 yıl), en kısa görev yapan ise Rüştü Efendi'dir. Rüştü Efendi ve Nizamettin Ataker Diyarbakır'a

⁷⁹ BCA, 30.18.1.1/20.51.12.

⁸⁰ Diyarbakır İl Yılığ 1967, s. 6.

⁸¹ BCA, 30.18.1.1/20.51.12; Çankaya, a.g.e., s. 997-998.

⁸² BCA, 30.18.1.1/25.46.17; Diyarbakır 1967 il yıllığında Nizamettin Bey; Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler adlı eserde; Hasan Nizâmeddin Ataker olarak geçmektedir. Çankaya, a.g.e., s. 1098-1099.

⁸³ BCA, 30.18.1.2/17.2.9.

⁸⁴ BCA, 30.18.1.2/62.14.4.

⁸⁵ BCA, 30.18.1.2/75.49.1.

⁸⁶ Diyarbakır Valiliğinden ayrılan Fevzi Gürel'e verilen veda yemeği notları. Çankaya, a.g.e., s. 1423.

⁸⁷ BCA, 30.18.1.2/98.28.1; Birçok il ve ilçede vali ve kaymakam olarak görev yapmıştır. Çankaya, a.g.e., s. 1505-1506.

⁸⁸ BCA, 30.18.1.2/104.7.25; Çankaya, a.g.e., s. 1627-1628.

⁸⁹ Resmî Gazete, 22 Mayıs 1946, S. 6313, s. 10610 Amasya'nın Gümüş bucağında 1893 yılında doğmuştur. Asker, kaymakam ve vali olarak çeşitli görevler yapmıştır. Çankaya, a.g.e., s. 1623-1624;

⁹⁰ Çankaya, a.g.e., s. 1857.

⁹¹ Resmî Gazete, 23 Haziran 1948, s. 14226.

⁹² Çankaya, a.g.e., s. 1987.

⁹³ Resmî Gazete, 23 Şubat 1949, s. 15561; Çankaya, a.g.e., s. 2146-2147.

⁹⁴ 1885 Bulgaristan doğumlu Hasan Faiz Ergun, Kars, Erzincan, Çorum, Antalya, Tokat illerinde valilik görevleri yapmıştır. Çankaya, a.g.e., s. 1196.

ikinci kez vali olarak atanmışlardır. Fakat Rüştü Bey her iki dönemde de çok kısa süre görevde kalmıştır. CHP hükümeti döneminde Diyarbakır'ın son valisi olan Kemal Hadımlı, DP hükümeti döneminde Konya ve İzmir valiliği ve İçişleri Bakanlığı Müsteşarlığı görevlerini yürütmüştür. Milletvekili olan Kazım Demirel, Mithat Soylum, Tevfik Eşmeli ve Şevket Eker valilik görevini vekâleten yürütmüşlerdir.

1930 ve 1940'lı yıllarda tek parti iktidarı bürokraside tek söz sahibi iken; valiler ve kaymakamlar da partinin birer temsilcisi gibi hareket etmiştir. Ayrıca doğu ve güneydoğuda kurulan Umumi Müfettişlikler, CHP örgütünün olmadığı illerin sorumluluklarını da üstlenmişlerdi.

1950 yılı genel seçimleri sonrası DP iktidarı dönemi başlamış ve kamu bürokrasisinin el değiştirmesinden valilik kurumu büyük ölçüde etkilenmiştir. 1950-1960 yılları arasında mülki idare amirliğinin statüleri ve gelirlerinin düşmesi bürokrasi ve iktidar arasındaki sıkıntıların da doğmasına yol açmıştır. Ayrıca valilerin yetki alanlarının sınırlandırılması ile devletin illerdeki temsilcisi; siyasi iktidarın temsilcisi olmuştur⁹⁵. DP iktidarı döneminde Diyarbakır'da görev yapan valiler şunlardır⁹⁶:

Diyarbakır Valisi	Görevlendirildiği Tarih	Görevden Ayrıldığı Tarih
Hasan Hayri Orhun ⁹⁷	28 Haziran 1950	27 Ağustos 1950
Emin Nihat Sözeri	28 Ağustos 1950	25 Ocak 1952
Fevzi Gökmenoğullar (Milletvekili)	25 Ocak 1952	5 Şubat 1952
Servet Sürenkök	5 Şubat 1952	21 Nisan 1952
Celalettin Ünseli	21 Nisan 1953	22 Aralık 1953
Şevket Ozanalp	29 Aralık 1953	11 Kasım 1955
Fahrettin Akkutlu ⁹⁸	22 Kasım 1955	14 Ekim 1957
Şevket Ozanalp (2. kez)	14 Ekim 1957	20 Aralık 1958
Niyazi Toker	26 Aralık 1958	14 Ekim 1959
Muhlis Babaoğlu	25 Ekim 1959	8 Haziran 1960
Niyazi Akı ⁹⁹	11 Haziran 1960	10 Ocak 1961

⁹⁵ Muammer Ay, “Cumhuriyet Döneminde Valilik Müessesesinin Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme”, **Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi**, Lotus Yay. S. 32, 2017, s. 259-260.

⁹⁶ **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, s. 6.

⁹⁷ Çankaya, **a.g.e.**, s. 1822.

⁹⁸ Çankaya, **a.g.e.**, s. 2239-2240.

⁹⁹ 1913 yılın Bilecik'te doğmuştur. Birçok devlet kademlerinde görev yapmıştır. Çankaya, **a.g.e.**, s. 2096.

1950-1960 yılları arasında Diyarbakır'da toplam 11 vali görev yapmıştır. Bu valiler arasında en uzun (yaklaşık iki yıl) görev yapan Fahrettin Akkutlu ile Şevket Ozanalp olmuştur. Vekâleten görev yapan Milletvekili Fevzi Gökmenoğulları bu görevde en kısa kalan kişi olmuştur. Şevket Ozanalp, Diyarbakır valiliği görevine iki kez atanmıştır. DP iktidarı döneminde Diyarbakır'ın son valisi Muhlis Babaoğlu'dur. 27 Mayıs 1960 Askeri İhtilali sonrası Diyarbakır Valiliğine Niyazi Akı atanmıştır.

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır'da görev yapan valilerin tamamı merkezden atanmış olup, hiçbiri Diyarbakır doğumlu değildir. Diyarbakır'da görev yapan valilerin faaliyetleri çalışmamızın ilgili başlıklarında verilmiştir¹⁰⁰.

1.3. Nüfus Yapısı

Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyıldan itibaren toprak kayıtlarının tutulması sebebiyle düzenli olarak nüfus sayımları yapılmıştı. Bu sayımlar tımar sisteminin bir gereği olarak vergi ve asker toplamının başlıca dayanağıydı. Nüfus sayımları, 16. yüzyılda düzenli bir şekilde devam etmiş, fakat 17. yüzyıl başlarından itibaren yapılamamıştır. Bu yüzyılda sadece düzenli yoklamalarla yetinilmiştir¹⁰¹. Toprak kayıtları ve askeri amaçlı yapılan bu sayımlarda kadınlar sayılmıyordu.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, Avrupa ile ilişkilerini arttırmaya başlayarak yeni vergi sistemi, yeni askerlik sistemi ve yeni yönetim düzeni gibi ihtiyaçlar doğrultusunda yeni nüfus sayımı sistemlerine ilgi duymaya başlamıştı¹⁰². Yeni nüfus sayımının sebepleri arasında, Yeniçeri Ocağının (1826) kaldırılması sonrası, ordunun yeniden kurulup, teşkilatlandırılması ile birlikte askerlik yapabileceklerin sayısının tespiti ve yeni vergi kaynaklarının bulunması vardı. Bu doğrultuda 1830 yılında devletin tüm sınırları içerisinde Müslüman ve Hristiyan erkek nüfus sayımı yapılması

¹⁰⁰ Valilerin faaliyetleri Diyarbakır'da yayımlanan yerel gazetelerden elde edilmiştir. Ülkemizde valiler ile ilgili yapılan çalışmalarda valilerin faaliyetleri ile ilgili kaynak yetersizliğinden dolayı daha çok valilerin biyografileri üzerinde durulmuştur.

¹⁰¹ Nuri Akbayer, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.1238-1239.

¹⁰² Akbayer, **a.g.m.**, s. 1239.

kararlaştırılmıştı. Osmanlı'da ilk genel nüfus sayımı 1831 yılında, bir sonraki nüfus sayımı ise 1844 yılında yapılmıştır¹⁰³.

1871 yılında Diyarbakır vilayetinin sınırları genişti¹⁰⁴. Vilayet dâhilinde 442 mahalle 5.301 köy bulunurken; hane sayısı 150.640'tı. Bunlardan toplam 76.098'i Gayr-i Müslim olmak üzere, 305.967 erkek nüfus olarak görülmekteydi. 1894 yılı itibariyle Diyarbakır vilayetinin sınırları küçülmüş olup, toplam nüfus 398.785'tir. Bunların 314.720'si Müslüman, 79.311'i Hristiyan, 3.520'si Yezidi, 1.234'ü ise Yahudi nüfusundan oluşmaktaydı. 1898 yılı itibariyle Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 413.525'tir. Bu rakamın % 80'ine yakını (330.000) Müslüman nüfusu teşkil etmekteydi¹⁰⁵. Osmanlı Devletinin 1907 yılındaki nüfus verilerine göre Diyarbakır vilayetinin nüfusu 394.000'dir¹⁰⁶.

19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde yapılan nüfus sayımlarında kesin sonuçları elde etmek mümkün olmamıştır. Özellikle Avrupa toprakları üzerinde yaşayan Müslüman nüfusun büyük bir çoğunluğu günümüz Türkiye sınırları içine göç etmek zorunda kalmıştır. 1800'den 1912 yılı Balkan Savaşları öncesine kadar ülke içindeki Müslüman nüfus oranı %70'ten % 80'e yükselmiştir. Aynı şekilde Ermeni ve Rum nüfusu da sayıca artış göstermesine rağmen oransal olarak %21'de %17'ye düşmüştür. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklara göç hareketlerinin devam etmesi Müslüman nüfusun daha da artmasına neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler Müslüman ve Türk nüfusuna sahip bir Cumhuriyet'in oluşmasına etki etmiştir. Savaşlardan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti göçle gelenlerin şekillendirdiği bir millete sahip olmuştur¹⁰⁷.

¹⁰³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı 1831**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 1997, s. 6; Akbayar, **a.g.m.**, s. 1239.

¹⁰⁴ Diyarbakır vilayeti sınırları kapsamında: Mamuret el Aziz, Palu, Maden, Arapkir, Eğil, Çarsancak, Malatya, Hesni, Pehseni, Kâhta, Siirt, Şirvan, Erüh, Sason, Mardin, Midyat, Nusaybin, Cizre ve Hunus yer almaktaydı.

¹⁰⁵ Salem Khalaf, **Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri**, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 83.

¹⁰⁶ Tahir Öğüt, Çiğdem Çadırcı, "Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı", **Akademik Bakış**, C. 7, S. 13, 2013, s. 143.

¹⁰⁷ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, Fatma Sarıkaya (Çev.), TTK Yay., Ankara, 2012, s. 356-358.

Mustafa Kemal Paşa, 1923 yılından itibaren ülkede nüfus sayımı yaptırmayı düşünmüştü; fakat iç ve dış gelişmelerden dolayı bir türlü fırsat bulunamamıştı. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk nüfus sayımı 28 Ekim 1927 Cuma günü yapılmıştır. 1927 yılı nüfus sayımı 63 vilayet, 328 kaza ve 699 nahiyede yapılmış olup, nüfus sayım sonuçlarına göre Türkiye nüfusu 13.660.275 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu dönemde nüfusun % 75,8'i köylerde, % 24,2'si şehirlerde yaşamaktaydı¹⁰⁸. 1927 yılı genel nüfus sayımının ardından 8 yıl sonra (1935) genel nüfus sayımı yapılmış, daha sonra düzenli olarak 1990 yılına kadar her 5 yılda bir genel nüfus sayımı yapılmıştır.

Diyarbakır, nüfusu hızla büyüyen bir il konumundadır. 1927 yılından bu yana il nüfusunun gösterdiği artış hızı, 1940-1945 dönemi hariç, her zaman ülke genelinin üzerinde olmuştur¹⁰⁹.

Tablo 1: 1927-1940 Yılları Arasında Diyarbakır Vilayetinde Nüfus									
Yıllar	Şehir			Kır			Genel Toplam		
	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.
1927	27195	20202	47.397	70240	76546	146.786	97435	96748	194.183
1935	27706	22610	50.316	79523	84303	163.826	107229	106913	214.142
1940	37519	28584	66.103	95531	95687	191.218	133050	124271	257.321

(E.= Erkek; K.= Kadın; T.= Toplam)

1927 yılı sayımında Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 194.183 kişiydi¹¹⁰. 1927 nüfus sayımına göre Diyarbakır'da 146.786 kişi köy nüfusunu, 47.397 kişi ise kent nüfusunu oluşturmaktaydı. Türkiye ortalaması ile paralel olarak Diyarbakır nüfusunun % 76'sı köylerde, % 24'ü ise şehirde yaşamaktaydı (Bkz. Tablo-1). Osmanlı Devleti'nin son nüfus sayımına göre Diyarbakır'da nüfus miktarının düşüşünün sebebi vilayet sınırlarının değişmesiyle yukarıda belirtilen bazı il, ilçe ve bucakların Diyarbakır'dan ayrılmasının sonucudur.

¹⁰⁸ Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu**, Türk Ocakları Merkez Hey'eti Matbaası, 1928, s. 3.

¹⁰⁹ **Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünyü Bugünü Yarını**, C. 3, Anadolu Yay., İstanbul, 1981, s. 2222-2223.

¹¹⁰ Baş Vekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu**, s. 8.

1927 yılı nüfus sayımı ülke nüfusunun kesin sonucu olduğunu söylemek güçtür. Çünkü askerlik, vergi, göçebe yaşam ve diğer sebeplerden dolayı çok sayıda kişi sayılmamıştır. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan illerde göçebe nüfusun fazla olmasından dolayı birçok kişi sayım dışı kalmıştır.

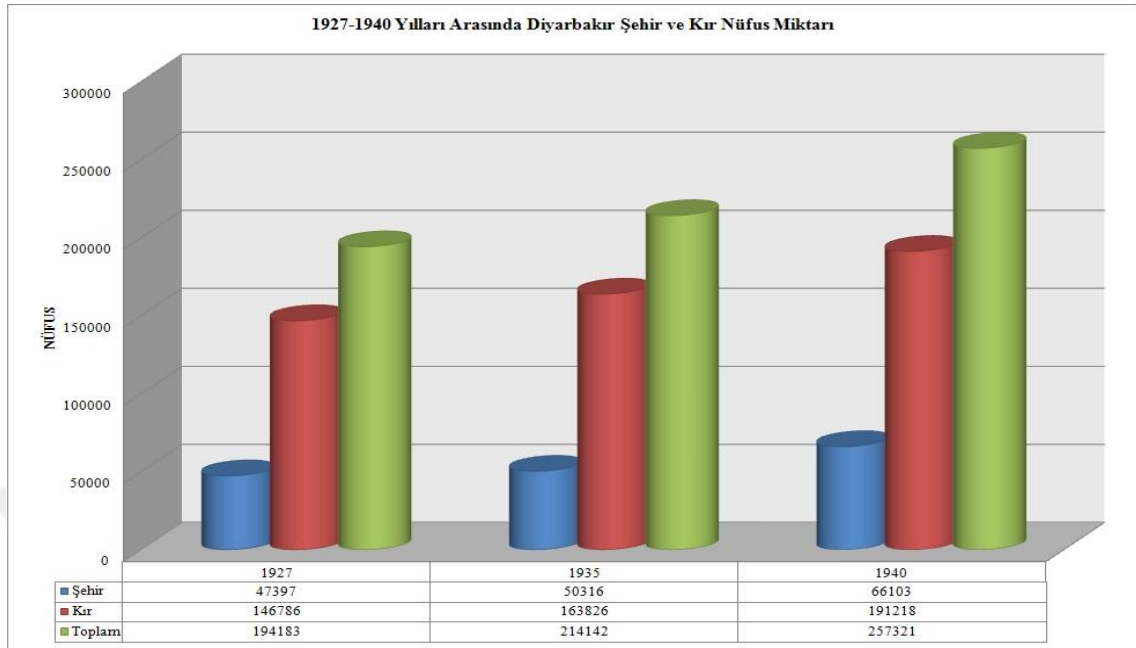
20 Ekim 1935 tarihinde ikinci genel nüfus sayımı yapılmış olup, Türkiye nüfusu 16.158.018 kişiye yükselmiştir. 1927 yılı verilerine göre nüfus % 18,2 oranında artmıştır. Artan nüfus ile birlikte ülke nüfusunun 8.221.248'i kadın, 7.936.770'i de erkeklerden oluşmaktaydı¹¹¹. 1935 yılı sayımına göre Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu ise 214.142 kişiydi. 1927 yılı itibariyle toplamda % 10'luk bir artış olmuştur. Bunun 107.229'unu erkek, 106.913'ünü ise kadın nüfusu oluşturmaktaydı. Kadın ve erkek nüfus oranları açısından Diyarbakır'da Türkiye ortalamasına göre erkek nüfus kadın nüfustan fazlaydı. Kentleşme oranı açısından Türkiye geneli ile eş değer olan Diyarbakır nüfusunun yaklaşık % 70,3'ünü (163.826) köy nüfusu, % 29,7'sini (50.316) ise kent nüfusu oluşturmaktaydı¹¹².

1935 yılı sonrası 5'er yıllık periyotlar ile yapılan genel nüfus sayımının üçüncüsü, 20 Ekim 1940 yılında yapılmıştır. 1940 yılı nüfus sayımında ülke nüfusu 17.820.950'ye yükselerek % 10,3 oranında artış göstermiştir. Bunların 8.922.038 (% 50,1) kadın, 8.898.912'si (% 49,9) ise erkek nüfusundan oluşmaktaydı¹¹³. 1940 yılı sayımına göre Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu ise 257.321 kişiydi. 1935 yılı itibariyle Diyarbakır nüfusunda toplamda % 20'lik (43.179) bir artış olmuştur. Bunun 133.050'sini erkek, 124.271'ini ise kadın nüfusu oluşturmaktaydı. 1940 yılında da kadın ve erkek nüfus oranları açısından Diyarbakır'da Türkiye ortalamasına göre erkek nüfus kadın nüfustan fazlaydı. Kentleşme oranı açısından ülke ortalaması ile eş değer olan Diyarbakır nüfusunun 191.218'i köylerde, 66.103'ü ise kentte yaşamaktaydı.

¹¹¹ BİGM, 20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiye ve Köyler İtibari İle Nüfus ve Yüzey Ölçü, s. 3.

¹¹² BİGD, Genel Nüfus Sayımı Diyarbakır Vilayeti 20 İkteşrin 1935, C. 18. İstanbul, 1937, s. 7-20.

¹¹³ BİGM, 20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiye ve Köyler İtibari İle Nüfus ve Yüzey Ölçü, s. 3.

Tablo 2: 1927-1940 Yılları Arasında Diyarbakır Şehir ve Kır Nüfusu

1935 - 1940 yılı Diyarbakır nüfus sayımına baktığımızda, daha önceki yıllara göre şehir nüfusu oranında artma, kır nüfusu oranında da azalma mevcutsa da bu dönemde hâlâ kırsal nüfus ağırlıktadır. Bu durumun sebebi, Diyarbakır'ın ekonomik faaliyetlerinin ağırlık noktasını tarımın oluşturmasıdır.

21 Ekim 1945 tarihinde dördüncü genel nüfus sayımı yapılmış olup, Türkiye nüfusu 18.790.174 kişiye yükselmiştir. Ülke nüfusunun 9.343.594'ü (% 49,7) kadın, 9.446.580'i (% 50,3) de erkeklerden oluşmaktaydı. Ülke geneli erkek nüfus sayısı ilk defa kadın nüfus sayısını geçmiştir. Bu durumu doğum oranının artışına ve ülkenin herhangi bir savaşa fiili olarak girmemesine bağlayabiliriz. Fakat 1945 yılı verilerine göre ülke nüfusu beş yılda % 5,4 oranında artmasına rağmen, önceki yıllara göre nüfus artış oranı yaklaşık % 5 civarında düşmüştür¹¹⁴.

1935 ve 1940 yılı nüfus sayımında cinsiyete göre ülke ile ters orantıya sahip olan Diyarbakır'da erkek nüfusun kadın nüfusundan fazla olmasının nedeni kentte ve bölgede kadın nüfusunun tam sayılmamış olması olabilir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde özellikle kadınlar ve çocuklar aile reisleri tarafından gizlendikleri için nüfus sayım memurları tarafından kayıt altına alınamamıştır. Bölgede ve kentte kadınların

¹¹⁴ BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, C. 65, Ankara, 1950, s. 3.

evlilik dönemlerinde veya evlilik sonrası çocuklarının okul yaşına geldikleri zaman nüfusa işlendikleri görülmektedir.

Tablo 3: 1945 Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayeti¹¹⁵									
İlçeler	Şehir Nüfusu			Kır Nüfusu			Toplam		Genel Toplam
	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	
Merkez	23529	17558	41087	12035	11581	23616	35564	29139	64.703
Bismil	1002	1047	2049	11307	11494	22801	12309	12541	24.850
Çermik	1598	1722	3320	11774	12281	24055	13372	14003	27.375
Çınar	363	352	715	5536	5457	10993	5899	5809	11.708
Eğil	1034	1076	2110	12978	12879	25857	14012	13955	27.967
Ergani	2160	2140	4300	9600	9557	19157	11760	11697	23.457
Kulp	608	576	1184	7618	7749	15367	8226	8325	16.551
Lice	2622	2835	5457	10403	10652	21055	13025	13487	26.512
Silvan	1646	1509	3155	11653	12018	23671	13299	13527	26.826
Toplam	34.562	28.815	63.377	92.904	93.668	186.572	127.466	122.483	249.949

Türkiye genelinde olduğu gibi Diyarbakır’da da nüfus artış hızı olumsuz yönde etkilenmiştir. 1945 yılı genel nüfus sayımına göre Diyarbakır’da 127.466 erkek, 122.483’ü kadın olmak üzere toplamda 249.949 kişi mevcuttu. (Bkz. Tablo-3) Bu rakam Türkiye nüfusunun % 1,3’ünü oluşturmaktaydı. Kadın ve erkek nüfus oranları açısından Diyarbakır, Türkiye ortalaması ile doğru orantılıdır. Fakat Diyarbakır’ın nüfusu, 1940 yılı sayımının (257.321) toplam rakamından 7.372 kişi azalmıştır. Ülke geneli ile birlikte Diyarbakır nüfus artış hızının düşme sebepleri arasında 1940-1945 yılları arasında yaşanan II. Dünya Savaşı’nın etkisi, erkek nüfusun askerlik görevinde olması ve bu durumdan dolayı doğum oranlarının düşmesi, alınan seferberlik kararı ile yaşanan üretim düşüklüğü ve ekonomik zorluklar, ilaç sıkıntısı ile ölümlerin çoğalması gibi nedenler sıralanabilir. Belirttiğimiz genel sebeplerin dışında “Diyarbakır’a bağlı kimi yerleşim birimlerinin Bingöl ve Mardin’e bağlanması ile de nüfusunda yaklaşık 3.000 kişilik bir azalma olduğu söylenebilir¹¹⁶,”

Kentleşme oranı açısından ülke ortalamasının altında kalan Diyarbakır nüfusunun 185.246’sı (%65,1) köylerde, 64.703’ü (%34,9) ise kentte yaşamaktaydı. Toplam nüfus

¹¹⁵ BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 9.

¹¹⁶ Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2224.

içerisinde 41.087'si kent merkezinde, 23.616 kişi ise merkeze bağlı köylerde yaşamaktaydı. Yukarıdaki tabloya göre Diyarbakır'ın merkez ilçesi toplam 64.703 kişi ile en fazla, Çınar ilçesi ise 11.708 kişi ile en az nüfusa sahip konumdadır. Nüfus büyüklüklerine göre ilçelerin sıralaması ise: Merkez, Eğil, Çermik, Silvan, Lice, Bismil, Ergani, Kulp ve Çınar şeklindedir.

Diyarbakır'ın 1927-1945 yılları arasındaki köy ve şehir nüfus oranları incelendiğinde, 1927-1940 yılları arasında köy nüfusu oranında düşüş, şehir nüfusu oranında ise artış olmakla birlikte, 1945 yılında ise % 0,4 oranında düşük bir kentleşme hızı gerçekleşmiştir¹¹⁷. 1945 yılından itibaren tarım alanları hareketlenmiş ve makineleşmenin getirdiği verim artışı, üretimde gelir yaratma potansiyeline dönüşmüştür. Nüfusun mekânsal hareketliliğinden kaynaklanan kentsel arazi satışının yükselmesi ve ticaretin canlanması ile kentlilik oranı artmıştır¹¹⁸.

22 Ekim 1950 tarihinde beşinci genel nüfus sayımı yapılmış olup, Türkiye nüfusu 20.947.188 kişiye yükselmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra ilk defa ülke nüfus sayımında cinsiyet ayrımı yapılmamıştır. 1950 yılı verilerine göre nüfus % 11,47 oranında artış göstermiş olup¹¹⁹, 1945 yılı nüfus artış oranına göre yaklaşık iki kat artmıştır. Nüfus artış durumunun yüksek olması, II. Dünya Savaşı sonrası ülkedeki seferberlik halinin kaldırılması, silahaltındaki askerlerin terhis edilmesi, doğum oranının artması, ülke ekonomisinin düzelmeye başlaması ve ilaç temininin daha kolay sağlanmasına bağlanabilir. Ülke nüfusunun 15.702.851'i (% 67) köylerde, 5.244.337'si (% 33) ise kentlerde yaşamaktaydı.

Tablo 4: 1950 Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayeti¹²⁰			
İlçeler	Şehir Nüfusu	Kır Nüfusu	Toplam
Merkez	45.053	29.737	74.790
Bismil	2.527	26.453	28.980
Çermik	3.734	27.362	31.096
Çınar	914	14.470	15.384

¹¹⁷ Diyarbakır il genelinde 1935 yılı % 6, 1940 yılı %5,5 oranında kentleşme hızı gerçekleşmiştir.

¹¹⁸ **Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması**, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) Yayını, Haziran Ankara, 1996, s. 93.

¹¹⁹ BİUM, 22 Ekim 1950 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 3.

¹²⁰ BİUM, 22 Ekim 1950 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 14.

Dicle (Eğil)	2.411	27.004	29.415
Ergani	5.647	21.599	27.246
Kulp	1.562	17.992	19.554
Lice	6.165	27.863	34.028
Silvan	4254	28991	33.245
Toplam	72.267	221.471	293.738

1950 yılı nüfus sayımına göre Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 293.738 kişidir. Bu rakam Türkiye nüfusunun % 1,4'ünü oluşturmaktaydı. Beş yıllık süreçte Diyarbakır'ın nüfus toplamında % 17'lik (43.789) bir artış olmuştur. Diyarbakır yaklaşık % 6'lık bir oran ile Türkiye ortalamasının (% 11,47) üzerinde kalmıştır. Kentleşme oranı açısından, ülke ortalaması ile aynı olan Diyarbakır nüfusunun 221.471'i (67,4) köylerde, 72.267'si (%32,6) ise kent merkezi ve ilçelerde yaşamaktaydı. Toplam nüfus içerisinde 45.053'ü kent merkezinde, 29.737 kişi ise merkeze bağlı köylerde yaşamaktaydı. Yukarıdaki tabloya göre Diyarbakır'ın merkez ilçesi toplam 74.790 kişi ile en fazla, Çınar ilçesi ise 15.384 kişi ile en az nüfusa sahip konumdadır. Nüfus büyüklüklerine göre ilçelerin sıralaması ise: Merkez, Lice, Silvan, Çermik, Dicle (Eğil), Bismil, Ergani, Kulp ve Çınar şeklindedir.

1945-1950 yılları arasında Diyarbakır'ın kentleşme oranında % 2,3'lük artış, kır nüfus oranında azalış olmuştur. Türkiye'deki kentleşme süreçlerine baktığımızda Diyarbakır'da "diğer kentlerle benzer bir süreçte ve genel kentleşme nedenlerine sahip olarak kent nüfusu 1950'lerden itibaren artmaya başlamıştır"¹²¹. Özellikle 1950 yılından itibaren ulaşımında karayoluna verilen önem ile birlikte sanayi işletmelerinin zamanla gelişmesi ve tarım sektöründe Marshall yardımının bir sonucu olarak makineleşmenin hızlanması ile oluşan geçim darlığı köyden kente göç hareketini başlatmıştır. Diyarbakır 1950 - 1960 yılları arasında % 11,4 oranında hızlı bir kentleşme sürecine girmiştir.

1950 yılı sonrasında Diyarbakır'ın kent ve kırsal nüfus oranı ciddi bir artış göstererek Türkiye genelini aşmıştır. Özellikle ilin kentsel nüfusundaki gelişme ülke nüfusunun üzerinde olmuştur¹²². Artış hızının yüksek olma sebebi doğum oranı fazlalığı ve

¹²¹ Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması, s. 92.

¹²² Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2280.

Diyarbakır'ın ticari ve iktisadi hareketlerinin genişlemeleri sonucu yeni iş kolları ve iş sahalarının gün geçtikçe gelişen şehir merkezinde toplanmasıyla komşu illerden Diyarbakır şehir merkezine olan göçlerin etkisi olmuştur¹²³. Diyarbakır'da kırdan kentte göç olayı Türkiye genelinde olduğu gibi 1950'lerin başında artış göstermiştir.

23 Ekim 1955 tarihinde yapılan genel nüfus sayımıyla, Türkiye nüfusu 24.064.763'e yükselmiştir. 1955 yılı verilerine göre nüfus % 14,88 oranında artış göstermiş olup, bir önceki sayıma göre % 3,41 artmıştır. Kentleşme oranı açısından ülkenin % 60'ı (17.137.420) köylerde, % 40'ı (6.927.343) ise kentlerde yaşamaktaydı¹²⁴. Her beş yılda bir yapılan sayım sonucuna göre kent ve köy nüfusu arasındaki oran birbirine yaklaşmakta ve şehir nüfus oranında artış olmaktadır. 1950 yılında kadın-erkek nüfusu ayrı ayrı verilmezken, 1955 yılında şehirler bazında tekrar kadın-erkek nüfusu verilmiştir¹²⁵.

Tablo 5: 1955 Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayeti¹²⁶

İlçeler	Şehir Nüfusu			Kır Nüfusu			Toplam		Genel Toplam
	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	
Merkez	34609	26615	61224	17654	15787	33441	52263	42402	94.665
Bismil	1854	1742	3596	14478	14210	28688	16332	15952	32.284
Çermik	2038	2213	4251	10275	10385	20660	12313	12598	24.911
Çınar	686	622	1308	8355	8126	16481	9041	8748	17.789
Çüngüş	797	889	1686	4384	4889	9273	5181	5778	10.959
Dicle	1295	1365	2660	14183	14260	28443	15478	15625	31.103
Ergani	3282	3059	6341	12299	11789	24088	15581	14848	30.429
Hazro	1607	1536	3143	4553	4275	8828	6160	5811	11.971
Kulp	1114	1035	2149	10901	10400	21301	12015	11435	23.450
Lice	3337	3388	6725	15431	15602	31033	18768	18990	37.758
Silvan	3179	2536	5715	11522	11347	22869	14701	13883	28.584
Toplam	53.798	45.000	98.798	124.035	121.070	245.105	177.833	166.070	343.903

¹²³ Ahmet Küey, **Doğal, Tarımsal, Ekonomik ve Turistik Yönleriyle Diyarbakır**, DTSO Yayını, S. 6, Diyarbakır, 1970, s. 56.

¹²⁴ BİGM, 23 Ekim 1955 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 9; 155.

¹²⁵ 1955 genel nüfus sayımında, sadece merkez ilçelerdeki kadın- erkek sayısı genel toplamda verilmiştir. Ülke geneli kent nüfusunun 3.743.059'u erkek, 3.184.284'ü kadın nüfus olmak üzere kent nüfusunun toplamı 6.927.343 kişiden oluşmaktadır.

¹²⁶ BİGM, 23 Ekim 1955 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 165.

1955 yılı genel nüfus sayımına göre Diyarbakır'da 177.833'ü erkek, 166.070'i kadın olmak üzere toplamda 343.903 kişi mevcuttu (Bkz. Tablo-5). Diyarbakır nüfusu Türkiye nüfusunun % 1,4'ünü oluşturmaktaydı. Beş yıllık süreçte Diyarbakır'ın nüfus artış oranı % 17,1 (50165) ile Türkiye ortalamasının (% 14) üzerinde olmuştur. Kentleşme oranı açısından da ülke ortalamasının altında kalan Diyarbakır, nüfusunun 249.238'i (% 62,1) köylerde, 94.665'i (%37,9) ise kentte yaşamaktaydı. Toplam nüfus içerisinde 61.224'ü kent merkezinde, 33.441 kişi ise merkeze bağlı köylerde yaşamaktaydı. Bu verilere göre Diyarbakır'ın merkez ilçesi toplam 94.665 kişi ile en fazla, Hazro ilçesi ise 10.959 kişi ile en az nüfusa sahip konumdadır. Nüfus büyüklüklerine göre ilçelerin sıralaması ise: Merkez, Lice, Bismil, Dicle, Ergani, Silvan, Çermik, Kulp, Çınar, Hazro ve Çüngüş şeklindedir.

Diyarbakır'da doğurganlık oranının yüksek olmasına rağmen, kırsal alandaki nüfus artış hızının düşük olması, kent merkezi ile il dışına olan göçlerden kaynaklanmaktadır. Nüfusun kırsal alandan göçü, tarımdaki mülkiyet yapısı ile makineleşmenin sonucudur. Tarımda büyük toprak sahipliğinin egemen oluşu ve tarımda makineleşmenin sonucu iş olanaklarının giderek daralması ile kırsal nüfusun topraksız kalma ve yoksullaşmasına yol açmaktaydı. Diyarbakır'dan il merkezine veya il dışına göçler genelde toplu aile göçü halinde olmaktaydı¹²⁷.

23 Ekim 1960 tarihinde yapılan genel nüfus sayımında, Türkiye nüfusu 27.754.820'ye yükselmiştir. 1960 yılı verilerine göre nüfus % 15,33 oranında artış göstermiş ve bir önceki sayım dönemine göre nüfus artış oranında % 0,5'lik bir artış olmuştur. Ülke nüfusunun 14.163.888'i erkek, 13.590.932'si kadınlardan oluşmaktaydı. Kentleşme oranı açısından ülkenin % 53,2'si (18.895.089) köylerde, % 46,8'i (8.859.731) ise kentlerde yaşamaktaydı¹²⁸.

Tablo 6: 1960 Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayeti¹²⁹

İlçeler	Şehir Nüfusu			Kır Nüfusu			Toplam		Genel Toplam
	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	
Merkez	45211	34677	79888	26694	25938	52632	71905	60615	132.520
Bismil	1788	1684	3472	14742	14281	29023	16530	15965	32.495

¹²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2225-2281.

¹²⁸ BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 7;16;34.

¹²⁹ BDİE, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 35.

Çermik	2294	2389	4683	11862	11759	23621	14156	14148	28.304
Çınar	749	755	1504	9957	9549	19506	10706	10304	21.010
Çüngüş	737	809	1546	5040	5496	10536	5777	6305	12.082
Dicle	1476	1511	2987	10247	10029	20276	11723	11540	23.263
Ergani	4639	3914	8553	14581	13624	28205	19220	17538	36.758
Hani	1747	1826	3573	4779	4879	9658	6526	6705	13.231
Hazro	1596	1546	3142	5196	4861	10057	6792	6407	13.199
Kulp	1118	1035	2153	12384	11884	24268	13502	12919	26.421
Lice	3387	3388	6725	11569	11476	23045	14956	14814	29.770
Silvan	3687	2805	6492	13170	13169	26339	16857	15974	32.831
Toplam	68.429	56.289	124.718	140.221	136.945	277.166	208.650	193.234	401.884

1960 yılı genel nüfus sayımına göre Diyarbakır'da 208.650'si erkek, 193.234'ü kadın olmak üzere toplamda 401.884 kişi mevcuttu (Bkz. Tablo-6). Diyarbakır nüfusu Türkiye nüfusunun % 1,4'ünü oluşturmaktaydı. Kadın ve erkek nüfus oranları açısından Türkiye ortalamasıyla doğru orantılıdır. Beş yıllık zaman diliminde Diyarbakır'ın nüfus artış oranı % 16,8 (57981) ile Türkiye ortalamasının (% 15,33) üzerinde yer almıştır. Diyarbakır'ın nüfus artış oranı bir önceki sayım dönemine göre artış oranı hemen hemen aynı olmuştur. Diyarbakır'ın Dicle ilçesine bağlı bazı köylerin, Elazığ iline bağlandığı için nüfus artış oranının pek değişmediğini belirtebiliriz¹³⁰.

Kentleşmeye yönelik ilk önemli adımın atıldığı 1955-1960 döneminde Diyarbakır kent nüfusu % 30,3 oranında artış göstermiştir¹³¹. Buna rağmen 1960 yılında kentleşme oranı açısından ülke ortalamasının halen altındadır. Diyarbakır nüfusunun 277.166'sı (% 55,1) köylerde, 124.718'i (%44,9) ise kentte yaşamaktaydı. Toplam nüfus içerisinde 79.888'i kent merkezinde, 52.632 kişi ise merkeze bağlı köylerde yaşamaktaydı. Bu verilere göre Diyarbakır'ın merkez ilçesi toplam 132.520 kişi ile en fazla, Çüngüş ilçesi ise 12.082 kişi ile en az nüfusa sahipti. Nüfus büyüklüklerine göre ilçelerin sıralaması ise: Merkez, Ergani, Silvan, Bismil, Lice, Çermik, Kulp, Dicle, Çınar, Hazro ve Çüngüş şeklindedir.

Diyarbakır Merkez İlçesi 1950 yılına kadar Sur içinde kalmış ve eski yapısını önemli ölçüde korumuştur. Sur içinde oturanlar, meslek ve gelir gruplarına göre belirli

¹³⁰ Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2226.

¹³¹ Hakan Ayaz-Halit Söğüt, "Diyarbakır Tarım Master Planı", Diyarbakır, 2003; **Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması**, TMMOB Yayını, Haziran 1996, Ankara, s. 92.

mahallelerde toplanmışlardı. Ulu Cami ve çevresinde zenginler ile eşraf, çarşı ve pazar yolunda genellikle esnaf, Doğu Kapısı (Dağkapı) ile Hükümet Kapısı (Saraykapı) civarında memurlar oturmaktaydı¹³². Süreç içerisinde özellikle 1950-1960 yılları arasında Diyarbakır Merkez ilçesi aldığı göç ile birlikte Sur içindeki geleneksel yaşam alanı, Sur dışına¹³³ yönelerek bir ya da iki katlı ayırık düzende inşa edilen bahçeli evlere taşınmışlardır. “Yenişehir”¹³⁴ semti olarak adlandırılan bölgede ilk konutlar kooperatifleşme ile gerçekleştirildiğinden, Türkiye geneli uygulamadan farklı bir biçimde başlatılmıştır¹³⁵. Diyarbakır merkeze yapılan göçler, sadece kendisine bağlı köyler ile sınırlı kalmamış, çevre illerden de göç almasıyla bölge içi nüfus hareketlerinde gelen nüfus (4000) giden nüfustan fazla olmuştur. Bölge içi ve bölge dışı nüfus hareketleri beraber incelendiğinde tüm Doğu Anadolu içinde gelen ve giden arasındaki 13.000 kişilik fark ile en fazla Diyarbakır’a göç olmuştur¹³⁶.

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye’nin ilk nüfus sayımı 28 Ekim 1927 tarihinde yapılmıştır. Nüfus sayımına göre; Diyarbakır’ın toplam nüfusu 194.183 kişiydi. Aradan geçen 13 yıl sonra Diyarbakır nüfusu % 32,5’luk bir artışla 257.321’e yükselmiştir. 1945 yılında yapılan sayımda Diyarbakır nüfusu bir önceki sayıma göre yaklaşık % 3’lük bir düşüş olmuştur. II. Dünya Savaşının olumsuz tesirlerinden dolayı Diyarbakır’da görülen bu düşüş, ülkenin birçok şehrinde de yaşanmıştır. Şehir ve köy nüfusu beraber değerlendirildiğinde, Diyarbakır’da şehirleşme oranının giderek arttığı ve gelişmeye yönelik bir izlenim olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle 1935 yılında devlet demiryollarının Diyarbakır’a ulaşmasıyla birlikte, bazı işletmelerin açılması ve demiryolu ulaşımından yararlanılması, 1950’li yıllardan sonra karayolu ulaşım ağının yapımına ağırlık verilmesi sonucu ekonomik gelişmelerin yaşanması ile birlikte

¹³² **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2287-2288.

¹³³ İlk Sur dışı imar devlet dairelerinin inşası ile olmuştur. 1868-1875 yılları arasında Diyarbakır’da valilik yapan Kurt İsmail Paşa, valiliği sırasında Sur dışına Vilayet Konağı, hastane, kışla binaları ve kardeşi adına (Mehmet Bey) bir de Cami yaptırmıştır. Bununla birlikte kentin sur dışında gelişmesi asıl olarak demiryolunun Diyarbakır’a ulaştığı 1935’ten sonra başlamıştır. Bu tarihlerde de resmi kurumların inşası olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz., **Diyarbakır’ı Tanıtan Adam Yazar Şevket Beysanoğlu’na 70 Yaş Armağanı**, San Matbaası, Ankara, 1991, s. 120; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2287-2288.

¹³⁴ Yenişehir: Günümüzde Diyarbakır merkeze bağlı bir ilçedir.

¹³⁵ **Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması**, s. 94-95; **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., No: 22, Ankara, s. 6-7.

¹³⁶ Küey, **a.g.e.**, s. 65.

sanayileşmenin gelişmesi, kentleşme oranının artmasına ve nüfus hareketliliğinin yaşanmasına sebep olmuştur. 1927-1960 yılları arası Diyarbakır merkez ve köy nüfusu yaklaşık % 61 oranında artmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DİYARBAKIR'DA SİYASAL HAYAT

2.1. Tek Parti Döneminde Siyasal Hayat

Mondros mütarekesi sonrası ülke yer yer işgal edilmeye başlanmış ve İzmir'in işgali edilmesiyle birlikte Anadolu'da başlamış olan Müdafaa-i Hukuk hareketini hızlandırmıştır. Bölgesel olarak hareket eden Kuvâyi Milliye örgütleri, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesiyle halkı önce bölgesel, daha sonra ulusal kongrede bir araya getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu kongrelerde ulus temsilcilerinin bir araya gelmesini ve 21 Aralık 1918'de kapatılan Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasını istemiştir. Fakat parlamenter sistemi benimsemeyen Damat Ferit Paşa Hükümeti ve Padişah bu isteğe karşı çıkmıştır. Sivas Kongresi sonrası İstanbul ile Anadolu'nun haberleşmesi kesilince, bu durumu ortadan kaldırmak için Damat Ferit Hükümeti istifa ederek yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştur. "Anadolu'daki ulusalcılarla anlaşılan hükümet, 9 Ekim 1919'da seçimlerin yapılacağını ve Meclis-i Mebusan'ın" yeniden açılacağını belirtmiştir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin desteklediği adayların seçimi kazanmasıyla 12 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan son kez açılmış ve Meclis-i Mebusan'da Misak-ı Milli kararlarının kabul edilmesi sonucu karardan memnun olmayan İtilaf devletleri 16 Mart 1920'de meclisi dağıtarak İstanbul'u işgal etmişlerdir¹³⁷.

Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması üzerine Mustafa Kemal Paşa, Ankara'dan tüm ülke geneline bir beyanname yayınlayarak; Ankara'da bir meclisin toplanacağını, dolayısıyla da tüm yurttan seçim yapılacağını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara'da toplanması için gerekli seçim hazırlıklarının yapılması emri ile seçim süreci başlamıştır. Yapılan hazırlıklar sonrasında 23 Nisan 1920 tarihinde açılan Birinci Büyük Millet Meclisi ile Türk siyasi hayatında yeni bir dönem başlamıştır¹³⁸. Birinci Büyük Millet Meclisi'ne seçilen tüm milletvekilleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin üyeleri idi.

¹³⁷ İhsan Güneş, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Toplanması ve Nitelikleri", **Birinci Meclis**, Cemil Koçak (Ed.), Promat Matbaacılık, İstanbul, 1998, s. 26-27.

¹³⁸ İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)**, TBMM Yay., No:54, Ankara, 1992, s. 166.

Meclisin açılışından kısa bir süre sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, “Birinci Grup¹³⁹ ve İkinci Grup”¹⁴⁰ olarak ikiye ayrılmıştır¹⁴¹. Birinci Grup’un başkanlığını Mustafa Kemal Paşa yaparken, İkinci Grup’un öncülüğünü Hüseyin Avni Ulaş yapıyordu. Birinci Grup’un 202, İkinci Grup’un ise 63 üyesi vardı¹⁴². İkinci Grup, Mustafa Kemal’in egemenlik kuracağı endişesi ile kendisine ve etrafında oluşan Birinci Grup’a karşı kurulmuştur¹⁴³. 437 milletvekilinden oluşan Birinci Büyük Millet Meclisi’nden Birinci Grup kurulmadan önce 82 vekilin meclis ile ilişkisi kesilmişti. Bunların dışında kalan 90 milletvekili bağımsız (müstakil) olarak kabul edilmiştir¹⁴⁴.

Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı sonrası Müdafaa-i Hukuk Grubu’nu ‘Halk Fırkasına’ dönüştürme kararını ve cumhuriyet kurma düşüncelerini ilk kez bu dönemde açıklamıştır. 10 Mayıs 1921 tarihinde Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun esas maddeleri ve tüzüğünün onaylanmasıyla parti için ilk adım atılmıştır¹⁴⁵.

Cumhuriyet Döneminde kurulan ilk siyasi partinin seçim kararı almasından bir hafta sonra, 8 Nisan 1923 tarihinde “Dokuz Umde”lik¹⁴⁶ programı yayımlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa A-RMC Başkanı sıfatıyla, Meclisteki Birinci Grup’un Halk Fırkasına dönüştürüleceğini açıklamıştır. Bu dokuz madde Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin temellerini de teşkil etmekteydi¹⁴⁷.

Kurtuluş Savaşı yıllarında Sivas Kongresi döneminde oluşturulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMHC), Cumhuriyetin ilanından önce 9 Eylül 1923’te

¹³⁹ Birinci Grup (Birinci Müdafaa-i Hukuk Grubu): 10 Mayıs 1921 tarihinde kurulan Birinci Grubun Başkanlığına Mustafa Kemal Paşa; Başkan Vekilliklerine Şeref (Aykut-Edirne), Şevket (Peker-Sinop); Kâtipliğe Mustafa Necati (Uğural-Saruhan); İdare Memurluğuna Vehbi (Bolak-Karesi); Sandık Eminliğine Rifat (Kayseri); Diğer Üyeler: Emin (Canik), Kılıç Ali (Gaziantep), Zekâi (Apaydın-Adana), Avni (Zaimler-Saruhan), Muhiddin Baha (Pars-Bursa), Mazhar (Akifoğlu-Üsküdar), Osman Nuri (Özpar-Bursa), Hamdi (Ülkümen-Trabzon) seçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yay., İstanbul, 1995, s. 533-534; Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet İkinci Grup**, İletişim Yay., İstanbul, 2011, s. 120-125.

¹⁴⁰ İkinci Grup (İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu): 1923 Temmuz ayında kurulan İkinci Grubun önderliğini Hüseyin Avni (Ulaş-Erzurum Mebusu) ile Salâhattin (Köseoğlu- Mersin Mebusu) yapmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, **a.g.e.**, s. 537; Demirel, **a.g.e.**, s. 126-127.

¹⁴¹ Tunaya, **a.g.e.**, s. 533.

¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Demirel, **a.g.e.**, s. 109 -127; Tunaya, **a.g.e.**, s. 533-539.

¹⁴³ Tunaya, **a.g.e.**, s. 538.

¹⁴⁴ Demirel, **a.g.e.**, s. 128-129.

¹⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye Tarihi**, Yasemin Saner Gönen (Çev.), İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 233.

¹⁴⁶ Bildirinin tam metni için bkz. Tunaya, **a.g.e.**, s. 580-582; Demirel, **a.g.e.**, s. 525-527.

¹⁴⁷ Hikmet Bila, **CHP (1919-2009)**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 35-36.

Halk Fırkasına dönüştürülerek, Dokuz Umde esas olmak üzere yapılan tüzük (Halk Fırkası Tüzüğü¹⁴⁸) kabul edilmiştir. 9 Eylül 1923 tarihi Halk Fırkasının kuruluş günü olarak kabul edilmiş olsa bile, İçişleri Bakanlığına Halk Fırkasının kuruluşu ve onaylı tüzüğü için verilen resmi dilekçe 11 Eylül 1923 tarihli¹⁴⁹. Böylece cumhuriyet tarihinin ilk siyasi partisi 11 Eylül 1923'te Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından resmen kurulmuş¹⁵⁰ olduğunu belirtebiliriz. Halk Fırkasının 11 Eylül 1923 tarihli toplantısı ile parti başkanlığına Mustafa Kemal seçilmiştir¹⁵¹. 10 Kasım 1924 tarihinde Halk Fırkasının (HF) ismi, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) olarak değiştirilmiştir. Ulusal bir kongre olarak toplanan Sivas Kongresi, CHF'nin ilk kongresi olarak kabul edilmiştir¹⁵². 11 Eylül 1923 tarihinde kurulan CHP, 27 yıl tek başına Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tek partisi olarak iktidarda kalmıştır. İktidarı boyunca pek çok devrim yapmış ve iktidarı 14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Partiye (DP) devretmiştir.

29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edildikten sonra, CHF'ye yönelik ilk muhalefet gün yüzüne çıkmıştır. Halk Fırkası listesinden seçilerek II. TBMM'ye giren muhalefet, Halk Fırkası içindeki faaliyetlerine devam etmiştir. 20 Ekim 1924 tarihinde Muğla Mebusu Esat Efendi'nin, İmar ve İskân Vekili Refet Bey'e yönelttiği bir soru önergesi üzerine parti içindeki muhalif grup kopma noktasına gelmiştir¹⁵³. Nitekim Halk Fırkasının kurulmasından yaklaşık bir yıl gibi kısa bir süre sonra meclisin muhalif (İkinci Grup) kanadını oluşturan; Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele, Kazım Karabekir başkanlığında toplanarak 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurdular¹⁵⁴. Cumhuriyet Dönemi'nde çok partili hayata geçiş denemesi ilk kez gerçekleşmiş oldu.

¹⁴⁸ Halk Partisi'nin tüzüğündeki ilk maddede partinin üç amacı belirtilmişti; demokrasi, çağdaşlaşma ve hukuk devleti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 50; Bila, **a.g.e.**, s. 37-38.

¹⁴⁹ Bila, **a.g.e.**, s. 36-37.

¹⁵⁰ Tunaya, **a.g.e.**, s. 557-559.

¹⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, **a.g.e.**, s. 557-558; Celâl Bozkurt, **Siyaset Tarihimizde CHP Dünü, Bugünü, İdeolojisi (Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme)**, Ankara, 1968.

¹⁵² Zürcher, **a.g.e.**, s. 246.

¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1924-1930 Devrimler ve Tepkiler**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011, s. 91; Tunçay, **a.g.e.**, s. 100.

¹⁵⁴ Saime Yüceer, "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", **Türkler Ansiklopedisi**, Hasan Celal Güzel, vd., Yeni Türkiye Yayınları, C.16, Ankara, 2002, s. 534; Tunaya, **a.g.e.**, s. 606-614.

Yeni kurulan muhalefet partisi zamanla Cumhuriyete karşı saltanat ve hilafet yanlısı bir topluluğa dönüşmesi üzerine rejim için tehlikeli bir hal almaya başlamıştır¹⁵⁵. Şeyh Sait isyanının çıkmasından sonra 3 Mart 1925'te İsmet İnönü meclisten güvenoyu almış ve 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Yasası kabul edilmiştir. Böylelikle bu yasaya dayanarak İstiklal Mahkemeleri, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkanın ayaklanmayı desteklediği gerekçesiyle 3 Haziran 1925 tarihinde partinin kapatılmasına karar vermiştir¹⁵⁶. Dini siyasete alet etme iddiası ile Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası sonrası 1930 yılına kadar tek partili bir yönetim ülke siyasetinde hâkim olmuştur.

29 Ekim 1929 tarihinde dünyada yaşanan ekonomik sıkıntılar ve New York borsasının aniden değer kaybetmesi sonucu dünya genelinde bir krize dönüşmüştü. Hükümet Osmanlı borçları ile uğraşırken, dünya genelinde yaşanan ekonomik sıkıntılar sonucu ülke dış ticarete açık vermiştir. Buna bağlı olarak dış ticaret hacmi daralmış ve Türk parası da değer kaybetmiştir. Türk ekonomisinde 1930 yılı bir dönüm noktası olmuştur. Liberal dönem ve buna bağlı olarak özel sektör ağırlıklı bir politika benimsenmesi hızlı kalkınmayı sağlayamamıştır. Bu hususta yeni arayışlara girilmiş ve liberal ekonomiyi sürdürmede zorluklar çıkmaya başlamıştır¹⁵⁷.

Mustafa Kemal Paşa, Paris Büyükelçisi olan ve liberal görüşleri ile bilinen Fethi Okyar'dan bir parti kurmasını istemiş ve yapılan görüşmeler sonunda Serbest Cumhuriyet Fırkası 12 Ağustos 1930 yılında kurulmuştur¹⁵⁸. Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi 13 Ağustos tarihli manşetinde fırkanın kuruluşunu “Serbest Cumhuriyet Fırkası Teşekkül Etti” başlığıyla duyurmuştur¹⁵⁹. Mustafa Kemal Paşa, bu partinin Cumhuriyetçi, laik esasları benimsemesini ve CHF'nin sağında bir parti olmasını istemekteydi¹⁶⁰.

¹⁵⁵ Nejat Bayramoğlu-Kurtuluş Güran (Ed.), **Gazi Mustafa Kemal Nutuk**, Kaynak Yay., İstanbul, 2015, s. 661-662; Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000, s. 201.

¹⁵⁶ Yılmaz Gülcan, **Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)**, Alfa Basımevi, İstanbul, 2001, s. 102.

¹⁵⁷ Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Yay., Ankara, 1997, s. 122-123.

¹⁵⁸ Tunaya, **a.g.e.**, s. 622-623; Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yay., İstanbul, 2011; Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yay., İstanbul, 2014.

¹⁵⁹ **Hâkimiyet-i Milliye**, 13 Ağustos 1930, s. 1.

¹⁶⁰ Mustafa Albayrak, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi**, Ankara, 1999, s. 123.

Serbest Cumhuriyet Fırkası kısa bir süre içinde hızlı bir teşkilatlanma örneği göstererek ciddi bir katılım elde etmişti. Fethi Bey'in yurt gezisinden sonra SCF, Gazi Mustafa Kemal'in de uygun görmesiyle 1930 yılında belediye seçimlerine katılma kararı almıştır. Belediye seçimleri sonucunda Cumhuriyet Halk Fırkası 502, Serbest Cumhuriyet Fırkası 22 tane belediye kazanmıştır. SCF yöneticileri bu seçim sonuçlarının gerçeği yansıtmadığını ileri sürmüşlerdir. Fethi Okyar iddia edilen usulsüzlüklerle ilgili olarak TBMM'nin 6 Kasım 1930 tarihli birleşiminde bir önerge vermiştir. 15 Kasım'daki oturumda söz alan Fethi Bey, yolsuzluk ve baskı iddialarını belirtmiştir. Daha sonra söz alan CHF'li vekiller ise Fethi Bey'i ve SCF'nin politikalarını eleştirdikten sonra, asıl SCF'nin seçimlerde yolsuzluk yaptığını iddia etmeleri üzerine iki parti arasında yaşanan tartışmalar ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur¹⁶¹. CHF ile SCF arasındaki gerilimin artması üzerine Mustafa Kemal Paşa, Fethi Bey'e bu ortamda artık tarafsız kalamayacağını belirtmiştir. Cumhurbaşkanı'nın şahsına karşı siyasal muhalefet yürütmek istemeyen Fethi Bey, SCF'yi 17 Kasım 1930'da feshetmiştir. TPCF'den sonra ikinci muhalefet partisi olan SCF'de kuruluşundan 99 gün sonra kapanarak¹⁶², çok partili siyasal yaşam başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Tek parti döneminde (1923-1946) Diyarbakır'da yapılan seçimlerde milletvekili adayları merkezden belirlendiği için çoğunlukla nüfuzlu kişiler milletvekili olarak seçilmiştir¹⁶³. Nüfuzlu ailelerden belirli kişilerin tercih edilmesi ve bu hususun eleştirilere yol açmasına rağmen günümüzde de bazı siyasal partilerde bu durumun devam ettiği görülmektedir.

Tek parti döneminde TBMM'ye seçilen Diyarbakır milletvekili sayısı 24'tür. O dönemde 9 milletvekili¹⁶⁴ iki dönem veya üç dönem milletvekili olarak seçilmiştir. Diyarbakır'ı temsilen TBMM'ye giren 24 milletvekilinden 11'i Diyarbakır doğumlu iken, 7'si İstanbul, 1'er kişi de Aydın, Gaziantep, Harput [Elazığ], Manastır, Köstence [Romanya]

¹⁶¹ Cem Emrence, **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yay., İstanbul, 2006, s. 182-183; Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s. 36-40.

¹⁶² Koçak, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁶³ Ercan Çağlayan, **Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)**, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 21-22;34-35;41.

¹⁶⁴ 1923, 1927, 1931, 1937, 1939, 1943, 1946 yıllarında yapılan milletvekili genel seçimlerinde: İbrahim Tali Öngören (Asker), M. Kazım Sevüktekin (Asker), M. Rüştü Bekit (Bürokrat) 5 defa; Zülfü Tigrel (Çiftçi), Abdurrahman Şeref Uluğ (Öğretmen-Çiftçi), Aziz Zekâi Apaydın (Bürokrat) 3 defa; Abdülkadir Cavit Ekinci (Bürokrat), Osman Ocak (Eğitimci), Zeki Mesut Alsan (Bürokrat) 2 defa seçilmişlerdir.

ve Graveška [Bosna] doğumluydu¹⁶⁵. Bu bilgiler kapsamında Diyarbakır milletvekillerinin yarısından fazlasının Diyarbakırlı olmadığı görülmektedir¹⁶⁶.

Cumhuriyetin ilanı sonrası ülke yönetiminde çok partili hayata geçmek için, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası ile iki kez denenen fakat demokratikleşme hususunun tam anlamı ile özümsememesinden dolayı¹⁶⁷ partilerin kapanmasıyla ortadan kalkan bu süreç 1945 yılına kadar yeniden hayata geçme fırsatı bulamamıştır.

1939 yılında CHP kurultayından sonra tek partinin meclis çalışmalarını içerdense denetlemek üzere bir ‘Müstakil Grup’ kuruldu ise de çok partili siyasal yaşama geçiş ancak 2. Dünya Savaşı’nın sonunda olabilmıştır. 2. Dünya Savaşı sonrası Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile CHP yöneticileri arasında çok partili hayata geçiş eğilimi güçlenmiştir¹⁶⁸. İç ve dış dinamiklerin etkisi¹⁶⁹ ile 1945 yılında çok partili hayata geçilmiş ve Diyarbakır’da yeni kurulan partilerin şubeleri zaman içerisinde açılmaya başlamıştır.

2.2. Çok Partili Dönemde Diyarbakır’da Siyasal Hayat (1946-1960)

2.2.1. Cumhuriyet Halk Partisi

1940’lı yıllara kadar Diyarbakır ve çevre illerde teşkilatlanmasını tamamlamayan CHP¹⁷⁰ bu bölgelerden bürokrat, asker, toprak ağaları ve aşiret reislerini genel merkezden doğrudan milletvekili adayı olarak belirlemiştir. Bu bölgelerden seçilen her

¹⁶⁵ Abdurrahman Şeref Uluğ, Zülfü Tigrel, Abdülkadir Cavit Ekinci, Osman Ocak, İhsan Hamit Tigrel, Feyzi Pirinççizade, Feyzi Kalfagil, Mehmet Ziya Gökalp, Tahsin Cahit Çubukçu, Vedat Dicleli ve Mehmet Nuri Budak Diyarbakır doğumlu; İbrahim Tali Öngören, M. Kazım Sevüktekin, Fazıl Ahmet Aykaç, Ahmet Mithat Kalabalık, Ahmet Şükrü Emed, Huriye Öniz Baha ve Veli Necdet Sünkitay İstanbul Doğumlu; Zeki Mesut Alsan Aydın doğumlu; İshak Refet Işırtman Gaziantep doğumlu; M. Kemal Şedele Harput doğumlu, M. Tevfik Bilge Manastır doğumlu, M. Rüştü Bekit Köstence doğumlu; Aziz Zekâi Apaydın Graveška doğumludur.

¹⁶⁶ Çağlayan, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁶⁷ Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, Tekin Yay., İstanbul, 1982, s.194.

¹⁶⁸ Şeref Gözübüyük, **Anayasa Hukuku**, Savaş Yay., Ankara, 1989, s. 129.

¹⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Necdet Ekinci, **Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, Gece Kitaplığı Yay., Ankara, 2016; Abdulvahap Akıncı-Sefa Usta, “Türkiye’de Çok Partili Hayat Geçişte Etkili olan İç Faktörlerin Analizi”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi** 17, Karaman, 2015, s. 47-49.

¹⁷⁰ 1936 yılında CHP’nin 28 ilçede parti örgütü yoktu. Doğu ve Güneydoğunun bazı illerinde parti örgütü olmadığından ilçelerinde de mevcut değildi. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s. 259.

milletvekilinin birkaç dönem milletvekilliği yaptığı görülmektedir¹⁷¹. CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı illerinde¹⁷² 1945 yılına kadar örgütlü olamaması, bölgede yaşanan siyasi olayların yansımından kaynaklanmaktadır. Çünkü Şeyh Sait İsyanı sonrası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da CHF'nin birçok şubesi güvenlik gerekçesiyle kapanmıştır. Fakat Diyarbakır CHF şubesinin 1927 yılında da aktif faaliyetine devam ettiği ve bir kaç yıl daha faal olarak işlevini yürüttüğü görülmektedir¹⁷³. CHF'nin 15 Ekim 1927 tarihinde başlayan II. Büyük Kongresi'ne Diyarbakır'dan da temsilci katılmıştır¹⁷⁴. Bilinenlerin aksine bu da gösteriyor ki Cumhuriyetin ilk yıllarında CHF Diyarbakır'da aktif bir şekilde yer almıştır.

CHF'nin 1931 tarihinde yapılan III. Büyük Kongresine, 61 vilayetten 8 vilayet (Aydın, Bayazıt, Diyarbakır, Elaziz, Erzincan, Mardin, Siirt, Urfa) delege göndermemiştir¹⁷⁵. Bölgede yaşanan güvenlik riskinden dolayı CHF teşkilatı Diyarbakır'daki faaliyetlerine 1944 yılına kadar ara vermiştir. Fakat parti faaliyetleri I. Umumi Müfettişlik tarafından yürütülmüştür.

Çok partili hayata geçmeden önce CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van illerinde parti teşkilatı mevcut değildi¹⁷⁶. 1943 yılına gelindiğinde CHP birçok il ve ilçede parti teşkilatı kurma çalışmaları başlatmış olup, 1944 yılında Diyarbakır'da parti teşkilatını¹⁷⁷ yeniden aktif hale getirmiştir. 16 Eylül 1944 tarihinde ilk parti teşkilatına aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir¹⁷⁸.

¹⁷¹ Ayrıntılı bilgi için, bkz. s. 28.

¹⁷² Hakkı Uyar'ın "Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi" adlı eserinde; CHP'nin örgütü olmayan il ve ilçelerin adlarına yer verilmemiştir. Uyar, **a.g.e.**, s. 261. Uyar, **a.g.t.**, s.191.

¹⁷³ Mehmet Serkan Şahin, "Devlet Salnâmelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır Vilayeti", **Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu 02-05 Kasım 2016**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yay., C.1, Diyarbakır, 2017, s. 549; 1918 yılında Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Milliye Cemiyetinin kurulmasından sonra, 18 Haziran 1919 tarihinde bir şubesi de Diyarbakır'da açılmıştır. Daha sonra 1923 yılında bu cemiyetler "Halk Fırkasına" dönüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Bozan, **Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır 1918-1923**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016, s. 201-209.

¹⁷⁴ Sezai Kürşat Ökte, **Cumhuriyet Halk Partisi Vilayet/İl Kongrelerinin Parti Politikalarına Etkileri (1930-1950)**, Ankara Üni. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 67.

¹⁷⁵ Bu 8 ilde teşkilatlar oluşturulmamış veya kapatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ökte, **a.g.t.**, s. 104-105.

¹⁷⁶ **BCA**, 490.1.0.0/284.1139.3.

¹⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çağlayan, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁷⁸ **BCA**, 490.1.0.0/277.1112.2.

Tablo 7: CHP Diyarbakır İl Teşkilatı (1944)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Adil Tigrel	Çiftçi
Üye	Nedim Pirinçcioğlu	Tüccar
Üye	Agâh Arman	Avukat
Üye	Reşat Köksal	Hâkim
Üye	Abdullah Pirinççi	Tüccar

Diyarbakır’da siyasi çalışmalarını artıran CHP İl Teşkilatının 31 Ağustos 1945 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda; ilk il kongresinin yapılmak istendiği ve bu konuda CHP Diyarbakır Bölgesi Müfettişi Ahmet Gürel ile görüşüldüğü; il kongresinin aralık ayının ikinci haftası sinema binasında yapılması için genel merkezden izin istendiği belirtilmektedir. Bu yazışma sonucunda ilk il kongresinin 16 Ekim 1945 tarihinde yapılmasına izin verilmiştir¹⁷⁹. Yapılan il kongresinde, CHP Diyarbakır İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir¹⁸⁰.

Tablo 8: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1945)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Tahsin Cahit Çubukçu	Gazeteci
Üye	Zekâi Arman	Diyarbakır Matbaası Müdürü-Gazeteci
Üye	Sabir Karaozan	Avukat
Üye	Abdullah Pirinççi	Tüccar-Müteahhit
Üye	Nedim Pirinçcioğlu	Tüccar
Üye	Sedat Dicleli	Tüccar-Çiftçi
Üye	Nazım Önen	Çiftçi
Yedek Üyeler	Tahir Dilekçi (Tüccar), Ahmet Esmer (V. Daimi Encümen Üyesi), Aziz Tulgar (V. Daimi Encümen Üyesi), Muhittin Çağın (Avukat), Adil Tigrel (Çiftçi), Abdürrezak Topaloğlu (Simsar), Behzat Ülgen (Tüccar)	

¹⁷⁹ BCA, 490.1.0.0/152.608.1.

¹⁸⁰ BCA, 490.1.0.0/277.1112.2.

1945 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kuruluna, Tahsin Cahit Çubukçu¹⁸¹, Zekâi Arman, Sabir Karaozan, Sedat Dicleli ve Nazım Önen ilk defa seçilmişlerdir¹⁸². T. Cahit Çubukçu'nun il idare kurulu başkanlığa seçilmesi sonrası 1946 yılında CHP Genel Merkezine gönderdiği bir yazısında: “Bugün Diyarbakır’da parti teşkilatının başında bulunuyor ve Yüce Bayrağınızı elimde taşıyorum. Diyarbakır ili çevresindeki bütün ilçe ve bucaklarda CHP teşkilatını kurmak şerefi bana nasip oldu¹⁸³” sözleri sonrası CHP Diyarbakır’da hızlı bir teşkilatlanma çalışması yürütmüştür.

Diyarbakır’da teşkilatlanma çalışmaları kapsamında halkın sorunları ve taleplerini almak üzere partililer arasında toplantılar düzenlenmiştir. 27 Ocak 1946 tarihinde düzenlenen toplantıya CHP Genel Müfettişi Avni Doğan’da katılmıştır. Bu toplantıda CHP Diyarbakır İl Başkanı T. Cahit Çubukçu, partiye yeni katılım gösteren üyelerin isimlerini okuyarak diğer partililer ile tanıştırmıştır. CHP Genel Müfettişi Avni Doğan ise, CHP örgütlenmesini daha geniş bir alana yaymak, partiler arasında samimi birlik ve beraberlik kurmak ve parti bağlarını kuvvetlendirmek maksadıyla yapılan bu toplantıları övmüştür. Toplantıda hazır bulunan Belediye Başkanı Vehbi Dabakoğlu, belediyenin yaptığı ve yapacağı işler üzerinde etraflıca açıklamalarda bulunarak partililere bilgi vermiştir. Daha sonra söz alan partililer, şehrin eksik kalan sorunları üzerinde durmuşlardır. Kahveci Fethi Usta, fırıncıların ekmeği iyi çıkarmadığını ya hamur ya da çok kuru olduğunu, bu sebeple dış sorunu yaşayan ihtiyarların ekmeği yemede sorun yaşadığını belirtmiştir. Genel Müfettiş Doğan, Diyarbakır’da ekmeklerin çok iyi çıkmadığını ve belediyenin bu konu üzerinde duracağını belirtmiştir. Toplantıda söz alan diğer partililer arabalar için verilen narhın yeterli olmadığını, bu yüzden arabacıların sıkıntı çektiğini dile getirmişlerdir. Ayrıca belediye tarafından Nebi Camii’nin (Peygamber Camii)¹⁸⁴ yıktırılacağına söylendiği, bu konuda tarihi değere sahip bu eserin yıkılmaması gerektiği

¹⁸¹ Diyarbakır gazetesi sahibi ve başyazarı olan T. Cahit Çubukçu, 1934 Diyarbakır Halkevi Başkanlığı, 1939 yılı CHP milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur. **BCA**, 490.1.0.0/152.605.3. 1945-1950 yılları arasında Diyarbakır CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı görevinde birçok hizmetlerde bulunmuş olan Çubukçu, 1957 yılında DP listesinden milletvekili seçilmiştir. **TBMM Arşivi**, SM-1058-1-11.

¹⁸² **BCA**, 490.1.0.0/277.1112.2.

¹⁸³ **BCA**, 490.1.0.0/297.1198.1.

¹⁸⁴ Diyarbakır’da Dağkapı Dört Yol mevkiinde yer alır. Camii Akkoyunlular döneminde XV. yüzyılda yaptırılmış, XVI. yüzyılda bazı değişimler geçirmiştir. Minaresinde bulunan kitabelerin birçoğunda Hz. Peygamber’in sözleri “kâle’n-nebî” ifadesiyle nakledildiğinden yapıya Nebî Camii veya Peygamber Camii denilmiştir. Ayrıca Bkz., **İslâm Ansiklopedisi**, TDV, C. 32, İstanbul, 2006, s. 472-473.

belirtilmiştir. Bu konulara Belediye Başkanı ile CHP Genel Sekreteri cevap vermişlerdir. Arabalara verilen narhın belediye tarafından tekrar gözden geçirileceği, Nebi Camii'nin de yıktırılması hakkında belediyece alınmış bir kararın olmadığı; fakat şehrin imarı ve ıslahı bakımından caminin yıkılması gerekirse ve tarihi önem açısından bir değeri yoksa üzerinde ayrıca düşünüleceği belirtilmiştir¹⁸⁵. Nebi Camii'nin istinat duvarı ve minaresi DP döneminde (1958) yol ıslahı kapsamında yıkılmıştır.

10 Şubat 1946 tarihinde CHP'de partilileri tanıştırma toplantısı yapılmıştır. Bu toplantıya Diyarbakır Valisi Osman Nuri Tekel ile birçok partili katılım göstermiştir. CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu kısa bir konuşma yaptıktan sonra bu toplantıların 15 günde bir yapılacağını, partili arkadaşların “bu toplantılara gösterdikleri ilginin takdire layık bir mahiyette olduğunu ve bu suretle partililer arasında kuvvetli bir ahenk ve beraberliğin teessüs” etmiş olduğunu söylemiştir. Müteakiben İl Milli Eğitim Müdürü Halil Turgut, hazırlanmış olan on yıllık ilköğretim programı hakkında partililere açıklamalarda bulunmuş ve ilköğretim seferberliğinin önemini belirtmiştir. Milli eğitim müdürünün bu açıklamaları partililer üzerinde olumlu etki bırakmıştır. Söz alan motor tamircisi Sabri Gençoglu, Akşam Kız Sanat Enstitüsünde okuyan kızından ipekli kumaş istenildiği ve ipekli bezin pahalı olduğunu, yerine daha ucuz olan basma veya kaput bezi istenmesinin daha iyi olacağını belirtmiştir. Bu talebe cevap veren Milli Eğitim Müdürü, belirtilen konu üzerinde incelemelerde bulunacağını ve ipekli kumaşın götürülmesinin mecburi olmadığını söylemiştir. Daha sonra söz alan üyelerden bir başkası ev yetersizliğinden bahsederek bağlara yol yapılması durumunda birçok ailenin kışın da bu bağ evlerinde kalabileceklerini ve ihtiyaç olan ev yetersizliğine çözüm olacağını belirtmiştir. Buna cevap veren il valisi, bu yol için bütçeye ödenek konulduğunu ve yolun yapılacağını söylemiştir¹⁸⁶. Parti içinde düzenli hale getirilen bu toplantıların amacı üyelerin birbirleri ile olan diyalogunu artırmak, şehrin eksiklerini gidermek ve üye sayısını artırmaktır. Yapılan bu toplantılar parti teşkilatlanmalarının artmasına da sebep olmuştur.

¹⁸⁵ **Diyarbakır**, 28 Ocak 1946, S. 2606, s. 1.

¹⁸⁶ **Diyarbakır**, 11 Şubat 1946, S. 2612, s. 1.

1946 yılı Diyarbakır teşkilat çalışmaları kapsamında; Ergani, Çermik ilçeleri ile Dicle bucağında CHP teşkilatı yeniden kurulmuştur. CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu Silvan, Kulp, Bismil ve Çınar ilçelerinde de CHP teşkilatlarının yeniden kurulması için çalışmaların son aşamaya geldiğini belirtmiştir¹⁸⁷.

Silvan, Lice ve Bismil ilçelerinde CHP teşkilatları kurulmuştur¹⁸⁸. İl İdare Kurulu T. Cahit Çubukçu başkanlığında, İl İdare Kurulu üyeleri ile birlikte Bismil ilçesine gidilmiş ve CHP Bismil teşkilatı büyük bir törenle açılmıştır. Bismil ilçesi bayraklarla süslenmiş, davul zurnalar çalınarak halk oyunları tertip edilmiştir. Yüzlerce kişinin katıldığı bu toplantıda CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu tarafından bir konuşma yapılmış ve 25 yıldan beri iktidarı elinde tutan CHP'nin "Türk milletinin genel kalkınması için yaptığı inkılapları ve büyük işleri birer birer anlattıktan sonra partinin ana umdelerini tahlil" etmiştir. Bismil CHP İdare Kuruluna: Başkan Şehmus Arslan (Belediye Başkanı), Kâtip ve Halk Odası Başkanı Şeref Çetin (Çiftçi), Muhasip Şehmus Karakoç (Çiftçi), Üye Latif Sümer (Tüccar), Çelebi Ortaboy (Çiftçi) seçilmişlerdir. Diyarbakır Bismil İlçesi CHP İdare Kurulu Başkanı Şehmus Arslan, Bismil halkının öteden beri CHP hükümetine bağlı bulunduklarını ve daima partinin prensiplerini hedef aldıklarını, parti teşkilatının kurulmasından ötürü halkın çok minnettar olduğunu belirtmiştir. 16 Haziran 1946 tarihi itibarıyla Diyarbakır'ın bütün ilçe ve bucaklarında CHP teşkilatı yeniden kurulmuş ve faaliyete geçmiştir¹⁸⁹.

Silvan İlçe İdare Kurulu Başkanlığına Mahmut Aziz (Çiftçi), Üyeliklerine Ahmet Akülke (V.U. Meclis Üyesi - Arzuhalci) ve Cemil Ölçer (Tüccar), Kâtipliğine Faik Toprak (Saatçi), Muhasipliğine ise Mustafa Çelik (Tüccar) seçilmişlerdir. Lice İlçe İdare Kurulu Başkanlığına Rıza Işık (U. Meclis Üyesi – Çiftçi), Kâtipliğine Sait Ergün (Dava Vekili), Muhasipliğine Kâmil Güven (Çiftçi), üyeliklerine ise Mehmet Dünder (Çiftçi) ile Kasım Tekin (Belediye Başkanı - Çiftçi) seçilmişlerdir¹⁹⁰.

CHP Diyarbakır İl Kongresinin ikincisini 6 Aralık 1946 tarihinde Halkevi salonunda yapmıştır. Kongreye müzakereleri takip etmek için sekiz ilçe ve merkeze bağlı ocaklardan

¹⁸⁷ **Diyarbakır**, 12 Haziran 1946, S. 2664, s. 1.

¹⁸⁸ **BCA**, 490.1.0.0/277.1112.2.

¹⁸⁹ **Diyarbakır**, 12 Haziran 1946, S. 2664, s. 1; **Diyarbakır**, 17 Haziran 1946, S. 2669, s. 1; **BCA**, 490.1.0.0/277.1112.2.

¹⁹⁰ **BCA**, 490.1.0.0/277.1112.2.

gelen delegelerle birçok partili katılmıştır. En büyük idare amiri sıfatıyla Vali Muavini Mazlum Yegül; milletvekillerinden, Feyzi Kalfagil ve Osman Ocak kongrede hazır bulunmuşlardır. İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu kongrenin açılış konuşmasını yaptıktan sonra gündem gereğince yoklama yapılmış ve başkanlık divanı seçimine geçilmiştir. Kongre üyelerinin teklif ve kararı üzerine açık oyla yapılan başkanlık divanı seçiminde kongre başkanlığına parti müfettişi Hıfzurrahman Raşit Öymen, İkinci Başkanlığa Adil Tigrel, kâtipliklere ise Gani Toprak ve Şeref Çetin seçilmişlerdir. Müteakiben söz alan Raşit Öymen, CHP'nin dava ve prensipleri ile partililik ahlakı üzerine bir konuşma yaptıktan sonra partinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk için kongre üyelerini bir dakikalık saygı duruşuna davet etmiştir. Daha sonra söz alan İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu tarafından partinin bir yıllık çalışmaları hakkındaki raporları ile Halkevi çalışma raporları okunmuştur. Temenni ve dileklerde söz alan üyeler; Diyarbakır'da bir fabrika kurulması, ilkokulların ihtiyaca göre çoğaltılması, ilçeleri Diyarbakır merkeze bağlayan yolların yapılması, Ergani'de şarap fabrikası kurulması ile diğer dilekler belirtilmiştir. Bu konulara cevaben Vali Muavini Mazlum Yegül, taleplerin mevcut şartlar çerçevesinde teşebbüste bulunacağını belirtmiştir. Dilek ve temennilerin ardından, gizli oyla yapılan seçim sonrası CHP Diyarbakır İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir¹⁹¹.

Tablo 9: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1946)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	T. Cahit Çubukçu	Gazeteci
Üye	Adil Tigrel	Çiftçi
Üye	Agâh Arman	Avukat
Üye	Zülküf Cizrelioğlu	Çiftçi
Üye	Sami İşmen	Tüccar - Müteahhit
Üye	Nusret Uncu	-
Üye	Hulusi Yetişkin	Banka Müdürü ¹⁹²
Üye	Sabir Karaozan	Avukat
Üye	İzzet Erdinç	-

¹⁹¹ **Diyarbakır**, 9 Aralık 1946, S. 2737, s. 1.

¹⁹² **BCA**, 490.1.0.0/152.605.2.

Kurultay Delegeliği	Nedim Pirinçcioğlu Abdullah Pirinççi	Tüccar - Müteahhit

1944 yılında parti teşkilatında yer alan Agâh Arman ile Adil Tigrel, 1946 yılı CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu üyeliğine seçilmişlerdir. Ayrıca Zülküf Cizrelıoğlu, Sami İşmen, Nusret Uncu, Hulusi Yetişkin ve İzzet Erđinç ise ilk defa il idare kurulunda yer almışlardır. 1945 yılı il idare kurulu 7 üye iken, 1946'da üye sayısı 9'a çıkmıştır. T. Cahit Çubukçu yeniden il idare kurulu başkanlığına seçilmiştir.

1947 yılında DP, CHP'nin siyasi çalışmalarını zayıflatmak için siyasi gerilimler çıkarmaya çalışmıştır. DP'liler, Diyarbakır Ziraat Bankası Müdürü Hulusi Yetişkin'i Ziraat Bankası Umum Müdürlüğüne şikâyet etmiştir. Söz konusu şikâyet; Yetişkin'in CHP propagandası yaptığı, kazalarda konferanslar verdiği, parti rozeti sattığı ileri sürülmüştür. Hulusi Yetişkin'in genel müdürlüğe çağırılması ve konu hakkında bilgi istenilmesi, CHP il teşkilatında kaygı ile karşılanmış ve CHP Genel Merkezinin gerekli tedbirleri alması gerektiği belirtilmiştir¹⁹³.

Siyasi teşkilatlanmalar sonrası 1947 yılı itibariyle CHP'nin Diyarbakır ve ilçe teşkilatlarındaki kayıtlı üye sayısı şöyledir: Merkez İlçeye bağlı; Dağkapı Ocağı 306 üye, Yenikapı Ocağı 221 üye, Urfakapı Ocağı 195 üye, Mardin Kapı Ocağı 72 üye ile şehir merkezinde toplamda 794 üye mevcuttu. Diyarbakır ilçe ve bucaklarında ise: Kulp 295 üye, Eğil İlçesi 291 üye, Bismil 259 üye, Ergani 171 üye, Silvan 171 üye, Çınar 155 üye, Çermik 150 üye; Hani Bucağı 507 üye, Dicle Bucağı 141 üye, Behramki¹⁹⁴ Bucağı 80 üye ile ilçe ve bucaklarda toplamda 2.220 kayıtlı üye mevcuttu¹⁹⁵. TÜİK verilerine göre 1945 yılı Diyarbakır'ın merkez ilçe nüfusu 64.703 iken, diğer sekiz ilçe ile birlikte toplam nüfusu 249.949'dur¹⁹⁶.

CHP Diyarbakır İl Kongresi 4 Nisan 1948 tarihinde Halkevi salonunda yapılmıştır. Müzakereleri takip etmek için 8 ilçe ve merkeze bağlı dört bucaktan gelen delegelerin

¹⁹³ BCA, 490.1.0.0/152.605.2.

¹⁹⁴ Behramki: Günümüzde Bismil ilçesine bağlı Tepe Beldesi olarak geçmektedir. CHP Tepe Bucağı 3 Nisan 1947 yılında kurulmuştur. **Diyarbakır**, 7 Nisan 1947, S. 2788, s. 1.

¹⁹⁵ BCA, 490.1.0.0/152.608.1.

¹⁹⁶ TÜİK, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, C. No: 65, Yayın No: 286, s. 18.

katılımıyla açılan bu kongreye, CHP Genel Merkez Kurulu adına müşahit sıfatı ile gelen Amasya Milletvekili Esat Uras ile Diyarbakır Milletvekillerinden Şeref Uluğ, İhsan Hamit Tığrel, Feyzi Kalfagil, Osman Hoca ve Vedat Dicleli katılmışlardır. Kongrenin açık oturum olması önceden kararlaştırılmış olduğundan dinleyiciler ile DP mensuplarına da yer ayrılmıştır. Başkan Adil Tığrel tarafından yapılan yoklama ile çoğunluğun sağlanmasıyla kongreyi başlatmıştır. Gizli oyla yapılan seçimde kongre Başkanlığına Behzat Ülgen, ikinci başkanlığa Bismil delegesi Şehmus Arslan, kâtipliklere Kulp delegesi Niyazi İnce ve Ergani delegesi Zeki Yıldırım seçilmişlerdir. Söz alan Amasya Milletvekili Esat Uras, burada yer alan her üye gibi eşit olduklarını ve kendilerinin de aynı sorumluluk altında çalıştıklarını, her üyenin de aynı bilinçle çalışması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra söz alan Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamit Tığrel: iki yıl önce tek parti idare sistemini demokrasi gereği terk ettiklerini ve çok partili hayata geçtiklerini vurgulamıştır. Bu konuda DP'nin ülkenin her tarafına yayılması ve CHP'ye karşı muhalefet etmeye başlamasıyla parti üyelerinin daha fazla çalışması gerektiğini belirtmiştir. Temenni ve dileklerin ardından, gizli oyla yapılan seçim sonrası CHP Diyarbakır İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir¹⁹⁷.

Tablo 10: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1948)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	T. Cahit Çubukçu	Gazeteci
Üye	Agâh Arman	Avukat
Üye	Sabir Karaozan	Avukat
Üye	Aziz Tulgar	Emekli Subay ¹⁹⁸
Üye	Ali Eğilli	Tüccar
Üye	Abdurrahman Kürüm	Tüccar
Üye	Sami İşmen	Tüccar- Müteahhit
Üye	Mehmet Arcak	Zürra (Çiftçi) ¹⁹⁹
Üye	Eyüp Eser	Ticaret ²⁰⁰
Üye	Gani Yıldız	Tüccar ²⁰¹

¹⁹⁷ BCA, 490.1.0.0/152.608.1; **Diyarbakır**, 5 Nisan 1948, S. 2941, s. 1.

¹⁹⁸ BCA, 490.1.0.0/152.605.3.

¹⁹⁹ BCA, 490.1.0.0/152.605.3.

²⁰⁰ BCA, 490.1.0.0/152.605.3.

²⁰¹ BCA, 490.1.0.0/152.605.3.

Üye	Ahmet Aslan	Müteahhit
Yedek Üyeler	Behzat Ülgen, Abdurrezzak Topaloğlu, Tahir Gerçek, Nuri Özpastacı, Zekâi Arman, Gani Toprak, Müslim Genç, Hamit Atay, Edip Pirinçcioğlu, Ömer Değer, Mehmet Burç	
Kurultay Delegeliği	T. Cahit Çubukçu, Agâh Arman, Edip Pirinçcioğlu, Sabir Karaozan	

1948 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kuruluna, Aziz Tulgar, Ali Eğilli, Abdurrahman Kürüm, Mehmet Arcak, Eyüp Eser, Gani Yıldız ve Ahmet Aslan ilk defa seçilmişlerdir. Diyarbakır’da CHP teşkilatlanmaların artmasıyla il idare kurulundaki üyelerin sayısında da artış olduğu görülmektedir. 1946 yılında il idare kurulu 9 üyeden oluşurken, 1948’de üye sayısı 11’e çıkmıştır. T. Cahit Çubukçu üçüncü kez il idare kurulu başkanlığına seçilmiştir. Agâh Arman, Sabir Karaozan üçüncü kez, Sami İşmen ise ikinci kez il idare kurulunda yer almıştır. İl İdare Kuruluna seçilenlerin meslek grupları dağılımları bakımından, çoğunluğun toplumun orta sınıf kesiminden oluştuğu görülmektedir.

Kongre raporlarında CHP’nin ilçe ve bucaklarda teşkilatlanmasının tam anlamıyla oluşmamasından dolayı özellikle köylerde DP’nin teşkilatlanmasının köylü üzerinde olumlu etki yaratması, CHP’nin aleyhinde olmuştur. DP’nin her geçen gün faaliyetlerini ilçe, bucak ve köylerde artırması ve semt ocakları²⁰² açması üzerine CHP’nin de örgütlenmesini artırması gerektiği belirtilmiştir. Bu doğrultuda CHP Diyarbakır İl teşkilatı, CHP Genel Merkezinden bir araç temini veya bir aracın kiralanması için 3000 lira gönderilmesini talep etmiştir²⁰³.

Diyarbakır CHP teşkilat çalışmalarını daha da genişletmek üzere, Diyarbakır merkez ilçe olmak üzere çeşitli mahalle ve köylerde semt ocaklarını kurmaya başlamıştır. Bu doğrultuda 9 Nisan 1948 tarihinde CHP Ali Pınar Semt Ocağı törenle açılmıştır. Törene Diyarbakır milletvekillerinden; Şeref Uluğ, Feyzi Kalfagil, Osman Ocak ve Trabzon Milletvekili Hamdi Orhon, Siirt milletvekillerinden; Ethem İzzet Benice ile Ali Rıza

²⁰² Partilerin taşra örgütleri yapılanmasında yer alan “Semt Ocakları”, ilk örgüt kademesini (köy ve mahalle) oluşturmaktadır. Ocak örgütünün kurulabilmesi için en az kayıtlı üye sayısının 10 kişi olması gerekmektedir. Bu ocaklar bir üst örgütlenme olan bucaklara bağlı hareket etmişlerdir. Kongreleri, yılda bir kez olmak üzere (bucak kongrelerinden bir hafta önce) toplanırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. “1923’ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, TÜSES (Türkiye Sosyo-Ekonomik Statü Endeksi) Yay., İzmir, Nisan 2000, s. 23-26.

²⁰³ BCA, 490.1.0.0/152.608.1.

Esen, CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu, Belediye Başkanı Abdulkadir Cizrelioğlu, il idare kurulu üyeleri ve kalabalık bir köylü kitlesi katılmıştır. Törenin açılış konuşmasını yapan Çubukçu, Ali Pınar halkının CHP'ye olan hizmet ve bağlılıklarına bakarak bugün burada açılan ocağın “hangi şartlar dahilinde olursa olsun partimiz için kuvvetli bir kale vazifesi göreceğini bütün yüreğimle inanıyorum”, diyerek konuşmasını bitirmiştir. Ardından Diyarbakır Milletvekili Şeref Uluğ bir konuşma yaparak, “sizin yüksek varlığınızda bütün Türk köylüsünü selamlarım. CHP'nin temel ayaklarından birini de köyünüzde atmak için burada toplanmış bulunuyoruz” sözleri ile açılacak olan semt ocaklarının vatani görevlerini ve partiye karşı görevlerini yerine getireceğini belirtmiştir²⁰⁴. Ali Pınar Semt Ocağı İdari Kuruluna aşağıdaki tabloda ismi yer alan kişiler seçilmiştir.

Tablo 11: CHP Diyarbakır Ali Pınar Semt Ocağı (1948)

Görevi	Adı Soyadı
Ocak Başkanı	Hacı Yusuf Kardeş
Üye	Hacı Arif Kaya
Üye	Hacı Abdulkadir Çiftçi
Üye	Sait Kaymak
Üye	Mehmet Keskin
Üye	Ali Arslan
Üye	Muhittin Bayardan

Dağkapı Semt Ocağı Kongresi 10 Eylül 1948 tarihinde yeterli çoğunluk sağlanmamasından dolayı 19 Eylül 1948 tarihinde yapılmıştır. Kongre başkanlığına Gani Yıldız, İkinci Başkanlığa Mehmet Burç, kâtipliklere Emin Kürkçü ve Şakir Yorulmaz seçilmiştir. Başkan Gani Yıldız tarafından kongre açılarak, bir yıllık faaliyet raporu okunduktan sonra gelir ve gider bütçesi üzerinde durulmuştur. Söz alan İkinci Başkan Mehmet Burç ise şehrin sorunları ve çözümleri üzerinde durmuştur. Daha sonra gizli oyla ocak idare kurulu ve delege seçimi yapılmıştır. Altı oy alan Edip Pirinçcioğlu, Tahir Gerçek, Nafiz Gündoğdu ve Mehmet Burç ile beş oy alan Behzat Ülgen asıl üyeliğe; Hakkı Altınbozar, Emin Kürkçü, Şakir Yorulmaz, Sami Çayırhan ve Makbule Kalender

²⁰⁴ **Diyarbakır**, 12 Nisan 1948, S. 2944, s. 1.

yedek üyeliklere; asli delegeliklere: Tahir Gerçek, Zekâi Arman, Edip Pirinçcioğlu, Behzat Ülgen ve Vehbi Karaozan seçilmişlerdir²⁰⁵.

Diyarbakır'ın Kulp ilçesinde Şinas Köyü Ocağı 14 Ağustos 1949 tarihinde törenle kurulmuştur. Ocağın açılış törenine, CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu, il idare kurulu üyesi Eyüp Eser, CHP Kulp İlçe Başkanı Niyazi İnce ile kalabalık bir köylü kitlesi katılmıştır. Kısa bir konuşma yapan Çubukçu, 25 yıldan beri iktidarı ellerinde tutan CHP'nin başardığı büyük işler ve yaptığı hayırlı hizmetler üzerinde durmuş ve "Halk Partisi'nden halkın mazisi kadar şerefli büyük işler beklediğini" söylemiştir. Açılış konuşması sonrası ocak idare kurulu seçimi yapılmıştır. Şinas Köyü Ocağı İdari Kuruluna aşağıdaki tabloda ismi yer alan kişiler seçilmiştir.

Tablo 12: CHP Diyarbakır Şinas Köyü Ocağı (1949)

Görevi	Adı Soyadı
Ocak Başkanı	Hakkı Telli
Üye	Niyazi Cengiz
Üye	Heybet Telli
Üye	Ömer Öztürk
Üye	Mustafa Zengin
Üye	Mehmet Taş
Üye	Ekrem Telli
Üye	Mehmet Zaman

Şinas Köyü Ocağının kurulması halkın bu partiye karşı olan inanç ve güvenini artırmış ve partiye yeni katılımlara vesile olmuştur. Şinas ocağının kurulduğu gün 500 kişi partiye üye olmuştur. Kulp ilçesinden CHP parti teşkilatına katılımların yüksek olması partililer arasında sevinçle karşılanmış olup, Kulp halkının CHP'ye olan bağlılık derecesini göstermektedir²⁰⁶.

²⁰⁵ BCA, 490.1.0.0/152.608.1.

²⁰⁶ Diyarbakır gazetesinin 15 Ağustos 1949 tarihli nüshasında Kulp ilçesinin I. Dünya Savaşı ile Milli Mücadele döneminde göstermiş oldukları yararlılıklarından şöyle bahsedilmiştir: I. Dünya Savaşında Rus kuvvetlerinin Kulp sınırlarına kadar gelmesi ile dönemin Kulp Müftüsü ve bölgenin ağaları himayesi altında kurulan milis güçleri Rus güçlerini geri püskürtmüş ve milli mücadeleye büyük yararlılıklar sağlamıştır. Geline süreçte de Kulp halkı CHP'ye karşı sadakat ve bağlılıklarını göstermiştir. **Diyarbakır**, 15 Ağustos 1949, S. 3149, s. 1.

İlçe ve köylerde CHP ocaklarının kurulması çalışmaları devam etmiştir. Bu doğrultuda, Eğil ilçesinin Dicle bucağına bağlı Birsin Köyünde 232 vatandaş DP'den CHP'ye geçerek Haydan Köyü CHP Semt Ocağı kurulmuştur. Yapılan seçim sonucunda ocak idare kurulu başkanlığına Askeri Işık üyeliklerine Osman Aydeniz, Şevki Yıldız, Gündü Tekeş ve Hasan Yakışır seçilmişlerdir. Buradan ayrılan heyet Eğil ilçesinin Enbil Köyüne giderek burada da CHP semt ocağını kurmuşlardır. Bu ocağa bağlı Hopek, Bibnok, Şehmedan ve Şilbetan köylerinin katılımlarıyla Enbil Ocağı kurulmuş ve bu Ocağa 615 kişi üye olmuştur. Enbil Ocağı idare kurulu başkanlığına Zülfü Geniş (Enbil Köyü); üyeliklerine Zülfü Gençer (Enbil Köyü Muhtarı), Mustafa Denizhan, Mustafa Demir (Bibnok Köyü), Bedri Ayhan (Hopek Köyü Muhtarı), Yusuf Aydoğdu (Hopek Köyü), Şemdin Kaya (Şilbetan Köyü Muhtarı) seçilmiştir. Bu katılımların ardından 15 Ağustos 1949 tarihinde Eğil ilçesine bağlı Cımikan Köyünde de CHP Semt ocağı kurulmuştur. Bütün köy halkının katılımıyla açılan ocağın açılış konuşmasını CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu yapmıştır. Ocak idare kurulu başkanlığına Feyzi Yüce, kâtipliğine Faik Demir, muhasipliğine Acem Ay, üyeliklerine ise Necip İpek, Hamza Ekinci, Zülfü Demir ve Resul İpek seçilmiştir. Cımikan Ocağına iki saat içinde 377 köylü vatandaş üye olmuştur²⁰⁷. CHP'nin ilçe ve köy teşkilatlanmasında, halkın yoğun ilgi gösterdiği görülmektedir.

CHP Dicle Bucak Kongresi 18 Ağustos 1949 tarihinde CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu ile CHP İlçe İdare Kurulu Başkanı Ömer Yiğit ve birçok partili üyenin katılımı ile yapılmıştır. Kongrede söz alan Çubukçu, parti konuları üzerinde konuşarak 25 yıldan beri CHP'nin bu millete yaptığı hizmetlerden ve gelecekte de yapacağı hizmetlerden bahsetmiştir. Ardından bir yıllık çalışma raporu okunduktan sonra yıllık bütçesi oylamaya sunularak kabul edilmiştir²⁰⁸.

Semt ocağı çalışmalarını sürdüren CHP 4 Eylül 1949 tarihinde Şahaban Semt Ocağını kurmuştur. Semt ocağının açılış törenine CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu ile İl İdare Kurulu üyesi Eyüp Eser ve birçok partili katılmıştır. Açılış konuşmasını yapan Çubukçu: "CHP'nin sevgi ve bağlılık hislerini kuvvetlendiren köylüleri bütünleştiren bir

²⁰⁷ **Diyarbakır**, 17 Ağustos 1949, S. 3150, s. 1.

²⁰⁸ **Diyarbakır**, 19 Ağustos 1949, S. 3151, s. 1.

parti” olduğunu dile getirmiştir. Şahaban Semt Ocağı İdare Kurulu başkanlığına Şahaban Köyünden Hüseyin Efe getirilmiştir. Üyeliklerine ise Mehmet Çiftçi, Sadık Özcan (Şahaban Köyü), Ömer Dikici (Tepe Köyü), Reşit Bozkurt (Terziyan Köyü), İsa Baran (Mermer Köyü Muhtarı) ve Ahmet Camdan (mermer Köyü) seçilmişlerdir²⁰⁹.

Bismil ilçesinin Şaklatir, Eski Çöltepe, Babahaki, Of ve Karabörük köylerinin katılımıyla Korukçu Semt Ocağı; Gundiabdi, Molladavut, Çerif köylerinin katılımıyla Gundiisoda Semt Ocağı; Sinan bucağına bağlı Kopuzi, Sevmek, Kanikul, Garisi, Pirhasan, Gilgilo, Kajikan, Mergavaş, Selimik, Gelizeran, Andirisan ve Alabucyan köylerinin katılımlarıyla Alişim Köyü Semt Ocağı; Zeri Köyünün²¹⁰ katılımıyla Kenan Köyü Semt Ocağı açılmıştır. 22 Eylül 1949 tarihinde kurulan bu ocakların açılış törenlerine CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu ile Bismil CHP İlçe Başkanı Şehmus Arslan ve yoğun bir halk kitlesi katılmıştır. Korukçu Semt Ocağı başkanlığına Salahattin Vural, Gundiiso Semt Ocağı başkanlığına Arif Avşar, Alişim Semt Ocağı başkanlığına Münir Açık, Kenan Semt Ocağı başkanlığına Üzeyir Öztürk seçilmişlerdir. Bu açılışlar sonrası T. Cahit Çubukçu ile Şehmus Arslan köylülerin daveti üzerine bazı köyleri ziyaret etmişler ve oralarda açılacak olan ocaklar ile memleket işleri hakkında bilgi alışverişinde bulunmuşlardır²¹¹.

13 Ekim 1949 tarihinde Lice İlçe Kongresi yüzlerce partilinin katılımıyla yapılmıştır. Kongreye CHP Diyarbakır Bölge Müfettişi Malatya Milletvekili Doktor Hikmet Fırat ile Diyarbakır Milletvekillerinden Feyzi Kalfagil, Osman Ocak ve CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu katılmışlardır. Delegelerin dilek ve temennilerinin ardından, gizli oylama ile idare kurulu seçimi yapılmıştır. Seçim sonucuna göre Bismil İdare Kuruluna: Kasım Tekin, Mehmet Tufan, Mehmet Dünder, Mehmet Yılmaz, Sait Ergün, Kamil Ekinci ve Ali Çelik seçilmiştir. Delege seçimi sonrası CHP müfettişi Dr. Hikmet Fırat, Diyarbakır Milletvekillerinden Feyzi Kalfagil ve CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu birer konuşma yaparak CHP’nin hizmetlerini, prensip ve gayelerini

²⁰⁹ **Diyarbakır**, 5 Eylül 1949, S. 3158, s. 1.

²¹⁰ Bazı yer adları zaman içerisinde değişmiştir. Bunlar; Şaklatir “Çakıllı”, Of “Ofköy”, Karabörük “Karabök”, Gundiabdi “Arıkgöl”, Kopuzi “Karpuzlu”, Alabucyan “Aliboçyan”, Zeri Köy “Sarı Köy” adını almıştır. Yer adları için ayrıca bkz. **Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları**, İstanbul, 1928, s. 597-599; **Türkiye Mülkî İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler Belediyeler (1 Haziran 1970)**, s. 21;286.

²¹¹ **Diyarbakır**, 28 Eylül 1949, S. 3168, s. 1.

anlattıktan sonra yeni seçilen idare kurulu aralarında toplanarak gizli oyla Başkanlığa Kamil Ekinci'yi, muhasipliğe Mehmet Tufan'ı, kâtipliğe ise Ali Çelik'i seçmişlerdir²¹².

20 Ekim 1949 tarihinde Bismil CHP İlçe Kongresi yoğun bir katılımıla yapılmıştır. Kongreye CHP Diyarbakır Bölge Müfettişi Malatya Milletvekili Doktor Hikmet Fırat ile Diyarbakır Milletvekillerinden İhsan Hamit Tıgrel, Fazıl Ahmet Aykaç, Feyzi Kalfagil ve CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu katılmışlardır. Başkanlığa seçilen Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamit Tıgrel'in konuşması ile kongre başlamıştır. CHP Bismil İlçe Başkanı Şehmus Arslan tarafından bir yıllık çalışma raporu okunmuş ve kongrenin onayına sunularak oybirliğiyle kabul edilmiştir. Bismil ilçesinin ihtiyaçları, temenni ve dilekler sunulduktan sonra seçime geçilmiştir. Seçim sonucuna göre Bismil İdare Kuruluna: Şehmuz Arslan, Şeref Çetin, Rıza Arslan, Şehmuz Karakoç, Abdullatif Sümer, Feyzi Arslan, Sait Kaçmaz, Cebail Kaygusuz ve Abdurrahman Sümer seçilmiştir. Daha sonra yapılan delege seçiminde Şehmus Arslan, Süleyman Ayhan, Abdurrahman Sümer, İsmail Karacaer, Feyzi Arslan, Şeyhmus Karakuş ve Şeref Çetin delege olarak seçilmişlerdir. Seçim sonrası toplantıya katılan milletvekilleri birer konuşma yaparak CHP'nin yaptığı hizmetler hakkında bilgi vermişlerdir. Yüzlerce köylü ve kasabalının katıldığı bu kongre çok samimi ve heyecanlı tezahüratlarla sona ermiştir²¹³.

CHP Diyarbakır İl Kongresi 22 Kasım 1949 tarihinde parti binasında yapılmıştır. Kongreye seçilen 103 delegeden 99'u katılmıştır. Kongreyi takip etmek üzere CHP Diyarbakır Bölge Müfettişi Malatya Milletvekili Doktor Hikmet Fırat ile Diyarbakır Milletvekillerinden Şeref Uluğ, Cavit Ekin, İhsan Hamit Tıgrel, Feyzi Kalfagil ve Osman Ocak katılmışlardır. Yapılan Başkanlık Divanı seçiminde, Kongre Başkanlığına Milletvekili İhsan Hamit Tıgrel, ikinci başkanlığa Silvan delegesi Mahmut Azizoglu, kâtipliklere Zekâi Arman ile Mehmet Dünder oy birliği ile seçilmişlerdir. Kongre İhsan Hamit Tıgrel'in konuşması ile açıldıktan sonra İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu tarafından 20 aylık çalışma raporu okunmuştur. Temenni ve dileklerin ardından, gizli oyla yapılan seçim sonrası CHP Diyarbakır İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²¹⁴.

²¹² **Diyarbakır**, 14 Ekim 1949, S. 3173, s. 1.

²¹³ **Diyarbakır**, 21 Ekim 1949, S. 3176, s. 1.

²¹⁴ **BCA**, 490.1.0.0/152.609.1.

Tablo 13: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1949)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	T. Cahit Çubukçu	Gazeteci
Üye	Agâh Arman	Avukat
Üye	Mehmet Arcak	Çiftçi
Üye	Sedat Dicleli	Çiftçi
Üye	Ali Eğilli	Tüccar
Üye	Aziz Tulgar	Emekli Subay
Üye	Gani Yıldız	Tüccar
Üye	Eyüp Eser	Tüccar
Üye	Sami İşmen	Tüccar-Müteahhit
Üye	Ahmet Aslan	Müteahhit
Üye	Abdurrahman Kürüm	Tüccar
Yedek Üyeler	Hilmi Oğuzata (Çiftçi), A.Rezzak Topaloğlu (Tüccar), Zekâi Arman (Gazeteci), Cemil Değer (Avukat), Cemil Dilan (Ticaret), Baha Ocak (çiftçi), Behzat Ülgen (Tüccar), Ali Beyhanoğlu (Berber), Rauf Yaralı (Müteahhit), Zeki Bilir (Ticaret), Fikri Onur (Çiftçi)	

1949 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kuruluna, T. Cahit Çubukçu, Agâh Arman dördüncü kez, Sami İşmen üçüncü kez, Mehmet Arcak, Sedat Dicleli, Ali Eğilli, Aziz Tulgar, Gani Yıldız, Eyüp Eser, Ahmet Aslan ve Abdurrahman Kürüm ikinci kez seçilmiştir. Bu dönem il idare kurulunda yer alanlardan Sedat Dicleli dışında hepsi bir önceki dönemde de yer almışlardır. T. Cahit Çubukçu ise dördüncü kez il idare kurulu başkanlığına seçilmiştir.

CHP Diyarbakır İl Teşkilatı 06 Şubat 1950 tarihinde CHP Genel Merkezi'ne gönderdiği telgrafta: Diyarbakır Merkez İlçe Teşkilatının kurulmadığını ve bu konuda çalışmalarını hızlandırarak ilçe teşkilatının kurulması gerektiğini bildirmiştir. 23 Şubat 1950 tarihinde CHP Genel Kurulu toplantısında “Merkez İlçe Teşkilatı’nın” kurulması kabul edilmiştir. Diyarbakır’ın “muhtelif ailelerine mensup bulunan ve memlekette sevilen ilçe idare

kurulu” Parti Müfettişi Dr. Hikmet Fırat’ın huzurunda bir toplantı yaparak oy birliğiyle aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²¹⁵.

Tablo 14: CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kurulu (1950)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Nezir Atçı	Tüccar
Kâtip	Baha Ocak	Çiftçi
Muhasip	Halil Ayla	Tüccar
Üye	Hilmi Akıncı	Fabrikatör
Üye	Zekâi Arman	Diyarbakır Matbaası Müdürü-Gazeteci
Üye	Fuat Cizrelioğlu	Çiftçi
Üye	Halit Koyuncu	Çiftçi-Koyun tüccarı
Üye	Abdullah Dodanlı	Tüccar
Üye	Abdurrahman Aksu	Çiftçi

CHP Diyarbakır İl Parti Teşkilatında, Nezir Atçı, Halil Ayla, Hilmi Akıncı, Fuat Cizrelioğlu, Halit Koyuncu, Abdullah Dolanlı ve Abdurrahman Aksu ilk defa yer almışlardır. Diğer üyeler²¹⁶ daha önceki yıllarda partinin çeşitli organlarında yer almışlardır.

CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu 1950 seçimleri sonrası sağlık sorunlarını gerekçe göstererek 17 Ekim 1950 tarihinde istifa etmiştir. Dört dönem CHP İl İdare Kurulu başkanlık görevini yürüten T. Cahit Çubukçu’nun yerinin boşalmasıyla il idare kurulu üyeleri kendi aralarında oybirliği ile Mehmet Arcak’ı başkan olarak seçmişlerdir²¹⁷.

CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kurulu Kongresi 22 Şubat 1951 tarihinde CHP binasında yapılmıştır. Yapılan toplantıda yeniden bir müteşebbis il idare kurulu

²¹⁵ BCA, 490.1.0.0/152.609.1.

²¹⁶ Baha Ocak: 1949 İl İdare Kurulu yedek üyeliği; Zekâi Arman: 1945 İl İdare Kurulu Üyeliği, 1948-1949 İl İdare kurulu yedek üyeliği görevinde bulunmuştur.

²¹⁷ BCA, 490.1.0.0/152.609.1.

seçilmiştir. Yapılan seçim neticesinde CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²¹⁸.

Tablo 15: CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kurulu (1951)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Nadir Onay	Avukat
Kâtip	Sabri Kaçmaz	Tüccar
Muhasip	Halil Ayla	Tüccar
Üye	Selahattin İnalöz	Çiftçi
Üye	Abdurrezzak Topaloğlu	Tüccar
Üye	Mustafa Fettahlı	Çiftçi
Üye	Halit Koyuncu	Çiftçi-Koyun tüccarı
Üye	Fuat Ezber	Tüccar-Müteahhit
Üye	Faik Önder	Çiftçi

1951 yılında CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kuruluna, Nadir Onay, Sabri Kaçmaz, Selahattin İnalöz, Abdurrezzak Topaloğlu, Mustafa Fettahlı, Fuat Ezber, Faik Önder ilk defa seçilmişlerdir. Halil Ayla ile Halit Koyuncu ikinci kez seçilmiştir.

İl İdare Kurulu Başkanlığından CHP Diyarbakır İl Kongresi 28 Şubat 1951 tarihinde parti binasında yapılmıştır. Yapılan seçim neticesinde CHP Diyarbakır İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²¹⁹.

Tablo 16: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1951)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Vefik Pirinçcioğlu	Fabrikatör-Çiftçi
Kâtip	Cemil Değer	Avukat-Çiftçi
Muhasip	Behzat Ülgen	Sınai Teşebbüsler Anonim Şirketi Müdürü
Üye	Feyzi Kalfagil	Avukat-Çiftçi
Üye	Zekâi Arman	Diyarbakır Matbaası Müdürü-Gazeteci
Üye	Aziz Giray	Dış Doktoru

²¹⁸ BCA, 490.1.0.0/152.609.1; Diyarbakır, 23 Şubat 1951, S. 3385, s. 1.

²¹⁹ BCA, 490.1.0.0/152.609.1.

Üye	Fikret Özdemir	Tüccar

1949 yılında il idare kurulu 11 üyeden oluşurken, 1951’de üye sayısı 7’ye düşmüştür. 1951 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kuruluna, Zekâî Arman ikinci kez, Vefik Pirinçcioğlu, 1946 yılı sekizinci dönem Milletvekili Feyzi Kalfagil, Cemil Değer, Behzat Ülgen ve Fikret Özdemir ilk defa seçilmişlerdir.

13 Mayıs 1951 tarihinde Mardinkapı CHP Semt Ocağı Kongresi CHP binasında yapılmıştır. Kalabalık bir katılım ile kongreyi CHP İlçe Başkanı Avukat Nadir Onay açtıktan sonra divan kurulu seçimine gidilmiştir. Kongre Başkanlığına Abdurrahman Kürüm, İkinci Başkanlığa Kemal Benli, kâtipliklere Hilmi Oğuzata ve Hıdır İçin seçilmiştir. Kongrede, Mustafa Kemal Atatürk ve Kore’de şehit düşenler için bir dakikalık saygı duruşu sonrası bir yıllık faaliyet raporu okunduktan sonra dilek ve temennilerde bulunulmuş ve gizli oyla ocak idare kurulu ve delege seçimi yapılmıştır. En fazla oy alan Sait Yıldız, Kemal Benli, Davut Bahar, Hasan Sine, Bekir Güzelgöl, Sait Alakuş ve Adil Yükselen idare kurulu üyeliklerine, Şakir Yumuşak, Veysi Kurtoğlu, Sait Yıldız, Davut Bahar ve Bekir Güzelgöl ise delegeliğe seçilmişlerdir. Seçim sonrası eski Milletvekili Feyzi Kalfagil bir konuşma yaparak Türkiye’de çok partili siyasi hayatın ve demokratik gelişmenin Halk Partisi’nin eseri olduğunu bilhassa İsmet İnönü’nün şehir şehir gezerek bu fikri ve ruhu bütün vatandaşlara telkin ettiğini belirtmiştir. Feyzi Kalfagil, “1950 seçimlerinde Halk Partisi’nin seçimi kaybederek muhalefete düşmesinin, bu parti için bir zaaf eseri olmayıp, bilakis Halk Partisi’ni daha çok teşkilatı ve mütesanit bir parti haline getirdiğini” belirtmiştir. Aynı gün saat 15’te parti binasında CHP Yenikapı Semt Ocağı Kongresi de yapılmıştır. Parti üyelerinin katılımıyla çok kalabalık bir şekilde yapılan bu kongre, Zeki Arman’ın başkanlığında açılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk ve aziz şehitler için bir dakika saygı duruşu yapıldıktan sonra çalışma ve hesap raporları okunmuştur. Ardından dilek ve temennilerde özellikle pazar tatili ücretlerinin indirilmesi, küçük sanat erbabı yanında sanat öğrenmek amacıyla çalışan çırakların çalışma saatleri hakkındaki sürenin kaldırılması ve İzzet Paşa caddesindeki arabacılara ait durağın başka bir mahalleye nakli hususunda dilek ve temenniler sunulmuş ve ilgili makamlara bildirilmesine oy birliğiyle karar verilmiştir. Daha sonra gizli oylama ile seçime geçilerek idare kurulu ve delege seçimi yapılmıştır. En fazla oy alan Şehmus Paketçi, Abdurrahman

Kürüm (kumaş tüccarı), Ahmet Eser (sünger acentesi), İsmail Güler (fabrikatör), Aziz Kalfa (müteahhit), Hilmi Akıncı (fabrikatör) ile Ömer Değer (kiraathane işletmecisi) idare kuruluna; Zeki Bilir, Abdurrahman Kürüm, Şehmus Paketçi ve Mustafa Karabatak delegeliğe seçilmişlerdir. Seçim sonrası CHP eski Milletvekili Şeref Uluğ bir konuşma yaparak demokrasilerde, partilerin rollerini izah ettikten sonra, “Balkan milletlerindeki particilikle, Anglo-saksonlardaki particiliği mukayese ederek, en ideal particilik örneği olan Anglo-sakson particilik anlayış ve ahlakının bizde de teessüs etmesini” temenni etmiştir²²⁰.

CHP Diyarbakır İl Kongresi 7 Aralık 1952 tarihinde Şehir sineması salonunda yapılmıştır. CHP İl Başkanı Vefik Pirinçcioğlu, yıllık faaliyet raporunu okuduktan sonra Atatürk’ün 10. Yıl Marşı ile Türkiye’nin iktisadi kalkınmasını anlatan bir film izletilmiştir. Söz alan konuşmacılar DP iktidarını eleştirmişlerdir. Yapılan seçim neticesinde CHP Diyarbakır İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²²¹.

Tablo 17: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1952)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Vefik Pirinçcioğlu	Hukukçu-Maliyeci
Üye	Feyzi Kalfagil	Hukukçu
Üye	Sami İşmen	Tüccar- Müteahhit
Üye	Mehmet Arcak	Çiftçi
Üye	Aziz Giray	Diş Doktoru
Üye	Şehmus Arslan	Çiftçi-Tüccar
Üye	Zülküf Karındaş	Çiftçi ²²²
Üye	Haydar Işık	Çiftçi ²²³
Üye	Muharrem Orhan	-
Üye	Muharrem Gönül	-

²²⁰ **Diyarbakır**, 16 Mayıs 1951, S. 3420, s. 1.

²²¹ **Şark Postası**, 9 Aralık 1952, S. 53, s. 1.

²²² **BCA**, 490.1.0.0/365.1537.1.

²²³ **BCA**, 490.1.0.0/152.605.1.

1952 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kuruluna, Vefik Pirinçcioğlu ikinci kez başkan olarak seçilmiştir. Sami İşmen dördüncü kez, Mehmet Arcak üçüncü kez, 1946 yılı sekizinci dönem Milletvekili Feyzi Kalfagil, Aziz Giray ise ikinci kez il idare kurulunda yer almıştır. Şehmus Arslan, Zülküf Karındaş, Haydar Işık, Muharrem Orhan ve Muharrem Gönül ilk kez il idare kuruluna seçilmişlerdir.

CHP Diyarbakır İl Kongresi 12 Aralık 1955 tarihinde Şehir sineması salonunda yapılmıştır. Kongreyi takip etmek üzere Ankara Genel İdare Kurulu üyelerinden Hasan Reşit Tankut ve Fuat Börekçioğlu ile ilçelerden gelen delegeler ve binlerce partili kongreye katılmıştır. Kongre başkanlığına Avukat Hilmi Göldoğan seçildikten sonra bir yıllık çalışma raporu ve hesap bilançosu okunup kabul edilmiştir. Gizli oyla yapılan seçim sonucunda CHP Diyarbakır İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²²⁴.

Tablo 18: CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1955)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Nadir Onay	Avukat
Üye	Feyzi Kalfagil	Hukukçu
Üye	Şeref Uluğ	Öğretmen-Çiftçi
Üye	Hilmi Göldoğan	Avukat
Üye	Sait Yıldız	-
Üye	Aziz Giray	Diş Doktoru
Üye	Vefik Pirinçcioğlu	Hukukçu-Maliyeci
Üye	Cezayir Dilan	-
Üye	Sami İşmen	Tüccar- Müteahhit
Üye	Memduh Nasır	-
Üye	Ayhan Olguntürk	-

1951 yılında CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kurulu Başkanı olan Nadir Onay il idare kurulu başkanlığına seçilmiştir. Sami İşmen il idare kurullarında en çok yer alan (5 defa) üye olmuştur. Vefik Pirinçcioğlu, sekizinci dönem Milletvekili Feyzi Kalfagil ve Aziz Giray üçüncü kez, il idare kurulunda yer almıştır. 1955 yılı CHP İl İdare Kuruluna eski

²²⁴ **Diyarbakır**, 12 Aralık 1955, s. 1.

Milletvekili Şeref Uluğ²²⁵ (2. 7. 8. dönem), Hilmi Güldoğan, Sait Yıldız, Cezayir Dilan, Memduh Nasır ve Ayhan Olguntürk ilk kez seçilmişlerdir.

Kongre seçimi sonrası söz alan Hasan Reşit Tankut, trenle yolculuğa çıkmak üzereyken İsmet Paşa'nın yanına geldiğini ve kendisine “*Diyarbakır’a gidiyorsunuz. Uğurlar olsun, ben Diyarbakır ve Diyarbakırlıları çok severim. Benden de bir parça götürürsünüz. Selam ve sevgilerimi söylersiniz*” dediğini ifade etmiştir. Uçak yolculuğu ile kongreye katılacak olan genel sekreter Kasım Gülek’in hava muhalefeti nedeniyle katılamadığını ve bunu telafi edeceğini belirttiğini söylemiştir. Tankut, CHP umdelerinin elbette tahakkuk edeceğini, DP iktidarının kendi içinde yaptığı baskılar sebebiyle milletvekillerini istifaya mecbur ettiklerini ve iktisadi hayatın gittikçe kötüye gitmesiyle CHP’nin 1957 yılı seçimlerini kazanma şansının kuvvetli olduğunu belirtmiştir²²⁶.

CHP Diyarbakır İl Kongresi 6 Eylül 1957 tarihinde 213 delegenin katılımıyla Nilgün Sinemasında yapılmıştır. Bu kongrede CHP diğer iki muhalif parti ile işbirliği hususunda ortak bir tebliğ yayınlamıştır. “Demokrasi Cephesi” adını verdikleri birlikte bütün ağırlığın CHP’nin üzerinde bulunduğu ve diğer iki partinin CHP’nin havasından istifade edeceklerine dair beyanları görülmüştür²²⁷.

CHP Diyarbakır İl Genel Kurul Kongresi 16 Kasım 1958 tarihinde Şehir sinemasında yapılmıştır. Kongreye CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ile bölge milletvekilleri Ferit Melen, Sırrı Atalay, M. Ali Arıkan, Yaşar Alhas, Sait Erdinç, Daniş Yurdakul ve eski Ekonomi Bakanı Vedat Dicleli katılmışlardır. Kongrede birer konuşma yaptıktan sonra CHP İl İdare Kurulu seçimine gidilmiştir²²⁸.

1960 yılında Çınar Belediyesi Meclis Üyesi Kamil Göksu’nun istifa etmek için CHP İl Teşkilatına gönderdiği dilekçesinde: “İlçede CHP teşkilatı olmadığından istifa dilekçemi

²²⁵ Diyarbakır Mesudiye Medresesi müderrislerinden olan Abdurrahman Şeref Uluğ Diyarbakır doğumludur. Öğretmen, idareci ve belediye başkanlığı görevlerinde bulunan Uluğ; ikinci, yedinci ve sekizinci dönemlerde CHP Diyarbakır milletvekili; altıncı dönem ise Şanlıurfa milletvekilliği olarak görev yapmıştır. 1950 yılında emekli olduktan sonra çiftçilik ile uğraşmıştır. Çankaya, **a.g.e.**, s. 1574.

²²⁶ **Diyarbakır**, 12 Aralık 1955, s. 1.

²²⁷ **Demokrasiye Güven**, 7 Eylül 1957, S. 1477, s. 1.

²²⁸ **Gayret**, 18 Kasım 1958, S. 502, s. 1.

İl'e gönderiyorum" şeklindeki yazısından CHP Çınar İlçe Teşkilatının olmadığı anlaşılmaktadır²²⁹.

CHP il ve ilçe kongrelerinde seçilen adayların birçoğu parti menfaati yerine kendi çıkar ve hesaplarına göre hareket etmeleri parti içi çekişmeleri artırmıştır. Yaşanan bu çekişmeler sonucu CHP teşkilatından birçok üyenin istifa etmesine ve DP saflarına katılımlarına neden olmuştur. 1950 yılında hem genel hem de yerel seçimi kaybeden CHP'den bireysel ve toplu istifalar devam etmiştir. Özellikle iktidar gücünü eline alan DP üyelerinin; CHP üyelerini "dinsizlikle"²³⁰ suçlamaları, il ve ilçe kongrelerini sabote etmeleri ve mecliste muhalefet görevlerini yeterince yapamadıklarını belirtmeleri toplumda olumsuz algılara neden olmuştur. Bu sebeple CHP Diyarbakır il ve ilçe teşkilatlarında sık sık değişiklikler olmuştur.

2.2.2. Demokrat Parti

Cumhuriyetin ilanından sonra kurtuluş savaşının yarattığı ekonomik sıkıntıları gidermeye çalışan Türkiye, uluslararası alanda yaşanan 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve II. Dünya savaşının getirdiği iktisadi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde halkın ekonomik ve siyasi sorunlardan dolayı CHP'ye karşı eleştiri seslerini yükseltmeye başlamaları, CHP içinde kırılmaların doğmasına sebep olmuştur. CHP'nin meclise sunduğu Toprak Reformu görüşmeleri sırasında, CHP'den dört milletvekili bir önerge vererek parti tüzüğünün ve bazı yasaların değiştirilmesini istemişlerdir.²³¹

Dörtlü Takrir²³² adıyla verilen bu önergeyi Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Celal Bayar ve Refik Koraltan vermişti²³³. Önergeye tepki veren CHP, önergeyi reddetmiş ve dört vekil hakkında soruşturma açarak Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'yü partiden ihraç

²²⁹ Sesleniş, 14 Mart 1960, S. 646, s. 1.

²³⁰ Şark Postası, 9 Aralık 1952, S. 53, s. 1.

²³¹ Şükrü Şur, **Atatürk İlkeleri ve Demokrat Parti İktidarı**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, 2008, s. 16.

²³² Dörtlü Takrir Önergesi özet; a) Milli egemenliğin en tabii sonucu ve zamanın da dayanağı olan Meclis denetiminin, Anayasa'mızın yalnız şekline değil, ruhuna da tamamen uygun olarak tecellisini sağlayacak tedbirlerin aranması,

b) Yurttaşların siyasi hak ve hürriyetlerini Anayasa'nın gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânının sağlanması,

c) Bütün parti çalışmalarının yukarıdaki esaslara uygun bir şekilde yeni baştan düzenlenmesi. Detaylı bilgi için bkz. Rıfkı Salim Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**, Olgâç Matbaası, Ankara, 1979, s. 42.

²³³ Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 13.

etmiştir. Önergeyi veren diğer iki vekilden Celal Bayar ise CHP'den istifa etmiştir²³⁴. Refik Koraltan da arkadaşlarını savunan bir yazı kaleme aldığı için parti arkadaşlarıyla aynı akıbete uğrayıp partiden ihraç edilmiştir²³⁵. 1945 yılında CHP içerisinde yaşanan sorunlar yeni bir partinin oluşumunu hızlandırmıştır. Özellikle 2. Dünya Savaşından sonra oluşan şartlar Türkiye'nin yeniden çok partili siyasi hayata geçmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak 18 Temmuz 1945 tarihinde Nuri Demirağ tarafından Milli Kalkınma Partisi,²³⁶ daha sonra 7 Ocak 1946 tarihinde Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından Demokrat Parti kurulmuştur²³⁷. Demokrat Parti kurulduktan kısa bir süre sonra ülke genelinde teşkilatlanmaya başlamıştır.

Türkiye'de başlayan demokratikleşme süreci ile birlikte 1945 yılı sonrası ülkede siyasal anlamda başlayan değişikliklerle birlikte muhalefet partileri kurulmaya başlamıştır. Özellikle DP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde teşkilatlanma çalışmalarında önem verdiği ilk yerlerden biri de Diyarbakır olmuştur. Diyarbakır'da teşkilatlanma çalışmaları DP'nin kuruluşundan yaklaşık yedi ay sonra olmuştur. DP'nin Diyarbakır'daki kurucuları arasında yer alan bazı kişiler, daha önce Diyarbakır CHP teşkilatında da bulunmaktaydı. "Diyarbakır CHP İl İdare Kurulu Başkanı Tahsin Cahit Çubukçu 24 Haziran 1946 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazıda, şehirde DP teşkilatını kurmak için birkaç "tanınmış şahsiyetin" teşebbüste bulunduklarını belirtmekteydi. Yazıda, CHP'li olan eski Belediye Başkanı Nazım Önen ile Belediye hekimlerinden Kamil Tayşı'nın şehirde DP'nin propagandasını yaptıklarına ve taraftar bulmaya çalıştıklarına dikkat çekilir"²³⁸.

²³⁴ Şur, **a.g.t.**, s. 16.

²³⁵ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, Afa Yay., İstanbul, 1996, s. 131.

²³⁶ Tunaya, **a.g.e.**, 638-645.

²³⁷ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Ahmet Fethi (Çev.), Hil Yay., İstanbul, 1996, s. 28.

²³⁸ Ercan, Çağlayan, **Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012, s. 75.

1 Temmuz 1946'da Nazım Önen²³⁹ DP Diyarbakır İl Teşkilatını kurmuş ve CHP iktidarı ile çetin bir mücadeleye girerek demokrasi mücadelesini sürdürmüştür²⁴⁰. Demokrat Parti Diyarbakır İl Başkanlığına Nazım Önen seçilmiştir. DP kurulduktan sonra Diyarbakır gazetesine gönderilen ilanın tam metni şöyledir:

“Demokrat Parti İl İdare Kurulu Başkanlığından: 1) Diyarbakır'da Demokrat Parti İl İdare Kurulu'nun teşkil edildiğine dair olan bildirim Vilayet makamına bugün sunulmuştur”.

a- *Kurulun adı: Demokrat Parti İl İdare, Merkezi Diyarbakır'dır. Çalıştığı yer: Kadı Cami Mahallesi Çakmak Sokak 12 nolu evdir. Dernek tüzüğüünün ilk nüshası Cemiyetler Kanunu'nun 4. Maddesinin 2. Fıkrasına dayanılarak Genel Kurul Başkanlığı tarafından vaktiyle İç Bakanlığı (İçişleri Bakanlığı) sunularak gazete ile ilan edilmiştir.*

b- *İl İdare Kurulunun hüviyetleri aşağıda yazılıdır. Başkan eski Belediye Başkanı Nazım Önen, üyeler: Serbest Doktor - Çiftçi Kamil Tayşi, Çiftçi Nazım Göksu, Çiftçi Ethem Olcay, Tüccar ve Müteahhit Nuri Onur, Tüccar ve Müteahhit Selim Telli, Çiftçi ve Müteahhit Kemal Güneli, Ashabı alakadan Ramazan Cenanoğlu, Urfa Garajı Müdürü Emin Topalan.*

“Yukarıdaki bildirimin 4919 sayılı Cemiyetler Kanununun 5. Maddesine dayanılarak kıymetli gazetenizle ilanıya ihtiva eden gazeteden bir tanesinin kurulumuza gönderilmesini saygılarımla rica ederim. 01.07.1946 Demokrat Parti İl İdare Kurulu Başkanı Nazım Önen”²⁴¹.

²³⁹ Nazım Önen: Milli Mücadele sürecinde Diyarbakır'da aktif bir rol oynayarak yararlı cemiyetlerde görev almış ve Erzurum Kongresine delege olarak seçilmiştir. 5 Nisan 1926 yılında dönemin Diyarbakır belediye başkanı olan Nazım Önen, Diyarbakır fahri hemşeriliğini bir telgrafla Atatürk'e bildirmiştir. Nazım Önen'e cevaben hemen dönen Mustafa Kemal Atatürk, Diyarbakır'ın fahri hemşeriliğini memnuniyetle kabul ettiğini bildirmiş ve Nazım Önen için: “Türk Milleti Diyarbakır Belediye Reisi Nazım beyin fikirlerinden çok istifade edebilecektir” diye belirtmiştir. Siyaset sahnesinde aktif olarak yaşamını sürdüren Önen, 1945 yılı CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu üyeliği görevinde bulunmuştur. Daha sonra Çok Partili Hayat Geçiş sürecinde, Diyarbakır'da DP teşkilatını 1946 yılında oluşturmuş ve İl İdare Kurulu Başkanlığı görevini üstlenmiştir. 1950 yılı milletvekili seçimlerinde DP listesinden milletvekili olarak seçilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. **TBMM Arşivi**, SM-1657-1-9; **BCA**, 490.1.0.0/277.1112.2; **Demokrasiye Güven**, 5 Nisan 1958, s. 1; Hakan Asan, “Diyarbakır İmdat Cemiyeti”, **Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır**, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd., Manas Yayıncılık, C.2, Ankara, 2019, s.434-435.

²⁴⁰ **Demokrasiye Güven**, 5 Nisan 1958, s. 1.

²⁴¹ **Diyarbakır**, 3 Temmuz 1946, s. 1.

Temmuz 1946'da Diyarbakır'da kurulan DP İdare Kurulu, çeşitli propagandalara başvurarak bilhassa partilerini bir hayır cemiyeti halinde göstererek faaliyetlerini yürütmeye başlamışlardır. İdare Kurulu'nun bütün çabaları sonucu bir haftada kaydettikleri üye sayısı ancak 150 kişiyi bulmuştur. Bu üyelere 62 kişi Demokrat Parti'ye üye olduktan bir gün sonra istifa etmişlerdir. İstifa yazılarının bir örneğini de Diyarbakır gazetesine göndermişlerdir. Diyarbakır gazetesi, Diyarbakır'da kurulan DP'nin üye yapmak için nasıl bir yol kullandığını içeren yazıyı yayımlamıştır. Sadi Köyü Muhtarı Abdülkerim Şenyiğit tarafından DP İl İdare Kurulu Başkanlığına gönderilen yazı: *“Sadi köyünün muhtarı sıfatıyla bana göndermiş olduğunuz haber üzere bu kurulumuzun merkezi olan Diyarbakır Kadı Cami Mahallesi Çakmak sokaktaki eve geldim. Bana bir Hayır Cemiyeti teşkil ettiğinizden bahsi ile köylümüzün buraya aza kaydıyla yardım etmesini söylemişsiniz. Buna mukabil bir hayırsever sıfatıyla kendimle beraber aşağıda adları yazılı 62 kişi köylümü yazdırdım. Hâlbuki bugün öğrendiğime göre bu kurduğunuz Hayır Cemiyeti değil siyasi bir muhalefet partisidir. Biz bütün şuur ve inancımızda Milli Şef İsmet İnönü'ye ve onun Partisi olan CHP'ye bağlıyız ve zaten köylülerimizin de bu işten haberleri yoktur. Kendim de dâhil olduğum halde defterlerinize dün yazdırmış olduğum bu isimlerin defterinizden silinmesini rica ederim keyfiyet icap eden makamlara da bildirilmiştir. Diyarbakır merkez kazasına bağlı Sadi Köyü Muhtarı Abdülkerim Şenyiğit”*²⁴². Yazıdan da anlaşılacağı üzere DP, hayırsever bir cemiyetmiş gibi halkı etki altına alıp üye yapma girişimlerinde bulunmuştur. 20 Temmuz 1946 tarihi itibarıyla Diyarbakır ili dâhil 39 ilde DP teşkilatı kurulmuştur. Demokrat Parti'nin Diyarbakır teşkilatı kurulduktan kısa bir süre sonra gerçekleşen 21 Temmuz 1946 tarihli genel seçim, DP - CHP rekabetinin ilk başlangıcı olmuştur.

1946 yılı seçimlerine Demokrat Parti tam liste olarak girememiş sadece iki aday (Kamil Tayşi, Nazım Göksu) gösterebilmiştir²⁴³. İsteddiği sonucu elde edemeyen DP'den Diyarbakır Çınar İlçe Kurulu istifa ederek evrak ve dosyalarını kaymakamlığa teslim etmişlerdir. Ayrıca Çermik DP İdare Kurulu üyesi Gürüzlü Süleyman da partisinden istifa etmiştir²⁴⁴. 1946 seçimlerinin ardından yaşanan istifalar sonrası DP, Diyarbakır'da

²⁴² **Diyarbakır**, 8 Temmuz 1946, S. 2675, s. 1.

²⁴³ **Diyarbakır**, 19 Temmuz 1946, S. 2680, s. 1.

²⁴⁴ **Diyarbakır**, 23 Temmuz 1946, S. 2682, s. 1.

teşkilat çalışmalarına hız vermiştir. 1947 yılına gelindiğinde, Diyarbakır'da birçok kaza, bucak ve köyde teşkilat çalışmalarını tamamlayan DP, Diyarbakır Merkez, Bismil, Ergani, Silvan, Lice, Çermik, Çınar ve Eğil ilçeleri; Dicle, Hani ve Mermer bucakları; Seyithasan, Sofyan ve Şükürlü köylerinde teşkilatlanmalarını tamamlamıştır. DP'nin Diyarbakır'da hızlıca teşkilatlanması karşısında CHP'nin de aynı bölgelerde teşkilatlanmaya gittiği görülmüştür. DP'nin Diyarbakır'daki teşkilatlanma çalışmalarını CHP il teşkilatı, CHP Genel Sekreterliğine raporlar²⁴⁵ halinde bildirmekteydi²⁴⁶. 1950 yılı seçimlerinden önce DP Diyarbakır'ın birçok yerinde teşkilatlanmasını tamamlamış ve üye sayısını ciddi oranda artırmıştır.

14 Nisan 1950 tarihinde CHP Diyarbakır Bölge Müfettişi Hikmet Fırat, CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği yazısında, Diyarbakır'da DP'nin muhalif çalışmaları kapsamında toprak ağaları, şeyhleri, isyancıları, kanun yolu ile ellerinden toprakları alınanların DP'ye üye yapılmaları sonucu şehrin asayişinin bozulacağı endişesini taşıdıklarını belirtmiştir. Ayrıca raporda, Şeyh Sait isyanına katılan ve idam edilen Şeyh Şemsettin'in oğlu Heybetullah, DP'ye davet edilmiş ve kendisine milletvekili aday adaylığı teklif edilmiştir. Bunun üzerine Heybetullah Silvan, Bismil, Kulp ve Lice kazalarındaki müritlerinin ve sofilerinin DP'ye üye olmalarını sağlamış ve babası Şeyh Şemsettin'in türbesini yaptıracaklarını belirtmiştir²⁴⁷. DP'nin üye yapmada geçmişteki yaşanmış olayları ve dini siyasete karıştırmasıyla taşradaki oy potansiyelini artırmış ve Diyarbakır'da seçimleri kazanmasını sağlamıştır.

²⁴⁵ CHP Diyarbakır Müfettişi Dr. Hikmet Fırat tarafından 10 Mart 1950 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine Gönderdiği Telgrafında: “Diyarbakır'da karşı parti (DP) garpten gelen memnunlarla menfaati haleldar olmuş şeyhler ve isyan hadiseleri hasebiyle hükmen veya hükümet silahlı kuvvetleriyle çarpışarak ölenlerin çocukları ve torunlarıyla işbirliği yapmışlardır. Bu sebeple Diyarbakır'daki muhalefet ciddi ve manidardır”. İki yıl boyunca bu sebeplerden dolayı yoğun mesai verildiği ve seçimlerin zor geçeceği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz., **BCA**, 490.1.0.0/152.609.1. CHP İl İdare Kurulu Başkanı T. Cahit Çubukçu'nun raporunda ise: Hazrolu Behram Budak'ın CHP Parti Müfettişi Dr. Hikmet Fırat'ı ziyaret ettiği ve hükümete bağlılık ve sadakatini belirttiğini; fakat halk arasında kendisini doğuya nakil eden hükümetten intikam almak için elinden geleni yapacağını söylemekten çekinmediğini belirtmiştir. Ayrıca “Naciye Güran, Diyarbakırlı merhum komiser Memduh Güran'ın karısıdır. İki yıldan beri kendi mülkiyetinde bulunan bir evini Demokrat Parti'ye kiraya vermiştir”. Kadın oyları üzerindeki tesiri sebebiyle DP tarafından kendisine milletvekilliği sözü verildiği ve yerli kadınlar üzerinde etki yarattığı belirtilmiştir. CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen DP faaliyetleri hakkındaki raporlar için Bkz. **BCA**, 490.1.0.0/152.609.1.

²⁴⁶ Çağlayan, **a.g.t.**, s. 76.

²⁴⁷ **BCA**, 490.01/365.1537.1.

29 Kasım 1951 tarihinde DP İl Kongresi Şehir sineması salonunda yapılmıştır. Kongreye İçel Milletvekili Halil Atalay, Salih İnankur, İl Valisi Emin Nihat Sözen²⁴⁸, Diyarbakır Milletvekilleri Ferit Alpiskender, Mustafa Ekinci, Dr. Kamil Tayşi, Dr. Yusuf Azizoglu ve geniş bir halk kitlesi katılmıştır. İlçe Başkanı Aziz Buyurgan delege yoklaması yapmış 189 delegeden 174 kişinin katılım göstermesiyle kongre başkanlığı seçimine gidilerek Nuri Onur başkanlığa, Emin Topalan ikinci başkanlığa, Zeki Hamzaoglu ise kâtipliğe seçilmiştir. Nuri Onur'un kısa bir konuşması sonrası yıllık çalışma raporu okunmuştur. Urfakapı delegesi Zeki Hamzaoglu: *“Diyarbakır köylülerinin, çiftlik sahipleri tarafından kapı dışarı edildiklerini ve bu sebeple yurtsuz kalan köylülerin çok elim ve perişan bir duruma geldiklerini belirterek bu köylülerin bir an önce topraklandırılması gerektiğini, Demokrat Parti'nin ülke genelinde toprak sorununa çözüm bulmasını”* talep etmiştir. Kongre Başkanı Nuri Onur'un: *“DP'nin nezdinde bütün vatandaşlar eşittir, başkalarının hakkını zorla almak isteyen derebeyi ruhlu insanlara hiçbir suretle müsamaha göstermeyeceğiz”* şeklindeki sözleri sonrası kongre başkanlığına delegelerden Sait Özlevent ile Ethem Olcay tarafından iki liste verilmiştir. Listelerdeki isimler okunduktan sonra gizli oylama ile idare kurulu seçimine gidilmiştir. Ethem Olcay'ın listesinde Dr. Kamil Tayşi'nin de yer almasına rağmen liste 10 oy almıştır. Diğer listedeki adaylar 164 oy ile DP Diyarbakır İdare Kuruluna seçilmişlerdir²⁴⁹.

Tablo 19: DP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1951)

Görevi	Adı Soyadı
Başkan	Sait Özlevent
Üye	Mehmet Simsar
Üye	Adil Tekin
Üye	İhsan Birecikli
Üye	Mehmet Burç
Üye	Sadık Ekmenci
Üye	Rıfat Erdinç

²⁴⁸ **Diyarbakır**, 3 Aralık 1951 S. 3552, s. 1.

²⁴⁹ **Diyarbakır**, 30 Kasım 1951 S. 3550, s. 1.

1951 yılı DP Diyarbakır İl İdare Kuruluna seçilenlerden 6'sı siyasi yaşamlarına DP ile başlamışlardır. Sadece Mehmet Burç²⁵⁰ daha önceki siyasi çalışmalarını CHP çatısı altında yapmıştır.

22 Mart 1953 tarihinde DP Merkez İlçe Kongresi Şehir sinemasında yapılmıştır. 85 delegenin katılımı ile yapılan bu toplantıya genel kurul adına müşahit olarak gelen Konya Milletvekili Remzi Birand ve Diyarbakır Milletvekilleri Ferit Alpiskender, Yusuf Azizoglu, Mustafa Ekinci, Kamil Tayşi, vali yardımcısı Şerif Eper, Belediye Başkan Vekili Adil Tekin, DP İl İdare Kurulu başkan ve üyeleri, CHP ve DP mümessilleri ve kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. Kongre Başkanlığına Nuri Onur, İkinci Başkanlığa Mehmet Altunakar seçilmiştir. Nuri Onur kısa bir konuşmanın ardından kongreyi açmış ve bir yıllık çalışma ve hesap raporları okunmuştur. Kongre Başkanı Nuri Onur: “parti içindeki ihtilafa²⁵¹ temas ederek; Mustafa Ekinci ile arasında herhangi bir sıkıntının olmadığını bilakis dost olduklarını söyleyerek bunu teyit amacıyla kongreyi ikinci başkana bırakıp”, Mustafa Ekinci'nin yanına geçmiştir. Salonda bu durum jest olarak görülüp kongre üyeleri tarafından alkışlanmıştır. Dilek ve temennilerin ardından söz alan Milletvekili Kamil Tayşi, toprak konusu üzerinde bir konuşma yaparak eski iktidar zamanında çıkarılmış olan toprak kanununun çürük esaslara dayandığını ve uygun görmediğini, DP iktidarının bu kanunu değiştireceğini belirtmiştir²⁵². İfade ettiği bu durum halk üzerinde olumlu etki yaratmış olup, DP'ye her geçen gün ilginin daha da artmasına sebep olmuştur.

10 Mayıs 1953 tarihinde DP İl Kongresi Şehir sinemasında yapılmıştır. Kongreye müşahit olarak genel merkez adına Kayseri Milletvekili Fikri Apaydın, Kamil Gündeş ile Diyarbakır milletvekillerinden Ferit Alp İskender, Yusuf Azizoglu ve Mustafa Ekinci katılmışlardır. DP İl İdare Kurulu Başkanı Dr. Fikri Arığ kongre açılış konuşmasını yaptıktan sonra gizli oylama ile kongre başkanlığına Diyarbakır Milletvekili Yusuf Azizoglu, İkinci Başkanlığa Edip Altunakar, kâtipliklere ise İsmet Güllü ve Nusret Güler seçilmiştir. Ardından bir konuşma yapan Yusuf Azizoglu, kongreye katılanları Atatürk ve şehitler için iki dakikalık saygı duruşuna davet etmiştir. Daha sonra Fikri Arığ

²⁵⁰ Mehmet Burç, 1948 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu yedek üyesi olarak görev yapmıştır.

²⁵¹ Nuri Onur ile Mustafa Ekinci arasında sorunların var olduğu parti üyeleri arasında konuşulmaktadır.

²⁵² **Diyarbakır**, 24 Mart 1953, S. 3949, s. 1.

tarafından bir yıllık çalışma ve hesap raporları okunduktan sonra dilek ve temennilere geçilmiştir. Söz alan yirmiye yakın delege tarafından zirai kalkınma, yol, sağlık, köy ve toprak sorunları, hayat pahalılığı, okul binalarının eksikliği, camilerin onarımı ve antidemokratik kanunların değiştirilmesi gibi konuların üzerinde durulmuştur. Yapılan gizli oylama sonucunda DP Diyarbakır İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²⁵³.

Tablo 20: DP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1953)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Dr. Fikri Arıç	Doktor
Üye	Ethem Olcay	Çiftçi
Üye	Cevdet Hayrulloğlu	Yüksek Mühendis
Üye	Sezai Demiray	Tüccar
Üye	Necat Cemiloğlu	Çiftçi
Üye	Edip Altunakar	Avukat
Üye	Mehmet Dünder ²⁵⁴	Çiftçi
Üye	Feyzi Karakoç	-
Üye	Nesip Kalfaoğlu	-

8 Aralık 1955 tarihli Demokrasiye Güven gazetesinde “DP İktidarının Diyarbakır’daki Faaliyetleri” yazısında şu konulara değinilmiştir: DP’nin Diyarbakır merkez ve ilçelerinde 4 yıl içinde yapmış olduğu faaliyetlerde, asayişin sağlanması ile suç oranlarında düşüş olmuştur. 1952 yılında mevcut olan suç sayısı 2.590 iken, bu rakam 1953 yılında 1.893’e, 1954 yılında 1.344’e düşmüştür. Diyarbakır’da görülen tifo, çiçek, boğmaca ve difteri gibi hastalıklarla mücadele edilmiş ve salgın haline gelmesi önlenmiştir. Yıllardan beri inşaatı devam eden ve değeri 6.500.000 lira olan Şayak²⁵⁵ Fabrikası hizmete açılmıştır. Bunun yanında 513.000 lira keşif bedelli Verem Hastanesi,

²⁵³ **Diyarbakır**, 11 Mayıs 1953, S. 3990, s. 1.

²⁵⁴ Mehmet Dünder, 1946 yılında CHP Silvan İlçe İdare Kurulu üyeliği, CHP Lice Belediyesi başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra 1957 yılında Hürriyet Partisi’nden Diyarbakır milletvekili aday olmuştur. **BCA**, 490.1.0.0/277.1112.2.

²⁵⁵ Şayak kelimesi Türkçeden Arapça, Bulgarca, Sırpça ve Yunanca’ya geçmiştir. İplikleri verev dokunmuş, sıcak tutan, dayanıklı kumaştır. Özellikle esnaf ve köylülerin giydiği ceket ve pantolonlar bu kumaştan yapılır. Bkz. İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Yay., İstanbul, 2011, s.1157.

306.000 lira keşif bedelli Kız Öğretmen Okulu, 529.000 lira keşif bedelli Hıfzısıhha Enstitüsü inşaatı devam etmiştir. İnşaatı yarım kalan okullar tamamlanmış, tadilat gerektiren okulların ise onarımı yapılmıştır. Keşif bedeli 98.000 lira olan su deposu inşaatı da devam etmiştir²⁵⁶. DP döneminde yapılan bu çalışmalar halk üzerinde olumlu tesirleri olmasına rağmen, şehrin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamamıştır.

DP Silvan İlçe Kongresi 13 Haziran 1957 tarihinde gerçekleşmiştir. Kongreye Milletvekili Mehmet Ünal, Fikri Arıç, Halil Turgut, İl Başkanı Cevdet Harullahoğlu ile il idare heyeti üyeleri ile kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. Mehmet Ünal'ın başkanlığında divan kurulu belirlendikten sonra, ilçe ve köylerden katılan delegeler geldikleri yerlerin sorunlarını dile getirmişlerdir. Avenek Köyü delegesi, köylerinin bütün ihtiyaçlarının karşılandığını ve köye telefon hattının çekilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine söz alan Halil Turgut, bu yılki köy ihtiyaçlarını karşılamak üzere Diyarbakır'a 1.000.000 liralık bir tahsisin yapıldığını belirterek, DP iktidarının yurt kalkınması ile ilgili birçok ihtiyacı karşıladığını belirtmiştir. Daha sonra söz alan Mehmet Ünal, Diyarbakır'a gelen CHP genel sekreteri Kasım Gülek'in bazı iddialarını cevaplandırmıştır. Kasım Gülek'e göre, "1958 yılı seçimleri dürüst yapılmayacakmış sözüne istinaden 1946 yılı seçimleri feci neticelerinin acısı hala içimizdedir. Gülek'in vatandaşlar arasında endişe ve tereddüt uyandırma gayreti beyhudedir". Ayrıca Gülek'in belirtmiş olduğu dini siyasete karıştırma sözüne ise şöyle cevap vermiştir: "eğer dini mevzudaki bugünkü rahat ve serbestiyeti istismar olarak telâkki ediyorsa biz onunla hem fikir değiliz", diye sözlerini tamamlamıştır. Daha sonra idare heyeti seçimi yapılmış ve kongre sona ermiştir. Silvan DP ilçe idare heyetine: Yümnü Üstün, Yasin Cihangir, Nezir Bağcı, Mehmet Akülke, Latif Özer, Mustafa İpekçi ve Mecit Küçük seçilmiştir²⁵⁷.

Bütün yurtta olduğu gibi Diyarbakır'da da Genç Demokratlar Teşkilatı 1 Temmuz 1958 tarihinde kurulmuştur. Diyarbakır Milletvekili ve DP Başkanı Nuri Onur'un başkanlığında toplanan Genç Demokratlar gizli oyla iş bölümü yapmışlardır. Genç Demokratlar başkanlığına Eczacı Baki Günay, İkinci Başkanlığına Serbest Muhasip

²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Demokrasiye Güven**, 8 Aralık 1955, S. 963, s. 3-4; **Demokrasiye Güven**, 15 Aralık 1955, S. 969, s. 2-3; **Demokrasiye Güven**, 1 Mart 1957, S. 1327, s. 1.

²⁵⁷ **Demokrasiye Güven**, 14 Haziran 1957, s. 1.

(sayman) Mehmet Dinç, muhasipliğine Gazeteci Yaşar Evirgen ve kâtipliğine de Tüccar Adil Atalan seçilmiştir²⁵⁸. Üyeliklere ise; Kemal Yıldırım, Aziz Eser, Nadir Varol, Naci Özer, Zeki Özen, İ. Halil Ayla²⁵⁹ ve Veysi Pamukçu seçilmişlerdir. DP çalışmalarından memnun olan Diyarbakır halkı DP'ye üye olmaya devam etmiştir²⁶⁰.

DP, 27 Temmuz 1957 tarihinde yapmayı planladığı ilçe seçim kongresini partililer arasındaki sıkıntılardan dolayı 30 Temmuz 1957 tarihinde yapmıştır. Kongre için hazırlıklar yapılmış ve köylerdeki delegeler şehre getirilmiştir. Fakat teşkilat arasında yaşanan delegeleri kapma yarışı amansız bir mücadeleye dönüşmüş ve partililer arasında münakaşa yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durum üzerine il idare heyeti tarafından kongre 25 Ağustos 1957 tarihine ertelenmiştir. Sabri Şenci köşe yazısında: DP ilçe ve il idare heyetlerinin pek kuvvetli görünmediğini ve birçok partilinin beklentisinin, Hürriyet Partisinde Mustafa Ekinci ile Yusuf Azizoğlu'na karşı; CHP'de ise Pirinççilere karşı durabilecek ve onlarla siyasi cephede mücadele edebilecek kuvvetli kişilerin ilçe kuruluna seçilmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca mevcut olan İl İdare Heyetinin hoşagitmeyen bir takım hareketlerde bulunmasının DP'de istifalara sebep olduğunu belirtmiştir²⁶¹. Teşkilatlardaki oluşumlarda yaşanan iç çekişme, 1957 yılı seçimlerinin yaklaşmasıyla Diyarbakır'daki siyasi hava gün geçtikçe kızışmıştır. DP'nin iç bünyesinde meydana gelen huzursuzluk nedeniyle partide çözümler olmaya başlamıştır²⁶².

Diyarbakır DP Hambel Semt Ocağı Kongresi 28 Eylül 1958 tarihinde yapılmıştır. Kongre Başkanlığına Emin Kaya, İkinci Başkanlığa ise Abdurrahman Yay seçilmiştir. Ocak Başkanı Mustafa Olgas, DP'nin 7 yıllık hizmetlerinden bahsettikten sonra özellikle belediyenin yol, temizlik ve elektrik konularındaki çalışmalarına eleştiride bulunmuştur²⁶³. Daha sonra söz alan Hacı Ramazan, "CHP iktidarı zamanında bir ekmek için günlerce kuyruğa girildiğini ve kişilerin birbirini hırpaladığını, CHP saltanatını sürenlerin vatandaşın çektiği açlık ve sefaletten haberleri olmadığını, DP ile refaha kavuştuklarını" belirtmiştir. Ardından söz alan Milletvekili Halil Turgut, DP'nin bugüne

²⁵⁸ **Demokrasiye Güven**, 2 Temmuz 1958, s. 1.

²⁵⁹ Halil Ayla, 1950-1951 yılında CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kurulu üyesi iken, 1958 yılında DP çatısı altında oluşturulan Genç Demokratlar Teşkilatına üye olarak seçilmiştir.

²⁶⁰ **Demokrat Şark**, 2 Temmuz 1958, S. 1227, s. 1.

²⁶¹ **Demokrasiye Güven**, 31 Temmuz 1957, s. 1.

²⁶² **Gayret**, 14 Ekim 1957, S. 165, s. 1.

²⁶³ **Demokrat Şark**, 29 Eylül 1958, S. 1302, s. 1.

kadar yaptığı hizmetleri anlattıktan sonra Hacı Ramazan'ın bahsettiği ekmek konusuna değinerek bu konuda “kendilerinin de eksik kaldığını bu sebeple daha fazla halkın arasına girerek dertlerini dinlemeleri gerektiğini belirterek katılımcılardan af dilemiştir”²⁶⁴. Kongrede başkanlığa yeniden Mustafa Olgas, ikinci başkanlığa ise yeniden Faik Anadol ve dört üye seçilmiştir²⁶⁵.

DP Diyarbakır Merkez İlçe Kongresi 12 Ekim 1958 tarihinde DP binasında 300 delegeden 256 delegenin katılımıyla yapılmıştır. Kongre başkanlığına Nuri Onur, İkinci Başkanlığa Rıfat Erdinç, muhasipliğe Cemil, kâtipliklere Emin Kaya, Zeki Hamzaoglu seçilmiştir. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Başkan Nuri Onur, faaliyet raporunu okumuştur. Daha sonra kongreye köylerden katılan delegeler söz alarak; çeşme, okul ve cami yapılması hususunda isteklerini belirtmişlerdir. DP'nin 1950'den bugüne kadar millet ve memleket için yaptığı hizmetler meydana getirdiği eserler üzerinde durulmuştur. Kongre Başkanı Nuri Onur; 27 yılda CHP'nin yaptığı işlerin üç katını DP hükümetinin 7 yılda yaptığını ve gelecek yılda bütün köy ve kazaların ihtiyaçlarının ele alınmış olacağını belirtmiştir. Kongrede söz alan Mevlüt Asyalı ise: *“TC Hükümeti ‘Halk İdaresi’ Demokrasinin ta kendisi olduğuna nazaran CHP iktidarı 27 sene bunu gasp etmişti. Demokrasiyi kökleştiren DP hükümetine samimiyetlerini izharla belirttikten sonra sözü belediye mevzuuna getirdi. DP belediye reisinden bütün milletin şikâyetçi olduğunu ve vazifesini ihmal ile belediye memurlarının vazife yapmadıklarının mesulü bulunduğu için istifa etmesi gerektiğini”* söylemiştir. Ancak dönemin Belediye Başkanı İhsan Koçak istifa etmemiştir. Gizli oyla yapılan seçim sonucunda DP Diyarbakır Merkez İlçe Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²⁶⁶. DP İl Genel Kurul seçimi için 35 delege oybirliği ile seçilmiştir.

Tablo 21: DP Diyarbakır Merkez İlçe Kurulu (1958)

Görevi	Adı Soyadı
Başkan	Şefik Karahan
Üye	Sait İsmailoğlu
Üye	Zeki Hamzaoglu

²⁶⁴ **Demokrasiye Güven**, 30 Eylül 1957, s. 1.

²⁶⁵ **Demokrat Şark**, 29 Eylül 1958, S. 1302, s. 1.

²⁶⁶ **Demokrat Şark**, 13 Ekim 1958, S. 1314, s. 1; **Diyarbakır**, 13 Ekim 1958 S. 5652, s. 1; **Gayret**, 14 Ekim 1958, S. 473, s. 1.

Üye	Şehmus Dedeoğlu
Üye	Zeki Taylan
Üye	Sait Konuksever
Üye	Ali Karazlı

DP Diyarbakır İl Kongresi 19 Nisan 1959 tarihinde Dilan Sinemasında Maarif Vekili Celal Yardımcı, Diyarbakır ve bölge milletvekilleri, il ve kaza delegelerinin yanı sıra kalabalık halk kitlesinin katılımlarıyla yapılmıştır. İl İdare Kurulu Başkanı İhsan Koçak tarafından yapılan yoklamayı müteakip gizli oyla yapılan seçim sonucunda kongre başkanlığına 134 delegeden 71 oy alan Milletvekili Mehmet Ali Ünal seçilmiştir. İkinci başkanlığa Dicle delegesi Abdurrezzak Ensari ile kâtiplerin seçimi sonrası Başkan Vekili İhsan Koçak faaliyet raporunu okumuştur. Emin Kaya ile Selahattin Tantekin faaliyet raporunu eleştirerek; 18 ay boyunca hiçbir müspet faaliyet gösterilmediğini, il idare kurulunun milletvekilleri ile halkın aralarını açtığını ve 5000 üyenin partiye darıldıklarını belirtmişlerdir. Ardından yapılan gizli oylama ile yapılan seçim sonucunda DP Diyarbakır İl Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²⁶⁷. DP il kongresinde seçilen yeni idare heyeti aralarında görev dağılımı yaparak başkanlığa Avukat Turgut Artuç'u seçmiştir²⁶⁸.

Tablo 22: DP Diyarbakır İl Genel Kurulu (1959)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Turgut Artuç	Avukat
Üye	Necdet Hayalioğlu	-
Üye	Recep Azizoğlu	Avukat
Üye	Kemal Yıldırım	-
Üye	İhsan Koçak	-
Üye	Şevket Bingöllü	-
Üye	Hasan Değer	Müteahhit

²⁶⁷ **Dicle**, 20 Nisan 1959, S. 1781, s. 1; **Diyarbakır**, 20 Nisan 1959, S. 5811, s. 1; **Gayret**, 20 Nisan 1959, S. 630, s. 1.

²⁶⁸ **Dicle**, 22 Nisan 1959, S. 1783, s. 1.

Üye	Sait Yıldız ²⁶⁹	-
Üye	A. Baki Aydın	-

DP İl İdare Kurulu Başkanı, 17 Kasım 1959 tarihinde parti binasında bir basın toplantısı yapmıştır. Diyarbakır milletvekilleri ile birlikte, Başbakan Adnan Menderes'i ziyaretleri sırasında şehrin bir takım talep ve sıkıntılarını dile getirerek; su, elektrik, kanalizasyon, baraj ve yol çalışmalarının yapılmasını, çimento ve bira fabrikalarının kurulmasını istemişlerdir. Başbakan Adnan Menderes: "Bugün Diyarbakır'ın makus talihinin döndüğü gündür, bir hemşeriniz ve bir hükümet başkanı sıfatıyla artık rahat etmiyoruz icraat yapacağız bugün bunu bilfiil yapmaya geldik" diyerek baraj işinin uzun vadeli bir iş olduğunu ve belirtilen talep ve isteklerin karşılanacağını, 4000 işçi kapasiteli bir fabrikanın kurulmasının planlandığını, ayrıca şayak fabrikasının genişletilerek burada halı dokumasının yapılacağını belirtmiştir²⁷⁰.

1958 yılında Türkiye Köylü Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi birleşirken, Hürriyet Partisi'de CHP'ye katılmıştır. Bu durum üzerine yurt gezilerine çıkan Başbakan Adnan Menderes, 12 Ekim 1958 tarihinde Manisa İl Kongresinde yaptığı konuşmada, muhalefetin yaptığı güç birliğine karşı partililerinin de "Vatan Cephesi" kurmalarını söylemiştir. Başbakan Menderes'in çağrısı üzerine siyasetten uzak kalmış halk kitlelerini seferber etmek üzere tüm yurttan Vatan Cephesi Ocakları açılmaya başlamıştır. Muhalefet kanadında ise HP'nin CHP'ye katılmasıyla "Güç Birliği Ocakları" kurulmuştur.²⁷¹

18 Ocak 1959 tarihinde Diyarbakır DP Sümer Vatan Cephesi kurulmuştur. Ocağın kurulmasından sonra DP il binasında kongresi yapılmıştır. Ocak kongresine Diyarbakır Milletvekillerinden Nuri Onur, Dr. Kamil Tayşi ve Dr. Fikri Arığ ile kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. Kongre başkanlığına işçi sigortaları ikinci müdürü Vedat Polat, İkinci Başkanlığa Emin Kaya seçilmiştir. Kâtiplerin belirlenmesi sonrası bir konuşma yapan Vedat Polat, gösterilen ilgi ve alakaya teşekkür etmiş ve kongreyi açmıştır. Ardından söz alan milletvekilleri ve delegelerin konuşmaları sonrası Sümer Vatan Cephesi İdare heyeti

²⁶⁹ Sait Yıldız, 1955 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu üyesi iken, 1959 yılında DP Diyarbakır İl Genel Kurulu üyesi olarak seçilmiştir.

²⁷⁰ **Diyarbakır**, 20 Kasım 1959, S. 5909, s. 1.

²⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Doğaner, **Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2013.

seçilmiştir²⁷². 1959 yılında Somuncuoğlu Vatan Cephesi Ocağı, Diyarbakır'ın Siverek ilçesinde 5 No'lu Vatan Cephesi Ocağı, Siverek Gülabi Bey Mahallesi 6 No'lu Vatan Cephesi Ocağı açılmıştır²⁷³. Daha sonra il merkezine bağlı Bağlar semtinde 7. Vatan Cephesi Ocağı²⁷⁴ açılmıştır²⁷⁵.

7. Vatan Cephesi Ocağı'nın ilk kongresi 11 Ekim 1959 tarihinde DP merkez binasında yapılmıştır. Kongreye milletvekillerinden Halil Turgut ile Dr. Kamil Tayşi katılmıştır. Kongre açıldıktan sonra kongre başkanlığına Merkez İlçe Başkanı Dr. Ekrem Tosunoğlu, İkinci Başkanlığı da Adil Tekin seçilmişlerdir. Açılış konuşmalarından sonra idare heyetinin seçimine gidilmiştir. İdare heyetine: Mehmet Gülanber, Mustafa Kızrak, Cesur Temel, H. İbrahim Özcan ve Mehmet Yıldız seçilmiştir²⁷⁶.

17 Ekim 1959 tarihinde DP il binasında 8. ve 9. Vatan Cephesi Ocakları da açılmıştır. Kongre Başkanlığına Adil Tekin, İkinci Başkanlığa da Mehmet Öcalır getirilmiştir²⁷⁷. 10. ve 11. Vatan Cephesi Ocakları 25 Ekim 1959 tarihinde açılmıştır. Kongre başkanlığına DP İl Başkanı Turgut Artuç, İkinci Başkanlığa Şeymus Karaokçu getirilmiştir. Kongrenin açılış konuşmasında Turgut Artuç duygularını: “beş ay içinde 10. ve 11. Vatan Cephesi Ocağımızı size müjdelemekle bahtıyırım”, sözleriyle ifade etmiştir. Kongrede Arapşeyh ve Kurşunlu Camii Vatan Cephesi Ocakları heyeti faaliyet raporu okunmuştur. Kongreye katılanlar; odun kantarlarının eksik tartı yaptığını ve odun fiyatlarının çok pahalı olduğunu, lokanta ve aşçıların temizlik bakımından hiç kontrol edilmediğini, etin kilosunun 4 lira olduğu halde kavurmanın neden 12 liraya satıldığını ve fiyat denetimlerinin tatmin edici olmadığını belirterek gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir²⁷⁸.

15. Vatan Cephesi Ocağı da Alipınar'da açılmıştır. Kongre başkanlığına DP İl Başkanı Turgut Artuç, İkinci Başkanlığa Şevket Bingöllü seçilmiştir. İl başkanı açılış konuşmasında Diyarbakır Merkez ilçesi dâhilinde 15. Vatan Cephesi Ocağı açıldığını, il

²⁷² **Diyarbakır**, 20 Ocak 1959, S. 5737, s. 1.

²⁷³ Doğaner, **a.g.e.**, s. 357.

²⁷⁴ Sesleniş gazetesinde, “İstasyon ve Aşağı Bağlar Vatan Cepheleri” ismi geçmektedir.

²⁷⁵ **Sesleniş**, 13 Ekim 1959, S. 515, s. 1.

²⁷⁶ **Dicle**, 13 Ekim 1959, S. 1927, s. 1.

²⁷⁷ **Sesleniş**, 19 Ekim 1959, S. 520, s. 1.

²⁷⁸ **Sesleniş**, 26 Ekim 1959, S. 526, s. 1.

genelinde ise DP teşkilatlanmasında şimdiye kadar bununla birlikte 31. Vatan Cephesi Ocağının açıldığını belirtmiştir²⁷⁹. Bu ocakların tüm ismine ulaşamamakla birlikte “4 Aralık 1959 tarihinde Diyarbakır Ceylanpınar Vatan Cephesi Ocağı, 10 Ocak 1960 tarihinde Diyarbakır Vatan Cephesi Menderes Gençlik Kolu, 24 Şubat 1960 tarihinde Çermik Vatan Cephesi Ocağı, 11 Mart 1960 tarihinde Nusaybin Merkez Vatan Cephesi Ocağı açılmıştır²⁸⁰.

1960 yılına kadar geçen sürede ülke genelinde Vatan Cephesine katılım yaklaşık 1 milyon kişi civarında olmuştur. Fakat bu katılımlar bölgesel ve il bazında farklılıklar göstermiştir. Örneğin Karadeniz bölgesinde Vatan Cephesine katılımlar az iken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde katılımlar yüksektir. Bu bölgede yer alan illerde de üye kayıtları farklılıklar göstermiştir. Urfa ve Van’da 10 bin üzeri iken, Diyarbakır, Kars ve Tunceli’de 20 bin üzerinde katılım olmuştur²⁸¹.

2.2.3. Hürriyet Partisi

6 Aralık 1954 tarihinde İşletmeler Bakanı Fethi Çelikbaş’ın DP hükümetinden istifası sonrası, DP içinde muhalefet eden 10 milletvekili²⁸² ile birlikte meclise “İspat Hakkı”²⁸³ önergesi vermişlerdir. Bu durum DP ve Adnan Menderes için zor bir döneme girildiğini göstermiştir. 21 Temmuz 1955 tarihinde İspatçılar Grubu’na DP’nin önemli isimlerinden F. Lütfi Karaosmanoğlu’nun katılması Adnan Menderes’in karşısında duran muhalefetin gittikçe güçlendiğini gösteriyordu. 14 Ağustos 1955 tarihinde DP Urfa milletvekili Prof. Dr. Feridun Ergin, Cumhuriyet gazetesindeki yazısında hükümeti eleştiren ifadeleri üzerine partiden ihraç edilmiştir. DP karşısında oluşan muhalif grubun, 10 Ekim 1955 tarihinde DP kongresine delege olarak katılmalarına izin verilmemesi üzerine 12 Ekim 1955’te 10 milletvekili DP’den istifa etmiştir. Dokuz milletvekilinin de ispat hakkı için verdikleri önerileri reddedilince partiden atılarak “ondokuzlar” olarak adlandırılmışlardır.

²⁷⁹ Sesleniş, 3 Kasım 1959, S. 533, s. 1.

²⁸⁰ Doğaner, **a.g.e.** s. 357.

²⁸¹ Doğaner, **a.g.e.** s. 54-55.

²⁸² İmza atan vekiller: Seyfi Kurtbek, Muhlis Bayramoğlu (Ankara), Kasım Küfrevi (Ağrı), Enver Güreli (Balıkesir), Raif Aybar, İbrahim Öktem (Bursa), Fethi Çelikbaş (Burdur), Mustafa Ekinci (Diyarbakır), Turan Güneş, Ekrem Alican (Kocaeli).

²⁸³ İspat Hakkı: İspat hakkının bakanlara karşı kullanılmasını yasaklayan, 1949 tarihli bir Yargıtay içtihadı birleştirme kararıdır. Sibel Demirci, **Hürriyet Partisi’nin Türk Siyasal Hayatı’ndaki Yeri**, Hacettepe Üni. SBE, Yayınlanmamış YL Tezi, Ankara, 2002, s. 20.

Bu 19 milletvekili belli bir süre bağımsız kaldıktan sonra 19 Kasım 1955 tarihinde bir basın toplantısı ile Hürriyet Partisi'ni kurduklarını kamuoyuna bildirmişlerdir²⁸⁴. Hürriyet Partisi'nin kurulmasından yaklaşık iki ay sonra Diyarbakır'da parti teşkilatlanmasına gidilmiştir.

Hürriyet Partisi kurucularından Diyarbakır milletvekilleri Mustafa Ekinci²⁸⁵ ve İhsan Hamit Tiğrel tarafından 23 Ocak 1956 tarihinde Hürriyet Partisi Diyarbakır teşkilatı kurulmuştur. Kurulan müteşebbis heyete ait liste vilayete sunularak siyasi faaliyetlerine başlamıştır. İdare kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²⁸⁶.

Tablo 23: HP Diyarbakır İl Teşkilatı (1956)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Recep Azizoğlu	Avukat
İkinci Başkan	Medeni Arman	Avukat
Üye	Zülküf Cizrelioğlu ²⁸⁷	Çiftçi
Üye	Vehbi Dabakoğlu ²⁸⁸	Çiftçi
Üye	Ahmet Diren	Diş Doktoru
Üye	Adnan İşmen	Diş Doktoru
Üye	Sabri Kaçmaz ²⁸⁹	Diş Doktoru
Üye	Osman Ocak	Öğretmen-Çiftçi ²⁹⁰ - Eski Milletvekili (CHP)
Üye	Nihad Önder	Eski Milletvekili (CHP)
Üye	Muhittin Sınanmış	Eski Milletvekili (CHP)
Üye	Müşfik Tiğrel	Kimyager

²⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., Demirci, **a.g.t.**, s. 20-35.

²⁸⁵ Mustafa Ekinci, IX. Dönem (1950) ile X. Dönem (1954) DP milletvekili olarak görev yapmıştır. Daha sonra DP'den istifa etmiştir.

²⁸⁶ **Diyarbakır**, 24 Ocak 1956, S. 4818, s. 1.

²⁸⁷ Zülküf Cizrelioğlu, 1946 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu üyesi iken, 1956 yılında Hürriyet Partisi Diyarbakır İl Teşkilatına üye olarak seçilmiştir.

²⁸⁸ Vehbi Dabakoğlu, 1946 yılında CHP Diyarbakır belediye başkanlığı görevinde bulunmuştur. **Diyarbakır**, 28 Ocak 1946, S. 2606, s. 1.

²⁸⁹ Sabri Kaçmaz, 1951 yılında CHP Diyarbakır Merkez İlçe İdare Kurulu üyesi iken, 1956 yılında Hürriyet Partisi Diyarbakır İl Teşkilatına üye olarak seçilmiştir.

²⁹⁰ **BCA**, 490.1.0/297.1198.2.

Diyarbakır Hürriyet Partisi, 8 Nisan 1956 tarihinde parti binasında kalabalık bir halk kitlesinin katılımıyla açılmıştır. Açılış töreni için Diyarbakır'a Kocaeli Milletvekili Turan Güneş, Manisa Milletvekili Muammer Alakant, Elazığ Milletvekili Selahattin Toker ve Antalya Milletvekili Dr. Asım Okur gelmiştir. Diyarbakır milletvekillerinden İhsan Hamit Tığrel, Mustafa Ekinci ve Yusuf Azizoğlu²⁹¹ birer konuşma yaparak DP iktidarının gidişatını şiddetle tenkit etmişlerdir. İlk defa kürsüye gelen Hürriyet Partisi Başkanı Recep Azizoğlu: “Demokrat Parti saflarında çalışarak iktidara getirildiğini milletin bu ulvi tezahürlerinin istismar edildiği Milli Selamet ve Emeklilik Kanunları ile yanlış yolda yürüdüklerini hâkim teminatının olmadığını, Hürriyet buhranı rejim tehlikeleri olduğunu, Demokrat Parti’nin iktidarını alaşağı edeceklerini söylemiştir”. Söz alan Yusuf Azizoğlu ise: 1954’ten sonra Demokrat Parti’nin maksat ve gayesinden ayrıldığını vaatlerini yerine getirmediğini belirtmiştir. İhsan Hamit Tığrel, “hürriyet, hak ve adalet prensiplerine dayanılarak kurulan Hürriyet Partisi’nin bu uğurda canla başla çalışacağını bu milletin artık keyfi ve şahsi idarelere tahammülü kalmadığını” belirttikten sonra açılış töreni son bulmuştur²⁹². Diyarbakır’ın ilçelerinde teşkilatlanma çalışmalarını başlatan Hürriyet Partisi 1956 yılının mayıs ayında Silvan’da İlçe Teşkilatını kurmuştur²⁹³.

Diyarbakır ve çevresinde 16 Mart 1957 tarihinde çalışmalarını hızlandıran Hürriyet Partisi, teşkilatını genişletmek için faaliyetlerde bulunmaktadır. Diyarbakır Milletvekillerinden Yusuf Azizoğlu, İhsan Hamit Tığrel ve Mustafa Ekinci faaliyetler hakkında muhabirlere bilgi vermişlerdir. Hürriyet Partisi binasında toplanan gazeteciler, Mustafa Ekinci’ye “İnönü’nün İzmir Nutku hakkında ne düşünüyorsunuz” diye sorduklarında Mustafa Ekinci: “İnönü’nün İzmir’deki nutkunda sarf ettiği yumuşak sözlerinin iktidar üzerinde, müspet tesir icra edeceğine kani değilim. Esasen, DP liderinin, ortaya attığı ve böylelikle memleket bir huzur ve emniyet teessüsüne yarayacak olan sözlerinin de aynı zamanda samimiyetine inanmış değildim. Her şeyin, bilhassa böyle büyük memleket davalarının, afaki sözlerle halledileceğine inanmak safdillik olur”

²⁹¹ 1950-1954 yılı genel seçimlerinde DP milletvekili olarak seçilen Yusuf Azizoğlu, 1955 yılında DP’den istifa etmiş olup; siyasi faaliyetlerini Hürriyet Partisi’nde devam ettirmiştir.

²⁹² **Diyarbakır**, 9 Nisan 1956, S. 4883, s. 1.

²⁹³ **Diyarbakır**, 4 Mayıs 1956, S. 4905. s.1.

demiştir²⁹⁴. 19 Mart 1957 tarihinde Hürriyet Partisi’nden bir ekip Ergani kazasına giderek, teşkilat çalışmalarında bulunmuş ve Diyarbakır’daki çalışmalarını artırmıştır²⁹⁵.

8 Eylül 1957 tarihinde Tüccarlar Kulübünde Hürriyet Partisi Diyarbakır İl Kongresi yapılmıştır²⁹⁶. Kongreye Hürriyet Partisi Genel Başkanı Feyzi Lutfi Karaosmanoğlu da katılarak, bir konuşma yapmıştır. Kongreyi DP ileri gelenleriyle muhalif parti başkanları da takip etmişlerdir. Yapılan gizli oylama ile Hürriyet Partisi İl İdare Kuruluna aşağıdaki tabloda yer alan isimler seçilmiştir²⁹⁷.

Tablo 24: HP Diyarbakır İl İdare Kurulu (1957)

Görevi	Adı Soyadı	Mesleği
Başkan	Necati Hayaloğlu	-
Üye	Vehbi Dabakoğlu	Çiftçi
Üye	Canip Yıldırım	-
Üye	Sefahattin Cizrelioğlu	-
Üye	Muharrem Orhan ²⁹⁸	-
Üye	Enver Işık	-
Üye	Tosun Budak	-
Üye	Ahmet Altınakar	-
Üye	Recai İskenderoğlu	Avukat
Üye	M. Ali Göz	-

Diyarbakır’ın bütün kazalarını ziyaret eden Hürriyet Partisi Heyetini gittikleri yerde kalabalık bir halk kitlesi karşılamıştır. 15 Ekim 1957 tarihinde Silvan ilçesini ziyarete giden Hürriyet Partisi İdare Heyeti bir açık hava toplantısı düzenlemiştir. Toplantıda söz alan Yusuf Azizoğlu, Hürriyet Partisi’nin doğuş sebepleri üzerinde durarak, “Türk milletinin gönlünden kopan ve hürriyet âşıkları bir araya gelerek bütün menfaatleri ve koltuk sevdalılarına karşı var kuvvetiyle” mücadele edeceklerini, ayrıca DP tarafından çıkarılan antidemokratik kanunlara karşı duracaklarını, Adnan Menderes’in eski

²⁹⁴ **Demokrasiye Güven**, 19 Mart 1957, s. 1.

²⁹⁵ **Demokrasiye Güven**, 20 Mart 1957, s. 1.

²⁹⁶ **Demokrasiye Güven**, 9 Eylül 1957, s. 1.

²⁹⁷ **Şark Postası**, 10 Eylül 1957, S. 1169, s. 1.

²⁹⁸ Muharrem Orhan, 1952 yılında CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu üyesi iken, 1957 yılında Hürriyet Partisi Diyarbakır İl Teşkilatına üye olarak seçilmiştir.

teveccühünü kaybettiğini, ilim adamlarına kıymet vermediğini ve “her şeyi ben yaparım ben bilirim dediği” için iç ve dış politikada sorunlar yaşandığını belirtmiştir. Daha sonra söz alan Mustafa Ekinci, toplanan kalabalığın memnun edici olduğunu, 57 il ve kazalarında Hürriyet Partisi’nin aynı coşku ve kalabalık bir halk kitlesiyle karşılaştıklarını belirtmiştir²⁹⁹.

27 Ekim 1957 tarihinde yapılan genel seçimlerde Diyarbakır’da başarısız bir sonuç alınması üzerine, parti seçim çalışmalarını yürüten Aziz Buyurkan partisinden istifa etmiştir³⁰⁰. Diyarbakır’da Hürriyet Partisi hızlı teşkilatlanma çalışmaları göstermiş olsa bile seçimlerde istediği sonucu alamamıştır. 1958 yılı içerisinde de Hürriyet Partisinden istifalar devam etmiştir. Dicle İlçesi Hürriyet Partisi Ocak Başkanı Mehmet Emin Karahan partisinden istifa ederek, Demokrat Parti’ye geçmiştir³⁰¹. Bu istifaları takiben Hürriyet Partisi Hazro İlçesi Çarşı Mahallesi Ocağı üyeleri de partilerinden istifa ederek Demokrat Parti’ye geçmişlerdir³⁰².

İstifaların devam etmesi üzerine, Diyarbakır Hürriyet Partisi teşkilatı mensupları arasında yapılan toplantı sonucunda, CHP ile güç birliği ve ittifak için birleşme kararı almışlardır. Yapılan bu birleşmeyi Hürriyet Partisi azaları gözyaşları içinde kabul etmişlerdir³⁰³. Diyarbakır Hürriyet Partisi Umumi Heyeti tarafından, aldıkları karar ile partilerini fesheden Hürriyet Partililer aynı kongrede aldıkları karar ile 28 Aralık 1958 tarihinde CHP ile güç birliği yaparak üyelik kayıtlarını CHP’ye yapacaklarını söylemişlerdir³⁰⁴.

2.2.4. Milli Kalkınma Partisi

Uluslararası sahada siyasal koşulların değişmesiyle tek parti yönetimleri giderek gücünü kaybetmeye başlamıştır. CHP’nin, gerek TBMM’de, gerekse basında baskıcı yöntem yerine, daha hoşgörülü, bir tutum içine girme çabaları ve “Milli Şef İsmet İnönü”nün 19 Mayıs Söylevi sonrası³⁰⁵ Nuri Demirağ 6 Haziran 1945’de yeni bir siyasi parti kurmak

²⁹⁹ Gayret, 17 Ekim 1957, S. 168, s. 1-2.

³⁰⁰ Demokrasiye Güven, 14 Kasım 1957, s. 1.

³⁰¹ Diyarbakır, 13 Ekim 1958, S. 5652, s. 1.

³⁰² Demokrat Şark, 14 Kasım 1958, s. 1.

³⁰³ Gayret, 30 Ekim 1958, S. 487, s. 1.

³⁰⁴ Gayret, 26 Aralık 1958, S. 535, s. 1-2.

³⁰⁵ Ahmad, a.g.e., s. 24.

için faaliyete geçerek partinin kurulması için ilk müracaatı yapmıştır³⁰⁶. 18 Temmuz 1945 tarihinde Milli Kalkınma Partisi adıyla yeni bir parti kurulmuştur³⁰⁷. Milli Kalkınma Partisi Cumhuriyet tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkasından sonra kurulan üçüncü muhalefet partisiydi.

Kurucuları arasında Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan gibi eski muhaliflerin bulunduğu bu partinin somut meseleler üzerinde detaylı bir programı yoktu. Partinin faaliyetleri kurucusunun kişisel düşünceleri dışına çıkmıyordu³⁰⁸. Partinin gerek kurucularının milletvekili olması, gerekse memleket çapında az tanınmaları nedeniyle basın ve kamuoyunda yeterince destek bulamadı.

Milli Kalkınma Partisi, 1946 yılındaki yerel ve genel seçimlerinde ve 1950 yılı genel seçimlerinde bir varlık gösterememiştir. DP'nin kurulmasından sonra Milli Kalkınma Partisi de giderek geri planda kalmıştır³⁰⁹. 1957 yılında Nuri Demirağ'ın ölümü ve kuruculardan Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rıfat Atilhan'ın partiden ayrılmasıyla parti dağılma sürecine girerek 1958 yılında kapandı. Milli Kalkınma Partisinin Diyarbakır teşkilatlanması oluşturulmamıştır.

2.2.5. Cumhuriyetçi Millet Partisi

27 Ocak 1954 tarihinde Millet Partisi dini temelli esaslar doğrultusunda hareket ettiği gerekçesiyle kapatılmıştır. Millet Partisi'nin kapatılması sonrası 10 Şubat 1954 tarihinde Osman Bölükbaşı ve arkadaşları³¹⁰ tarafından Cumhuriyetçi Millet Partisi kurulmuş ve Parti Genel Başkanlığına Ahmet Tahtakılıç seçilmiştir.

CMP'nin Nizamnamesi ve Programında, MP'nin kapatılmasına sebep olan mevzuat hükümleri çıkarılarak yerine, laikliği esas alarak; laiklik ve özgürlüğün anayasada teminat

³⁰⁶ Karpat, **a.g.e.**, s. 133.

³⁰⁷ Ahmad, **a.g.e.**, s. 24.

³⁰⁸ Karpat, **a.g.e.**, s. 133.

³⁰⁹ Ergun Özbudun, **Çağdaş Türk Politikası Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller**, Çev. Ali Resul Usul, Doğan Kitap, İstanbul, 2003, s. 21.

³¹⁰ Kurucu Üyeleri: Enis Akaygen (Emekli Büyükelçi), Ertuğrul Akça (Avukat), Sadık Aldoğan (Emekli General), Fuad Aras (Avukat), Suphi Batur (Sinop Eski Milletvekili), Lütfi Bornovalı (Tüccar-Fabrikatör), A. Boyacıgiller (Zonguldak Milletvekili), Osman Bölükbaşı (Kırşehir Milletvekili), M. Ali Derman (Doktor), Cemal Işık (Doktor-Çiftiçi), Saadet Kaçar Avukat, Anver Kök (Sinop Eski Milletvekili) Ahmet Oğuz (İktisad Doktoru), Ahmet Tahtakılıp (Avukat). Ayrıntılı bilgi için bkz. **Cumhuriyetçi Millet Partisi Nizamname ve Programı**, Yeni Matbaa, Ankara, s. 40.

altına alınması gerektiğini, gericilikten uzak, özgürlükleri ve kişisel hakları güvence altında tutan bir demokrasi anlayışı ile ekonomik kalkınmanın gerekliliğini savunmuştur³¹¹.

CMP ülkedeki ilk teşkilatlanmasını Kırşehir’de kurduktan sonra, ülke genel teşkilatlanmalarına başlamıştır. 1955 yılında Halil Yağdı, Mahir Soyaçıkgöz, Mehmet Noyan ve Mehmet Özgündüz³¹² tarafından Diyarbakır’da da il teşkilatı kurulmuştur. CMP İl Teşkilatı Başkanlığına Mehmet Noyan getirilmiştir.

Diyarbakır’da teşkilat çalışmaları kapsamında 11 Temmuz 1955 tarihinde CMP Ergani İlçe Teşkilatı kurulmuştur. Ergani İlçe Başkanlığına Neşet Yalçın getirilmiştir. Teşkilatlanma sürecinde, DP’den istifa eden birçok üye yeni parti olan CMP’ye üyelik kayıtlarını yaptırmışlardır³¹³.

CMP’de 1957 yılı genel seçimler sonrası mali sıkıntıların yaşanması, parti teşkilatlarına da yansımıştır. Buna bağlı olarak, CMP Diyarbakır İl Teşkilatı İdare Heyeti bir basın toplantısı düzenleyerek istifalarını sunmuşlardır. Bu hususla ilgili olarak bir basın toplantısı yapan il başkanı ve parti kurucularından Mehmet Noyan ile Halil Yağdı; Mahir Soyaçıkgöz ve Mehmet Özgündüz istifalarını gazetecilerin önünde imzalamışlardır. Bunun yanında idare heyetine mensup diğer üyeler de daha önce istifalarını vermişlerdir. İl Başkanı Noyan: “partinin bilhassa mali bakımdan vatandaşlar tarafından alaka görmediğinden çok müşkül vaziyetlere düştüklerini belirterek bilhassa son CMP ile TKP’nin birleşmesinde genel başkanlarının, vilayet idare heyetlerinin fikirlerini almadan kendi şahsi emellerine partiyi alet etmeye yeltenmesinin istifalarında asıl sebebi teşkil ettiğini iddia etmişlerdir”³¹⁴. Maddi sıkıntılarının yanında CMP Genel Merkez’in, TKP ile birleşme kararını, il teşkilatları ile istişare etmeden alması parti içinde tepkilerin oluşmasına sebep olmuş ve CMP Diyarbakır Teşkilatı Aralık 1957 yılında kapanmıştır.

³¹¹ Cumhuriyetçi Millet Partisi Nizamname ve Programı, s. 3-5.

³¹² Gayret, 22 Aralık 1958, S. 531, s. 1.

³¹³ Diyarbakır, 12.07.1955, s.1.

³¹⁴ Gayret, 22 Aralık 1958, S. 531, s. 1.

2.3. Genel Seçimler ve Diyarbakır

Türkiye’de 1946 yılı milletvekili genel seçimlerine kadar seçimler tam demokratik bir nitelik kazanmamıştı. Bu tarihe kadar yapılan seçimlerde oy kullananlar, parti genel merkezi tarafından belirlenen milletvekiline oy attığı için seçme şansı kısıtlanmaktaydı. 1946 yılına kadar uygulanan iki dereceli seçim sistemi son bulmuştur³¹⁵.

1946-1957 yılları arasında dört dönem yapılan milletvekili genel seçimlerinde, “tek dereceli liste usulü çoğunluk seçim sistemi uygulanmıştır. Bu sisteme göre, kullanılan oyların salt çoğunluğunu alan parti, o seçim bölgesindeki tüm milletvekillerini kazanmıştır”³¹⁶.

1943 yılında yapılan seçimle TBMM’nin görev süresi 1947 yılında sona ermesi gerekirken, CHP kurultayında yapılan görüşmeler sonucu seçimlerin bir yıl erkene alınması kararı alınmıştır. TBMM’de seçim tarihi 21 Temmuz 1946 olarak belirlenmiştir.

2.3.1. 1946 Yılı Genel Seçimleri

1946 yılında yapılan çok partili seçimle ‘Tek Parti Dönemi’ sona ermiştir. Seçim öncesi çıkarılan 4918 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu ile iki dereceli olan seçim sisteminden tek dereceli çoğunluk seçim sistemine geçilmiştir. Açık oy, gizli tasnif yöntemi ile yapılan seçimler üzerinde tartışmalar olmuştur³¹⁷. 1946 yılı seçimine üç siyasi parti (CHP, DP, MKP) katılmıştır. CHP ile birlikte, yeni kurulan Demokrat Parti 1946 seçimlerine katılmış ve meclise girmeyi başarmıştır.

Tablo 25: Türkiye Geneli 1946 Seçimleri³¹⁸

Parti	Oy Oranı	Çıkardığı Milletvekili Sayısı
CHP	%85.4	397
DP	%13.1	61

³¹⁵ İsmet Binark, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM- VII. Dönem (8 Mart 1943-5 Ağustos 1946)**, C. I, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. No: 133, Ankara, s. 32-33.

³¹⁶ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. XII

³¹⁷ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. XII.

³¹⁸ https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuclari/secim3_tr.pdf Erişim Tarihi: 22.09.2018.

Bağımsızlar (DP Listesinde Yer Alarak Seçilen)	%0.9	4
Bağımsızlar	%0.6	3

1946 yılı milletvekili genel seçimlerinde, il bazında seçim sonuçlarının veri kaynağına ulaşamadığından³¹⁹, yukarıdaki tabloda toplam oy sayısına yer verilmemiştir. Bu seçimde adaylara oy verildiğinden partilere oy verilmemiştir³²⁰. 1946 yılı seçim sonuçlarına göre CHP 397, DP 61, 7 kişi de bağımsız olarak toplam 465 milletvekili meclise girmiştir.

1946 yılı genel seçimlerinde CHP toplam 53 ilde seçimi tam liste kazanmıştır. Ayrıca, Denizli 7, Kayseri 6, İstanbul 5, Kütahya 3, Burdur, Edirne ve Sinop 2, Eskişehir ve Muğla'dan 1 milletvekili çıkarmıştır. CHP'nin ülke geneli hiç milletvekili çıkaramadığı iller: Afyonkarahisar, Çanakkale ve İçel'dir. Söz konusu üç ilde DP tam liste çıkarmıştır³²¹.

Tablo 26: 21 Temmuz 1946 (8.Dönem) Diyarbakır Seçim Sonuçları

Milletvekili	Seçildiği Parti	Aldığı Oy
Abdurrahman Şeref Uluğ	CHP	69072 ³²²
Osman Ocak	CHP	69071 ³²³
Feyzi Kalfagil	CHP	69058 ³²⁴
Fazıl Ahmet Aykaç	CHP	69025 ³²⁵
İhsan Hamit Tiğrel	CHP	68988 ³²⁶
Vedat Dicleli	CHP	68896 ³²⁷
Cavit Ekin	CHP	68878 ³²⁸

³¹⁹ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. XV.

³²⁰ Çağlayan, **a.g.t.**, s. 51.

³²¹ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 8.

³²² TBMM Arşivi, SM-487-1-8.

³²³ TBMM Arşivi, SM-1210-1-8.

³²⁴ Çağlayan, **a.g.t.**, s. 52.

³²⁵ TBMM Arşivi, SM-687-1-8.

³²⁶ TBMM Arşivi, HT-496-1-8.

³²⁷ TBMM Arşivi, SM-1378-1-8.

³²⁸ TBMM Arşivi, HT-488-1-8.

1946 seçim sonuçlarına göre Diyarbakır'da 7 milletvekilinin tamamını CHP kazanmıştır (Bkz.Ek-2). DP ise seçimlere Diyarbakır'da tam liste olarak girememiş, Kamil Tayşi ve Nazım Göksu olmak üzere iki aday göstermiştir. Diyarbakır'da kayıtlı seçmen sayısı 104.477, oy kullanan seçmen sayısı 80.228 ile katılım oranı % 77'dir³²⁹. 1946 seçimlerinin Diyarbakır'a yansımaları Türkiye geneli (%75) ile birbirine yakındır.

1946 yılı genel seçimlerinde, Diyarbakır milletvekili seçilen Abdurrahman Şeref Uluğ, Osman Ocak, Feyzi Kalfagil, İhsan Hamit Tiğrel, Vedat Dicleli büyük toprak sahibi iken; Cavit Ekin Diyarbakır kökenli bir ailenin yakını; Fazıl Ahmet Aykaç ise CHP Genel Merkezinin belirlediği bir adaydı. Büyük toprak sahipliği dışında yarım asırlık siyasi geçmişi olan (Abdurrahman Şeref Uluğ, İhsan Hamit Tiğrel, Osman Ocak) milletvekilleri de mevcuttu³³⁰.

Çok partili hayata geçiş ile birlikte partiler arasında seçim çalışmaları hız kazanmaya başlamıştır. Türkiye genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da siyasi partilerin seçim propagandasının başında mitingler gelmekteydi. Daha sonra siyasi partilerin il ve ilçe teşkilatlarının seçim çalışmaları ile ev ziyaretleri yapılır ve afiş-broşür dağıtımı yapılırdı³³¹. Diyarbakır'da DP'nin kurulmasıyla birlikte başlayan üye çalışmaları başlangıçta CHP teşkilatı tarafından pek fazla önemsenmezdi. İki parti arasında zıtlasma mevcut değildi. Fakat 1950 yılında yapılacak olan genel seçime doğru zaman yaklaştıkça, partililik kavramı tüm ülkede olduğu gibi Diyarbakır'da da oluşmaya başlamıştır. Diyarbakır'da var olan siyasi ahlak yerini yavaş yavaş toplumsal çekişmeye götürerek bölücülük gibi kavramların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur³³².

2.3.2. 1950 Yılı Genel Seçimleri

9 Nisan 1950 tarihinde Diyarbakır Halkevi salonunda milletvekilliği adaylık yoklaması, Diyarbakır Bölge Müfettişi Malatya Milletvekili Dr. Hikmet Fırat başkanlığında delegelerin katılımıyla toplanmıştır. Milletvekili adaylarının ad ve soyadları, meslekleri ve bulundukları vazifeleri okunduktan sonra oylamaya geçilmiştir. Yapılan gizli oylama

³²⁹ Çağlayan, **a.g.t.**, s. 51.

³³⁰ Rıfık Arslan, **Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme**, San Matbaası, Ankara, 1992, s. 57.

³³¹ Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

³³² Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

ile CHP'nin milletvekili aday yoklamasında; Cavit Ekin 120 oy, Vedat Dicleli ve İhsan Hamit Tığrel 101 oy, Vefik Pirinçioğlu ve Osman Ocak 76 oy, Tahsin Cahit Çubukçu 58 oy, Şeref Uluğ 57 oy, Feyzi Kalfagil ve Agâh Arman 50 oy, Sabir Karaozan 11 oy, Faik Ökte 7 oy almışlardır³³³. Aldıkları oy sonuçları CHP Genel Merkezine gönderilip, değerlendirildikten sonra kesin adaylar ilan edilmiştir.

1950 yılı milletvekili genel seçimler öncesi çıkarılan 5545 sayılı “Milletvekilleri Seçimi Kanunu”na göre tek dereceli, eşit, genel, gizli oy, açık tasnif usulüne göre” yapılan demokratik seçim adli denetim altında yapılmıştır³³⁴. 1950 yılı Türkiye’de kayıtlı seçmen sayısı 8.905.743, oy kullanan seçmen sayısı 7.953.085’tir. Bu durumda 1950 yılı seçimlerine katılım oranı %89,3’tür³³⁵. 1950 yılı seçimine üç siyasi parti (CHP, DP, MP) katılmıştır. CHP ve DP ile birlikte, yeni kurulan Millet Partisi 1950 seçimlerine katılmış ve meclise girmeyi başarmıştır.

Tablo 27: Türkiye Geneli 1950 Genel Seçimleri

Parti	Aldığı Oy Toplamı	Oy Oranı	Çıkardığı Milletvekili Sayısı
DP	4.242.831	%53.59	416
CHP	3.165.096	%39.98	69
MP	240.209	%3.03	1
Bağımsızlar	267.955	%3.40	1

DP toplam 44 ilde seçimi tam liste kazanmıştır. Ayrıca, Kastamonu, Kütahya ve Zonguldak’tan 9, Tokat’tan 8, Urfa ve Yozgat’tan 6, Mardin ve Trabzon’dan 3, Kırşehir ve Ordu’dan 2, Van’dan ise 1 milletvekili çıkarmıştır. DP’nin ülke geneli hiç milletvekili çıkaramadığı iller: Bingöl, Bitlis, Erzincan, Hakkari, Hatay, Kars, Malatya ve Sinop’tur³³⁶. Söz konusu illerde CHP tam liste çıkarmıştır.

³³³ BCA, 490.1.0.0/365.1537.1.

³³⁴ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. XII.

³³⁵ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 5.

³³⁶ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 9.

TBMM’de muhalefet görevi yürüten DP, 14 Mayıs 1950 yılı genel seçimlerinde ipi göğüslemiş ve seçimi kazanmıştır. Meclise DP listelerinden 416 milletvekili, CHP listelerinden ise 69 milletvekili girmiştir. MP ise Kırşehir’den 1 vekil ile mecliste temsil hakkı elde etmiştir³³⁷. Toplam 487 milletvekilinden 484’ü erkek, 3’ü kadındır³³⁸. 9. dönem TBMM’de kadın milletvekili temsil sayısının çok düşük olduğu görülmektedir.

Diyarbakır’da seçim sonuçları Türkiye geneliyle benzerlik göstermiştir. Aşağıdaki tabloda DP milletvekillerinin aldıkları oy miktarı şöyledir:

Tablo 28: 14 Mayıs 1950 (9. Dönem) Diyarbakır Seçim Sonuçları

Milletvekili ³³⁹	Seçildiği Parti	Aldığı Oy ³⁴⁰
Mustafa Ekinci	DP	54756 ³⁴¹
Yusuf Azizoğlu	DP	54175 ³⁴²
Mustafa Remzi Bucak	DP	53741 ³⁴³
Abdurrahman Ferit Alpiskender	DP	53341 ³⁴⁴
Kamil Tayşi	DP	53285 ³⁴⁵
Nazım Önen	DP	53259 ³⁴⁶
Yusuf Kamil Aktuğ	DP	53247 ³⁴⁷

1950 yılı milletvekili genel seçimlerinde, Diyarbakır’da, 114.487 kayıtlı seçmenden 103.535’i seçimlerde oy kullanmış, bu oyların 53.691’ini Demokrat Parti alırken, 48.000

³³⁷ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 9.

³³⁸ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 5.

³³⁹ BCA, 30.10.0.0/77.510.16.

³⁴⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde mevcut olan CHP belgelerine göre DP’lilerin aldıkları oy sayıları şöyledir: Yusuf Azizoğlu: 54.459, Mustafa Ekinci: 54.429, Remzi Bucak: 53.724, Yusuf Kamil Aktuğ: 53.235, Ferit Alpiskender: 53.327, Kamil Tayşi: 53.271, Nazım Önen: 53.253. Ayrıntılı bilgi için bkz. BCA, 490.1.0.0/365.1537.1.

³⁴¹ TBMM Arşivi, SM-1656-1-9.

³⁴² TBMM Arşivi, SM-1654-1-9.

³⁴³ TBMM Arşivi, SM-1655-1-9.

³⁴⁴ TBMM Arşivi, SM-1652-1-9.

³⁴⁵ TBMM Arşivi, SM-1658-1-9.

³⁴⁶ TBMM Arşivi, SM-1657-1-9.

³⁴⁷ TBMM Arşivi, SM-1653-1-9.

oyu da CHP almıştır³⁴⁸. Dört aday seçimlere bağımsız olarak girmiştir. Bağımsız aday Salih Rüştü Karabulut (Emekli Yüzbaşı) CHP üyesidir³⁴⁹. Diyarbakır'da seçimlere katılım oranı (%90,2) ile Türkiye geneli (%89,3) oran birbirine yakındır. 1950 seçim sonuçlarına göre Diyarbakır'da 7 milletvekilinin tamamını DP kazanmıştır (Bkz.Ek-3).

CHP'nin 1950 seçimlerini Diyarbakır'da yaklaşık 5.000 oy³⁵⁰ farkla kaybetmesi; il teşkilatının yetersiz çalışması, 1946 yılında seçilen CHP milletvekillerinin şehrin sorunlarıyla (elektrik, su, yol, ilaç vb.) ilgilenmemeleri ve bireysel çıkarlarının ön planda olması³⁵¹, CHP'nin halktan "Papur Parası (Yol Vergisi)" adı altında yıllık vergi-para toplaması³⁵², seçim çalışmalarında halkın hangi partiye oy vereceği hususunda samimiyetindeki kaymalar³⁵³ gibi sebeplere dayanmaktadır.

DP'nin 1950 seçimlerini Diyarbakır'da kazanmasının sebeplerine bakacak olursak; Milli Mücadele Döneminden beri Diyarbakır'da CHP saflarında çalışan, büyük toprak sahibi ve belediye başkanlığı yapan Nazım Önen'in DP Diyarbakır İl Teşkilatının kurucu üyesi olması ve teşkilatın il başkanlığı görevini üstlenmesi ve DP teşkilatında görevlendirilen kişilerin kapı kapı dolaşarak oy pusulası dağıtmaları ve o esnada dini ve ekonomik propaganda yapmaları asıl nedenler arasındadır. Dini propagandalar (din elden gitmiştir - CHP Arapça ezanı okutmuyor - oy veren dinsizdir - Şeyh Heybetullah'ın dini muhalefeti³⁵⁴), muhtelif olaylar ve isyanlarda ölen veya idam edilenlerin çocuklarının DP

³⁴⁸ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 46.

³⁴⁹ İsmail Sefa Günay (İstanbul Belediyesi teftiş kurulunda şef), Osman Şefik Özçınar (Emniyet Genel Müdürlüğü mütercimi, Sami Tekiner (Malmüdürü), Salih Rüştü Karabulut (Emekli Yüzbaşı), aldıkları oy oranı bilinmemektedir. **BCA**, 490.1.0.0/365.1537.1.

³⁵⁰ **BCA**, 490.1.0.0/365.1537.1.

³⁵¹ Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ve 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir.

³⁵² Osmanlı döneminde "tarik vergisi, tarik bedeli" olarak tahsil edilen yol vergisi, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. 19 Ocak 1925 tarihinde "Yol Mükellefiyeti Kanunu" çıkarılmıştır. Bazı kişiler (askerler, fakirler, öğrenciler vs.) bu vergiden muaf tutulmuştur. Bu verginin tahsilatı, devlet memurlarının maaşından kesilir, esnaf vb. kişilerden ise polis veya jandarma tarafından yapılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Rıza Gönüllü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yol Vergisi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257737, s. 293;301;311, Erişim Tarihi: 28.07.2022; Diyarbakır'da halk dilinde Papur Parası olarak ifade edilmektedir. Papur Parası ödemeyenler, bir ay boyunca istasyonun yakınındaki taş ocağında ücretsiz olarak çalıştırılırdı. Bu bilgi 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

³⁵³ Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

³⁵⁴ Şeyh Sait isyanının idarecisi Şeyh Şemsettin'in oğludur. DP Diyarbakır adayı gösterilen Şeyh Heybetullah'ın, irticai faaliyetlere girişileceği endişesi; şeyhe bağlı müritleri ile sofilerinin Bismil, Lice, Kulp ve Silvan bölgelerinde nüfuz sahibi olmaları ve bu bölgelerde dini propaganda yaptıkları, CHP

saflarında yer almaları, DP'nin köylerde yapacağı mitinglerin Kürtçe yapılmak istenmesi³⁵⁵, DP milletvekilleri adayları arasında nüfuzlu ailelerin yer alması³⁵⁶ gibi etkenler DP'nin seçimi çok az bir oy farkı ile kazanmasına sebep olmuştur.

2.3.3. 1954 Yılı Genel Seçimleri

1954 yılı milletvekili genel seçimlerinde, 5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu üzerinde değişiklikler yapılmıştır. 40.000 nüfusa 1 milletvekilinin temsil etmesi ve seçmen yaşının 22 olması bu kanunda da olduğu gibi yer almıştır. “Mevcut seçim yasasına göre, illerin çıkaracağı milletvekili sayıları nüfus artışına paralel olarak (1950’de 487, 1954’te 542, 1957’de 610) artmıştır³⁵⁷. 1954 yılı Türkiye’de kayıtlı seçmen sayısı 10.262.063, oy kullanan seçmen sayısı 9.095.617’dir. Bu durumda 1954 yılı seçimlerine katılım oranı %88,6’dır³⁵⁸. 1954 yılı seçimine beş siyasi parti (CHP, DP, CMP, İP, KP) katılmıştır. CHP ve DP ile birlikte, kapatılan Millet Partisi’nin devamı niteliğinde olan CMP 1954 seçimlerine katılmış ve meclise girmeyi başarmıştır.

Tablo 29: Türkiye Geneli 1954 Genel Seçimleri

Partiler	Aldığı Oy Sayısı	Oy Oranı	Çıkarılan Milletvekili Sayısı
DP	5.513.659	%58.42	503
CHP	3.193.471	%35.11	31
CMP	480.249	%5.28	5
Köylü Partisi	50.935	%0.56	-
İşçi Partisi	910	%0.01	-

Diyarbakır İl Teşkilatı tarafından CHP Genel Sekreterliğine telgraf ile bildirilmiştir. **BCA**, 490.1.0.0/365.1537.1.

³⁵⁵ **BCA**, 490.1.0.0/365.1537.1; Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ve 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir.

³⁵⁶ Bu bilgi 02.07.2020 tarihinde Salih Bakır ile yapılan görüşmede elde edilmiştir. Silvan adayı Azizogullarından büyük toprak sahibi Hüseyin ağanın kardeşi Dr. Yusuf Azizoglu; İskân politikası kapsamında batıdan Diyarbakır’a gelmiş bulunan Cemil Paşaların damadı ve büyük toprak sahibi Mustafa Ekinci; pirinççi ailesi ile akraba olan Abdurrahman Ferit Alpiskender aynı zamanda hukukçu ve devlet kademelerinde görev yapmıştır.

³⁵⁷ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. XII.

³⁵⁸ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 5.

DP 1954 yılı genel seçimlerine göre 1950 yılında aldığı oy sayısını artırmıştır. Buna bağlı olarak oyların artmasıyla milletvekili sayısında da artış olmuştur. CHP’de ise 1950 seçimlerine göre oy miktarında 28.375 gibi bir artış olmuş olsa bile, yüzdelik olarak bakıldığında ülke genelinde yaklaşık %5’lik bir düşüş ile bir önceki döneme göre 38 milletvekili daha az çıkarmıştır. DP’de ise ülke geneli %5’lik bir artış ile 416 olan milletvekili sayısını 503’e çıkarmıştır.

1954 yılı genel seçimlerinde DP toplam 59 ilde seçimi tam liste kazanmıştır. Ayrıca, Erzincan’da 4, Tunceli’de ise 1 milletvekili çıkarmıştır. DP’nin ülke genelinde milletvekili çıkaramadığı iller: Kars, Malatya ve Sinop’tur. Söz konusu üç ilde CHP tam liste çıkarmıştır. 1954 yılı genel seçimlerine ilk defa katılan CMP, Kırşehir’de tam liste çıkarmıştır. 1954 yılı genel seçimlerine ilk defa katılan CMP, Kırşehir’de tam liste olarak mecliste temsil hakkı elde etmiştir³⁵⁹. Toplam 541 milletvekilinden 537’si erkek, 4’ü kadındır³⁶⁰. 10. dönem de TBMM’de kadın milletvekili temsil sayısının düşük olduğu görülmektedir.

1954 yılı milletvekili genel seçimlerinde, Diyarbakır’da, 132.535 kayıtlı seçmenden 122.955’i seçimlerde oy kullanmış, bu oyların 72.907’sini DP alırken, 42.333 oyu da CHP almıştır³⁶¹. Diyarbakır’da seçimlere katılım oranı (%92,8) ile Türkiye ortalamasının (%88,6) üzerinde olmuştur. 1954 seçim sonuçlarına göre Diyarbakır’da 8 milletvekilinden 7’sini DP, 1’ini de listeden bağımsız aday kazanmıştır (Bkz.Ek-4). Aşağıdaki tabloda DP milletvekilleri ile bağımsız adayın aldıkları oy miktarı şöyledir:

Tablo 30: 2 Mayıs 1954 (10. Dönem) Diyarbakır Seçim Sonuçları

Milletvekili	Seçildiği Parti	Aldığı Oy
Halil Turgut	DP	74.047 ³⁶²
Mustafa Ekinci	DP	73.400 ³⁶³
Yusuf Azizoğlu	DP	72.862 ³⁶⁴
Mehmet Hüsrev Ünal	DP	72.303 ³⁶⁵
Fikri Arıç	DP	72.107 ³⁶⁶
Ragıp Karaosmanoğlu	DP	71.732 ³⁶⁷
Eyüp Şahin	DP	70.970 ³⁶⁸
İhsan Hamit Tiğrel	Bağımsız	74.306 ³⁶⁹

İhsan Hamit Tiğrel, Sivas Kongresi'ne Diyarbakır Temsilcisi olarak katılmış, TBMM'nin II. ve VIII. dönemlerinde CHP milletvekili olarak görev yapmış büyük toprak sahibidir. Ayrıca 1922 yılında Diyarbakır Belediye başkanlığı görevini de yürütmüştür³⁷⁰. 1954 yılı milletvekili genel seçimlerine ise bağımsız aday olarak giren Tiğrel 74.306 oyla, DP milletvekillerinden daha fazla oy alarak meclise girmiştir. İhsan Hamit Tiğrel 1956 yılında Hürriyet Partisi Diyarbakır İl Teşkilatı kurucuları arasında yer almıştır. Diyarbakır milletvekili seçilen diğer adaylardan Mustafa Ekinci, Yusuf Azizoglu ve seçime Diyarbakır dışından katılan Ragıp Karaosmanoğlu ile Eyüp Şahin büyük toprak sahibi iken; diğer adaylar ise devletin çeşitli birimlerinde görev yapmış kişilerdi³⁷¹. 1955 yılından sonra tarım kredilerinden yararlanmak isteyen büyük toprak sahiplerinin çoğu DP saflarında yer almıştır.

2.3.4. 1957 Yılı Genel Seçimleri

1957 yılı genel seçimlerin yaklaşması üzerine siyasi partiler çalışmalarını hızlandırdılar. Bu doğrultuda Diyarbakır Ali Paşa mahallesinde DP Hambél Semt Ocağını merasimle açmıştır. Ocağın Başkanı Mustafa Olgas, DP'nin 7 yıl içerisinde memlekete yaptığı hizmetlere değinmiştir³⁷².

4 Ekim 1957 tarihinde gerçekleştirilen DP'nin Milletvekili aday yoklamasında Nuri Onur, Halil Turgut, Şevket Beysanoğlu, Tahsin Cahit Çubukçu, Fikri Arıg, Kamil Tayşi, Sebahattin Savcı ve Sezai Demiray aday seçildiler. Diyarbakır ve çevresinden yoklamaya katılan seçmenler, 8 aday seçerek DP'nin milletvekili adaylarını tespit etmişlerdir.

³⁵⁹ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 10.

³⁶⁰ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 5.

³⁶¹ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 46.

³⁶² BCA, 30.1.0.0/78.516.5; TBMM Arşivi, SM-1999-1-10.

³⁶³ BCA, 30.1.0.0/78.516.5; TBMM Arşivi, SM-1656-1-10.

³⁶⁴ BCA, 30.1.0.0/78.516.5; TBMM Arşivi, SM-1654-1-10.

³⁶⁵ BCA, 30.1.0.0/78.516.5; TBMM Arşivi, SM-2000-1-10.

³⁶⁶ BCA, 30.1.0.0/78.516.5; TBMM Arşivi, SM-1997-1-10.

³⁶⁷ BCA, 30.1.0.0/78.516.5; TBMM Arşivi, SM-1998-1-10.

³⁶⁸ BCA, 30.1.0.0/78.516.5; TBMM Arşivi, SM-1650-1-10.

³⁶⁹ BCA, 30.1.0.0/78.516.5.

³⁷⁰ TBMM Arşivi, HT-496-1-10.

³⁷¹ Halil Turgut (İl Millî Eğitim Müdürü), Mehmet Hüsrev Ünal (hukukçu-hâkim), Fikri Arıg (doktor). Bkz. Tablo 37: Diyarbakır Milletvekillerinin Meslekleri.

³⁷² **Demokrasiye Güven**, 30 Eylül 1957, s. 1.

Oylama sonucu şöyledir: DP İl Başkanı Nuri Onur 589, eski Milletvekili Halil Turgut 408, Avukat Şevket Beysanoğlu 366, Gazeteci Tahsin Cahit Çubukçu 346 eski Milletvekili Fikri Arıg 328, eski Belediye Başkanı ve Milletvekili Kamil Tayşi 313³⁷³ Teknik Ziraat Müdürü Sebahattin Savcı 269, Belediye Başkanı Sezai Demiray 269 oy almışlardır³⁷⁴. Ön yoklamada seçilen bu 8 adayın dışında, DP Genel Merkezi başka bir milletvekili adayını da yüzde yirmi hakkını kullanarak seçmekteydi.

Aday denemesi seçiminde muhaliflerin ümidi boşa çıkmıştır³⁷⁵. DP aday yoklamasında 368 oy alan Şevket Beysanoğlu ile 267 oy alan Sabahattin Savcı son dakikada DP Genel Kurulu tarafından veto edilerek adaylıktan çıkarılmıştır³⁷⁶. Bu durumun parti içi hizipleşmeden kaynaklandığı belirtilmektedir. Diyarbakır'da sevilen Şevket Beysanoğlu ile Sabahattin Savcı'nın listeden çıkarılması Demokrat Partililer tarafından da iyi karşılanmamıştır³⁷⁷. Bu durum üzerine Şevket Beysanoğlu ile birlikte Çınar ilçesinden 20 Ocak ve diğer köylerden de 25 Ocak DP'den istifa ederek CHP'ye geçmişlerdir. Bunun yanında Urfakapı Başkanı Mehmet Taylan azalarıyla, Melikahmet Semt Ocağı Başkanı Arif Demir azalarıyla birlikte topluca DP'den istifa etmişlerdir. Aynı zamanda Diyarbakır'da avukatlık yapan Eşref İncoğlu'da CHP'ye kaydını yaptırmıştır. Cemiloğulları'nın da DP'den istifaları beklenmiştir. DP teşkilatlarının ve üyelerinin istifa etmeleri üzerine, DP'nin seçimlerdeki şansı birden bire % 30 inmiştir³⁷⁸. Bu istifaların gerçekleşmesi Diyarbakır'da DP'de çözümlerin başlaması olarak yorumlanmıştır. 1946 yılından beri DP saflarında aralıksız çalışmış olan Şevket Beysanoğlu Diyarbakırlılar tarafından sevilmiş şahsiyetler arasındadır. Nitekim DP seçim denemelerinde de aldığı oyla ne kadar sevildiği aşikârdır³⁷⁹. Diyarbakır'daki siyasi hava gün geçtikçe kızışmaktadır. DP'nin iç bünyesinde meydana gelen huzursuzluk nedeniyle çözümler olmuştur³⁸⁰.

³⁷³ Demokrasiye Güven ile Demokrat Şark Gazetelerine göre: Şevket Beysanoğlu'nun aldığı oy 368, T. Cahit Çubukçu'nun aldığı oy 374, Kamil Tayşi'nin aldığı oy 314'tür. Bkz. **Demokrasiye Güven**, 9 Ekim 1957, s. 1; **Demokrat Şark**, 5 Ekim 1957, S. 1016, s. 2.

³⁷⁴ **Demokrat Kale**, 5 Ekim 1957, S. 514, s. 3.

³⁷⁵ **Demokrasiye Güven**, 5 Ekim 1957, s. 1.

³⁷⁶ **Demokrasiye Güven**, 9 Ekim 1957, s. 1.

³⁷⁷ **Gayret**, 6 Ekim 1957, S. 159, s. 1.

³⁷⁸ **Demokrasiye Güven**, 9 Ekim 1957, s. 1.

³⁷⁹ **Gayret**, 8 Ekim 1957, S. 160, s. 1.

³⁸⁰ **Gayret**, 14 Ekim 1957, S. 165, s. 1.

Diyarbakır'da 1957 yılı genel seçimler öncesi belirlenen aday milletvekili yoklaması neticesinde muhalif partilerin milletvekili adayları belirlenmiştir. Bunlar:

Cumhuriyetçi Millet Partisi: 1-) Abdüsettar H. Avşar: Ümmid Gazetesi Sahibi

2-) Mehmet Gökşingöl: Tüccar

3-) Yusuf Güran: Tüccar Çiftçi

4-) Mesut Gürel: Y. Makine Teknisyeni

5-) Hakkı Kader: Müteahhit Tüccar

6-) Selim Koca: Serbest Muhasebeci

7-) Mehmet Noyan: İnşaat Müteahhiti

8-) Halil Yağdı: İnşaat Müteahhiti

Hürriyet Partisi:

1-) Mustafa Ekinci: Eski Milletvekili

2-) Yusuf Azizoglu: Eski Milletvekili

3-) Canib Yıldırım: Av. Hukuk Doktoru

4-) Selâhattin Cizrelioğlu: Av. Hukuk Doktoru

5-) Recai İskenderoğlu: Avukat

6-) Mehmet Dünder: Lice Belediye Reisi

7-) Muharrem Orhan: Çermikli³⁸¹

1957 yılı genel seçimlere doğru, Diyarbakır'da ilk olarak Hürriyet Partisi, Mardin Kapı ve Urfa Kapı semtlerinde iki açık hava mitingi yapmıştır. Konuşanların birçoğunun konusu, hayat ve gıda maddelerinin pahalılığı etrafında dolanmış ve buna sebebiyet veren iktidar partisine yüklenilmiştir.³⁸² Hatiplerin yaptığı konuşmada gidişatın iyi olmadığını ve bütün baskılara rağmen DP'nin milletçe yıkılacağını belirtmişlerdir. Ayrıca miting yapılan alana elektriklerin verilmeyişi partililer arasında üzüntü ile karşılanmıştır³⁸³. DP'lilerin muhalefet partisi üzerindeki seçim çalışmalarını engelleyici tutumlarının bir

³⁸¹ **Demokrat Şark**, 4 Ekim 1957, S. 1015, s. 1.

³⁸² **Demokrasiye Güven**, 14 Ekim 1957, s.1; **Demokrat Şark**, 15 Ekim 1957, S. 1022, s. 1.

³⁸³ **Gayret**, 14 Ekim 1957, S. 164, s. 1.

örneği de Namık Gedik tarafından Adnan Menderes'e 12 Ekim 1957 tarihinde gönderdiği telgrafta, "Muhalefetin yapmakta olduğu propagandalar bakımından bazı polis tedbirlerinin alınmasına lüzum gördüm"³⁸⁴ şeklindeki yazısından anlaşılmaktadır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar 17 Ekim 1957 tarihinde Diyarbakır'a gelmiştir. Havaalanında on binlerce kişi tarafından karşılanan Cumhurbaşkanı geceyi burada geçirmiştir. Celal Bayar, belediye meydanında hükümetin yedi yıllık icraatları ve faaliyetleri hakkında şöyle konuşmuştur: "Muhalefete bilhassa CHP'ye çatarak 27 yıl bu memlekete hiçbir şey yapmayanlar bugün huzurunuzda çıkıp oylarınızı istemektedirler". 1950'ye kadar doğu vilayetlerine yaptıkları yardımla, 1950'den sonra yapılan yardımları mukayese etmiş ve millete rakamlarla açıklamıştır. Bu mukayeseler özellikle okul inşaatları, yol inşaatları, kalkınma yatırımları gibi konular üzerine olmuştur. Ayrıca petrol kanununun faydalarından bahseden Cumhurbaşkanı Celal Bayar, petrolün 300 bin tonunun Raman'dan çıktığını, topraksız çiftçi ile okulsuz köy bırakmayacaklarını belirtmiştir. Belediye meydanındaki konuşması sonrası uçakla Konya'ya hareket etmiştir³⁸⁵. CHP Diyarbakır il teşkilatı, İnönü'ye 689 telgraf çekerek Diyarbakır'a davet etmişlerdir³⁸⁶. Fakat İnönü bu davetlere kayıtsız kalmıştır.

Diyarbakırlı CHP'liler tarafından Diyarbakır'a gelip konuşmaları için davet edilen İsmet İnönü zamanının az kaldığını ve programı kapsamında gideceği yerlere vakit kalmayacağı için Diyarbakır'a gelemeyeceğini bildirmiştir³⁸⁷. 20 Ekim 1957 tarihinde Diyarbakır'da iki miting yapılmıştır. CHP Urfakapı meydanında, HP ise Cumhuriyet meydanında birer konuşma yaparak iktidar partisini eleştirmişlerdir.

1957 yılı seçimleri öncesi CHP Diyarbakır'da ilk mitingini ekim ayında tertiplemiştir. Binlerce kişinin katıldığı bu mitingde CHP İl Başkanı Feyzi Kalfagil, Avukat Muhittin Çağın ve Gündüz Çağın birer konuşma yaparak iktidar partisini eleştirerek, Diyarbakır'a teşrif eden Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Devlet Vekili Celal Yardımcı'nın konuşmalarına cevap vermiştir. CHP mitingine katılan halk daha sonra Cumhuriyet

³⁸⁴ **BCA**, 30.1.0.0/68.431.3.

³⁸⁵ **Demokrasiye Güven**, 18 Ekim 1957, s. 1; **Şark Postası**, 18 Ekim 1957, S. 1204, s. 1; **Demokrat Kale**, 18 Ekim 1957, S. 525, s. 1; **Demokrasiye Güven**, 19 Ekim 1957, s. 1; **Demokrat Şark**, 19 Ekim 1957, S. 1026, s. 1; **Demokrat Kale**, 19 Ekim 1957, S. 526, s.1; **Yeni Yurd**, 19 Ekim 1957, S. 1209, s. 1.

³⁸⁶ **Gayret**, 16 Ekim 1957, S. 167, s. 1.

³⁸⁷ **Demokrat Kale**, 19 Ekim 1957, S. 526, s. 1.

meydanına geçerek Hürriyet Partisi'nden Avukat Edip Altunakar'ın konuşmalarını dinlemişlerdir. Akar, burada DP iktidarının artık CHP'ye hücum etmekten vazgeçmesi gerektiğini, DP'nin CHP iktidarı döneminde yapılan baskıcı anlayıştan daha fazlasını yaptığını belirtmiştir. Ayrıca DP'nin ülkeyi 18 milyar lira borç altına soktuğunu ve bu borcun ilerde ülkemizi sıkıntıya sokacağını belirterek konuşmasına son vermiştir³⁸⁸. Günlerden beri Diyarbakır'da kendi çapında faaliyette bulunan CMP'de iki miting yapmıştır. Mitingde konuşmacılar parti faaliyetlerinin üstünlüğünü ve iktidarı eleştirmişlerdir³⁸⁹.

Seçim Kanunu gereğince 23 Ekim 1957 tarihinde seçim propagandası sona ermiştir. Diyarbakır'da sandık başkanlarını, mahallerine götürülmeleri için bütün resmi araçlar seçim kurullarına tahsis edilmiştir. Araçların tahsis edilmesiyle seçim biter bitmez sandık sonuçları ilçe seçim kurullarına ulaşmış ve seçimin sonuçları daha erken belli olmuştur³⁹⁰. 1957 yılı milletvekili seçimi Türkiye'nin her yerinde aynı heyecanla yapılmıştır. Birçok seçmen kütüklerde isimlerini bulamadıklarından dolayı oylarını kullanamamıştır. Şark Postası gazetesi kesinleşmemiş seçim sonuçlarını değerlendirdiği manşetinde "DP üç yüzün üstünde dört yüze yakın, CHP ise iki yüzün üstünde milletvekili çıkarmak üzere bulunuyor. Bazı illerde seçimin ihtilaflı geçmesinden dolayı milletvekili sayılarında değişikliklerin olması beklenmektedir"³⁹¹ ifadeleriyle sonucu değerlendirmiştir.

1957 yılı Türkiye'de kayıtlı seçmen sayısı 12.078.623, oy kullanan seçmen sayısı 9.250.949'dur. Bu durumda 1957 yılı seçimlerine katılım oranı %76,6'dır³⁹². 1957 yılı seçimine beş siyasi parti (CHP, DP, CMP, HP, VP) katılmıştır. CHP, DP, CMP ile birlikte, yeni kurulan Hürriyet Partisi 1957 seçimlerine katılmış ve meclise girmeyi başarmıştır.

³⁸⁸ **Demokrasiye Güven**, 21 Ekim 1957, s.1; **Gayret**, 21 Ekim 1957, S. 171, s. 1.

³⁸⁹ **Gayret**, 23 Ekim 1957, S. 173, s. 1-2.

³⁹⁰ **Demokrat Kale**, 24 Ekim 1957, S. 530, s. 1.

³⁹¹ **Şark Postası**, 28 Ekim 1957, S. 1205, s. 1.

³⁹² TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 5.

Tablo 31: Türkiye Geneli 1957 Genel Seçimleri³⁹³

Partiler	Aldıkları Oy Sayısı	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı
DP	4.303.190	47.70	424
CHP	3.768.048	40.82	178
CMP	663.295	7.19	4
Hürriyet Partisi	356.419	3.86	4
Bağımsız	39.867	0.43	4

DP'nin 1957 yılı Türkiye genel seçimlerine göre, 1954 yılında aldığı oy sayısında ciddi bir düşüş olmuştur. Buna bağlı olarak DP oylarının düşmesiyle 1954 yılında çıkardığı 503 milletvekili sayısı, 1957 yılı genel seçimlerinde 424'e düşmüştür. CHP'de ise 1954 seçimlerine göre oy miktarında 574.577 gibi bir artışla milletvekili sayısı 174'e yükselmiştir. Yüzdelik oranına bakıldığında, CHP ülke genelinde yaklaşık %5'lik bir artış ile bir önceki döneme göre 143 milletvekili daha fazla çıkarmıştır. DP'de ise ülke geneli %11'lik bir düşüş olmuştur. CMP ise diğer seçimlere göre oylarını 183.046 arttırmasına rağmen ülke geneli yüzdelik dağılımına bağlı olarak 1954'te 5 olan milletvekili sayısı, 1957 yılında 4'e düşmüştür. Hürriyet Partisi ise 4 milletvekili çıkararak, en kuvvetli görüldüğü yerlerden bile tahminlerden çok düşük oy alması sürpriz olmuştur.

“Milletvekili kanununa istinaden Adliye Vekâletinin dün akşam yayınladığı tebliğe nazaran Demokrat Parti 424, Cumhuriyet Halk Partisi 178, Hürriyet ve Cumhuriyetçi Millet Partisi de dörder milletvekilliği kazanmışlardır”³⁹⁴.

1957 yılı genel seçimlerinde DP toplam 44 ilde seçimi tam liste kazanmıştır. Ayrıca, Muş 3, Bingöl 2, Niğde de ise 1 milletvekili çıkarmıştır. DP'nin ülke geneli hiç milletvekili çıkaramadığı iller: Adana, Ankara, Burdur, Çankırı, Elazığ, Erzincan, Gümüşhane, Hatay, Kars, Kırşehir, Malatya, Maraş, Mardin, Ordu, Sivas, Tokat, Tunceli, Urfa, Uşak ve Van'dır. Söz konusu illerden Kırşehir dışında CHP 18 ilde tam liste, Niğde'den 6,

³⁹³ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 11.

³⁹⁴ **Gökalp**, 31 Ekim 1957, S. 964, s. 1.

Bingöl ve Muş'tan da 1'er milletvekili çıkarmıştır. 1954 yılı milletvekili genel seçimlerinde Kırşehir'den tam liste çıkaran CMP, 1957 yılında da tam liste çıkarmıştır³⁹⁵. 11. dönem TBMM'de toplam 610 milletvekilinden 602'si erkek, 8'i kadındır³⁹⁶. Kadın milletvekili temsil sayısı bir önceki döneme göre %100 artış göstermiştir.

1957 yılı milletvekili genel seçimlerinde, Diyarbakır'da, 168.692 kayıtlı seçmenden 114.471'i seçimlerde oy kullanmış, bu oyların 56.309'unu Demokrat Parti, 33.820'sini CHP, 22.466'sını Hürriyet Partisi, 900'ünü de CMP almıştır. Partilerin oy oranına bakıldığında; DP %49,2, CHP %30,1, CMP %0,8, HP %20 oranlarında dağılım görülmüştür³⁹⁷. Diyarbakır'da, parti içindeki çekişmelerden ve seçmen kütüklerinde isimlerin eksik olmasından dolayı seçimlere katılım oranı (%66,1) Türkiye ortalamasının (%76,6) altında kalmıştır. 1957 seçim sonuçlarına göre Diyarbakır'da 9 milletvekilinin tamamını DP kazanmıştır (Bkz.Ek-5). Aşağıdaki tabloda DP milletvekillerinin aldıkları oy miktarı şöyledir:

Tablo 32: 27 Ekim 1957 (11. Dönem) Diyarbakır Seçim Sonuçları

Milletvekili	Seçildiği Parti	Aldığı Oy
Halil Turgut	DP	54829 ³⁹⁸
Tahsin Cahit Çubukçu	DP	54782 ³⁹⁹
Mehmet Nuri Onur	DP	54780 ⁴⁰⁰
Hamit Zülfi Tigrel	DP	54750 ⁴⁰¹
Fikri Arıç	DP	54740 ⁴⁰²
Mehmet Hüsrev Ünal	DP	54739 ⁴⁰³
Kamil Tayşi	DP	54735 ⁴⁰⁴
Sezai Demiray	DP	54717 ⁴⁰⁵

³⁹⁵ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 11.

³⁹⁶ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 5.

³⁹⁷ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 46.

³⁹⁸ TBMM Arşivi, SM-1999-1-11.

³⁹⁹ TBMM Arşivi, SM-1058-1-11.

⁴⁰⁰ TBMM Arşivi, SM-2288-1-11.

⁴⁰¹ TBMM Arşivi, HT-2289-1-11.

⁴⁰² TBMM Arşivi, SM-1997-1-11.

⁴⁰³ TBMM Arşivi, SM-2000-1-11.

⁴⁰⁴ TBMM Arşivi, SM-1658-1-11.

⁴⁰⁵ TBMM Arşivi, SM-2287-1-11.

Hüseyin Ülkü	DP	54657 ⁴⁰⁶

1957 yılı seçimlerinde CHP'nin en fazla aldığı oy miktarı 33.785 ile Şehmus Aslan'a aittir. Seçime ait listeler il seçim kuruluna asılmış ve bir örneği de Mülki Amirliğe ilan edilmek üzere gönderilmiştir⁴⁰⁷.

27 Ekim 1957 tarihinde DP Diyarbakır'da seçimleri 22.489 oy farkıyla kazanmıştır⁴⁰⁸. Diyarbakır'da yapılan seçimlerin DP lehine sonuçlanması üzerine, muhalif partiler (CHP-Hürriyet Partisi) seçimlerin normal şartlar altında yapılmadığı iddiasında bulunarak il seçim kuruluna itiraz etmişlerdir⁴⁰⁹. Yapılan itiraz neticesinde il seçim kurulu 4'e karşı 7 oyla itirazı kabul etmiştir. İlçe seçim kurulunun kararına rağmen, DP milletvekilleri ilçe seçim kurulundan mazbatalarını alamadan Ankara'ya gitmişlerdir. Bu itiraz kararı milletvekillerine tebliğ edilerek üç gün içinde karara cevapları istenmiş ve bu hususa ait dosya Yüksek Seçim Kuruluna gönderilmiştir⁴¹⁰. Yüksek Seçim Kurulu dosyaların tekrar incelenmesi için il seçim kuruluna göndermiştir. Toplanan il seçim kurulu, DP'nin de yaptığı bazı itirazları incelemiş ve herhangi bir nihai karar vermemiştir⁴¹¹. Kanuna göre Diyarbakır milletvekillerinin mazbataları kanun gereği TBMM'ye gönderilmiştir⁴¹².

Diyarbakır'daki dokuz milletvekilinin tamamını kazanan DP'nin bu seçimlerde en büyük handikabı halk tarafından sevilen ve iyi bir siyaset yürüten Nuri Onur'un milletvekili olarak aday gösterilmesiydi. Çünkü DP'den ayrılarak Hürriyet Partisi'ni kuran Mustafa Ekinci ve Dr. Yusuf Azizoğlu da halk tarafından sevilen ve tanınan siyasetçilerdi.

2.4. Diyarbakır Milletvekilleri

2.4.1. Doğum Yerleri

1946-1960 yılları arası görev yapan Diyarbakır milletvekillerinin doğum yerlerinin tespiti yerellik özelliklerini ortaya çıkarmaktadır.

⁴⁰⁶ TBMM Arşivi, SM-1110-1-11.

⁴⁰⁷ **Demokrat Şark**, 31 Ekim 1957, S. 1036, s. 1.

⁴⁰⁸ **Demokrat Şark** gazetesi; CHP'nin seçimleri 20.995 oyla kaybettiğini belirtmiştir. **Demokrat Şark**, 31 Ekim 1957, S. 1036, s. 1.

⁴⁰⁹ **Gayret**, 31 Ekim 1957, S. 180, s. 1.

⁴¹⁰ **Gökalt**, 31 Ekim 1957, S. 964, s. 1; **Demokrat Şark**, 31 Ekim 1957, S. 1036, s. 1.

⁴¹¹ **Gayret**, 13 Kasım 1957, S. 191, s. 1.

⁴¹² **Demokrat Şark**, 31 Ekim 1957, S. 1036, s. 1.

Tablo 33: Diyarbakır Milletvekillerinin Doğum Yeri ve Tarihleri
(TBMM Arşivi Tercüme-i Halleri)

Milletvekili	Dönemi	Doğum Yeri ve Tarihi
Fazıl Ahmet Aykaç ⁴¹³	VIII.	İstanbul ⁴¹⁴ -1884
Vedat Dicleli ⁴¹⁵	VIII.	Diyarbakır-1912
Feyzi Kalfagil ⁴¹⁶	VIII.	Diyarbakır ⁴¹⁷ -1910
Abdulkadir Cavit Ekin ⁴¹⁸	II.-VIII.	Diyarbakır-1894
Osman Ocak ⁴¹⁹	VIII.	Diyarbakır-1901
İhsan Hamit Tiğrel ⁴²⁰	II.-VIII.-X.	Diyarbakır-1890
Abdurrahman Şeref Uluğ ⁴²¹	II.-VI.(Şanlıurfa)-VII.-VIII.	Diyarbakır ⁴²² -1892
Yusuf Kamil Aktuğ ⁴²³	IX.	Diyarbakır-1883
Abdurrahman Ferit Alpiskender ⁴²⁴	IX.-X.(Tekirdağ)	Tekirdağ-1909
Yusuf Azizoğlu ⁴²⁵	IX.-X.	Diyarbakır-1917
Mustafa Remzi Bucak ⁴²⁶	IX.	Diyarbakır (Siverek) - 1912
Mustafa Ekinci ⁴²⁷	IX.-X.	Diyarbakır-1904
Nazım Önen ⁴²⁸	IX.	Diyarbakır-1887
Kamil Tayşi ⁴²⁹	IX.-XI.	Antalya (İbradi) – 1915
Ragıp Karaosmanoğlu ⁴³⁰	X.	Akhisar-1913
Eyüp Şahin ⁴³¹	IX.(Denizli)-X.	Aydın-1899

⁴¹³ TBMM Arşivi, HT-687-1-8; SM-687-1-8.

⁴¹⁴ <https://www.turkedebiyati.org/fazil-ahmet-aykac.html>, Erişim Tarihi:16.11.2017.

⁴¹⁵ TBMM Arşivi, HT-1378-1-8; SM-1378-1-8.

⁴¹⁶ TBMM Arşivi, HT-1218-1-8.

⁴¹⁷ <http://www.biyografya.com/biyografi/5914>, Erişim Tarihi:16.11.2017.

⁴¹⁸ TBMM Arşivi, HT-488-1-8; SM-488-1-8.

⁴¹⁹ TBMM Arşivi, HT-1210-1-8; SM-1210-1-8.

⁴²⁰ TBMM Arşivi, HT-496-1-8, 10; SM-496-1-10.

⁴²¹ TBMM Arşivi, SM-487-1-8.

⁴²² <http://www.biyografya.com/biyografi/5914>, Erişim Tarihi:16.11.2017.

⁴²³ TBMM Arşivi, HT-1653-1-9; SM-1653-1-9.

⁴²⁴ TBMM Arşivi, HT-1652-1-9; SM-1652-1-9.

⁴²⁵ TBMM Arşivi, HT-1654-1-9,10; SM-1654-1-9,10.

⁴²⁶ TBMM Arşivi, HT-1655-1-9; SM-1655-1-9.

⁴²⁷ TBMM Arşivi, HT-1656-1-9,10; SM-1656-1-9,10.

⁴²⁸ TBMM Arşivi, HT-1657-1-9; SM-1657-1-9.

⁴²⁹ TBMM Arşivi, HT-1658-1-9,11; SM-1658-1-9,11.

⁴³⁰ TBMM Arşivi, HT-1998-1-10; SM-1998-1-10.

⁴³¹ TBMM Arşivi, HT-1650-1-10; SM-1650-1-10.

Halil Turgut ⁴³²	X.-XI.	Diyarbakır-1909
Mehmet Hüsrev Ünal ⁴³³	X.-XI.	Diyarbakır-1919
Fikri Arıç ⁴³⁴	X.-XI.	Mardin-1919
Tahsin Cahit Çubukçu ⁴³⁵	XI.	Diyarbakır-1901
Sezai Demiray ⁴³⁶	XI.	Diyarbakır-1914
Mehmet Nuri Onur ⁴³⁷	XI.	Diyarbakır-1909
Hasan Hüseyin Ülkü ⁴³⁸	XI.	Diyarbakır-1898
Hamid Zülfü Tigrel ⁴³⁹	XI.	Diyarbakır-1905

Milletvekillerinin 1946-1960 yılları arasında TBMM'ye seçildikleri dönemin idari taksimatına göre hazırlanan yukarıdaki tablo incelendiğinde, TBMM'de VIII. dönem (1946) Diyarbakır'ı temsil eden toplam 7 milletvekilinden, 6'sı Diyarbakır doğumlu iken; 1'i de İstanbul doğumlu olduğu görülmektedir. TBMM'de IX. dönem (1950) Diyarbakır'ı temsil eden milletvekili sayısı bir önceki dönem ile aynı olup, toplam 7 milletvekilinden 5'i Diyarbakır doğumlu iken; 1'i Antalya, 1'i de Tekirdağ doğumludur. TBMM'de X. dönem (1954) Diyarbakır'ı temsil eden milletvekili sayısı bir önceki döneme göre 1 kişi artmış olup, toplam 8 milletvekilinden 5'i Diyarbakır doğumlu iken; 1'i Akhisar, 1'i Aydın, 1'i de Antalya doğumludur. TBMM'de XI. dönem (1957) Diyarbakır'ı temsil eden milletvekili sayısı bir önceki döneme göre 1 kişi artmış olup, toplam 9 milletvekilinden, 7'si Diyarbakır doğumlu iken; 1'i Mardin 1'i de Antalya doğumludur. Bu veriler milletvekillerinin yaklaşık % 87'sinin Diyarbakırlı olduğunu gösterirken, yaklaşık % 13'ünün de Diyarbakırlı olmadığını göstermektedir.

1946-1960 yılları arasında Türkiye'de 4 kez yapılan genel seçimlerde Diyarbakır'ı TBMM'de 24 farklı isim temsil etmiştir. Bunlardan: İhsan Hamit Tığrel iki dönem Diyarbakır'ı TBMM'de temsil ederken; Abdulkadir Cavit Ekin, Yusuf Azizoğlu, Mustafa

⁴³² TBMM Arşivi, HT-1999-1-10, 11; SM-1999-1-10,11.

⁴³³ TBMM Arşivi, HT-2000-1-10,11; SM-2000-1-10,11.

⁴³⁴ TBMM Arşivi, HT-1997-1-10, 11; SM-1997-1-10,11.

⁴³⁵ TBMM Arşivi, HT-1058-1-11; SM-058-1-11.

⁴³⁶ TBMM Arşivi, HT-2287-1-11; SM-2287-1-11.

⁴³⁷ TBMM Arşivi, HT-2288-1-11; SM-2288-1-11.

⁴³⁸ TBMM Arşivi, HT-1110-1-11; SM-1110-1-11.

⁴³⁹ TBMM Arşivi, HT-2289-1-11; SM-2289-1-11.

Ekinci, Kamil Tayşi, Halil Turgut, Mehmet Hüsrev Ünal ve Fikri Arığ iki dönem; Abdurrahman Şeref Uluğ, Fazıl Ahmet Aykaç, Vedat Dicleli, Feyzi Kalfagil, Osman Ocak, Yusuf Kamil Aktuğ, Mustafa Remzi Bucak, Nazım Önen, Ragıp Karaosmanoğlu, Tahsin Cahit Çubukçu, Sezai Demiray, Mehmet Nuri Onur ve Hasan Hüseyin Ülkü birer dönem temsil etmiştir.

2.4.2. Yaş Grupları

1946-1960 yılları arasında TBMM’de Diyarbakır’ı temsil eden milletvekillerinin yaş aralıkları ve ortalaması şöyledir:

Tablo 34: Diyarbakır Milletvekillerinin Yaş Grupları
(TBMM Arşivi Tercüme-i Halleri)

Seçim Dönemi	Yaş Aralığı	Milletvekili Sayısı	Ortalama Yaş
VIII. Dönem (1946)	30-39	2	48
	40-49	1	
	50-59	3	
	60-69	1	
IX. Dönem (1950)	30-39	3	46
	40-49	2	
	50-59	-	
	60-69	2	
X. Dönem (1954)	30-39	3	45
	40-49	2	
	50-59	2	
	60-69	1	
XI. Dönem (1957)	30-39	2	47
	40-49	4	
	50-59	3	

Yukarıdaki tabloda çok partili hayata geçiş dönemiyle birlikte TBMM’de dört dönem (VIII-IX-X-XI) Diyarbakır’ı temsil eden milletvekillerin yaş ortalamalarının orta yaş civarında olduğu görülmektedir.

2.4.3. Eğitim Düzeyi

1946-1960 yılları arası TBMM’de görev yapan Diyarbakır milletvekillerinin eğitim durumları ve bildikleri yabancı diller şunlardır:

Tablo 35: Diyarbakır Milletvekillerinin Eğitim Durumları
(TBMM Arşivi Tercüme-i Halleri)

Milletvekili	Eğitim Durumu	Bildiği Yabancı Dil
Fazıl Ahmet Aykaç ⁴⁴⁰	Fransız Lisesi - Üniversite (Paris, yazışma ile) ⁴⁴¹	İngilizce – Almanca - Arapça-Farsça
Vedat Dicleli ⁴⁴²	Üniversite/Hukuk	Fransızca
Feyzi Kalfagil ⁴⁴³	Üniversite/Hukuk	-
Abdulkadir Cavit Ekin ⁴⁴⁴	Üniversite/İktisat	Fransızca
Osman Ocak ⁴⁴⁵	Üniversite	-
İhsan Hamit Tiğrel ⁴⁴⁶	Üniversite/Bankacılık	Fransızca
Abdurrahman Şeref Uluğ ⁴⁴⁷	Üniversite/Mülkiye	-
Yusuf Kamil Aktuğ ⁴⁴⁸	Harp Akademisi	Arapça - Farsça - Fransızca
Abdurrahman Ferit Alpiskender ⁴⁴⁹	Üniversite/Hukuk	İngilizce
Yusuf Azizoglu ⁴⁵⁰	Üniversite/Tıp	Fransızca
Mustafa Remzi Bucak ⁴⁵¹	Üniversite/Hukuk	Fransızca - İngilizce
Mustafa Ekinci ⁴⁵²	Ortaokul	-
Nazım Önen ⁴⁵³	Üniversite	-
Kamil Tayşi ⁴⁵⁴	Üniversite	Fransızca
Ragıp Karaosmanoğlu ⁴⁵⁵	Galatasaray Lisesi	Fransızca
Eyüp Şahin ⁴⁵⁶	Lise	Arapça -Fransızca (orta)

⁴⁴⁰ TBMM Arşivi, HT-687-1-8; SM-687-1-8.

⁴⁴¹ <http://www.biyografya.com/biyografi/4893> Erişim Tarihi: 29.11.2017.

⁴⁴² TBMM Arşivi, HT-1378-1-8; SM-1378-1-8.

⁴⁴³ TBMM Arşivi, HT-1218-1-8.

⁴⁴⁴ TBMM Arşivi, HT-488-1-8; SM-488-1-8.

⁴⁴⁵ TBMM Arşivi, HT-1210-1-8; SM-1210-1-8.

⁴⁴⁶ TBMM Arşivi, HT-496-1-8, 10; SM-496-1-10.

⁴⁴⁷ TBMM Arşivi, SM-487-1-8.

⁴⁴⁸ TBMM Arşivi, HT-1653-1-9; SM-1653-1-9.

⁴⁴⁹ TBMM Arşivi, HT-1652-1-9; SM-1652-1-9.

⁴⁵⁰ TBMM Arşivi, HT-1654-1-9,10; SM-1654-1-9,10.

⁴⁵¹ TBMM Arşivi, HT-1655-1-9; SM-1655-1-9.

⁴⁵² TBMM Arşivi, HT-1656-1-9,10; SM-1656-1-9,10.

⁴⁵³ TBMM Arşivi, HT-1657-1-9; SM-1657-1-9.

⁴⁵⁴ TBMM Arşivi, HT-1658-1-9,11; SM-1658-1-9,11.

⁴⁵⁵ TBMM Arşivi, HT-1998-1-10; SM-1998-1-10.

⁴⁵⁶ TBMM Arşivi, HT-1650-1-10; SM-1650-1-10.

Halil Turgut ⁴⁵⁷	Üniversite	İngilizce
Mehmet Hüsrev Ünal ⁴⁵⁸	Üniversite	Fransızca
Fikri Arıç ⁴⁵⁹	Üniversite	Fransızca
Tahsin Cahit Çubukçu ⁴⁶⁰	Ortaokul	-
Sezai Demiray ⁴⁶¹	Ortaokul	Fransızca (orta)
Mehmet Nuri Onur ⁴⁶²	Ortaokul	-
Hasan Hüseyin Ülkü ⁴⁶³	Üniversite	Fransızca ⁴⁶⁴
Hamid Zülfü Tigrel ⁴⁶⁵	Üniversite	Almanca-Fransızca

Yukarıdaki tabloda, Diyarbakır milletvekillerinin eğitim durumları incelendiğinde; 17 milletvekilinin üniversite mezunu, 2 milletvekilinin lise mezunu, 4 milletvekilinin ortaokul mezunu ve 1 milletvekilinin ise harp akademisi mezunu olduğu görülmektedir. Yüksekokul okumuş milletvekillerinin oranı yaklaşık % 71, lise mezunlarının oranı yaklaşık % 8, ortaokul mezunlarının oranı yaklaşık % 17, harp akademisi mezunu oranı % 4'tür. Bu oransal dağılım Diyarbakır milletvekillerinin eğitim düzeylerinin yüksek olduğunu ve tüm milletvekillerinin eğitim ve öğretim gördüğünü göstermektedir.

Diyarbakır milletvekillerinden 17'si yabancı dil bilmektedir. En çok dil bilen, dört dil ile Fazıl Ahmet Aykaç ve üç dil ile Yusuf Kamil Aktuğ'dur. İki dil bilen 3 milletvekilinden 2'si Fransızca'yı orta düzeyde bilmektedir. 7 milletvekili ise herhangi bir yabancı dil bilmemektedir. 15 yabancı dil bilen milletvekillerinden 13'ü Fransızca, 4 milletvekili İngilizce, 3 milletvekili Arapça, 2 milletvekili Almanca ve 2 milletvekili Farsça bilmektedir. Bu tabloda Diyarbakır milletvekillerinin yaklaşık % 71'inin yabancı dil bildiği görülürken, % 29'unun ana dili haricinde herhangi bir dil bilmediği görülmektedir. Genel olarak milletvekilleri eğitilmiş ve yabancı dil bilmektedirler.

⁴⁵⁷ TBMM Arşivi, HT-1999-1-10, 11; SM-1999-1-10,11.

⁴⁵⁸ TBMM Arşivi, HT-2000-1-10,11; SM-2000-1-10,11.

⁴⁵⁹ TBMM Arşivi, HT-1997-1-10, 11; SM-1997-1-10,11.

⁴⁶⁰ TBMM Arşivi, HT-1058-1-11; SM-058-1-11.

⁴⁶¹ TBMM Arşivi, HT-2287-1-11; SM-2287-1-11.

⁴⁶² TBMM Arşivi, HT-2288-1-11; SM-2288-1-11.

⁴⁶³ TBMM Arşivi, HT-1110-1-11; SM-1110-1-11.

⁴⁶⁴ <http://www.biyografya.com/biyografi/14248> Erişim Tarihi: 28.11.2017.

⁴⁶⁵ TBMM Arşivi, HT-2289-1-11; SM-2289-1-11.

2.4.4. Meslekler

Tablo 36: Diyarbakır Milletvekillerinin Meslekleri

Milletvekili	Meslek
Fazıl Ahmet Aykaç ⁴⁶⁶	Öğretmen
Vedat Dicleli ⁴⁶⁷	Hukukçu-Akademisyen
Feyzi Kalfagil ⁴⁶⁸	Hukukçu (Hakim-Savcı-Avukat)
Abdulkadir Cavit Ekin ⁴⁶⁹	Memur
Osman Ocak ⁴⁷⁰	Öğretmen-Çiftçi
İhsan Hamit Tiğrel ⁴⁷¹	Bankacı-Çiftçi
Abdurrahman Şeref Uluğ ⁴⁷²	Öğretmen-Çiftçi
Yusuf Kamil Aktuğ ⁴⁷³	Asker
Abdurrahman Ferit Alpiskender ⁴⁷⁴	Avukat
Yusuf Azizoglu ⁴⁷⁵	Doktor
Mustafa Remzi Bucak ⁴⁷⁶	Avukat
Mustafa Ekinci ⁴⁷⁷	Çiftçi
Nazım Önen ⁴⁷⁸	Hâkim-Çiftçi
Kamil Tayşi ⁴⁷⁹	Doktor
Ragıp Karaosmanoğlu ⁴⁸⁰	Çiftçi
Eyüp Şahin ⁴⁸¹	Tüccar
Halil Turgut ⁴⁸²	Öğretmen
Mehmet Hüsrev Ünal ⁴⁸³	Hâkim

⁴⁶⁶ TBMM Arşivi, HT-687-1-8; SM-687-1-8.

⁴⁶⁷ TBMM Arşivi, HT-1378-1-8; SM-1378-1-8.

⁴⁶⁸ TBMM Arşivi, HT-1218-1-8.

⁴⁶⁹ TBMM Arşivi, HT-488-1-8; SM-488-1-8.

⁴⁷⁰ TBMM Arşivi, HT-1210-1-8; SM-1210-1-8.

⁴⁷¹ TBMM Arşivi, HT-496-1-8, 10; SM-496-1-10.

⁴⁷² TBMM Arşivi, SM-487-1-8.

⁴⁷³ TBMM Arşivi, HT-1653-1-9; SM-1653-1-9.

⁴⁷⁴ TBMM Arşivi, HT-1652-1-9; SM-1652-1-9.

⁴⁷⁵ TBMM Arşivi, HT-1654-1-9,10; SM-1654-1-9,10.

⁴⁷⁶ TBMM Arşivi, HT-1655-1-9; SM-1655-1-9.

⁴⁷⁷ TBMM Arşivi, HT-1656-1-9,10; SM-1656-1-9,10.

⁴⁷⁸ TBMM Arşivi, HT-1657-1-9; SM-1657-1-9.

⁴⁷⁹ TBMM Arşivi, HT-1658-1-9,11; SM-1658-1-9,11.

⁴⁸⁰ TBMM Arşivi, HT-1998-1-10; SM-1998-1-10.

⁴⁸¹ TBMM Arşivi, HT-1650-1-10; SM-1650-1-10.

⁴⁸² TBMM Arşivi, HT-1999-1-10, 11; SM-1999-1-10,11.

⁴⁸³ TBMM Arşivi, HT-2000-1-10,11; SM-2000-1-10,11.

Fikri Arı ⁴⁸⁴	Doktor
Tahsin Cahit Çubukçu ⁴⁸⁵	Gazeteci
Sezai Demiray ⁴⁸⁶	Tüccar
Mehmet Nuri Onur ⁴⁸⁷	Çiftçi-Müteahhit
Hasan Hüseyin Ülkü ⁴⁸⁸	Doktor
Hamid Zülfü Tigrel ⁴⁸⁹	Memur

Yukarıdaki tabloda, Diyarbakır milletvekillerinin meslek durumları incelendiğinde 24 milletvekilinin 18'i kamu görevlisi, 3'ü çiftçi, 2'si tüccar, 1'i ise gazetecidir. 4 kamu görevlisi olan milletvekili aynı zamanda çiftçilik mesleği ile de uğraşmaktadır. Bu tabloda Diyarbakır milletvekillerinin yaklaşık % 75'inin kamu görevlisi olduğu görülürken, % 25'inin ise serbest meslek sahibi olduğu görülmektedir. Ülke genelinde olduğu gibi milletvekilleri genel olarak kamu görevlisi, sivil, askeri ve serbest meslek olarak karma bir zümreden oluşmaktadır.

Diyarbakır milletvekillerinin yaş, cinsiyet, eğitim, mesleki öz geçmiş, aile yapısı gibi sosyal faktörlerinden hareketle, genellikle Diyarbakır doğumlu oldukları ve tamamının erkek olduğu görülmektedir. Genel olarak üniversite mezunu oldukları, bir veya birden çok dil bildikleri, aldıkları eğitime bakıldığında ise başta hukuk, tıp, öğretmen, memur ve akademisyenlik alanlarında eğitim aldıkları görülmektedir. Bunun dışında çiftçi ve tüccar kesiminden de milletvekilliği yapmış olanlar mevcuttur.

Doktora çalışmasının bu bölümünde, Diyarbakır'ın 1946-60 arası dönemindeki siyasi hayatına odaklanılmış, siyaset kurumunun organları olarak tanımlayabileceğimiz siyasi partilerin Diyarbakır il teşkilatlarının kuruluşu, faaliyetleri, partilerin toplumla olan ilişkileri; bu ilişkileri belirleyen sosyolojik dinamiklerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Anılan tarihlerde kentin siyasi hayatında her ne kadar birçok siyasi partinin var olduğu görülse de temel olarak kentte CHP ve DP'nin temel siyasal aktör olduğu; bu

⁴⁸⁴ TBMM Arşivi, HT-1997-1-10, 11; SM-1997-1-10,11.

⁴⁸⁵ TBMM Arşivi, HT-1058-1-11; SM-058-1-11.

⁴⁸⁶ TBMM Arşivi, HT-2287-1-11; SM-2287-1-11.

⁴⁸⁷ TBMM Arşivi, HT-2288-1-11; SM-2288-1-11.

⁴⁸⁸ TBMM Arşivi, HT-1110-1-11; SM-1110-1-11.

⁴⁸⁹ TBMM Arşivi, HT-2289-1-11; SM-2289-1-11.

iki siyasi partinin dışında, resmen mevcudiyetlerini sürdürmüş olsalar bile, Hürriyet Partisi, Cumhuriyetçi Millet Partisi gibi partilerin klişe ifadesi ile “tabela partisi” olmaktan ileriye gidemedikleri anlaşılmıştır. Bununla birlikte ülke siyasetine yön vermek; iktidara yürümek gayreti içinde olan bu partilerin Ankara, İstanbul gibi merkezlerin dışında Diyarbakır’da da teşkilatlanmak arzusu ve gayreti içinde olmaları, Diyarbakır’ın ülkenin ve bölgenin siyasi hayatı açısından yadsınamaz bir kıymet taşıdığını ortaya koymuştur. Diyarbakır’daki siyasi hayatın ayrılmaz parçaları olan bu siyasi partilerin kentteki teşkilatlanmaları ve faaliyetleri yurt genelindeki siyasi kompozisyonundan biraz farklı olarak şekillenmiş; bölgenin sosyolojik yapısı siyasi partilerin buradaki politikasını şekillendirmiştir. Sosyolojik olarak bölgeye ve kente has olan “aşiret” yapısı, içinde popülasyonu yüksek büyük ailelerden oluşması, “aşiret lideri” sıfatını taşıyan kişilerin partiler tarafından siyasi muhatap kabul edilmelerine yol açmış, bu aktörler bölgede faaliyet yürüten siyasi partilerce adeta birer “oy deposu” olarak telakki edilmiştir. Aşiret liderlerinin siyaseten muhatap kabul edilmesi süreci bölgedeki partilerle halkın arasında siyasi ilişkileri belirleyen temel parametre olmuş ise de; bu durum zaman zaman parti içi çekişmeleri de beraberinde getirmiştir. Aynı sosyolojiden gelen ve halk nezdinden kabul gören birden fazla aktörün ortaya çıkması ve siyasete soyunmak istemesi kentte çoğu zaman parti içi muhalefetin yükselmesine sebep olmuş; ortaya çıkan anlaşmazlıklar partiden kopmaları da beraberinde getirmiştir. Yerelde çoğunlukla kişisel siyasi ikbal kaygısı taşıyan fikir ayrılıkları çoğu zaman partilerin kentte zayıflamasına neden olmuş, hatta bazen CHP özelinde olmak üzere, seçimleri kaybetmesine neden olmuştur. Bu bağlamda anılan dönemde kentteki siyasi partilerde boy gösteren, aday gösterilen ve genellikle seçildiği anlaşılan siyasi figürlerin ortak özelliklerine bakıldığında iki hususun dikkat çektiği görülür; bu siyasi figürler genellikle, aşiret yapısı içinde tanınmış, toplumda karşılığı olan kişilerdir; bu sınıfa mensup olmayan diğer adaylar ise büyük toprak sahipleri olarak tanımlanan gruptan oluşmuştur. Kentin siyasi istikbalinde çoğunlukla söz sahibi olanların bu iki gruba mensup kimseler olduğu; bununla birlikte istisnai durumlarında zaman zaman yaşandığı görülmüştür.

Kentteki seçimlerde, o dönemde yaşanan gelişmeler, basına yansıyan hususlar dikkate alındığında seçmen davranışlarını etkileyen en önemli unsurlardan birinin “dini hassasiyetler” olduğunu söylemek mümkündür. Bazı kayıtlarda seçim dönemlerinde bir takım “dini kanaat önderleri” olarak tanınan kimselerin sahaya indikleri; çoğunlukla

CHP'nin aleyhine olacak şekilde propaganda yürüttükleri anlaşılmaktadır. Tek Parti Dönemi'nde dini hususlara ilişkin alınmış olan kararlar; söz gelimi ezanın Türkçe okutulması gibi, kısmen “dindar” ve “muhafazakâr” kesim olarak tanımlanabilecek çevrelerde rahatsızlıklara neden olabilmış; bu durum çoğunlukla resmi sığata haiz olmayan “Şeyh” gibi sıfatlarla ortaya çıkan kimseler tarafından laik, seküler kesime karşı anti propaganda olarak kullanılmıştır. Özellikle kentteki 1950 seçimlerinin CHP'ye oranla daha “muhafazakâr” ve “dini değere” daha “bağı” görünen DP tarafından kazanılmasında bu anti propagandanın etkili olduğunu söylemek mümkündür. Kentte DP'nin 1954 ve 1957 seçimlerini kazanmasında “dini değere muhalefet edenlere” muhalif çizgide duran kesimin etkili olduğunu da söylemek mümkündür.

1950 yılında DP'nin ülkede ve Diyarbakır'da seçimleri kazanmasından sonra kentin siyasi tarihinde yeni bir süreç başlamış; seçim sürecinde verilen vaatler yerine getirilmeye başlanmıştır. DP iktidarının kentteki ilk döneminde partinin ve yöneticilerinin halka “ılımlı”, kentin sorunlarına daha “duyarlı” davranmaya gayret ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak 1954 yılından itibaren kentteki parti içi muhalefetin keskinleşmesi, katı bir “hizipleşmeye” dönüşmesi partinin kentte güç kaybetmesine, partili milletvekillerinin istifa etmesine neden olmuştur. Bu gruplaşmalar halka da yansımış, 1957 seçimlerinde DP iktidarı Diyarbakır'da çoğunluğu almış ise de önceki seçimlere oranla bir miktar oy kaybı yaşamıştır. Parti içinde yerelde tanınmış, toplumsal desteğı bulunan birden çok adayın var olması ve bunların kendi aralarından yaşadıkları fikir ayrılıkları, küçük çapta da olsa kitlesel oy kayıplarına neden olmuştur. Diyarbakır siyasetinin kendisine has bu durumu, siyasi partilerin bu kentte özgü politikalar geliştirmesini sağlamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DİYARBAKIR'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. Eğitim

Türk eğitim tarihi en eski dönemlerden günümüze kadar Türk milletinin ürettiği, geliştirdiği ve benimsediği düşüncelerin kültürel birikimi ile şekillenmiştir⁴⁹⁰. Fakat eğitim tarihi birçok faaliyet alanını kapsadığı için sınırlarını tam anlamıyla çizmek mümkün olmamıştır⁴⁹¹. Türklerin, İslamiyet'ten önce Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin eğitim uygulamalarının bir kısmı benzer özellikler göstermekteydi. Daha sonra Türklerin İslamiyet'i kabulü ile ilk kez medrese kurumu ortaya çıkmıştır. Karahanlı Devleti'nde orataya çıkan medrese kurumları kısa bir sürede diğer toplumlarda da yaygınlaşmıştır⁴⁹². Daha sonra Gazneliler, Selçuklular ve Anadolu Beyliklerinde de bu eğitim kurumları kurulmuş ve sistemli olarak devam etmiştir.

Medreseyi Selçuklular ile Osmanlılar örgün eğitim kurumu olarak benimsemiş ve Anadolu'nun büyük kentlerinde medreseler açmışlardır⁴⁹³. İlk Selçuklu medreseleri 1040 yılında Tuğrul Bey tarafından Nişanbur'da, bunu takiben 1067 yılında Alpaslan tarafından Bağdat'ta Nizamiye medreseleri kurulmuştur. Osmanlılar da medreseler ile sıbyan mektepleri⁴⁹⁴ çok güçlü ve yaygın bir kurum haline gelmiş ve toplumu etkilemiştir⁴⁹⁵. Medreselerin her biri birbirinden ayrı bir işleyişi ve eğitimi mevcut iken; sadece dini eğitim konusunda ortak özellik göstermiştir. Bu eğitim kurumları dışında Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu yetenekli devlet adamları ile düzenli bir ordu için Enderun Mektebi, Acemi Ocakları ve Yeniçeri Ocağı gibi kurumları oluşturmuştu. Ayrıca Tophane ve Tüfekhane gibi askeri sanat okulları da kurulmuştu⁴⁹⁶. 18. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin batılı devletler karşısında geri kalması bir takım yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Bu hususta Avrupa tarzı yeni askeri okullar açılmıştır.

⁴⁹⁰ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S 2015**, Pegem Yay., Ankara, 2015, s. 1.

⁴⁹¹ Mustafa Ergün, "Cumhuriyet Dönemi Eğitimi Tarihi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S. 12, 2008, s. 321.

⁴⁹² Ayrı bilgi için bkz. Akyüz, **a.g.e.**, s. 5-22.

⁴⁹³ İbrahim Ethem Başaran, **Türkiye Eğitim Sistemi**, Yargıcı Matbaası, Ankara, 1996, s. 11.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti eğitim sistemi üç şekilde (Din okulları, Yeni okullar, Kilise okulları) gruplanmıştır⁴⁹⁷. 1845 yılında Meclis-i Maârif'in kurulmasıyla sıbyan okulların ıslahı, rüşdîyelerin çoğaltılıp düzenlenmesi ve bir yükseköğretim formatında Dârülfünûn kurulması kararları alınmıştır⁴⁹⁸. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile birlikte Türk eğitim politikasında çok fazla bir yenilik getirmemekle birlikte gayrimüslimlere okul açma ve Türk okullarına kayıt yapma hakkı sağlamıştı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti eğitimde modernleşme hareketini hızlandırmış ve merkezi bir maarif teşkilatının kurulması için çalışmalar başlatmış; 17 Mart 1857 tarihinde Maârif-i Umûmiye Nezareti'ni kurmuştur. Bu nezaretin kurulması ile günümüz Milli Eğitim Bakanlığının temeli atılmış ve medreseye karşı verilen tavizlerden vazgeçilerek batılı devletlerin eğitim usullerine göre bir eğitim sistemi düzenlenmiştir⁴⁹⁹. Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar eğitim sistemindeki mevcut kurumlar ile sonradan açılan kurumlar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Cumhuriyet ilanı sonrası ülkede uygulanan inkılâp hareketlerinin bir amacı da ulusal eğitim programlarını uygulamak ve kültür faaliyetlerine sağlam esaslar hazırlamaktı⁵⁰⁰. Bu doğrultuda CHP'nin parti programının beşinci kısmında "Milli Talim ve Terbiye" esasları yer almıştır⁵⁰¹. 1924 yılında Halifeliğin kaldırılmasıyla aynı yıl Tevhidi Tedrisat Kanunu ilan edilmiştir. Bu kanuna göre ülkedeki eğitim ve kültür politikası zamanla şekillenmiştir⁵⁰².

Diyarbakır'ın kültürel yaşamı eski çağlara dayandığından eğitim ve kültür tarihi de zengin bir yapıya sahipti. Diyarbakır'da eğitim kuruluşlarının birçoğu Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı Devleti döneminden kalma medreselerden oluşmaktaydı. O

⁴⁹⁴ Sıbyan mekteplerinin kuruluşu İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. İlköğretim düzeyindeki bu okullarda okuma yazma öğretilir; Kur'an din ve aritmetik eğitimi de verilirdi. Akyüz, **a.g.e.**, s. 47.

⁴⁹⁵ Akyüz, **a.g.e.**, s. 43;59.

⁴⁹⁶ Hatip Yıldız, **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)**, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 10-11.

⁴⁹⁷ Başaran, **a.g.e.**, s. 11-12.

⁴⁹⁸ Yıldız, **a.g.e.**, s. 13-14.

⁴⁹⁹ Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 15-16.

⁵⁰⁰ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1637-1638.

⁵⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin, **a.g.e.**, s. 1652-1657.

⁵⁰² Ergin, **a.g.e.**, s. 1938.

dönemlerde çok sayıda medrese⁵⁰³ inşa edilmiştir. Bu medreselerde din eğitime dayalı öğrenimlerde Diyarbakırlı isimler⁵⁰⁴ de zaman içerisinde yetişmiştir. Diyarbakır'da Hristiyanlar ile birlikte Artuklu Türkleri de bu isimlerin etrafında toplanmış ve şehirde ilk tam teşkilatlı Türk Okulu, Artuklu hükümdarı Melik Mes'ud Kütbüddin Ebû Muzaffer Sökmen tarafından "Mesudiye Medresesi"nin yapımına 1193 yılında başlanmıştır. Artuklular döneminde medreseler, zaviyeler, imaretler, hastaneler ve vakıflar ile bilim ve kültürün yükselmesinde önemli bir etken olmuştur. Diyarbakır'da ilk defa örgün, orta ve yüksek eğitim kurumları Artuklular döneminde açılmıştır. XII. ve XIII. yüzyılda Diyarbakır bölgesinde bilim, kültür ve sanat hayatı gelişmesini sürdürmüştür⁵⁰⁵.

Osmanlı döneminde medreseler, mesleki ve orta dereceli okullar ile devrelerine göre yüksekokulların⁵⁰⁶ etkisiyle Diyarbakır'da birçok değerli kişinin⁵⁰⁷ yetişmesine etki etmiştir.

Diyarbakır'ın Sıbyan mektepleri medrese, cami ve mescit civarlarında bulunmaktaydı. 1903 tarihli Maarif-i Umumiye Salnamesinde, Diyarbakır merkezde 2 İptidai ve 10 Sıbyan mektebi mevcuttu⁵⁰⁸. Diyarbakır Valisi İsmail Hakkı Paşa döneminde (1868-1875) ilk Rüşdiye mektebi açılmıştır. 1876 yılında Diyarbakır Vilayeti genelinde 18 adet Rüştîye mektebinin olduğu ve bu okullarda 785 öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir⁵⁰⁹. Diyarbakır Vilayet Salnamesinde belirtildiğine göre 1890 yılında

⁵⁰³ Osmanlı hâkimiyetine geçmeden önce Diyarbakır'da inşa edilmiş medreseler şunlardır: Mesudiye Medresesi, Seyfüddin Medresesi, Taciyye Medresesi, Şucaıyye Medresesi, Ziyaiyye Medresesi, İmadiye Mescidi Medresesi, Nebi Cami Medresesi, Şeyh Safa (İpariye) Medresesi, Şeyh Yusuf Medresesi, Balıklı (Göl) Mescidi Medresesi, Hacı Ahmed Camii Medresesi. Osmanlı döneminde inşa edilen medreseler ise şunlardır: Fatih Paşa Medresesi, Ali Paşa Medresesi, Hüsreviyye Medresesi, İskender Paşa Cami Medresesi, Melek Ahmet Paşa Cami Medresesi, Behrampaşa Cami Medresesi, Nasuh Paşa Cami Medresesi, Sarıöz Medresesi, Aziziye Medresesi, Köprülüzade Abdullah Paşa Daru'l Kurası, Dilaver Paşa Daru'l Kurası, Veli Kethüda Cami Medresesi, Latifiye Medresesi, Kadiriye Medresesi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nergiz Durman, "Diyarbakır'da Eğitim Yapıları", **Diyarbakır Kültür Envanteri**, Diyarbakır Valiliği Yay., s. 228.

⁵⁰⁴ İlim ve sanat adamları: Amidli İshak, Amidli İbrahim, Amid Rahibi Dada, Amidli Aetius, Amidli Mar Yeşua, Amid Mıtrani Mara, Amidli Aetius, Farkinli Marutha, Suruçlu Mor Yakub, Eğilli Rahip Musa, Eğilli Yuhenna, Tabip Mar Dimet gibi isimlerdir. Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, San Matbaası, C. 1, Ankara, 1996, s.1-2; Yıldız, **a.g.e.**, s. 43.

⁵⁰⁵ Küey, **a.g.e.**, s. 75; Yıldız, **a.g.e.**, s. 43-48.

⁵⁰⁶ Osmanlı dönemi okulları: Diyarbakır İdadisi, İdadi-i Mülkiyye Rüştîye-i Askeriye, İnâs Rüştîyesi, Dar-ül Muallimin, Sanayi Mektebi, islahhane.

⁵⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C.1-2; Yıldız, **a.g.e.**, s. 55-58.

⁵⁰⁸ Mehmet Şimşek, **Amid'den Diyarbakır'e Eğitim Tarihi**, Kent Yay., İstanbul, 2006, s.49-50.

⁵⁰⁹ Şimşek, **a.g.e.**, s. 53-54; Yıldız, **a.g.e.**, s. 139.

Mektebi-îdadi'nin inşaatına başlanmış olup, gündüz kısmı 1892 tarihinde, yatılı kısmı ise 1894 yılında eğitim vermeye başlamıştır. Bu îdadi komşu il ve ilçeler için merkez okul olarak tercih edilmiştir. Dârülmuallimin Kız Rüşdiyesi de bu okulun sahasında inşa edilmiştir⁵¹⁰. Diyarbakır îdadisi, 1913 yılında Sultani mektebine dönüştürülmüştür⁵¹¹.

1882 yılında ülke genelinde on beş ilde açılmasına karar verilen Dar'ül Muallimin-i İptidai, Diyarbakır'da da açılmıştır. 1885 tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesinde Dar'ül Muallimi İptidai'de okuyan öğrenci sayısı 6 kişi olarak verilmiştir. 1898 yılında bu sayı 19 kişiye çıkmıştır⁵¹². 1870 yılında Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Paşa tarafından şehri sur dışına çıkartma çalışmaları sırasında kimsesiz çocukları barındırmak ve onlara bazı sanatları öğretmek için bir ıslahhane inşa ettirilmiştir. 700 öğrencili bu ıslahhanede üç yıllık ilkokul düzeyinde öğrenim uygulandıktan sonra dökümcülük, boyacılık, marangozluk gibi sanatlar öğretilmiştir. Daha sonra ıslahhane, Diyarbakır Sanayi Mektebi'ne dönüştürülmüştür. II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümüne izafeten "Hamidiye Sanatlar Mekteb-i Âlisi" olarak adlandırılır. Toplam 38 öğrencisi olan bu okulun temel amacı, kimsesiz çocuklara bir meslek kazandırmaktı⁵¹³. Bu ıslahhane, Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsünün temelini oluşturmaktaydı.

Tanzimat devrine kadar yeterli oranda Anadolu'ya ulaştırılamayan eğitim hizmetleri, 1878 yılı sonrası devletin katkılarıyla götürülmeye başlanmıştır. 1879'da Maarif Merkez teşkilatında yapılan önemli değişikliklerden sonra vilayet maarif idarelerinin oluşturulması kararı alınmıştır. 1882 yılından sonra her vilayet merkezine maarif müdürü tayin edilmeye başlanmasıyla, 1892 yılında Diyarbakır Vilayetine maarif müdürü atanmıştır. Diyarbakır Vilayetinde 1898 yılında 196 ilköğretim seviyesinde okul vardı⁵¹⁴.

I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin ilanından sonra çıkan ayaklanmalar, Diyarbakır'ın hemen her açıdan gelişmesini etkilemiş ve bu hususta eğitim kurumları da olumsuz etkilenmiştir⁵¹⁵. 1923'ten sonra toplumun % 90'ı okuryazar olmadığı için

⁵¹⁰ Şimşek, **a.g.e.**, s. 66.

⁵¹¹ Yıldız, **a.g.e.**, s. 228.

⁵¹² Şimşek, **a.g.e.**, s. 69.

⁵¹³ Şimşek, **a.g.e.**, s. 71-73; Yıldız, **a.g.e.**, s. 246-248.

⁵¹⁴ Şimşek, **a.g.e.**, s. 47-48.

⁵¹⁵ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.2, s. 211; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2289; Şimşek, **a.g.e.**, s. 48.

eğitime önem verilmiş ve Mustafa Kemal Atatürk eline tebeşiri alarak “Başöğretmen” unvanı ile halka ders vermiştir. Zamanla okullaşma da artışlar olmaya başlamıştır⁵¹⁶.

3.1.1. Tek Parti Döneminde Diyarbakır’da Eğitim (1923-1946)

Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte Diyarbakır’da 4’ü (Gazi İlkokulu-1925, İsmet Paşa-1925, Cumhuriyet İlkokulu-1926, Ziya Gökalp İlkokulu-1926) il merkezinde, 14’ü de ilçelerde olmak üzere toplam 18 ilkokul yer almaktaydı. Bu okulların yetersiz olmasıyla birlikte köylerin birçoğunda ilkokul yoktu⁵¹⁷. Köylerdeki okullaşmayı artırmak için eğitim ve öğretmen konusunda bazı uygulamalara girişilmiştir⁵¹⁸. 1930’lu yıllarda ülke genelinde köy ilkokulları yaygınlaşmaya başlamıştır. İl merkezinde, ilçe ve köylerde okul ile öğrenci sayılarındaki artış, aşağıdaki tabloda detaylı olarak verilmiştir.

Tablo 37: Diyarbakır’da Tek Parti Döneminde İlkokullar⁵¹⁹

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1926-1927	26	75	1906 ⁵²⁰
1927-1928	20	49	1814
1928-1929	25	82	1960
1929-1930	24	70	2133
1930-1931	23	66	1955
1931-1932	22	67	1932
1933-1934	21	82	2159 ⁵²¹
1934-1935	22	83	2651 ⁵²²
1937-1938	23	94	3308 ⁵²³
1939-1940	26	129	4668 ⁵²⁴
1942-1943	36	163	5246 ⁵²⁵

⁵¹⁶ Akyüz, **a.g.e.**, s. 327.

⁵¹⁷ İbrahim Evirgen, **Diyarbakır Hatırası Anılar, Öyküler**, Yelkovan Yay., Ankara, s. 9; Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.2, s. 211-212; Küey, **a.g.e.**, s. 77; Cumhuriyet döneminde uzun yıllar köylere okul yapılmamıştır. Bu hususta 1936 yılında dönemin Eğitim Bakanı Saffet Arıkan TBMM’de yaptığı bir konuşmada; “40 bin köyden 35 bininde okul ve öğretmen” olmadığını belirtmiştir. Akyüz, **a.g.e.**, s. 346.

⁵¹⁸ Akyüz, **a.g.e.**, s. 328.

⁵¹⁹ Diyarbakır’da mevcut olan ilkokulların istatistiksel verileri sınıf sayılarına göre verilmiştir. BİUM, **Maarif 1923-32 İstatistikleri**, Devlet Matbaası, No: 26, İstanbul, 1933, s. 16;17;78.

⁵²⁰ DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, DİE Matbaası, Yayın No: 691, Ankara, 1973, s. 22; Rıfat Gökçen, **Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi**, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1992, s. 23.

⁵²¹ BİUM, **Maarif 1933-34 İstatistiği**, Devlet Matbaası, No: 68, İstanbul, 1935, s. XVIII; XXII; 20; BİUM, **Maarif 1933-34 Muallimler İstatistiği**, Devlet Matbaası, Neşriyat No: 58, İstanbul, 1935, s. X.

⁵²² Gökçen, **a.g.e.**, s. 23; DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. 22.

⁵²³ BİUD, **Maarif 1937-1938 İstatistiği**, Sühulet Basımevi, No: 145, İstanbul, 1939, s. XX; 54.

⁵²⁴ BİUM, **Maarif İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği**, Hüsnütabiat Basımevi, Neşriyat No: 188, İstanbul, 1942, s. XXX; BİUM, **Maarif İstatistiği 1939-1940**, Ulusal Matbaası, Neşriyat No: 187, Ankara, 1942, s. XVIII.

⁵²⁵ BİGM, **Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943**, Yayın No: 238, Ankara, 1945, s. XVI.

1944-1945	37	144	6050 ⁵²⁶
1945-1946	53	144	7053 ⁵²⁷

1930’lu yıllara gelindiğinde il genelinde 24 ilkokul mevcuttu. Şehir merkezinde ise 1934 yılında Süleyman Nazif, 1939 yılında İnönü ilkokulları açılarak okul sayısı 6’ya çıkarılmıştır. Diyarbakır’da yerleşim bölgelerinin dağınıklığı ve okulların yerleşim bölgelerine uzak olması sebebiyle ilkokulların yaygınlaşması zaman almıştır. 1945 yılında Yeni İlkokulu’nun faaliyete girmesiyle şehir merkezindeki okul sayısı 7’ye yükselmiştir⁵²⁸.

TÜİK istatistiklerine göre 1940 yılına kadar okul sayılarında ciddi bir düşüş veya artış olmamıştır. 1939-1940 döneminde ülke genelinde 9.840 olan ilkokul sayısı, 1945-1946 döneminde 14.615’e yükselmiştir⁵²⁹. Ülke genelinde 1940’lı yıllarda daha da artış göstermeye başlayan ilkokullar, Diyarbakır’da da artış göstermiştir. 1939 yılında Diyarbakır’da 26 ilkokul mevcut iken; bu sayı 1942 yılında 36’ya, 1945 yılında ise 53’e yükselmiştir. Bu artışlara rağmen Diyarbakır’daki ilkokul sayısı istenilen düzeye ulaşamamış, ülke ortalamasının çok gerisinde kalmıştır. 1945-1946 döneminde okul sayısı olarak Diyarbakır; Hakkari (10), Bitlis (15), Muş (16), Van (20), Siirt (24), Ağrı (27) Gaziantep (48), Urfa ve Maraş’tan (49) sonra sondan onuncu sırada yer almıştır. Aynı dönemde bazı şehirlerin ilkokul sayıları ise şöyledir: Ankara 239, Antalya 135, Balıkesir 255, Bursa 233, Erzurum 111, Elazığ, 101, Kars 190, Malatya 149, Mardin’de ise 58 ilkokul mevcuttu⁵³⁰. Cumhuriyet’in ilk yıllarında ülke genelinde eğitim seviyesi oldukça düşük oranlarda iken, zaman içerisinde eğitimde önemli yatırımlar yapılarak eğitim seviyesi yükseltilmeye çalışılmıştır. Özellikle köylerdeki ilkokul sayılarında ciddi bir artış yaşanmıştır.

⁵²⁶ TÜİK’e ait **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973** adlı çalışmanın 22. sayfasında “Diyarbakır’da ilkokul sayısını toplama hatasından dolayı 74 olarak vermiştir. Yaptığımız inceleme sonucu o dönemde toplam ilkokul sayısı 37’dir. BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 270, 1947, s. 11;86;87;206.

⁵²⁷ BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 280, 1947, s. 11;86;87;206.

⁵²⁸ Küey, **a.g.e.**, s. 77; Evirgen, **a.g.e.**, s. 9; Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.2, s. 211-212.

⁵²⁹ BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. II.

⁵³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. 2-35.

Cumhuriyet'in ilanının üçüncü yılında, Diyarbakır'da öğretmen sayısı 75'tir. Bu dönemde öğretmen başına 25 öğrenci düşmekteydi. 1940'larda öğretmen kadrosunun eğitimcilerle desteklenmesi ile öğretmen sayısının 129'a çıkmasına karşın, öğretmen sayısındaki artış, öğrenci sayısındaki artışın gerisinde kalmıştır. Aynı yıl Diyarbakır'da öğretmen başına 36 öğrenci düşerken, ülke genelinde öğretmen başına 39 öğrenci düşmekteydi. 1944-1945 döneminde ise Diyarbakır'da öğretmen başına 42 öğrenci düşerken, ülkedeki oran aynı kalmıştır.

1940 yılında ülke genelinde 26.349 olan öğretmen sayısı 35.684'e; 1.050.159 olan öğrenci sayısı ise 1.408.174'e yükselmiştir. Sonuç olarak son beş yılda öğrenci sayılarında %34, öğretmen sayılarında ise %35 oranında bir artış görülmüştür.

Cumhuriyet'in ilk yılları ile birlikte Diyarbakır'da ortaöğretim düzeyinde eğitim veren iki okul⁵³¹ mevcuttu. Tek parti döneminde Diyarbakır Sanat Mektebi (1927), İpek Böcekçiliği Mektebi (1930) ve Kız Sanat Mektebi'nin (1936) açılmasıyla toplam ortaöğretim sayısı 5'e yükselmiştir. 1940'lı yıllarda Diyarbakır'ın Bismil, Silvan ilçelerinde bir ortaokul, Ergani ilçesinde de bir ortaokul ile Dicle Köy Enstitüsü faaliyete girmiştir⁵³². Tek parti döneminde şehir merkezinde bulunan Diyarbakır İdadisi (Lisesi) şehrin tek lisesiydi.

Diyarbakır İdadisi I. Dünya Savaşı dönemi ile 1925-1932 yılları arasında ortaokula (birinci devre) dönüştürülmüştür. 1933 yılında tekrar lise kısmıyla birleştirilmiştir⁵³³. Aşağıdaki tabloda Diyarbakır İdadisinin ortaokul kısmının öğretim yıllarına göre öğrenci ve öğretmen sayıları verilmiştir.

Tablo 38: Tek Parti Döneminde Diyarbakır Orta Okulu⁵³⁴

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1926-1927	1	11	123
1927-1928	1	-	156
1928-1929	1	-	181
1929-1930	1	-	204
1930-1931	1	-	197

⁵³¹ 1926-1927 yılı Maarif İstatistiklerine göre Diyarbakır'da "Diyarbakır Erkek Orta Mektebi" ile "Diyarbakır Erkek Muallim Mektebi" ismi altında iki ortaöğretim okulu mevcuttu.

⁵³² Çağlayan, **a.g.t.**, s. 216.

⁵³³ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.2, s. 212.

⁵³⁴ BİUM, **Maarif 1923-32 İstatistikleri**, s. 38. Bazı istatistiklerde öğretmenler sayısı yer almamaktadır. DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. 43.

1931-1932	1	-	245
1933-1934	1	15	278 ⁵³⁵
1934-1935	1	-	383 ⁵³⁶
1937-1938	1	11	477 ⁵³⁷
1939-1940	1	16	575 ⁵³⁸
1942-1943	1	16	614 ⁵³⁹
1943-1944	1	15	518 ⁵⁴⁰
1944-1945	1	13	502
1945-1946	1	19	426 ⁵⁴¹

Diyarbakır'ın en eski lisesi olan Diyarbekir İdadisi 1892 yılında dönemin Valisi Hasan Paşa tarafından açılmıştır (Bkz. Ek-13). 1913 yılında idadi teşkilatının kaldırılması üzerine tam devreli Sultani haline getirilmiştir. I. Dünya Savaşı döneminde öğrencilerin askere alınması sebebiyle lise eğitimine ara verilmiştir. 1921- 1922 yılında lise eğitimine tekrar başlanmışsa da, Şeyh Sait İsyanından dolayı lise kısmı kaldırılarak sadece ortaokul olarak faaliyetine devam etmiştir. 1 Şubat 1932'de yeniden lise haline getirilmiştir⁵⁴². Aşağıdaki tabloda lise kısmındaki öğrencilerin istatistiki bilgileri verilmiştir.

Tablo 39: Tek Parti Döneminde Diyarbekir İdadisi

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1933-1934	1	15	90 ⁵⁴³
1934-1935	1	21	160 ⁵⁴⁴
1937-1938	1	11	289 ⁵⁴⁵
1939-1940	1	11	377 ⁵⁴⁶
1942-1943	1	18	450 ⁵⁴⁷

⁵³⁵ BİUM, **Maarif 1933-34 Muallimler İstatistiği**, s. XI; BİUM, **Maarif 1933-34 İstatistiği**, s. XXIII.

⁵³⁶ DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. 43.

⁵³⁷ BİUD, **Maarif 1937-1938 İstatistiği**, s. XXI.

⁵³⁸ BİUM, **Maarif İstatistiği 1939-1940**, s. XIX; DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. 43.

⁵³⁹ BİGM, **Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943**, s. XVII;350.

⁵⁴⁰ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1943-1944**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 247, 1947, s. 102;172.

⁵⁴¹ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 281, 1947, s. 104;179.

⁵⁴² Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı No: 10 (Tarih ve Coğrafya takımı No: 4), Şehir Matbaası, İstanbul, 1962, s. 87; Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.2, s. 213; Evirgen, **a.g.e.**, s. 30-31; Çağlayan, **a.g.t.**, s. 216; Hatip Yıldız, Veyisi Fida, "Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi", **Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır**, C.1, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd. (ed), Manas Yay., Ankara, 2019, s. 5-25.

⁵⁴³ BİUM, **Muallimler İstatistiği**, Devlet Matbaası, Neşriyat No: 58, İstanbul, 1935, s. XI.

⁵⁴⁴ DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, 1973, s. 59.

⁵⁴⁵ BİUD, **Maarif 1937-1938 İstatistiği**, s. XXI.

⁵⁴⁶ BİUM, **Maarif İstatistiği 1939-1940**, s. XIX.

⁵⁴⁷ BİGM, **Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943**, s. XVII;350.

1943-1944	1	20	426 ⁵⁴⁸
1944-1945	1	19	415 ⁵⁴⁹
1945-1946	1	21	384 ⁵⁵⁰

Diyarbakır’da eğitim-öğretim düzeyinin gelişme durumunu yansıtan göstergelerden biri de okuma yazma bilenlerin genel nüfus içerisindeki oranıdır. Cumhuriyet Dönemi’nde Diyarbakır’ın okuryazarlık oranı Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. 1927 yılı genel nüfus sayımında Türkiye genelinde okuryazarlık oranı % 10.58 iken, okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise % 89.42’ydi. Diyarbakır’da ise okuryazarlık oranı % 3.45 iken, okuma yazma bilmeyenlerin oranı % 96.55 idi. 1935 yılı genel nüfus sayımında Türkiye genelinde erkeklerde okuryazarlık oranı % 19 iken, Diyarbakır’da bu oran % 8 idi. Aynı yıl Türkiye genelinde kadınlarda okuryazarlık oranı % 10 iken, Diyarbakır’da % 3’ün altındaydı. Okullaşma oranlarının artmasına bağlı olarak 1945 yılında Diyarbakır’da okuryazarlık oranı % 14.60 seviyelerine çıkmasına rağmen, % 30.2 olan Türkiye ortalamasının epey altında kalmıştır⁵⁵¹.

Tarih boyunca bölgenin ilim ve kültür merkezi konumunda olan Diyarbakır, Cumhuriyet döneminde de ilerlemeler kaydetmiştir. Nüfus artışına bağlı olarak eğitimin ilerlemesi için okullara ve öğretmenlere sonraki yıllarda da ihtiyaç duyulmuştur.

3.1.2. Çok Partili Dönemde Diyarbakır’da Eğitim (1946 - 1960)

3.1.2.1. İlkokul

İlkokul kurumları, erkek ve kız çocukların milli gayeler çerçevesinde zihinsel, ahlaksal ve bedensel gelişimlerine uygun olarak hizmet eden temel eğitim ve öğretim kurumlarıdır. Zorunlu ilkokul çağı altı yaşın bittiği yılın eylül ayında başlamaktaydı⁵⁵². 1945-1946 yılı eğitim-öğretim döneminde Türkiye genelinde 14.615 ilkokul, 38.249 ilkokul öğretmeni, 1.522.384 öğrencisi mevcuttu⁵⁵³. Aynı dönem Diyarbakır’da ise 53

⁵⁴⁸ BİGM, *Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1943-1944*, Pulhan Matbaası, Yayın No: 247, 1947, s. 102;172.

⁵⁴⁹ DİE, *Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973*, s. 59.

⁵⁵⁰ BİGM, *Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1945-1946*, s. 104; 179.

⁵⁵¹ BİUM, *Nüfus Sayımları 1927-1950*, Ankara Basımevi No:8, Ankara, 1953, s. 10-11; Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi*, C.2, s. 211; Çağlayan, *a.g.t.*, s. 218-219.

⁵⁵² BDİE, *Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966*, DİE Matbaası, Yayın No: 517, Ankara, 1967, s. 9.

⁵⁵³ BİGM, *Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1945-1946*, s. II.

ilkokul, 114 ilkokul öğretmeni ve 7.053 öğrencisi vardı (Bkz. Tablo-37). Diyarbakır öğretmen ve öğrenci sayısı ile ülke geneli ortalamasının altında kalmıştır. Ülke genelinde öğretmen başına 40 öğrenci düşerken, Diyarbakır'da öğretmen başına 49 öğrenci düşmekteydi.

Diyarbakır için hazırlanan 10 yıllık ilköğretim çalışma planı, iki aylık bir çalışma süreci sonunda, İl Valisi Osman Nuri Tekeli tarafından açıklanmıştır. İl Milli Eğitim çalışanlarının büyük bir gayretle çalışıp hazırladıkları plana göre; 10 yıl içerisinde il ve ilçe merkezlerinde 17, köylerde ise 703 okul binası yapılması planlanmıştır. Yine bu süre zarfında il ve ilçe merkezlerindeki okullara 89 öğretmen, 12 başöğretmen; köy okullarına ise 463 enstitü mezunu öğretmen, 302 eğitimci ve 13 başöğretmen ile il genelinde 32 gezici başöğretmen ihtiyacının sağlanması hususunda, Diyarbakır'ın coğrafi ekonomik ve sosyal yönlerine ait özellikleri gösteren bir yazı ile birlikte Milli Eğitim Bakanlığına sunulduğu belirtilmiştir⁵⁵⁴. Bu taleplerin Milli Eğitim Bakanlığına bildirilmesi sonrası Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, 21 Mart 1946 tarihinde Diyarbakır'a gelerek ilkokulları ve Dicle Köy Enstitüsünü ziyaret etmiştir. Ziyaretinde kendisine CHP Genel Müfettişi Avni Doğan, Korgeneral Yümnü Üresin, ortaöğretim Müdürü Hayri Ardic, ilköğretim Müdürü Hakkı Tonguç, Erkek Teknik Öğretim Müdürü Fuat Unver ve Özel Kalem Müdürü Hakkı Uludağ eşlik etmiştir. Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, İnönü İlkokulu ve Yeni İlkokullarını gezmiş ve sınıflara girerek öğrenciler ile bilgi alışverişinde bulunmuştur. Daha sonra Yeni İlkokulunda toplanan Diyarbakır'daki öğretmenler ile bir araya gelmiştir. Yaptığı görüşmede, ilköğretim davası için alınmış ve alınacak tedbirler üzerinde durmuştur. Ayrıca öğretmenlere düşen görevleri anlatarak direktifler vermiştir⁵⁵⁵.

Diyarbakır merkez ilçede okuma ve yazma yaşına gelmiş çocukların sayısını karşılayacak sayıda ilkokul olmadığından okullarda sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bazı okullarda yarım gün eğitim yapılması ve öğrenci mevcudunun kalabalık olması hususunu dikkate alan valilik, iki büyük ilkokul binası yaptırmaya karar vermiştir. Bu okullardan birinin Sümer Sineması yanında, diğerinin Süleyman Nazif İlkokulu yakınında inşa edilmesi için bütçe

⁵⁵⁴ **Diyarbakır**, 23 Şubat 1946, S. 2616, s. 1.

⁵⁵⁵ **Diyarbakır**, 25 Mart 1946, S. 2630, s. 1.

ayrılmış ve okul binaları ihalesi yapılmıştır. Diyarbakır'daki okuma yaşına gelen öğrencilerin bu iki yeni ilkokul binasının tamamlanmasıyla, kalabalık olan okullarda kısmi rahatlama sağlayacağı planlanmıştır⁵⁵⁶.

Köy okullarının daha verimli olabilmesi için 1949 yılında eldeki mevcut imkânlar neticesinde okullarda eksik olan ihtiyaçların giderilmesi ve köy çocukları için defter, kalem ve ders malzemelerinin ucuz maliyetle okullara götürülmesi için pratik bir iş programı uygulanması planlanmıştır. Ayrıca köylerdeki ilkokulların tümü beş sınıflı olmadığından, öğrenciler iki ve üçüncü sınıfı köylerinde okuduktan sonra en yakın köyde bulunan dört ve beşinci sınıflara gidebilmek için zor durumda kalmaktaydılar. Bu sebeple bazı köylerde aileler kendi aralarında bu sorunu gidermek için civar köy okullarında okuyan çocuğu olsun veya olmasın, kullandıkları bir aracı birer hafta süreyle çocukların servis hizmetlerinde kullanmışlardır. Bu öğrenciler kış mevsiminde emniyet içinde okula gidip gelme imkânı bulmuş ve bu teşebbüsün bütün yurda yayılması için gerekli görülen çalışmalar başlatılmıştır⁵⁵⁷. Günümüzde de devlet desteği ile taşınalı eğitim yapılmaktadır.

3 Ocak 1952 tarihinde Ali Paşa İlkokulunun açılışı bir törenle yapılmıştır. Törene; İl Valisi Emin Nihat Sözeri, vali yardımcısı Fevzi Gökallar, Belediye Başkanı Nuri Onur, vilayet erkânı, öğretmenler ve halktan birçok kişi katılmıştır. Törende konuşan Vali Emin Nihat Sözeri, ilköğretimin önemi üzerinde durduktan sonra, “Mustafa Kemal Atatürk’ün buyurdıkları gibi dünyada en hakiki mürşit ilimdir, sözüne binaen eğitime verilecek hizmetin mükâfatı gelecek nesiller için büyüktür. Her çocuk millete ve memlekete hayırlı birer uzuv olarak yetiştirileceklerdir” sözleriyle okullaşmanın önemini ve gelecek nesillerin daha iyi yetiştirilme olanağı bulacağını ifade etmiştir⁵⁵⁸. Bir sonraki yıl valilik görevini devralan Servet Sürenkök’te, Diyarbakır’ın eğitim konusunda kalkınması için milli eğitim ve halk eğitimi konuları üzerinde önemle durmuştur. Vilayetin muhtelif kaza ve merkeze bağlı bucak köylerinde 73 ilkokul binasının tamamlandığını ve önemli bir kısmının eğitime başladığını belirtmiştir⁵⁵⁹. Ayrıca Diyarbakır Valiliği tarafından il

⁵⁵⁶ **Diyarbakır**, 24 Ocak 1947, S. 2757, s. 1.

⁵⁵⁷ **Diyarbakır**, 7 Aralık 1949, S. 3196, s. 1.

⁵⁵⁸ **Diyarbakır**, 4 Ocak 1952, S. 3579, s. 1; **Diyarbakır**, 7 Ocak 1952, S. 3582, s. 1.

⁵⁵⁹ **Diyarbakır**, 6 Şubat 1953, S. 3910, s. 1.

genelinde yer alan 20 köy ilkokulunun yeniden inşası ve diğer bir kısmının da onarımı ihale edilmiştir⁵⁶⁰. Aşağıdaki tabloda 1946-1960 yılları arası Diyarbakır'daki ilkokulların eğitim-öğretim dönemleri ile okul, öğretmen ve öğrenci sayıları detaylı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 40: Diyarbakır'da Çok Partili Dönemde İlkokullar⁵⁶¹

Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1946-1947	114	112	42	154	6291	2187	8478 ⁵⁶²
1947-1948	122	105	39	144	6656	2180	8836 ⁵⁶³
1948-1949	111	113	39	152	6254	2058	8312 ⁵⁶⁴
1949-1950	124	133	49	182	7068	2316	9384 ⁵⁶⁵
1950-1951	136	145	55	200	7243	2616	9859 ⁵⁶⁶
1951-1952	144	190	53	243	7572	2782	10354 ⁵⁶⁷
1952-1953	179	242	68	310	8694	3418	12112 ⁵⁶⁸
1953-1954	186	249	80	329	9772	3993	13765
1954-1955	190	254	103	357	10644	4471	15115
1955-1956	183	323	90	413	10775	4679	15454
1956-1957	183	304	95	399	11265	5245	16510
1957-1958	142	274	98	372	10462	4552	15014
1958-1959	149	308	104	412	11193	4634	15827
1959-1960	144	498	118	616	11502	4682	16184

1946-1960 yılları arasındaki eğitim-öğretim dönemlerinde Diyarbakır'da mevcut ilkokul, öğretmen ve öğrenci sayılarının gösterildiği tablo incelendiğinde, ildeki okul sayısı 1948-1949, 1955-1956, 1957-1958, 1959-1960 dönemlerinde azalırken sonraki yıllarda

⁵⁶⁰ **Diyarbakır**, 3 Temmuz 1953, S. 4034, s. 1.

⁵⁶¹ Diyarbakır'da mevcut olan ilkokulların istatistiki verileri sınıf sayıları ile öğretmenli okul sayıları birlikte verilmiştir. BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1953-1960**, Yayın No: 431, s. 25; 108; 204-205.

⁵⁶² BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 305, İstanbul, 1949, s. 10-11; 40; 84-87; 156-157; 210.

⁵⁶³ BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1947-1948**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 306, İstanbul, 1949, s. 62-67; 238.

⁵⁶⁴ BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1948-1949**, Yeni Matbaası, Yayın No: 325, Ankara, 1950, s. 62-67; 244.

⁵⁶⁵ BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, Yeni Matbaası, Yayın No: 334, Ankara, 1952, s. 64-69; 254.

⁵⁶⁶ BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1950-1951**, Yayın No: 346, Ankara, s. 28-29; 150-152; 322-323.

⁵⁶⁷ BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1951-1952**, Yayın No: 355, Ankara, s. 28-29; 150-152; 322-323.

⁵⁶⁸ BİUM, **Maarif İstatistikleri İlk Öğretim 1952-1953**, Akın Matbaacılık, Yayın No: 361, Ankara, s. 28-30; 154-158; 328-329.

yükselmiştir. Fakat 1955-1960 yılları arasındaki dönemlerde köylerdeki ilkokul sayılarında düşüş olmuştur. Okul sayılarındaki bu düşüş özellikle 1957 yılında öğrenci sayısındaki azalma⁵⁶⁹ ile birlikte köyden şehre göç ve bazı ailelerin çocuklarını okula göndermek istememeleri, maddi imkânsızlıklar⁵⁷⁰, tadilat ve öğretmen eksikliği sebebiyle kapalı kalan okullar⁵⁷¹, tayinleri çıkan öğretmenlerin yetersizliğinden dolayı öğretmenli okul sayılarının gittikçe azalmasıdır⁵⁷². 1946-1947 döneminde 58 olan öğretmenli ilkokul sayısı, 1947-1948 döneminde 63'e çıkmıştır. Bu dönemden itibaren bu okul sayılarında düşüş olurken; öğretmenli okul sayılarında artış olmuştur. 1959-1960 dönemine gelindiğinde Diyarbakır'da 136 ilkokul öğretmenli, 8 ilkokul da öğretmenli olmak üzere toplam 144 ilkokul mevcuttu⁵⁷³.

Diyarbakır'da Cumhuriyet öncesinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında ilkokullar şehir merkezinde yer almaktaydı. 1930'larda başlayan köy ilkokulları yaygınlaşma süreci ile birlikte ilde ilkokul sayısı 1954-1955'te en fazla iken, öğretmen başına 42 öğrenci düşmüştür. Türkiye ortalamasının hep altında kalan Diyarbakır'da, öğretmen öğrenci oranı ancak 1970'lerde Türkiye genelindeki düzeye erişebilmiştir⁵⁷⁴. Diyarbakır'da bulunan öğretmen sayısı incelendiğinde kadın öğretmenlerin erkek öğretmenlerden hep az olduğu görülmektedir. Erkek öğretmen sayısı en az 1947-1948, en fazla 1959-1960 eğitim-öğretim döneminde 1960 yılında 616 öğretmenin görevli olduğu köy ilkokullarıyla birlikte okul sayısı 144'e düşerken, öğretmen başına 26 öğrenci düşmüştür.

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır'da ilkokulda eğitime devam eden öğrenci miktarı incelendiğinde; erkek öğrenci sayısı, kız öğrenci sayısından hep fazla olmuştur. 1946-1960 dönemleri içerisinde, erkek ile kız öğrenci sayısı 1948-1949 ile 1957-1958 dönemlerindeki düşüşleri dışında, genelde yükselişte olmuştur. Verilerde dikkat çekici noktalardan biri ildeki erkek öğrenci sayısının düştüğü dönemler ile kız öğrenci sayısındaki düşüşlerin aynı döneme denk gelmesidir. Fakat bu düşüş oranları çok büyük

⁵⁶⁹ 1957-1958 eğitim öğretim döneminde 1.496 öğrenci mevcudu düşmüştür.

⁵⁷⁰ Bu bilgi 05.03.2021 tarihinde Abdulaziz Babatlı ve Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir.

⁵⁷¹ BİGM, **Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943**, s. 11; BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, s. 10-11.

⁵⁷² DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. VIII.

⁵⁷³ BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, s. 10-11; 40; BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1953-1960**, s. 25.

⁵⁷⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2290.

miktarda değildir. Erkek öğrenci ile kız öğrenci sayısındaki en büyük artış 1952-1953 eğitim-öğretim döneminde olmuştur. Bu dönemde il genelinde 35 ilkokul bir önceki döneme göre artış göstermiştir. Erkek öğrenci sayısı 1948-1949 döneminde de 6.254 kişi ile en az, 1959-1960 döneminde 11.502 kişiyle en fazladır. Kız öğrencilerde ise 1948-1949 döneminde de 2.058 kişi ile en az, 1956-1957 döneminde 5.245 kişiyle en fazladır. İncelenen dönem içerisinde kız öğrenci sayısı, erkek öğrenci sayısının yarısından daha azdır. Cinsiyete bağlı eğitimdeki eşitsizlik, kırsal yörelerde kent merkezlerine oranla daha fazladır. Özellikle kırsal alanlarda yaşayan aileler kız çocuklarını okutma konusunda geri kalmışken, daha çok erkek çocuklarını okutma konusunda ön plana çıkmışlardır. Çünkü kız çocukları daha çok anneye ve ev işlerine yardımcı olma rollerini üstlendikleri için eğitimden geri kalmışlardır. Bu nedenle ülke genelinde kız çocukların eğitim oranı düşük kalmıştır.

1950 yılı itibariyle Diyarbakır il merkezinde 7 tane ilkokul mevcut iken, 1952 yılında Ali Paşa, 1957 yılında Mehmetçik⁵⁷⁵ ve 1960 yılında Şehit Namık Tümer ilkokulları ile birlikte okul sayı 10'a yükselmiştir⁵⁷⁶. Diyarbakır'da göreve başladığı günden beri eğitim ve öğretim alanına büyük önem veren İl Valisi Niyazi Akı: Hava Üs Komutanlığının yardımı ile bir ilkokulun temelini atılacağını, il merkezinde 200 bin liralık modern bir ilkokulun ihalesinin bu yıl içinde yapılacağını, 35 köy ilkokulunun daha ihalesinin yapıldığını, önceki yıllarda inşaatı yarım kalmış köy ilkokullarının faaliyete gireceğini, Kulp ilçesindeki ilkokulun onarılması için 100 bin liranın temin edildiğini ve 1960 yılının Diyarbakır için "Kültür Yılı" olacağını belirtmiştir⁵⁷⁷.

Yapılan ihale sonrası 5 Aralık 1960 tarihinde 27 Mayıs İlkokulunun temel atma töreni Diyarbakır valiliği tarafından yapılmıştır. Törende konuşan Diyarbakır Valisi Niyazi Akı, "27 Mayıs İnkılabına" izafeten okula 27 Mayıs İlkokulu adının verildiğini ve okulun 300 bin liraya modern bir şekilde yapılacağını belirtmiştir. Kurumun 1961-1962 eğitim-öğretim yılına hazır hale getirilmesi planlanmıştır⁵⁷⁸. Bu okulun inşası için halk tarafından

⁵⁷⁵ Diyarbakır Yenişehir'de modern bir tarzda inşa edilen Mehmetçik İlkokulu 17 Eylül 1957 tarihinde açılmıştır. **Şark Postası**, 18 Eylül 1957, S. 1176, s. 1.

⁵⁷⁶ Küey, **a.g.e.**, s. 77; **Sesleniş**, 18 Ağustos 1960, S. 774, s. 1.

⁵⁷⁷ **Sesleniş**, 18 Ağustos 1960, S. 774, s. 1; **Sesleniş**, 1 Eylül 1960, S. 785, s. 1; Havacılar mahallesinde inşa edilecek okulun temeli 26 Ağustos 1960 tarihinde atılmıştır. **Sesleniş**, 26 Ağustos 1960, S. 781, s. 1.

⁵⁷⁸ **Dicle**, 6 Kasım 1960, S. 2281, s. 1; **Sesleniş**, 29 Kasım 1960, S. 861, s. 1; **Sesleniş**, 6 Aralık 1960, S. 867, s. 1.

yapılan yardım 200 bin lirayı bulmuştur. Bu hususta İl Valisi Niyazi Akı: “Diyarbakırlıların asil yardımlarına şükranlarımı arz ederim, İlk ve Ortaokul Yaptırma Derneğinin büyük yardımlarını ve bu dernekte ilgi ve hassasiyetlerini gördüğüm isimsiz arkadaşlar vardır” ifadeleri ile memnuniyetini dile getirmiştir.⁵⁷⁹

1959-1960 yılı eğitim-öğretim dönemine gelindiğinde Türkiye genelinde 21.429 ilkokul, 2.400.000 civarında öğrenci, 51.305 ilkokul öğretmeni⁵⁸⁰ var iken, aynı dönem Diyarbakır’da ise 144 ilkokul, 16.184 öğrenci ve 616 ilkokul öğretmeni mevcuttu (Bkz. Tablo-37). Diyarbakır’da öğrenci sayısı, ülke geneli ortalamasının altında kalmıştır. Ülke genelinde öğretmen başına 47 öğrenci düşerken, Diyarbakır’da öğretmen başına 26 öğrenci düşmüştür. 15 yıllık süre zarfında (1945-1960) ülke geneli okullaşma oranı % 46 civarında artış gösterirken, söz konusu dönemde Diyarbakır’da okullaşma oranı % 58’lik bir artışla Türkiye geneli ortalamasının üzerine çıkmıştır. Buna rağmen Diyarbakır’da ilkokul sayısı istenilen düzeye gelmemiştir.

1945 yılından 1960 yılına kadar geçen süre zarfında illerin okullaşma sıralamasında da büyük bir değişiklik olmamıştır. Diyarbakır (144); Hakkâri (37), Bitlis (102), Muş (106), Van (128), Siirt (129), Ağrı (135), Bingöl’den (142) sonra iki basamak daha gerileyerek sondan sekizinci sıraya düşmüştür. 1945 yılında Diyarbakır, Gaziantep, Urfa ve Maraş’ta bulunan ilkokulların sayısı birbirine yakın iken; 1960 yılında Diyarbakır özellikle Urfa ve Maraş’ın çok gerisinde kalmıştır. Ülkedeki diğer illerde de 10 yıllık süre zarfında ilkokul sayılarında %150 ile %400 civarında bir artış olmuştur. 1960 yılında Gaziantep’te 166, Urfa’da 212, Maraş’ta 354 ilkokul mevcuttu. Bunların dışında bazı illerin ilkokul sayıları şöyledir: Ankara 755, Antalya 395, Balıkesir 560, Bursa 523, Erzurum 416, Elazığ 249, Kars 481, Malatya 293, Mardin 168 ilkokul vardı⁵⁸¹.

Ülke geneli CHP ve DP iktidarları döneminde ilkokul düzeyinde okullaşma oranlarını değerlendirdiğimizde: CHP’nin 1940-1950 yılları arasındaki okullaşma oranı % 72,6 iken; DP’nin 1950-1960 yılları arasındaki okullaşma oranı ise % 26,1 idi. DP döneminde okullaşma oranının çok düşük kaldığı görülmektedir. 1950 yılında Türkiye’de okuryazar oranı % 32,51 iken; Diyarbakır’da bu oran % 14,4’tü. 1960 yılına gelindiğinde ülkede

⁵⁷⁹ Sesleniş, 7 Aralık 1960, S. 868, s. 1; Diyarbakır, 7 Aralık 1960, S. 1313, s. 1.

⁵⁸⁰ BDİE, Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1953-1960, s. 3; 88; 183.

⁵⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. BDİE, Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1953-1960, s. 5-71.

okuryazar oranı % 39,5'e yükselirken; Diyarbakır'da bu oran ise % 19,8'e yükselmiştir. Anılan dönemlerde Diyarbakır, Türkiye ortalamasının çok altında kalmıştır.

3.1.2.2. Ortaöğretim

3.1.2.2.1. Klâsik Ortaöğretim Kurumları

Ortaöğretim kurumları, ilkokulu bitiren öğrencileri daha ileri bir kültür seviyesine ulaştırmak, ülkemiz için kalifiye eleman yetiştirmek ve ilkokul ile yüksekokul arasındaki kademeyi teşkil eden eğitim kurumlarıdır.

1945-1946 yılı eğitim-öğretim döneminde Türkiye genelinde toplam 14.615 ortaöğretim okulu⁵⁸², 1.522.384 öğrenci, 38.249 ortaöğretim öğretmeni mevcuttu⁵⁸³. Aynı dönemde Diyarbakır'da ise 4 tane ortaöğretim okulu⁵⁸⁴, 87 ortaöğretim öğretmeni ve 1.737 öğrenci vardı. Diyarbakır öğretmen ve öğrenci sayısı ile ülke geneli ortalamasının altında kalmıştır.

3.1.2.2.1.1. Ortaokullar

İlkokul sonrası eğitim-öğretimin devamı olan ortaokullar, liselere bağlı veya müstakil olarak üç yıllık eğitim veren kurumlardır. 1953-1954 yılında muhtelif gayeli ortaokullar açılmış ve bunlar 1959-1960 döneminden sonra müfredat değişikliği ile Erkek Sanat Ortaokulu haline getirilmiştir. Ülke genelinde bağlı ve bağımsız ortaokullar mevcuttu. Şehir liseleri I. Devre (Orta) ve II. Devre (Lise) olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Bağımlı ortaokulların eğitim ve öğretimi bu liselerin çatısı altında verilirdi.

1945-1946 yılı eğitim-öğretim döneminde Türkiye genelinde bağlı-bağımsız toplam 252 ortaokul, 3.931 (2.145 erkek-1.786 kadın) ortaokul öğretmeni, 65.608 (46.074 erkek-19.534 kız) öğrenci mevcuttu⁵⁸⁵. Aynı dönem Diyarbakır Lisesine bağlı ortaokulda ise 19

⁵⁸² Ortaöğretim okulları: Ortaokul, Lise, Öğretmen ve Sanat Okulları, Ticaret-Ziraat ve Sağlık Okulları, Teknik Meslek ve Yüksek Okullar. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. III, IV.

⁵⁸³ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. II.

⁵⁸⁴ 1945 yılında Diyarbakır'da mevcut olan ortaöğretim kurumları şunlardır: Diyarbakır Lisesi, Dicle Köy Enstitüsü, Diyarbakır Kız Enstitüsü ve Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo: 38-39-47.

⁵⁸⁵ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. III; IV; BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 282, İstanbul, 1947, s. III; VI.

öğretmen ve 426 öğrenci vardı (Bkz. Tablo-38). Diyarbakır öğretmen ve öğrenci sayısı ile ülke geneli ortalamasının altında kalmıştır. Ülke genelinde öğretmen başına 17 öğrenci düşerken, Diyarbakır’da öğretmen başına 22 öğrenci düşmekteydi.

Aşağıdaki tabloda Diyarbakır Lisesinin I. Devre kısmının yıllara göre istatistiksel bilgileri detaylı olarak verilmiştir.

Tablo 41: Çok Parti Döneminde Diyarbakır Lisesi (Orta-I. Devre) ⁵⁸⁶

Öğretim Yılı	Şube Sayısı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1946-1947	10	8	8	16	290	89	379 ⁵⁸⁷
1947-1948	6	6	9	15	328	79	407 ⁵⁸⁸
1948-1949	7	8	7	15	368	89	457 ⁵⁸⁹
1949-1950	-	7	8	15	369	89	458 ⁵⁹⁰
1950-1951	11	8	8	16	402	82	484 ⁵⁹¹
1951-1952	12	12	11	23	436	113	549 ⁵⁹²
1952-1953	12	11	11	22	513	119	632 ⁵⁹³
1953-1954	6	15	8	23	515	131	646
1954-1955	5	11	10	21	475	127	602
1955-1956	6	5	9	14	548	157	705
1956-1957	7	15	14	29	563	196	759
1957-1958	8	20	9	29	610	219	829
1958-1959	-	20	17	37	317	157	474
1959-1960	3	4	4	8	478	94	572

1946-1960 yılları arasında eğitim-öğretim dönemlerinde Diyarbakır’da liseye bağlı ortaokulda; şube, öğretmen ve öğrenci sayılarının gösterildiği tablo incelendiğinde, okuldaki şube sayısı 1947-1948, 1954-1955 ile 1959-1960 yıllarında azalırken sonraki

⁵⁸⁶ BDİEB, Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960, Yayın No: 437, 1963, s. 208-209.

⁵⁸⁷ BİGM, Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1946-1947, Pulhan Matbaası, Yayın No: 296, İstanbul, 1948, s. 110-111; 176

⁵⁸⁸ BİGM, Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1947-1948, Pulhan Matbaası, Yayın No: 307, İstanbul, 1949, s. 124-125; 200.

⁵⁸⁹ BİGM, Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1948-1949, Yeni Matbaa, Yayın No: 326, Ankara, 1950, s. 150-151; 225.

⁵⁹⁰ BİGM, Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1949-1950, Yeni Matbaa, Yayın No: 335, Ankara, 1952, s. 259; 188-189.

⁵⁹¹ BİUM, Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1950-1951, Yayın No: 347, Ankara, 1951, s. 100-101; 225.

⁵⁹² BİUM, Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1951-1952, Yayın No: 356, Ankara, s. 110; 241.

⁵⁹³ BİUM, Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1952-1953, Yayın No: 367, Ankara, 1957, s. 124; 270.

yıllarda yükselmiştir. 1949-1950, 1958-1959 dönemlerinde şube sayısı verilere yansımamıştır. Fakat 1959-1960 döneminde şube sayısı 3'e düşmüştür⁵⁹⁴.

Diyarbakır'a gelen Maarif Vekili Celal Yardımcı'nın, "Diyarbakır'ın maarif işlerini çok yakından tetkik ve gerçek ihtiyaçları tespit ederek alakalılarına gerekli direktifleri" vermesi üzerine, Diyarbakır'da Ali Emiri adında bir ortaokul açılması kararı verilmiştir⁵⁹⁵. Ali Emiri Ortaokul binası için yer bulunamadığından dolayı 1959 yılında Cumhuriyet İlkokulu binasında öğleden sonra ilk eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır⁵⁹⁶. Bir yıl sonra Ziya Gökalp Lisesi⁵⁹⁷ (Diyarbakır Lisesi) ek binasında çift öğretim (Sabahçı-Öğlenci) ile Ali Emiri Ortaokulu öğrencileri eğitim almıştır. Daha sonra eski Milli Eğitim Müdürlüğü'nün bulunduğu yerde de bir süre kaldıktan sonra ve Diyarbakır Eğitim Enstitüsünün burada açılmasıyla 1960 yılında temeli atılan 27 Mayıs İlkokulu, 1961-1962 öğretim yılında Ali Emiri Ortaokulu binası olarak eğitime başlamıştır⁵⁹⁸. 1959-1960 döneminde bu ortaokulda 15'i kadın olmak üzere toplam 45 öğretmen, 229'u da kız öğrenci olmak üzere toplamda 816 öğrenci mevcuttu⁵⁹⁹. Fizik ve kimya derslerinin öğretmenlerinin hiç biri asli olmayıp subaylarla idare edilmiştir. Bütçesi ve mali kaynakları çok zayıf olan okulun bayrak, mühür gibi en küçük zaruri ihtiyaçları dahi velilerin kayıt sırasında yapmış oldukları yardımlarla sağlanmaktaydı⁶⁰⁰.

Yukarıdaki tabloda ortaokuldaki görevli öğretmen sayısı incelendiğinde, 1946-1947 döneminde erkek ve kadın öğretmen sayısı eşit olmakla birlikte, belli dönemlerde (1947-1948, 1949-1950, 1955-1956) kadın öğretmenlerin erkek öğretmenlerden fazla olduğu da görülmektedir. Erkek ve kadın öğretmen sayısı en az 1959-1960, en fazla 1958-1959

⁵⁹⁴ 1959 yılında Cumhuriyet İlkokulunda törenle açılan Ali Emiri Ortaokulunun aynı yıl faaliyete girmesiyle Diyarbakır Lisesinde şube sayısı 3'e düşmüştür. **Sesleniş**, 18 Şubat 1959, S.324, s. 1.

⁵⁹⁵ **Demokrat Kale**, 17 Şubat 1959, S. 927, s.1; **Gayret**, 18 Şubat 1959, S. 581, s. 1.

⁵⁹⁶ Orta Öğretim Umum Müdürlüğü, ortaokulun bitimine kadar liselerdeki izdihamın önlenmesi için Cumhuriyet İlkokulunda sabah ve öğle eğitim-öğretimin yapılmasına karar vermiştir. **Gayret**, 18 Şubat 1959, S. 582, s. 1; **Dicle**, 18 Şubat 1959, S. 1732, s. 1.

⁵⁹⁷ Diyarbakır İdadisi (Diyarbakır Lisesi) 1951-1952 döneminde 'Diyarbakır Ziya Gökalp' adını almıştır. Birçok kaynakta okulun açılış tarihi 1952, 1953 olarak geçmekte ise de 1951-1952 eğitim-öğretim dönemi TÜİK verilerinde Diyarbakır Ziya Gökalp Lisesi adını aldığını görmekteyiz. BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1951-1952**, s. 110. Ziya Gökalp Okulu 1. Sınıf öğrencileri 1958-59 ders yılında müstakil ortaokula nakledilmişlerdir. BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960**, s. 208.

⁵⁹⁸ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 89-90; Evirgen, **a.g.e.**, s. 22; **Sesleniş**, 15 Aralık 1959, s. 1.

⁵⁹⁹ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960**, s. 62-65.

⁶⁰⁰ **Sesleniş**, 16 Aralık 1959, s. 1.

eğitim-öğretim dönemindedir. İlkokulların aksine ortaokullardaki erkek-kadın öğretmen sayıları genelde birbirine yakın olmuştur. 1946 yılında 16 öğretmenin görevli olduğu ortaokulda, öğretmen başına 24 öğrenci düşmekteyken; 1957 yılında öğretmen başına 29 öğrenci düşmüştür. En fazla öğretmene ihtiyaç ise 1955-1956 (öğretmen başına 50 öğrenci) ile 1959-1960 (öğretmen başına 71 öğrenci) dönemlerinde olmuştur.

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır'da ortaokul eğitimine devam eden öğrenci miktarına baktığımızda, erkek öğrenci sayısı kız öğrenci sayısından hep fazla olmuştur. İncelenen dönem içerisinde kız öğrenci sayısı erkek öğrenci sayısının yarısından daha azdır. Erkek öğrenci sayısı 1954-1955 eğitim-öğretim dönemine kadar sürekli artarken, kız öğrenci sayısında ise ilk beş dönemde (1946-1951) çok ciddi bir artış veya azalış olmamıştır. Erkek öğrenci ile kız öğrenci arasındaki en büyük artış 1952-1953 eğitim-öğretim döneminde olmuştur. 1957-1958 döneminde erkek öğrenci (610) ile kız öğrenci sayısı (219) en fazladır. Erkek öğrenci 1946-1947 döneminde 290 kişi, kız öğrenciler ise 1947-1948 döneminde 79 kişiyle en azdır. 1955 yılından sonra tekrar düzenli artış gösteren öğrenci sayısı, 1958-1959 dönemlerinde Ali Emiri Ortaokulunun açılmasıyla yarı yarıya düşmüş ise de şehir merkezinde mevcut olan iki ortaokuldaki öğrenci sayısında (1.388) ciddi bir artış olmuştur. Ortaokulun 10 yıllık süre zarfındaki öğrencilerin okullaşması konusunda; erkek öğrencilerde % 110, kız öğrencilerde % 177 oranında çok ciddi bir artış olmuştur.

3.1.2.2.1.2. Diyarbakır İlçe Ortaokulları

Diyarbakır merkezde yer alan ortaokulda okuyan öğrenci yoğunluğu, öğrenci pansiyonlarının yetersizliği, ilçe ve köylerde ulaşım sorunlarından dolayı Diyarbakır ilçelerinde ortaokul ihtiyacı önem teşkil etmekteydi. Var olan ortaokul ihtiyacının karşılanması için Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun yürüttüğü çalışmalar kapsamında ülke genelinde 42 ilçede ortaokul açılacağını belirtmiş ve Diyarbakır'ın Silvan ilçesi de bu ilçeler arasında yer almıştır. Ayrıca ortaöğretimin daha çok geliştirilmesi ve kuvvetlendirilmesi için düzenli bir program, sınav ve kitap meseleleri üzerinde bakanlığın çalışma içerisinde olduğu belirtilmiştir⁶⁰¹.

⁶⁰¹ **Diyarbakır**, 21 Temmuz 1948, S. 2987, s. 1.

1948 yılında Silvan Ortaokulu, 1949'da Bismil ve Ergani Ortaokulu, 1952'de Lice Ortaokulu⁶⁰², 1953'te Çermik Ortaokulları açılmıştır⁶⁰³. 1946-1960 yılları arası Diyarbakır'da 1'i il merkezinde olmak üzere toplam 6 ortaokul mevcuttu. Aşağıdaki tabloda Diyarbakır'ın 1948-1960 yılları arasındaki ilçe ortaokullarının öğretmen sayıları ile öğrenci sayıları detaylı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 42: Çok Partili Dönemde Diyarbakır İlçe Ortaokulları⁶⁰⁴

Öğretim Yılı	Okul Adı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1948-1949 ⁶⁰⁵	Silvan	3	2	5	22	3	25
1949-1950 ⁶⁰⁶	Bismil	2	-	2	15	1	16
	Ergani	3	1	4	36	8	44
	Silvan	4	1	5	42	6	48
1950-1951 ⁶⁰⁷	Bismil	3	1	4	30	1	31
	Ergani	2	4	6	65	7	72
	Silvan	2	1	3	47	2	49
1951-1952 ⁶⁰⁸	Bismil	5	-	5	40	4	44
	Ergani	4	1	5	84	6	90
	Silvan	3	2	5	37	3	40
1952-1953 ⁶⁰⁹	Bismil	3	-	3	31	4	35
	Ergani	4	2	6	65	7	72
	Lice	3	-	3	26	3	29
	Silvan	3	2	5	34	3	37
1953-1954	Bismil	4	2	6	47	2	49
	Çermik	3	2	5	40	4	44
	Ergani	4	1	5	77	12	89
	Lice	4	-	4	40	4	44
	Silvan	4	2	6	30	-	30
1954-1955	Bismil	4	1	5	51	1	52
	Çermik	6	1	7	55	2	57
	Ergani	3	1	4	92	16	108
	Lice	4	2	6	44	3	47

⁶⁰² Diyarbakır Ansiklopedisi ile Ahmet Küey'in, Doğal, Tarımsal, Ekonomik ve Turistik Yönleriyle Diyarbakır adlı eserinde Lice Ortaokulunun açılış tarihi 1950 olarak verilmiştir. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre ise 1952 yılında açıldığı görülmektedir. BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1952-1953**, s. 46; 256.

⁶⁰³ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.2, s. 213; Küey, **a.g.e.**, s. 81; BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1952-1953**, s. 46; 256; BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960**, s. 62-65.

⁶⁰⁴ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960**, s. 62-65.

⁶⁰⁵ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1948-1949**, s. 16-17; 84.

⁶⁰⁶ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, s. 24-27; 113.

⁶⁰⁷ BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1950-1951**, s. 36-37; 215; 336.

⁶⁰⁸ BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1951-1952**, s. 38; 231.

⁶⁰⁹ BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1952-1953**, s. 46; 256.

	Silvan	6	-	6	47	3	50
1955-1956	Bismil	6	1	7	65	4	69
	Çermik	7	1	8	74	4	78
	Ergani	4	1	5	96	19	115
	Lice	7	1	8	39	5	44
	Silvan	6	-	6	53	4	57
1956-1957	Bismil	7	2	9	77	6	83
	Çermik	9	3	12	64	8	72
	Ergani	3	1	4	99	21	120
	Lice	3	-	3	51	2	53
	Silvan	6	2	8	61	7	68
1957-1958	Bismil	9	1	10	89	12	101
	Çermik	8	1	9	82	18	100
	Ergani	9	3	12	95	23	118
	Lice	2	1	3	58	4	62
	Silvan	5	1	6	63	9	72
1958-1959	Bismil	9	1	10	105	14	119
	Çermik	13	3	13	89	19	108
	Ergani	8	3	11	130	33	163
	Lice	7	2	9	63	4	67
	Silvan	10	2	12	64	13	77
1959-1960	Bismil	7	-	7	130	11	141
	Çermik	1	1	2	124	22	146
	Ergani	17	3	20	174	32	206
	Lice	10	-	10	76	5	81
	Silvan	7	2	9	89	14	103

Yukarıdaki tablo, okul sayılarındaki artıştan dolayı iki ayrı dönem (1948-1952; 1953-1960) içerisinde ele alınmıştır. 1948-1949 döneminde Silvan Ortaokulu 3 erkek, 2 kadın öğretmen ile eğitim-öğretime başlamıştır. Okulun 23'ü erkek, 3'ü de kız öğrenci olmak üzere toplamda 26 öğrencisi mevcuttu. Silvan Ortaokulunda öğretmen başına 5 öğrenci düşmekteydi. Bir sonraki dönem ilçelerdeki ortaokul sayısı 3'e çıkmış olup, bu okullarda 9'u erkek olmak üzere toplam 11 öğretmen görev yapmaktaydı. Bismil Ortaokulunun ilk eğitim-öğretim yılında, 16 öğrenciden sadece 1'i kız öğrenciydi. Ergani Ortaokulunda 8 kız öğrenci, Silvan Ortaokulunda ise 6 kız öğrenci mevcuttu. Sonraki yıllarda da ortaokullarda kızların toplam öğrencilere oranı, eğitimin öteki evrelerinde olduğu gibi hayli düşük olmuştur. 1952 yılında Lice Ortaokulunun açılmasıyla okul sayısı 4'e çıkmış olup, bu okullarda öğretmen sayısı 17'ye çıkmıştır. Bu dönemde öğretmen başına 10

öğrenci düşmüştür. 1953 yılında Çermik Ortaokulunun da faaliyete girmesiyle, 1960 yılına kadar okulların sayısında bir değişiklik olmamıştır.

1953-1954 dönemi ve sonrası ilçelerde mevcut olan 5 ortaokulun, 1960 yılına kadar ki genel bir değerlendirmesini yapacak olursak; erkek ve kadın öğretmen sayısı en az 1953-1954, en fazla 1958-1959 eğitim-öğretim dönemindedir. İlkokullarda olduğu gibi erkek-kadın öğretmen sayıları genelde birbirine uzak olmuştur. 1953-1954 yılında toplam 26 öğretmenin görevli olduğu ortaokullarda, öğretmen başına 10 öğrenci düşmekteyken; 1960 yılında öğretmen başına 14 öğrenci düşmüştür.

1953-1960 yılları arasında ilçelerdeki ortaokulların öğrenci miktarına baktığımızda, erkek öğrenci sayısı kız öğrenci sayısından hep fazla olmuştur. Erkek öğrenci sayısı 1959-1960, kız öğrenci sayısı ise 1958-1959 eğitim-öğretim dönemine kadar sürekli artmıştır. Kız öğrenci sayısı bir sonraki dönem eşit (84) kalmıştır. Erkek öğrenci (677) ile kız öğrenci (84) arasındaki en büyük fark 1959-1960 eğitim-öğretim döneminde olmuştur. Beş ilçedeki ortaokullarda mevcut olan öğrenci sayısında (677) ciddi bir artış olmuştur. Ortaokulların 7 yıllık süre zarfındaki öğrencilerin okullaşmasında, erkek öğrencilerde % 153 oranında, kız öğrencilerde % 282 oranında bir artış olmuştur. Bu okullaşma oranları ülke genelinde arttığı gibi, Diyarbakır'da da artmıştır. Bununla birlikte 1960 yılında Diyarbakır'ın 6 kazasında henüz ortaokul mevcut değildi⁶¹⁰.

3.1.2.2.1.3. Liseler

Ortaokula dayalı eğitim süresi üç yıl olan okullardır. Lise ikinci sınıftan itibaren sınıflar edebiyat ve fen şubelerine ayrılırdı. Gündüz eğitim-öğretimini yapamayanlar için 1959-1960 döneminde 4 yıllık 'Akşam Liseleri' açılmıştır⁶¹¹. 1945-1946 yılı eğitim - öğretim döneminde Türkiye genelinde resmi (52), özel (30) ve bağımlı (1) toplam 83 lise, 1.817 (1.136 erkek-681 kadın) lise öğretmeni, 25.515 (20.411 erkek-5.104 kız) lise öğrencisi mevcuttu⁶¹². Aynı dönem Diyarbakır Lisesinde ise 21 öğretmen ve 384 öğrenci vardı

⁶¹⁰ Bu süreçte Dicle'de bir ortaokul binası inşa edilmiş, Kulp ve Çüngüş'te de temin edilen arsalarda ortaokul binalarının inşası için temel atılmıştır.

Sesleniş, 19 Ağustos 1960, S. 775, s. 1. **Sesleniş**, 1 Eylül 1960, S. 785, s. 1.

⁶¹¹ BDİE, **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s. 19.

⁶¹² BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. III; IV; BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. III; VI.

(Bkz. Tablo-39). Diyarbakır öğretmen ve öğrenci sayısı ile ülke geneli ortalamasının altında kalmıştır. Ülke genelinde öğretmen başına 14 öğrenci düşerken, Diyarbakır’da öğretmen başına 18 öğrenci düşmekteydi.

1948 yılında yeni binasına taşınan Diyarbakır Lisesi⁶¹³ (Ziya Gökalp Lisesi)’ne Bitlis, Mardin, Muş, Siirt, Van ve Siverek gibi il ve ilçelerinden öğrenciler liseyi okumak için gelirlerdi⁶¹⁴. Diyarbakır’ın yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden Ziya Gökalp’in ismini alan okul 1951-1952 eğitim-öğretim yılında hizmete açılmıştır⁶¹⁵. Fakat dışarıdan gelen öğrencilerin bir kısmı okuldaki derslik yetersizliğinden dolayı kayıt yaptıramıyordu. Bu konuyu lise Müdürü Nurettin Baç şöyle ifade etmiştir: “Yıllardan beri ilk defa noksansız bir kadro ile faaliyete geçen okulumuzun en mühim davası yer noksanlığı, bina kifayetsizliğidir. Bu noktadan, sınıf mevcutlarının azami kırk olacağına dair bir bakanlık emri mevcut olmasına rağmen altmışa çıkarılmış fakat maalesef bu tedbir de ihtiyacı karşılayamamış, yersizlik yüzünden bir kısım başka vilayetlerden gelen öğrenciler kabul edilmemek durumunda kalmışlardır” diye belirtmiştir⁶¹⁶. Aşağıdaki tabloda Diyarbakır Lisesi’nin (Ziya Gökalp Lisesi) II. Devre kısmının yıllara göre istatistiki bilgileri detaylı olarak verilmiştir.

Tablo 43: Diyarbakır’da Çok Partili Dönemde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi (II. Devre)⁶¹⁷

Öğretim Yılı	Şube Sayısı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1946-1947	17	12	8	20	344	33	377 ⁶¹⁸
1947-1948	10	11	9	20	341	31	372 ⁶¹⁹
1948-1949	4	11	9	20	292	22	314 ⁶²⁰
1949-1950	8	7	9	16	252	21	273 ⁶²¹
1950-1951	7	7	10	17	206	11	217 ⁶²²
1951-1952	7	9	9	18	203	14	217 ⁶²³

⁶¹³ Fiskaya’nın girişinde yer alan eski binası günümüzde Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası olarak kullanılmaktadır. Giriş kapısının üzerinde eski harflerle ‘Diyarbakır İdadisi’ yazmaktadır.

⁶¹⁴ Evirgen, **a.g.e.**, s. 9.

⁶¹⁵ BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1951-1952**, s. 110.

⁶¹⁶ **Şark Postası**, 9 Ekim 1952, S. 27, s. 1.

⁶¹⁷ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960**, s. 476-477; 618; DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. 59.

⁶¹⁸ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, s. 110-111; 176

⁶¹⁹ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1947-1948**, s. 124-125; 200.

⁶²⁰ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1948-1949**, s. 150-151; 225.

⁶²¹ BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, s. 259; 188-189.

⁶²² BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1950-1951**, s. 272-273; 336.

⁶²³ BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1951-1952**, s. 288; 348.

1952-1953	8	10	11	21	311	38	349 ⁶²⁴
1953-1954	10	12	17	29	289	35	324
1954-1955	10	13	12	25	322	43	365
1955-1956	10	15	16	31	351	35	386
1956-1957	9	17	12	29	310	27	337
1957-1958	11	14	10	24	346	43	389
1958-1959	8	20	15	35	342	37	379
1959-1960	9	10	7	17	459	60	519

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır Lisesi (Ziya Gökalp) II. Devredeki; şube, öğretmen ve öğrenci sayılarının gösterildiği tablo incelendiğinde; okuldaki şube sayısı 1948-1949, 1956-1957 ile 1958-1959 dönemlerinde azalırken, sonraki yıllarda yükselmiştir. Şube sayısı genel olarak inişli çıkışlı bir grafik izlenmiştir.

Ziya Gökalp Lisesindeki görevli öğretmen sayısı incelendiğinde, 1951-1952 döneminde erkek ve kadın öğretmen sayısı eşit olmakla birlikte, beş dönemde (1949-1950, 1950-1951, 1952-1953, 1953-1954, 1955-1956) kadın öğretmenlerin, erkek öğretmenlerden fazla olduğu görülmektedir. Ortaokullarda olduğu gibi erkek-kadın öğretmen sayıları genelde birbirine yakın olmuştur. Erkek öğretmen sayısı 1949-1950 ile 1950-1951 döneminde en az, 1958-1959 döneminde ise en fazladır. 1946 yılında öğretmen başına 19 öğrenci düşmekteyken, 1960 yılında öğretmen başına yaklaşık 31 öğrenci düşmüştür. En fazla öğretmene bu dönemde ihtiyaç duyulmuştur.

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır'da lise eğitimine devam eden öğrenci miktarına baktığımızda, erkek öğrenci sayısı kız öğrenci sayısından hep fazla olmuştur. Ortaokulların aksine lisedeki kız öğrenci sayısı, erkek öğrenci sayısına göre çok düşük seviyelerde kalmıştır. Öğrenci sayısı 1946-1952 yılları arasında sürekli düşmüştür. Daha sonraki dönemlerde ise öğrenci sayıları inişli çıkışlı bir görünümde olmuştur. Erkek öğrenci ile kız öğrenci arasındaki en büyük fark 1959-1960 eğitim-öğretim döneminde olmuştur. Erkek öğrencilerdeki en yüksek artış 1959-1960 döneminde (117 kişi) olurken, kız öğrencilerde ise 1952-1953 döneminde (24 kişi) olmuştur. Erkek öğrenci sayısı 1951-1952 döneminde de 203 kişi ile en az iken, 1959-1960 döneminde 459 kişiyle en fazladır. Özellikle kırsal bölgelerde yaşayan ailelerin gelenek ve törelerin toplumsal yapıya büyük etkisi ile birlikte kız çocuklarını okutmak istememeleri ve erkek çocuklarından daha az

⁶²⁴ BİÜM, Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1952-1953, s. 328; 392.

değer verilmesi, kız çocuklarının ev işlerinde anneye yardımcı olmaları, erken yaşta evlendirilmeleri gibi sebeplerden dolayı kız çocuklarının eğitim hayatları geri kalmaktadır. Kız öğrenciler ise 1950-1951 döneminde de 11 kişi ile en az iken, 1959-1960 döneminde 60 kişiyle en fazladır. 1950-1960 dönemleri arasında erkek öğrenciler ile kız öğrencilerin sayılarında artış olmuştur.

2 Kasım 1953 tarihinde Diyarbakır Ziya Gökalp Lisesi'ne bağlı bir ticaret şubesinin açılması hususunda karar alınmıştır. Aynı yıl içerisinde ticaret şubesi öğrenci kayıtlarına başlanmıştır. Kayıt yaptırmak isteyen öğrencilerin, ortaokul mezunu olması veya liselerin II. devre birinci sınıf öğrencisi olması gerekmektedir. Bu şubelerden mezun olan öğrencilere Ticaret Lisesi mezunu diploması verilmekteydi. Lise mezunlarının sahip olduğu haklar ile birlikte memuriyetlerde lise mezunlarına tercih edilirdiler⁶²⁵. 26 öğrenci ile eğitime başlayan bu sınıflar talep görmeyince 1959 yılında 8 öğrenci ile eğitimini tamamlamıştır⁶²⁶.

Diyarbakır'da 1950'li yıllarda lise ve üniversite mezunu kişilerin sayısı oldukça azdı. Genellikle üniversite mezunlarının çoğu Diyarbakır'ın zengin, eşraf ailelerinin bireyleriydi. Üniversiteden mezun olan bu kişiler, Diyarbakır'a gelip meslek sahibi olmaya ve şehre başka illerden gelmiş doktorların, avukatların ve mühendislerin yerlerini almaya başlamışlardır⁶²⁷.

1959-1960 yılı eğitim-öğretim dönemine gelindiğinde Türkiye genelinde bazı illerde birkaç lise olmakla birlikte toplam 124 resmi lise, 54.862 lise öğrencisi ve 2.825 lise öğretmeni⁶²⁸ var iken, aynı dönem Diyarbakır Ziya Gökalp Lisesinde 519 öğrenci ve 17 öğretmen mevcuttu (Bkz. Tablo-43). Diyarbakır'da öğretmen ve öğrenci sayısı, ülke geneli ortalamasının çok altında kalmıştır. Ülke genelinde öğretmen başına 19 öğrenci

⁶²⁵ **Diyarbakır**, 2 Kasım 1953, S. 4135, s. 1.

⁶²⁶ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, Yayın No: 438, 1963, s. 394.

⁶²⁷ Bu kişiler: **Doktor**: Yusuf Azizoğlu, Tarık Ziya Ekinci, Selahattin Yazıcıoğlu; **Diş Doktoru**: Selahattin Hamzaogulları, Şükrü Ögel; **Eczacı** Münir Cizreli, Fehmi Kaynak, Sezai Dicle; **Avukat**: Dr. Selahattin Cizrelioğlu, Dr. Canip Yıldırım, Vefik Pirinçcioğlu, Edip Altınakar, Ağâh Arman, Reşit İskenderoğlu, Şevket Beyanoğlu, Mehmet Ünal, Feyzi Kalfagıl, İhsan Hamit Tığrel, Eşref İnceoğlu, Azmi Erdoğan, Recai İskenderoğlu, Hilmi Güldoğan, Natık Gültekin, Hikmet Gökçe, Ruhi Nedimoğlu; **Ziraat Mühendisi**: Cevdet Hayrulloğlu, Esat Cemiloğlu, Şahap Yıldırım bunlardan bazılarıydı. Mehmet Mercan, **Diyarbakır Türküsü**, Gap Ofset, Diyarbakır, 2002, s. 211.

⁶²⁸ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960**, s. 442;557;612.

düşerken, Diyarbakır'da öğretmen başına 31 öğrenci düşmüştür. 15 yıllık süre zarfında (1945-1960) ülke geneli liselerde okullaşma oranı % 143 civarında artış gösterirken, söz konusu süreçte Diyarbakır Türkiye geneli ortalamasının çok altında kalmıştır. İl de 1 tane olan lise sayısı 1956 yılında Diyarbakır Kolejinin açılmasıyla 2'ye çıkmıştır.

3.1.2.2.1.4. Diyarbakır (Maarif) Koleji

Türkiye Büyük Millet Meclisi bütçe komisyonunda yabancı dil ile eğitim yapmak üzere Milli Eğitim Bakanlığınca İzmir, İstanbul, Eskişehir ve Konya'da dört yeni lise (kolej) açılması hususunda kanun tasarısı görüşülmüştür. Bu kanun tasarısı görüşülürken bazı milletvekilleri bu liselerin İzmir, İstanbul, Eskişehir ve Konya'da kurulmasına itiraz etmişlerdir. Bu liselerden birinin Diyarbakır, diğerinin Samsun'da kurulmak suretiyle yerlerinin değiştirilmesini istemişlerdir. Bu konuda Urfa Milletvekili Feridun Ergin yaptığı konuşmada, Atatürk Üniversitesinin doğuda kurulmasından dolayı üniversiteye öğrenci yetiştirmek için yabancı dille eğitim yapacak bir lisenin Diyarbakır'da kurulması üzerinde ısrarla durmuştur. Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı ise bu kararın bütçe komisyonunda verilmeyeceğini belirtmiştir. Bunun üzerine tekrar söz alan milletvekilleri, bütçe komisyonunun ve meclisin, liselerin nerede kurulacağı hakkında yetkili olduğunu ve bu meselenin oylanmasını istemişlerdir. Oylama sonucunda liselerin İstanbul ve İzmir yerine Diyarbakır ve Samsun'da, diğer ikisinin de Eskişehir ve Konya'da kurulması kabul edilmiştir⁶²⁹. Fakat bu karar sonrası İstanbul (Kadıköy) ve İzmir'de dâhil olmak üzere ülke genelinde 6 tane kolej 1955 yılında açılmıştır. Bu okullarda öğrencilere İngilizce dışında Almanca ve Fransızca eğitimi de verilmekteydi⁶³⁰.

1892'de idadi daha sonra sultani olarak eğitim veren bu okul binası onarılarak Diyarbakır Kolejine tahsis edilmiştir. Paralı ve yatılı olan bu kolej 1956 yılında eğitim ve öğretime başlamıştır. Kolejin öğrenim süresi ilkokul sonrası bir yılı hazırlık olmak şartıyla toplam yedi yıldır. Matematik, fen bilgisi, fizik ve kimya dersleri İngilizce olarak yapılmaktaydı⁶³¹. Kolejin açılmasıyla birlikte ildeki lise sayısı ikiye çıkmış olup bu koleje bağlı ortaokul da mevcuttu.

⁶²⁹ Diyarbakır, 31 Aralık 1954, S. 4491, s. 1.

⁶³⁰ BDİEB, Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960, s. 235.

⁶³¹ Beysanoğlu, Diyarbakır Coğrafyası, s. 89; Işık, Diyarbakır Ansiklopedisi, C.2, s. 213.

Diyarbakır Kolejine ilk yıl kabul edilecek öğrencilerin imtihanları yapılmış ve başarılı olanların listesi belli olmuştur. Kolej Müdürü Muzaffer Aşkın, 94 öğrencinin imtihana girdiğini ve bunlardan 40 öğrencinin kazandığını belirtmiş olup⁶³², 37 öğrenci kayıt yaptırmıştır. Aşağıdaki tabloda Diyarbakır Kolejinin istatistiksel bilgileri verilmiştir.

Tablo 44: Diyarbakır Koleji⁶³³

Öğretim Yılı	Şube Sayısı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1956-1957	2	5	-	5	37	-	37
1957-1958	3	7	-	7	77	-	77
1958-1959	3	7	3	10	105	-	105
1959-1960	3	8	2	10	155	-	155

1956-1957 yılında öğrenci alımına başlayan Diyarbakır Koleji'nin, iki şubesiyle birlikte 37 erkek öğrencisi mevcuttu. 1957-1958 döneminde şube sayısı üçe çıkan kolejde kız öğrenci yoktur. 1956-1960 yılları arası öğretmen ve öğrenci sayısında artış olmuştur. İlk yıl öğretmen başına 7 öğrenci düşmekte iken, 1960 yılında öğretmen başına 15 öğrenci düşmüştür. Dört yıllık bir süreçte öğrenci sayısındaki artış % 320 oranında olmuştur. Diyarbakır Koleji'ndeki öğrenci ortalaması, Konya ve Samsun ile yaklaşık aynı oranda iken, İstanbul, İzmir ve Eskişehir illerinin öğrenci oranlarının altında kalmıştır.

Diyarbakır Koleji'nin gün geçtikçe ilgi toplayan bir okul haline gelmesi üzerine, Diyarbakır'da özel bir kolejnin açılması hususunda A. Balaban adlı şahıs girişimlerde bulunmuş; fakat Maarif Vekâletince kendisine izin verilmemiştir⁶³⁴.

3.1.2.2.2. Meslekî ve Teknik Öğretim

Mesleki ve Teknik Öğretim kurumları, ilkokul mezunlarını ileri bir kültür seviyesine ulaştırmayı, ülke için kalifiye eleman yetiştirmeyi amaçlayan kurumlardır. Bu okulların bir kısmı ilkokul bir kısmı ortaokul mezunu kabul etmelerinden dolayı öğretim süreleri birbirlerinden farklıdır. Orta dereceli meslekî ve teknik öğretim okullarının önemli bir kısmını Milli Eğitim Bakanlığı koordine etmekteydi. Milli Eğitim Bakanlığı dışında, bazı bakanlık ve müesseseler de teşkilatları için kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla okullar

⁶³² Şark Postası, 3 Temmuz 1957, S. 1113, s. 1.

⁶³³ BDİEB, Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960, s. 234-235.

⁶³⁴ Sesleniş, 06 Ağustos 1959, S. 457, s. 1.

açmıştı⁶³⁵. Diyarbakır'daki orta dereceli mesleki ve teknik okulları, alanlarına ayrılma konusunda çeşitli iken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine kısmen imkânlar sağlamış kuruluşlar olarak önem teşkil etmekteydi.

Diyarbakır'da mesleki ve teknik eğitimin kökeni 19. yüzyıl sonlarına dayanmaktadır. O dönemde Diyarbakır'da Öğretmen Okulu ile Sanat Okulu olmak üzere iki meslek okulu vardı. 1870 yılında açılan Diyarbakır Sanayi Mektebi (Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü), günümüzdeki Endüstri Meslek Lisesi, 1894'te açılan Darülmualimin ise Diyarbakır Erkek Öğretmen Okulunun (İlk Öğretmen Okulları-1949) kökenini teşkil etmekteydi⁶³⁶. 1946-1960 yılları arasında Diyarbakır'da: 1950 yılında Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı-Erkek Sanat Enstitüsü), 1953 yılında Üç Sınıflı Öğretmen Okulu, 1954 yılında İmam Hatip Okulları (Orta Kısım), 1957 yılında Diyarbakır Körler-Sağır-Dilsizler Okulu ve 1958 yılında İmam Hatip Okulları (Lise Kısım) ile Akşam Tekniker Okulu ve 1959 yılında da Akşam Ticaret Lisesi açılmıştır. Daha sonra Akşam Tekniker Okulu ile Ticaret Lisesi ve Erkek Sanat Orta Okulu kısımları kapanmıştır.

3.1.2.2.1. Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü

Sanat Okulları ismi altında faaliyete giren Erkek Sanat Enstitüleri, 1942 yılında ülke genelinde 14 ilde açılmıştır. 1943-1944 eğitim öğretim döneminde ise 2'si Ankara'da olmak üzere bu sayı 22'ye yükselmiştir. Diyarbakır'da da faaliyete giren erkek sanat enstitüsü⁶³⁷, Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Paşa tarafından 1870 yılında ıslahhane olarak inşa ettirilen okul binası, eğitimin çeşitli evrelerinden geçerek günümüze kadar gelmiştir⁶³⁸. Aşağıdaki tabloda 1943-1960 yılları arasında Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü okulunun yıllara göre öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir.

⁶³⁵ BDİE, **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s. 19.

⁶³⁶ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.2, s. 213.

⁶³⁷ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 248, İstanbul, 1946, s. III; 32-38.

⁶³⁸ Islahhane okulunu iyi derecede bitirip iş hayatına atılan öğrencilere bir miktar sermaye verilerek dükkân açmalarına yardım edilirdi. Kurt İsmail Paşa'dan sonra yerine gelen Ahmet Tevfik Paşa zamanında okul ihmal edilmiş, talebeler dağılmış bina da yıkılıp harap olmuştur. 1895'te Diyarbakır'a Vali olan Halit Bey, halktan toplanan bağışlarla okulu yeniden açmıştır. 1908 yılında okul binası öğretmen okuluna verilince, Sanat Okulu da Urfa kapısında yer alan Askeri Rüştîye olarak kullanılan binaya taşınmıştır. 1930'da Öğretmen Okulu kapatılınca Sanat Okulu tekrar eski binasına taşınmıştır. Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 88.

Tablo 45: Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü⁶³⁹

Öğretim Yılı	Okul Adı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1943-1944 ⁶⁴⁰	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	18	1	19	309	-	309
1944-1945 ⁶⁴¹	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	30	-	30	384	-	384
1945-1946 ⁶⁴²	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	31	-	31	626	-	626
1946-1947 ⁶⁴³	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	26	1	27	685	-	685
1947-1948 ⁶⁴⁴	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	22	4	26	499	-	499
1948-1949 ⁶⁴⁵	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	28	-	28	356	-	356
1949-1950 ⁶⁴⁶	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	28	-	28	107	-	270
1950-1951 ⁶⁴⁷	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	27	-	27	87	-	87
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	128	-	128
1951-1952 ⁶⁴⁸	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	24	-	24	68	-	68
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	90	-	90
1952-1953 ⁶⁴⁹	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	20	-	20	36	-	36
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	98	-	98
1953-1954	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	25	-	25	26	-	26
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	114	-	144

⁶³⁹ BİİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. 226;291-292;523.

⁶⁴⁰ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944**, s. 34-35;86.

⁶⁴¹ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 272, İstanbul, 1947, s. 42;90.

⁶⁴² BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. 46;102.

⁶⁴³ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 297, İstanbul, 1948, s. 44-45;101.

⁶⁴⁴ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1947-1948**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 308, İstanbul, 1949, s. 50-51;131.

⁶⁴⁵ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1948-1949**, Yeni Matbaa, Yayın No: 327, Ankara, 1950, s. 58-59;158.

⁶⁴⁶ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, Doğu Matbaası, Yayın No: 336, Ankara, 1952, s. 64-65;174.

⁶⁴⁷ BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951**, Biricik Matbaası, Yayın No: 348, Ankara, s. 58;76-77;219.

⁶⁴⁸ BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952**, Akın Matbaası, Yayın No: 357, Ankara, s. 58-59;74-75;222.

⁶⁴⁹ BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953**, Saim Toraman Matbaası, Yayın No: 368, Ankara, s. 60-61;76-77;240.

1954-1955	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	25	1	26	38	-	38
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	167	-	167
1955-1956	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	15	-	15	28	-	28
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	232	-	232
1956-1957	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	13	1	14	58	-	58
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	302	-	302
1957-1958	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	16	2	18	108	-	108
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	284	-	284
1958-1959	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	30	1	31	180	-	180
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	264	-	264
1959-1960	Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü	27	-	27	186	-	186
	Erkek Sanat Orta Okulu (Bağlı)	-	-	-	193	-	193

1943-1944 yılı eğitim-öğretim döneminde Türkiye geneli Erkek Sanat Enstitülerinde 3'ü kadın olmak üzere toplam 591 öğretmen, 8.264 erkek öğrenci mevcuttu⁶⁵⁰. Aynı dönem Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü'nde 1'i kadın olmak üzere 19 öğretmen ve 309 erkek öğrenci vardı (Bkz. Tablo-45). Ülke genelinde bu okullarda görevli 3 kadın öğretmenden 1'i Diyarbakır'da görev yapmaktaydı. Diyarbakır öğretmen ve öğrenci sayısı ülke ortalamasının çok az altında kalmıştır. Bu dönemde Türkiye'de öğretmen başına 14 öğrenci düşerken, Diyarbakır'da öğretmen başına 16 öğrenci düşmekteydi.

Cumhuriyet Döneminin en güzel eserlerinden biri olan Erkek Sanat Enstitüsü'nde okuyan öğrenciler okulun amaçları doğrultusunda yetişmekteydiler. 1946 yılında Tahsin Cahit Çubukçu ve Reşit İskenderoğlu okula ziyarette bulunmuşlardı. Bu ziyaret esnasında gözlemlerde bulunan T. Cahit Çubukçu, okulun eski binasından içeri girdiklerinde atölyelerde yetişen öğrencilerin çok iyi şekilde çalıştıklarını belirtmiştir. Enstitü Müdürü

⁶⁵⁰ 1942-1943 döneminde Türkiye geneli Erkek Sanat Enstitülerinde 1'i kadın olmak üzere toplam 380 öğretmen, 6078 erkek öğrenci mevcuttu. BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944**, s. X.

Remzi Sert, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından verilen siparişlerin, Kırşehir ve Erzurum Kız Sanat Okullarının ihtiyaçları kapsamında yapılan ürünlerin (sandalye, koltuk, etajer dolap ve masa) çok sağlam ve ucuza mal olduğu gibi sanat öğrencilerine de deneyim kazandırdığını ve 24 tane Sanat Enstitüsünün ihtiyaçlarının bu okulda hazırlandığını belirtmiştir. Ayrıca hurda bir otomobilin tesviye ve torna atölyesinde işler bir hale getirildiğini vurgulamıştır⁶⁵¹. Tesviye atölyesi, tezgâh ve makina kısımlarından oluşmaktaydı. Her öğrenci tezgâh ve makinesinin başında demir parçalarına şekil veriyordu. Atölyede 150 öğrenci konuşmadan hep birlikte tek bir vücut halinde çalışıyorlardı. Atölye teknisyeni ve Şefi Osman Baykal, buralarda yetişen her öğrenci teknik bilgi ve terbiye ile bir milletin icraat kabiliyetini göstererek, ülkemizde teknik öğretim ve teknik eğitimin gelişmesinin Cumhuriyet neslinin en kutsal görevi olduğunu belirtmiştir⁶⁵². Sanat okullarında kalifiye öğrencilerin yetişmesi, ülkenin sanayi sektörüne istihdam sağlamaktaydı.

Diyarbakır Sanat Enstitüsü, her türlü modern tesisata sahip olduğu ve 500 öğrenci yetiştirmeye çalıştığı halde okul binasının kullanım açısından kötü bir durumda olduğu ve bu konuda Milli Eğitim Bakanlığı'nın gerekli çalışmaları bir an önce yapması gerektiği talep edilmiştir⁶⁵³.

Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü binası 1949 yılında elektrik kontağından çıkan yangın nedeniyle hasar görmüştür. Okulun tamiri için halktan toplanan bağışlar ve İl Özel İdaresinin desteğiyle 30.000 lira tahsis edilmiştir. Ayrıca valilikçe Milli Eğitim Bakanlığından bir miktar yardım sağlanmak üzere teşebbüse geçilmiştir. Bu suretle 100.000 lirayı bulacak olan bu meblağ ile enstitü yeniden inşa edilecektir⁶⁵⁴. Bu süreçte öğrencilerin eğitiminin aksamaması için okul, yangından kurtarılan malzemeler ile birlikte lise pansiyonuna taşınmıştır. Diyarbakır Valisi Kemal Hadimli, Ankara seyahatinde Milli Eğitim Bakanlığı ile görüşerek enstitünün durumunu ve bir an evvel yeni binanın yapılması gerektiğini anlatmıştır. Bu konuda bakanlık görüşmeleri sonucunda Yenişehir'de belediye tarafından verilecek geniş bir arsa üzerinde modern ve

⁶⁵¹ **Diyarbakır**, 8 Şubat 1946, S. 2611, s. 1.

⁶⁵² **Diyarbakır**, 11 Şubat 1946, S. 2612 s. 1.

⁶⁵³ **Diyarbakır**, 13 Şubat 1946, S. 2613, s. 1.

⁶⁵⁴ **Diyarbakır**, 15 Eylül 1949, S. 3162, s. 1.

ihtiyacı karşılayacak bir tarzda Sanat Enstitüsü binasının yapılacağı söylenmiştir. 30 Ekim 1952 tarihinde Diyarbakır Sanat Enstitüsü Okulu temel atma töreni gerçekleşmiş ve törene çok sayıda bürokrat ve davetli katılmıştır. 1954 yılında Sanat Enstitüsü yeni binada eğitim-öğretime başlamıştır⁶⁵⁵.

Yukarıdaki tabloda Erkek Sanat Enstitüsünde görevli öğretmen sayısı incelendiğinde, okulun sadece erkek öğrencilerin eğitim aldığı bir kurum olması sebebiyle, çoğu dönem sadece erkek öğretmen olmakla birlikte, diğer yedi dönemde de kadın öğretmen sayısı en fazla dört kişi olmuştur. Erkek ve kadın öğretmen sayısı en az 1956-57, en fazla 1945-46 ile 1958-59 eğitim-öğretim dönemindedir. 1943-44 döneminde 19 öğretmenin görevli olduğu Erkek Sanat Enstitüsünde öğretmen başına 16 öğrenci düşmekteyken; 1959-60 döneminde orta sanat kısmı öğrencileri de dâhil öğretmen başına 14 öğrenci düşmüştür. Öğretmen sayısı 1943-1946 yılları arası % 63 oranında artış gösterirken, 1955-56 döneminde ise % 42 oranında düşüş göstermiştir. Bu düşüşün sebebi, öğrenci sayısındaki çok ciddi azalmadır. 1943-1960 yılları arasında sadece erkek öğrencilerin okuduğu bu okulda, eğitime devam eden öğrenci sayısı 1946-47 dönemine kadar % 122 oranında (376 kişi) sürekli bir artış göstermiştir. Bu dönemden sonra öğrenci sayısında azalmalar olmaya başlamıştır. Özellikle 1949-1950 döneminde % 70 oranında bir azalma söz konusu olmuştur. Bu düşüşlerin sebebi; 1948 yılında 70 öğrencinin okul ile ilişkisinin kesilmesi⁶⁵⁶ ve öğrenci kayıtlarının bir önceki döneme göre yarı yarıya düşmesidir. 1950-51 eğitim öğretim döneminde Erkek Sanat Enstitüleri iki kademeli eğitime geçerek, bu enstitülere bağlı Erkek Sanat Ortaokulları açılmasına rağmen öğrenci sayısındaki düşüş 1953 yılına kadar devam etmiştir. 1954-55 döneminden 1958-59 dönemine kadar öğrenci sayısında tekrar düzenli bir artış (% 161) olurken, 1959-60 döneminde %15 oranında tekrar bir düşüş yaşanmıştır.

⁶⁵⁵ **Diyarbakır**, 21 Ekim 1949, S. 3176, s. 1; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 88; **Şark Postası**, 1 Kasım 1952, S. 36, s. 1.

⁶⁵⁶ Okuldan kaydı silinenler: öğrencilerin üst üste 2 yıl sınıf tekrarına kalmak, devamsızlık yapmak ve okul idaresi tarafından çeşitli sebeplerle tasdiknamesi verilen öğrencilerden oluşmaktaydı.

Başlangıçta DP tarafından önemsenmeyip, desteklenmeyen bu okullardaki düşüşü önlemek için bir takım girişimlerde bulunulmuştur. 7 Temmuz 1953 tarihinde TBMM’de kabul edilen bir kanunla teknik öğretim okullarından bazılarına muhtelif şubeler ilave edilmiştir. Diyarbakır’da da Erkek Sanat Enstitüsüne bağlı ‘Traktör Eğitimi Şubesi’ ile müstakil bir ‘Ticaret Lisesi’ açılması kabul edilmiştir⁶⁵⁷. Fakat CHP döneminde bu enstitülerin ülke genelinde okullaşma oranı 1942-1950 yılları arası % 357 oranında bir artış gösterirken, DP döneminde 1950-1957 yılları arası % 9 oranında çok küçük bir artış göstermiştir. Daha sonra bu okulun önemi DP tarafından anlaşılmaya başlanınca, 1957-1960 yılları arasında 17 tane daha Erkek Sanat Enstitüsü açmıştır⁶⁵⁸. Diyarbakır’da sanatkârlar, sanat enstitülerinde yetiştikten sonra diplomalarını alırlardı. Daha sonra mesleğine ve ekonomik gücüne göre bir dükkân açmaya çalışırlardı. Eğer sanatında iyi yetişmiş ise Kırıkkale’de bulunan Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumuna (MKE)⁶⁵⁹ alınırlardı. Dönemin tanıklarından Abdülaziz Babatlı “bu okuldan mezun olanlar isteğe bağlı ayrıca subay olabilirlerdi” diye bahsetmektedir⁶⁶⁰. Okumayan diğer sanatkârlar ise bu enstitüde okuyan ustaların yanında çalışarak yetişirlerdi⁶⁶¹. Dönemin tanıklarından Orhan Cezmi Tuncer ise; “bu okulun dönemin koşullarına göre çok iyi, disiplinli ve güzel bir okul” olduğunu belirtmiştir⁶⁶².

3.1.2.2.2. Diyarbakır Kız Enstitüsü

Sanat Okulları ismi altında, Cumhuriyet Dönemi’nin önemli kurumlarından biri olan Kız Enstitülerinin ilki 1928 yılında Ankara’da “İsmet Paşa Kız Enstitüsü” adıyla açılmıştır. Bu okullar gerek mesleki ve teknik eğitim gerekse kadın eğitimi açısından toplumun

⁶⁵⁷ **Diyarbakır**, 8 Temmuz 1953, S. 4038, s. 1.

⁶⁵⁸ 1950 yılında ülke geneli 64 tane Erkek Sanat Enstitüsü mevcut iken, DP iktidara geldikten sonra 1957 yılına kadar her yıl sadece bir tane Erkek Sanat Enstitüsü açılarak bu sayı 70’e çıkmıştır. BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951**, s. 72-88; BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. I.

⁶⁵⁹ Ankara ve Kırıkkale çevresinde bulunan askeri ve sivil birçok fabrika 1950 yılında Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu adı altında birleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Resmi Gazete**, 15 Mart 1950, 1951, S. 7457, s. 18093; Nadir Yurtoğlu, “Türk Savunma Sanayiinde Girişimci Bir Kuruluş: Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) 1950-1960”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. 16, S. 31, İstanbul, 2017, s. 81-112; <https://www.mkek.gov.tr/tr/page.aspx?id=13>, Erişim Tarihi: 04.02.2020.

⁶⁶⁰ Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdülaziz Babatlı ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

⁶⁶¹ **Diyarbakır**, 5 Eylül 1958, S. 5620, s. 1.

⁶⁶² Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

gelişmesine öncülük eden kurumlardan biridir⁶⁶³. 1932 yılında ülke genelinde 5 ilde eğitim-öğretim veren Kız Enstitülerinin sayısı 1942 yılında 27'ye yükselmiştir⁶⁶⁴. Aynı yıl Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Diyarbakır, Gaziantep ve Urfa illerinde faaliyete girmiştir⁶⁶⁵.

Diyarbakır Kız Enstitüsü, 1936 yılında Akşam Kız Sanat Okulu olarak açılmıştır. İlk eğitim-öğretimine sur içinde bir evde başlamıştır. İki yıl burada kaldıktan sonra Yeni İlkokulun binasına taşınmıştır. 1942-1943 eğitim-öğretim döneminde enstitü haline getirilmiştir. 1949 yılında yeni binasına taşınmıştır⁶⁶⁶. Aşağıdaki tabloda 1943-1960 yılları arasında Diyarbakır Kız Enstitüsü okulunun yıllara göre öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir.

Tablo 46: Diyarbakır Kız Enstitüsü⁶⁶⁷

Öğretim Yılı	Okul Adı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1943-1944 ⁶⁶⁸	Diyarbakır Kız Enstitüsü	1	7	8	-	89	89
1944-1945 ⁶⁶⁹	Diyarbakır Kız Enstitüsü	3	11	14	-	121	121
1945-1946 ⁶⁷⁰	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	9	9	-	123	123
1946-1947 ⁶⁷¹	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	13	13	-	113	113
1947-1948 ⁶⁷²	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	14	14	-	102	102
1948-1949 ⁶⁷³	Diyarbakır Kız Enstitüsü	1	11	12	-	73	73
1949-1950 ⁶⁷⁴	Diyarbakır Kız Enstitüsü	1	15	16	-	95	95
1950-1951 ⁶⁷⁵	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	15	15	-	100	100
1951-1952 ⁶⁷⁶	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	12	12	-	97	97
1952-1953 ⁶⁷⁷	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	12	12	-	96	96
1953-1954	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	12	12	-	103	103

⁶⁶³ Gülşah Eser, Abdullah Orak, "Cumhuriyet Dönemi Kadın Eğitiminde Bir Atılım: Urfa Kız Enstitüsü", *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 41, Aralık 2015, s. 421.

⁶⁶⁴ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944*, s. III.

⁶⁶⁵ Eser, Orak, *a.g.m.*, s. 429.

⁶⁶⁶ Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 87.

⁶⁶⁷ BDİEB, *Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960*, s. 36; 504.

⁶⁶⁸ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944*, s. 20-21;84.

⁶⁶⁹ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945*, s. 22-23;88.

⁶⁷⁰ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946*, s. 22-23;100.

⁶⁷¹ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1946-1947*, s. 16-17;98.

⁶⁷² BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1947-1948*, s. 18-19;129.

⁶⁷³ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1948-1949*, s. 20-21;155.

⁶⁷⁴ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950*, s. 26-27;171.

⁶⁷⁵ BİUM, *Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951*, s. 28-29;217.

⁶⁷⁶ BİUM, *Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952*, s. 16-17;219.

⁶⁷⁷ BİUM, *Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953*, s. 16-17;238.

1954-1955	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	12	12	-	97	97
1955-1956	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	11	11	-	124	124
1956-1957	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	14	14	-	179	179
1957-1958	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	16	16	-	219	219
1958-1959	Diyarbakır Kız Enstitüsü	-	17	17	-	258	258
1959-1960	Diyarbakır Kız Enstitüsü	3	18	21	-	327	327

1943-1944 yılı eğitim-öğretim döneminde Türkiye geneli 33 Kız Enstitüsünde 23'ü erkek olmak üzere toplam 523 öğretmen, 4.133 kız öğrenci mevcuttu⁶⁷⁸. Aynı dönem Diyarbakır Kız Enstitüsünde 1'i erkek olmak üzere 8 öğretmen ve 89 kız öğrenci vardı. Diyarbakır Kız Enstitüsündeki öğretmen ve öğrenci sayısı, Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Ülke geneli öğretmen başına 8 öğrenci düşerken, Diyarbakır'da öğretmen başına 11 öğrenci düşmekteydi.

Eğitimin birçok aşamasında olduğu gibi enstitülere de önem veren CHP bu okullarda seminer ve konferanslar vermektedir. CHP Genel Müfettişi Avni Doğan, 6 Ocak 1946 tarihinde Şehir sineması salonunda Erkek Sanat Enstitüsü ve Kız Enstitüsü öğrencilerine bir konferans vermiştir. Konferansta; özellikle disiplin konusu üzerinde durmuş, tarihten ve diğer milletlerden örnekler vermiştir. Disiplinin her işte büyük bir başarıya etken olduğunu, çalışkan, karakterli ve dürüst bir Türk gençliği görmek istediğini ve gençleri büyük işlerin beklediğini belirtmiştir. Ayrıca okulun bütçe kısıtlılığından dolayı eksikliklerini tamamlayamadığını ve bunun için Milli Eğitim Bakanlığından ihtiyaçların talep edileceğini söylemiştir⁶⁷⁹.

Yukarıdaki tabloda Kız Enstitüsünde görevli öğretmen sayısı incelendiğinde, okulun sadece kız öğrencilerin eğitim aldığı bir kurum olmasından dolayı, çoğu dönem sadece kadın öğretmen olmakla birlikte, diğer dönemlerde de (1943-44, 1944-45, 1948-49, 1949-50, 1959-60) erkek öğretmenlerden hep fazla olmuştur. Erkek ve kadın öğretmen sayısı en az 1943-1944, en fazla 1959-1960 eğitim-öğretim dönemindedir. 1943-44 döneminde 8 öğretmenin görevli olduğu kız enstitüsünde öğretmen başına 11 öğrenci düşmekteyken; 1959-60 döneminde öğretmen başına 16 öğrenci düşmüştür. Öğretmen sayısı yıllara göre aradaki fark az olmakla birlikte inişli çıkışlı bir grafik göstermiştir. 1943-1960 yılları

⁶⁷⁸ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944, s. X.

⁶⁷⁹ Diyarbakır, 7 Ocak 1946, S. 2597, s. 1.

arasında bu okulda, eğitime devam eden öğrenci sayısında 1954-1955 dönemine kadar çok ciddi bir artış veya azalış olmamıştır. 1955-1956 dönemi sonrası öğrenci sayısında hep bir artış olmuştur. 17 yıllık süre zarfında özellikle kız öğrencilerin okuduğu bu okulda, okullaşma oranı % 267 ile çok ciddi bir artış yaşamıştır.

Gün geçtikçe Diyarbakır Kız Enstitüsü'nün öğrenci sayısının artmasına etki eden sebeplerden birisi, okul öğretmenleri ve öğrencileri tarafından her yıl düzenlenen sergide, halk ile daha yakın işbirliği yapılması ve okulun gelişmesinin veliler üzerinde olumlu tesir yaratmış olmasıdır⁶⁸⁰. Bu olumlu tesir velilerin kız çocuklarını okula göndermesi üzerinde etki etmiştir. Daha sonraki yıllarda sergilerin yanında, okul defileleri de düzenlenmeye başlamıştır. Nitekim Maarif Vekili Celal Yardımcı, 18 Nisan 1959 tarihinde Diyarbakır'a giderek okullarda incelemelerde bulunmuş ve Kız Enstitüsü öğrencilerinin düzenlediği defileye katılmıştır⁶⁸¹.

1959 yılında Kız (Sanat) Enstitüsüne fazla ilgi gösterildiğinden dolayı kayıt edilecek öğrenci sayısında fazlalık görülmüş ve okul kapasitesi ihtiyaca karşılık verememiştir. Bu konuda okul binasının genişletilmesi ve bir an evvel ek binanın inşasına başlanması gerektiği Sesleniş gazetesinde belirtilmiştir. Konunun çözümü hususunda Kız Enstitülerinin okuma yönetmeliğinde yapılan değişiklikle öğrenim süresi 5 yıldan 3 yıla inmiştir. Bu okulu bitiren öğrenciler ortaokul mezunu sayılmış olup, 3 yılı tamamlayan öğrenciler sanat derslerinden kendilerini yetiştirmek isterlerse okula özel olarak devam edebilirlerdi⁶⁸². Bu konuda Maarif Vekâleti 28 Eylül 1959 tarihinden itibaren ortaokul müfredatı uygulanacak şekilde okulların ilk kısmı ortaokul olarak kabul edilmiştir. Böylece Kız Sanat Enstitüsünün ilk kısmına devam eden öğrencilerden mezun olanlar istedikleri takdirde lise, öğretmen okulu veya Kız Sanat Enstitüsü ikinci kısmına devam etmişlerdi⁶⁸³.

⁶⁸⁰ **Diyarbakır**, 15 Nisan 1954, S. 4276, s. 1.

⁶⁸¹ **Dicle**, 21 Nisan 1959, S. 1782, s. 1.

⁶⁸² **Sesleniş**, 01 Eylül 1959, S. 479, s. 1.

⁶⁸³ **Diyarbakır**, 1 Ekim 1959, S. 5948, s. 1.

1959-1960 yılı eğitim-öğretim dönemine gelindiğinde Türkiye genelinde 98 tane Kız Enstitüsü, 17.702 kız öğrenci, 1.468 öğretmen⁶⁸⁴ var iken, aynı dönem Diyarbakır'daki Kız Enstitüsünde, 327 öğrenci ve 21 enstitü öğretmeni mevcuttu. Diyarbakır Kız Enstitüsündeki öğretmen ve öğrenci sayısı, ülke ortalamasının altında kalmıştır. Ülke geneli öğretmen başına 12 öğrenci düşerken, Diyarbakır'da öğretmen başına 16 öğrenci düşmüştür. CHP ve DP dönemlerinde Kız Enstitülerinin okullaşma oranları birbirine yakın olmuştur.

3.1.2.2.3. Dicle Köy Enstitüsü-Dicle (Altı Sınıflı) Öğretmen Okulu

Öğretmen Okulları ismi altında 1937-1938 döneminde iki okul ile eğitime başlamış olup, bu sayı 1939-1940 yılları arasında 4'e çıkmıştır⁶⁸⁵. 1940 yılında köy ilkokullarına öğretmen yetiştirmek üzere 17 Nisan 1940 tarih ve 3803 sayılı yasa ile Türkiye geneli 14 ilde 'Köy Enstitüleri' ismiyle okul açılmıştır. 1944-1945 eğitim-öğretim döneminde ülke genelinde 20'ye çıkan Köy Enstitülerinden biri de 1944 yılında Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde 'Dicle Köy Enstitüsü' adıyla eğitime başlamıştır. Dicle Köy Enstitüsü, 1944-1954 yılları arasında başta Diyarbakır olmak üzere Bingöl, Bitlis, Elazığ, Mardin, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van gibi bölge illerinden öğrenci almaktaydı. Fakat geceleri enstitüyü aydınlatacak elektrik olmadığından, gemici fenerleri ve lükslerle enstitü etkinlikleri yürütülüyordu. Daha sonra elektrik direkleri temini ile okul elektriğe kavuşmuştur. Bu enstitüde yetişen öğretmenler, atandıkları yerlerde köylülere okuma yazma ve temel bilgileri öğretmişlerdir. Ayrıca tarım türleri ile modern ve ilmi tarım teknikleri hakkında köylüyü bilinçlendirmişlerdir. Derslerin bir kısmı temel örgün, bir kısmı da uygulamalı eğitimdi. Ayrıca enstitülere ait tarlalar, bağlar, besi hayvanları ve arı kovanları atölyeleri vardı⁶⁸⁶. Aşağıdaki tabloda 1944-1960 yılları arasında Dicle Köy Enstitüsü okulunun yıllara göre öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir:

⁶⁸⁴ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. I-III.

⁶⁸⁵ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, s. III.

⁶⁸⁶ Diyarbakır Ansiklopedisinde 1944 yılında 21 olarak verilen Köy Enstitüsü sayısı, TÜİK verilerinde 20 okul olarak görülmektedir. BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, s. III; 8-14; Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.1, s. 418; Çağlayan, **a.g.t.**, s. 217.

Tablo 47: Dicle Köy Enstitüsü - Dicle (Altı Sınıflı) Öğretmen Okulu⁶⁸⁷

Öğretim Yılı	Okul Adı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1944-1945 ⁶⁸⁸	Dicle Köy Enstitüsü	7	2	9	102	1	103
1945-1946 ⁶⁸⁹	Dicle Köy Enstitüsü	5	2	7	175	3	178
1946-1947 ⁶⁹⁰	Dicle Köy Enstitüsü	10	3	13	289	8	297
1947-1948 ⁶⁹¹	Dicle Köy Enstitüsü	17	2	19	301	-	301
1948-1949 ⁶⁹²	Dicle Köy Enstitüsü	15	3	18	359	-	359
1949-1950 ⁶⁹³	Dicle Köy Enstitüsü	23	3	26	458	-	458
1950-1951 ⁶⁹⁴	Dicle Köy Enstitüsü	24	2	26	445	-	445
1951-1952 ⁶⁹⁵	Dicle Köy Enstitüsü	9	1	10	473	-	473
1952-1953 ⁶⁹⁶	Dicle Köy Enstitüsü	19	1	20	495	-	495
1953-1954	Dicle Altı Sınıflı Öğretmen Okulu	19	2	21	539	-	539
1954-1955	Dicle Altı Sınıflı Öğretmen Okulu	16	5	21	495	-	495
1955-1956	Dicle Altı Sınıflı Öğretmen Okulu	19	2	21	493	-	493
1956-1957	Dicle Altı Sınıflı Öğretmen Okulu	14	3	17	506	-	506
1957-1958	Dicle Altı Sınıflı Öğretmen Okulu	17	2	19	525	-	525
1958-1959	Dicle Altı Sınıflı Öğretmen Okulu	24	-	24	573	2	575
1959-1960	Dicle Altı Sınıflı Öğretmen Okulu	18	2	20	597	5	602

Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, 21 Mart 1946 tarihinde Dicle Köy Enstitüsüne ziyarette bulunarak sınıfları gezmiştir. Bakan, okulun kısa bir süre içerisinde 245 öğrencisi⁶⁹⁷ ile on iki yapının inşa edildiğini ve önemli bir gelişme gösterdiğini

⁶⁸⁷ BDİEB, Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960, s. 13-14; 485.

⁶⁸⁸ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945, s. 10-11; 87.

⁶⁸⁹ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946, s. 10-11; 99.

⁶⁹⁰ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1946-1947, s. 6-7; 97.

⁶⁹¹ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1947-1948, s. 6-7; 128.

⁶⁹² BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1948-1949, s. 8-9; 154.

⁶⁹³ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950, s. 8-9; 169.

⁶⁹⁴ BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951, s. 14-15; 216.

⁶⁹⁵ BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952, s. 16-17; 218.

⁶⁹⁶ BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953, s. 16-17; 236.

⁶⁹⁷ 1946-47 eğitim-öğretim döneminde 297 öğrenci mevcuttur. Kaynakta geçen 245 öğrenci yanlış bir bilgidir. Bkz. Tablo-47.

belirtmiştir. Daha sonra öğrencilerin düzenledikleri toplantıda yer alarak çeşitli istişarelerde bulunmuşlardır. Enstitünün, kısa zamanda öğrenci sayısının birkaç katına çıkacağını söylemiştir⁶⁹⁸. Dicle Köy Enstitüsüne beş yıl içinde yapılan ilave binalar neticesinde, enstitü yirmi çeşit yapıya kavuşmuştur. Bu binaların bir kısmı öğrenci yoğunluğundan dolayı mesken olarak kullanılmıştır. Mevcut olan yatakhane binasına ilave olarak, iki yatakhaneye daha ihtiyaç vardı. 1949 yılında okul ilk mezunlarını (59 kişi) vermiştir. Bu mezunlar Milli Eğitim Bakanlığının onayı ile Diyarbakır, Siirt, Mardin, Urfa, Van ve Bitlis'e öğretmen olarak atanmışlardır⁶⁹⁹.

Köy Enstitülerinin açılış yıldönümü münasebeti ile Dicle Köy Enstitüsünde de bir kutlama töreni yapılmıştır. Törene, Vali Kemal Hadimli, Ergani Kaymakamı Münir Alkan, Çermik Kaymakamı Cihat Mutver, Ergani ve Çermik Belediye Başkanları, Halk Evi Başkanı, lise müdürleri ile öğretmenleri ve köylerden birçok kişi katılmıştır. İstiklal Marşı sonrası bir konuşma yapan Vali Kemal Hadimli, Köy Enstitülerinin amacı üzerinde durarak, buradan atanan köy öğretmenlerinin memleketin kalkınması bakımından vazife yüklendiklerini belirtmiştir. Daha sonra söz alan enstitü Müdürü Hilmi Bilginer; ülke genelindeki köy enstitülerinden mezun olan yaklaşık 10 bin öğretmenin, yurdun muhtelif bölgelerine gönderildiğini ve bu dava uğrunda köyü kalkındırma ve köylüyü okutma kapsamında, Türk İnkılabının başarıya ulaştığını belirtmiştir⁷⁰⁰.

1940 yılında Türkiye geneli Köy Enstitülerinde 46'sı kadın, toplam 234 öğretmenin yer aldığı bu okullarda 351 erkek, 136 kız öğrenci mevcuttu. CHP hükümetinin verdiği desteklerle Köy Enstitüleri hızlı bir gelişme yaşamış olup, bu okuldan mezun olan bireyler topluma ve ülkeye çeşitli yararlar sağlamıştır. 1944-1945 yılı eğitim-öğretim dönemine gelindiğinde 1.475'i kız öğrenci olmak üzere toplam 14.236 öğrenci ile 136'sı kadın olmak üzere toplam 487 öğretmen bu okullarda yer almıştır⁷⁰¹. Aynı dönem Diyarbakır'da yer alan Dicle Köy Enstitüsünde 2'si kadın, toplam 9 öğretmen ve 1'i kız öğrenci olmak üzere, toplam 103 erkek öğrenci vardı (Bkz. Tablo-47). Diyarbakır, öğretmen ve öğrenci sayısı ile ülke ortalamasının üzerinde bir seyir izlemiştir.

⁶⁹⁸ **Diyarbakır**, 25 Mart 1946, S. 2630, s. 1.

⁶⁹⁹ **Diyarbakır**, 14 Ekim 1949, S. 3173, s. 1.

⁷⁰⁰ **Diyarbakır**, 18 Nisan 1949, S. 3100, s. 1.

⁷⁰¹ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, s. IX.

Dicle Köy Enstitüsünü ayrıntılı bir şekilde inceleyecek olursak, yukarıdaki tabloda yer alan öğretmen sayısına baktığımızda, 1944-1960 yılları arasında erkek öğretmenler, kadın öğretmenlerden sayıca hep fazla olmuştur. Erkek ve kadın öğretmen sayısı en az 1945-1946, en fazla 1949-1950 ile 1950-1951 eğitim-öğretim döneminde. 1944-1945 döneminde 9 öğretmenin görevli olduğu Dicle Köy Enstitüsünde öğretmen başına 11 öğrenci düşmekteyken; 1952-1953 döneminde öğretmen başına 25 öğrenci düşmüştür. Enstitüde en fazla öğretmene ihtiyaç 1951-1952 döneminde (bir öğretmene 47 öğrenci) olmuştur. Öğretmen sayısı 1943-53 yılları arası % 122 oranında artış gösterirken, 1951-1952 döneminde ise % 62 oranında düşüş göstermiştir. Enstitünün, 1953-1954 döneminde Dicle Öğretmen Okulu adını aldığı anda, öğretmen başına 26 öğrenci düşmekteyken; 1959-1960 döneminde öğretmen başına 30 öğrenci düşmüştür. 1953-1960 yılları arası öğretmen ve öğrenci sayısı enstitüden kalma sayı oranları ile birbirine yakın olduğundan Dicle Altı Sınıflı Öğretmen Okulu'nun, enstitü dönemindeki öğretmen ve öğrenci sayısı ile eğitime devam ettiği anlaşılmaktadır.

1944-1960 yılları arasında bu okulda eğitime devam eden öğrenci sayısı 1949-1950 dönemine kadar % 345 oranında (355 kişi) sürekli artış göstermiş olup, sadece bir sonraki dönem % 3'lük (13 kişi) bir azalma söz konusu olmuştur. Daha sonra 1954 yılına kadar öğrenci sayısında tekrar düzenli bir artış yaşanmıştır. Öğrenci sayısındaki en yüksek artış 1946-1947 döneminde (119 kişi) olmuştur. 1960 yılında okuldaki öğrenci sayısı 602 kişi ile en yüksek rakama ulaşmıştır. Okulda kız öğrenci sayısı 11 dönem hiç olmamakla birlikte, olduğu dönemlerde de (1944-1947, 1958-1960) en fazla 8 kişi olmuştur. Merkezdeki okulların aksine kız öğrenci sayısı, erkek öğrenci sayısına göre çok düşük seviyelerde kalmıştır.

1946 yılında iktidar partisi CHP'nin içinden çıkan muhalif milletvekillerinin örgütlü muhalefet kampanyasıyla, Köy Enstitüleri müfredatında ve yapılanmasında değişiklikler yapılmıştır. 1954 yılında Köy Enstitüleri, DP hükümeti tarafından kapatılarak Öğretmen Okullarına dönüştürülmüştür. Dicle Köy Enstitüsü 'de 'Dicle (Altı Sınıflı) Öğretmen Okulu' adı altında faaliyet göstermiştir⁷⁰². Altı Sınıflı İlk Öğretmen Okullarına, ilkokul

⁷⁰² Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.1, s. 418; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 90.

mezunu öğrenciler kayıt yaptırabilirlerdi. Okul, daha sonra Ergani Anadolu Öğretmen Lisesi adıyla varlığını sürdürmüştür.

3.1.2.2.4. İlk Öğretmen Okulu (Üç sınıflı Öğretmen Okulu)

Öğretmen Okulları adı altında faaliyet gösteren İlk (Şehir) Öğretmen Okulları, 1943 yılında ülke genelinde 12 taneydi. Bu okullar erkek, kız ve öğretmen (karma) okul adlarını almıştır⁷⁰³. İl Özel İdaresi tarafından Dağkapıda on iki dershaneli olarak yapılan ve inşası bitmek üzere olan Atatürk İlkokulu binasının, bir öğretmen okuluna çevrilmesi hususunda Milli Eğitim Bakanlığına valilik tarafından teklif verilmiştir. Teklifin kabulü ile ilkokul binası Diyarbakır Erkek Öğretmen Okuluna çevrilmiştir. Okul Müdürlüğüne Nusret Karcı atanmıştır. Okul kadrosuna, 150 lira maaşlı bir doktor ve aşçı, 90 lira maaşla bir aşçı yardımcısı, 130 lira maaş ile 1 kâtip, 75 lira maaşlı 2 çamaşırcı ile 2 hademe gönderilmiştir. 12 Kasım 1949 tarihinde muhtelif lise ve ortaokullardan seçilmiş olan 163 erkek öğrencinin ad ve soyadları valiliğe bildirilmiş olup⁷⁰⁴, şartları uygun olan 149 öğrencinin kayıtları okula yapılmıştır. Okul daha sonra “İlk Öğretmen Okulu”, 1953 yılında ise “Üç Sınıflı Öğretmen Okulu” adlarını almıştır. Aşağıdaki tabloda 1949-1960 yılları arasında Diyarbakır Erkek Öğretmen (İlk Öğretmen-Üç Sınıflı Öğretmen) okulunun yıllara göre öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir.

Tablo 48: Diyarbakır Erkek Öğretmen (İlk Öğretmen-Üç Sınıflı Öğretmen) Okulu⁷⁰⁵

Öğretim Yılı	Okul Adı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1949-1950 ⁷⁰⁶	Diyarbakır Erkek Öğretmen Okulu	8	1	9	49	-	149
1950-1951 ⁷⁰⁷	İlk Öğretmen Okulu	7	3	10	192	30	222
1951-1952 ⁷⁰⁸	İlk Öğretmen Okulu	9	5	14	222	39	261
1952-1953 ⁷⁰⁹	İlk Öğretmen Okulu	1	0	1	194	32	226
1953-1954	Üç Sınıflı Öğretmen Okulu	4	5	9	171	24	195
1954-1955	Üç Sınıflı Öğretmen Okulu	9	4	13	175	25	200
1955-1956	Üç Sınıflı Öğretmen Okulu	8	5	3	80	2	222

⁷⁰³ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944, s. 2-6.

⁷⁰⁴ Diyarbakır, 17 Ağustos 1949, S. 3150, s. 1; Diyarbakır, 14 Kasım 1949, S. 3186, s. 1.

⁷⁰⁵ BDİEB, Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960, s. 36-37;489.

⁷⁰⁶ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950, s. 2-3;168.

⁷⁰⁷ BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951, s. 10-11;216.

⁷⁰⁸ BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952 s. 12-13;218.

⁷⁰⁹ BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953, s. 12-13;236.

1956-1957	Üç Sınıflı Öğretmen Okulu	0	8	8	32	7	269
1957-1958	Üç Sınıflı Öğretmen Okulu	3	5	8	51	7	278
1958-1959	Üç Sınıflı Öğretmen Okulu	6	6	2	29	5	354
1959-1960	Üç Sınıflı Öğretmen Okulu	0	6	6	21	0	441

1949-1950 yılı eğitim-öğretim döneminde Türkiye geneli 8 il⁷¹⁰ de yer alan İlk Öğretmen Okullarında; 30'u kadın, 65'i erkek olmak üzere toplam 95 öğretmen ile 1.825 (699 kız-1.126 erkek) öğrenci mevcuttu⁷¹¹. Aynı dönem Diyarbakır Erkek Öğretmen Okulunda 1'i kadın olmak üzere toplam 9 öğretmen ve 149 erkek öğrenci vardı. Diyarbakır öğretmen ve öğrenci sayısı ile ülke geneli ortalamasının çok az altında kalmıştır. Yukarıdaki tabloda İlk Öğretmen Okulunda görev yapan öğretmen sayısı incelendiğinde, 1949-1960 yılları arasında erkek öğretmenler, kadın öğretmenlerden 1953-1954 dönemi dışında sayıca hep fazla olmuştur. Ortaokullarda olduğu gibi erkek ve kadın öğretmen sayıları bazı dönemlerde birbirine yakın olmuştur. Erkek öğretmen sayısı 1953-1954, kadın öğretmenler ise 1949-1950 döneminde en az iken, erkek öğretmen 1959-1960, kadın öğretmenler ise 1952-1953 döneminde en fazladır. 1949-1950 döneminde ülke geneli öğretmen başına 19 öğrenci düşerken, Diyarbakır'da öğretmen başına 17 öğrenci düşmekteydi. Öğretmen okulunda, en fazla öğretmene ihtiyaç 1953-1954 döneminde olmuştur. Öğretmen sayısı 1949-1960 yılları arası % 188 oranında artış gösterirken, 1953-1954 döneminde ise % 57 oranında düşüş göstermiştir.

1949-1960 yılları arasında Diyarbakır'da öğretmen okuluna devam eden öğrenci sayısına baktığımızda, okulun ilk yılında kız öğrenci mevcudu hiç yokken, sonraki yıllarda sayı olarak az da olsa kız öğrenci kaydı olmuştur. Erkek öğrenci ile kız öğrenci arasındaki en büyük fark 1959-1960 eğitim-öğretim döneminde olmuştur. Erkek öğrencilerde en yüksek artış 1959-1960 döneminde (92 kişi) olurken, kız öğrencilerde ise 1955-1956 döneminde (17 kişi) olmuştur. Erkek öğrenci sayısı 1949-1950 döneminde (149 kişi) en az iken, 1959-1960 döneminde (441 kişi) en fazladır. Kız öğrenciler ise 1959-1960 döneminde (20 kişi) en az iken, 1955-1956 döneminde (42 kişi) en fazladır. 1949-1953

⁷¹⁰ İlk Öğretmen Okulları; Adana, Bolu, Diyarbakır, Edirne, Erzurum, Konya, Sivas ve Trabzon illerinde mevcuttu. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, s. 2-4.

⁷¹¹ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, s. 5.

yılları arası okula devam eden öğrenci sayısında % 52 oranında sürekli bir artış olurken, sadece bir sonraki dönem % 14'lük (31 kişi) bir azalma söz konusu olmuştur. Daha sonra 1954 yılından 1960 yılına kadar öğrenci sayısında tekrar düzenli bir artış yaşanmıştır. 11 yıllık süre zarfında erkek öğrenciler % 196 oranında artış gösterirken, 10 yıllık süre zarfında kız öğrencilerde ise % 33 oranında bir azalış söz konusu olmuştur. Özellikle 1955-56 eğitim-öğretim sonrası kız öğrenci sayısında sürekli bir düşüş olduğu görülmektedir. Kız öğrenci sayısı günden güne artması gerekirken düşmüştür. Özellikle 1954 yılında DP tarafından sadece erkek öğrencilere yönelik İmam Hatip Okullarının açılmasıyla birlikte toplumda gittikçe artan muhafazakârlık düşüncesiyle bir kesiminin yarattığı toplumsal baskı sonucu ailelerin kız öğrencilerini karma okullar yerine tek cinsiyet üzeri eğitim veren okulları tercih ettiği görülmektedir.

1959-1960 yılı eğitim-öğretim dönemine gelindiğinde Türkiye genelinde 31 tane Üç Sınıflı Öğretmen Okullarında; 423 öğretmen, 7.463 öğrenci var iken, aynı dönem Diyarbakır Üç Sınıflı Öğretmen Okulunda; 26 öğretmen ve 441 öğrenci mevcuttu⁷¹². Diyarbakır'da öğretmen ve öğrenci sayısı, ülke ortalaması ile hemen hemen aynı seviyede yer almıştır. Türkiye genelinde öğretmen başına 18 öğrenci düşerken, Diyarbakır'da öğretmen başına 17 öğrenci düşmüştür.

Diyarbakır Öğretmen Okulu mezunları için 1957 tarihinde “Mesleğe Giriş” töreni düzenlenmiştir. Törene Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, İl Valisi Fahrettin Akkutlu, okul öğrencileri ve velileri katılmıştır. Açılış konuşmalarının ardından okulda derece yapan öğrencilere hediyeler takdim edilmiştir⁷¹³. Bu okuldan mezun olan öğretmenler, ihtiyacı olan köy okullarına gönderilmişlerdir.

3.1.2.2.2.5. İmam Hatip Okulları (Orta- Lise)

1931-1932 eğitim-öğretim yılına kadar ortaokullara bağlı sınıflarda faaliyet göstermiş olup daha sonra kapanmıştır. 1951-1952 eğitim- öğretim yılında herhangi bir okula bağlı

⁷¹² BDİEB, *Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960*, s. 31;36; 488-492.

⁷¹³ Okul birincisine bir kol saati, ikincisine bir dolma kalem ile kıymetli bir albüm, üçüncüsüne ise Öğretmen Kitapları serisi verilmiştir. Ayrıca mezun olan diğer 29 öğrenciye ise ‘Armağan’ adlı kitap dağıtılmıştır. *Şark Postası*, 12 Temmuz 1957, S. 1118, s. 1.

olmadan Türkiye geneli 7 il⁷¹⁴ de “İmam Hatip Okulları” adı altında açılmıştır. Bu okullar iki devreli olup; ilk devresi (orta) 4 yıl, ikinci devresi (lise) ise 3 yıldan oluşmaktaydı. Öğrencilerin ilk devreye kayıt yaptırmak için ilkokul mezunu olması gerekmektedir⁷¹⁵. 1954-1955 eğitim-öğretim döneminde ülke genelinde İmam Hatip Okullarının sayısı 16’ya çıkmış olup, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde sadece Diyarbakır ilinde açılmıştır. Daha sonra 1956 yılında Sakarya, 1958 yılında Balıkesir ve Burdur’da da bu okulların açılmasıyla ülkede İmam Hatip Okullarının sayısı 19’a yükselmiştir⁷¹⁶.

Diyarbakır İmam Hatip Okulu, Diyarbakır Hayır Cemiyeti’nin girişimleri sonucu Devlet Demiryolları Pansiyon binası satın alınıp, onarıldıktan sonra 1954 yılında açılmıştır. Okul sadece gündüz eğitim vermekte olup, köylerden gelenler için okul derneği tarafından yatacak yer ve yiyecek temini sağlanırdı⁷¹⁷. İmam Hatip Okullarının lise kısmı, 1955-1956 eğitim-öğretim döneminde Isparta, İstanbul, Konya ve Maraş illerinde öğrenci alımına başlamıştır. Daha sonra 1958 yılında Diyarbakır’da da okulun lise kısmı açılmış olup, ülke geneli 15 ilde lise eğitimi verilmiştir⁷¹⁸. Okulun orta kısmını bitiren öğrenciler ile bağımsız ortaokuldan gelenler, okulun lise kısmına kayıt yaptırabilirlerdi. Aşağıdaki tabloda 1954-1960 yılları arasında Diyarbakır İmam Hatip (Orta-Lise) okulunun yıllara göre öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir.

Tablo 49: Diyarbakır İmam Hatip Okulları (Orta-Lise)⁷¹⁹

Öğretim Yılı	Okul Adı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1954-1955	İmam Hatip Okulları (Orta)	5	-	5	42	-	42
1955-1956	İmam Hatip Okulları (Orta)	12	-	12	57	-	57
1956-1957	İmam Hatip Okulları (Orta)	4	-	4	73	-	73
1957-1958	İmam Hatip Okulları (Orta)	3	-	3	79	-	79
1958-1959	İmam Hatip Okulları Orta Kısmı	10	2	12	79	-	79
	Lise Kısmı	5	-	5	10	-	10

⁷¹⁴ İmam Hatip Okulları 1951 yılında; Ankara, Isparta, İstanbul, Kayseri, Konya, Maraş ve Seyhan (Adana) illerinde açılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952**, s. 88-90.

⁷¹⁵ BDİE, **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, s. 19.

⁷¹⁶ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. 493-494.

⁷¹⁷ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 89.

⁷¹⁸ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. II; 495-496.

⁷¹⁹ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. 51-52;63;493.

1959-1960	İmam Hatip Okulları Orta Kısım	9	-	9	71	-	71
	Lise Kısım	4	-	4	19	-	19

1954-1955 yılı eğitim-öğretim döneminde Türkiye geneli İmam Hatip Okullarında 107 erkek öğretmen ile 2.048 erkek öğrenci mevcuttu⁷²⁰. Aynı dönem Diyarbakır İmam Hatip Okulunda 5 erkek öğretmen ve 42 erkek öğrenci vardı. Diyarbakır öğretmen ve öğrenci sayısı ile ülke geneli ortalamasının üzerine çıkmıştır. Yukarıdaki tabloda İmam Hatip Okulunda görevli öğretmen sayısı incelendiğinde, okulun sadece erkek öğrencilerin eğitim aldığı bir kurum olmasından dolayı, sadece 1958-1959 döneminde 2 kadın öğretmen, diğer dönemlerde ise sadece erkek öğretmenler görev almıştır. 1954-55 döneminde 5 öğretmenin görev aldığı okulun ilk yılında öğretmen başına 8 öğrenci düşmekteyken; ülke genelinde 19 öğrenci düşmüştür. 1959-1960 döneminde Türkiye geneli 2.922 öğrenci İmam Hatip Okulunun orta kısmında, 1.144 öğrenci ise lise kısmında eğitim görmekteydi. Okulun lise kısmındaki öğrencileri de dâhil, öğretmen başına 7 öğrenci düşerken, ülke genelinde 14 öğrenci ortalaması ile bir düşüş yaşanmıştır⁷²¹. Öğretmen sayısı okulun açılmasından bir dönem sonra % 140 oranında artış gösterirken, 1956-1957 döneminde ise % 66 oranında düşüş göstermiştir.

1954-1957 yılları arasında sadece erkek öğrencilerin okuduğu orta kısmında, eğitime devam eden öğrenci sayısı % 88 oranında bir artış olmuştur. 1958-1959 eğitim-öğretim döneminde İmam Hatip Okulu lise öğrencilerinin de dâhil edilmesiyle öğrenci sayısı %13 oranında artmıştır. Bu oran ile İmam Hatip Okulları lise kısmına pek fazla rağbet olmamıştır. Bir sonraki dönemde (1959-60) orta kısım öğrencilerinde %10 oranında azalma olurken, lise kısmı öğrencilerinde % 90 oranında artış olmuştur. Bu görece artışa

⁷²⁰ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. II; 1951-1952 döneminde Türkiye geneli İmam Hatip Okullarında 27 erkek öğretmen ile 876 erkek öğrenci mevcudu vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952**, s.8; 88-90.

⁷²¹ Ülke geneli: 1954-1955 döneminde 107 erkek öğrenci, 2.048 erkek öğretmen; 1959-1960 döneminde lise ve ortaokul dâhil 20'si kadın öğretmen olmak üzere toplam 301 öğretmen ile 4.066 öğrenci mevcudu vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. II.

rağmen hem Diyarbakır'da hem de ülkenin diğer vilayetlerinde İmam Hatip Okullarına pek rağbet olmamıştır⁷²².

3.1.2.2.6. Diyarbakır Sağır- Dilsiz ve Körler Okulu

Sağlık Okulları veya diğer meslek okulları adı altında, 1932-1933 eğitim-öğretim döneminde ülke genelinde sadece İzmir'de olan "İzmir Sağır- Dilsiz ve Körler Okulunda 56 erkek ve 23 kız öğrenciye sadece 2 erkek öğretmen eğitim vermekteydi⁷²³. Sonraki dönemlerde gittikçe artan öğrenci miktarı karşısında, öğretmen artışı düşük seviyelerde kalmıştır. Nitekim 1943-1944 eğitim-öğretim döneminde okuldaki şube sayısı 7'ye, öğrenci sayısı 276'ya çıkmasına rağmen, bu okulda 3'ü kadın olmak üzere toplam 10 öğretmen görev yapmaktaydı⁷²⁴. Ülke genelinde sadece İzmir'de yer alan bu okulun yetersiz kalması üzerine 1944 yılında İstanbul'da da Sağır- Dilsiz ve Körler Okulu açılmıştır⁷²⁵. Daha sonra 1953 yılında Ankara'da (2 okul) ve 1955 yılında da Gaziantep'te bu okullar faaliyete girmiştir⁷²⁶.

Diyarbakır'da Sağır- Dilsiz ve Körler Okulu 1956 yılında açılmıştır. Böylelikle ülke genelinde bu okulların sayısı 6'ya çıkmıştır. Özel eğitime tabii olan okul yatılıdır. Fakat yatılı pansiyon binası inşa edilmediğinden öğrenci alımı 1957-58 eğitim-öğretim döneminde olmuştur. Öğrencilerin konaklamaları için müstakil üç ev ayarlanmıştır⁷²⁷. Görme ve işitme sorunu olan öğrenciler özel olarak bu eğitim kurumuna alınırlardı. Aşağıdaki tabloda 1957-1960 yılları arasında Diyarbakır Sağır- Dilsiz ve Körler Okulunun yıllara göre öğretmen ve öğrenci sayıları verilmiştir.

⁷²² İmam Hatip Orta kısmının bazı vilayetlerde kurulduğu yıldan 1960 yılına kadar ki öğrenci artış oranları şöyledir: Ankara %11, Antalya %6, Diyarbakır %69 (42 kişiden 71'e yükselmiştir.) Isparta %11, İzmir %182 (50 kişiden 141'e yükselmiştir.) Kayseri %0,5, Konya %40, Maraş %23, Trabzon %100 (45 kişiden 90'a yükselmiştir.), Yozgat %39. Detaylı bilgi için bkz. BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. 48-66.

⁷²³ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, s. IV; XI.

⁷²⁴ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944**, s. 74-75; 88.

⁷²⁵ 1944-1945 döneminde İstanbul Sağır- Dilsiz ve Körler Okulunun ilk yılında 14'ü kız, 22'si erkek öğrenci olmak üzere toplam 36 öğrenci kaydı yapılmıştır. BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, s. 78-79.

⁷²⁶ BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. 434-435.

⁷²⁷ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 83; BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, s. 435.

Tablo 50: Diyarbakır Körler-Sağır Okulu⁷²⁸

Öğretim Yılı	Okul Adı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı		
		E	K	T	E	K	Toplam
1957-1958	Diyarbakır Körler-Sağır Okulu	2	2	4	25	9	34
1958-1959	Diyarbakır Körler-Sağır Okulu	3	2	5	38	11	49
1959-1960	Diyarbakır Körler-Sağır Okulu	5	2	7	39	11	50

Sağır- Dilsiz ve Körler Okulunda görevli öğretmen sayısı incelendiğinde, 1957-1958 döneminde erkek ve kadın öğretmen sayısı eşit olmakla birlikte, diğer iki dönemde de (1958-1959, 1959-1960) erkek öğretmenlerin, kadın öğretmenlerden fazla olduğu görülmektedir. Öğretmen ve öğrenci sayısı yoğun olan bir okul değildir. Erkek-kadın öğretmen sayıları genelde birbirine yakın olmuştur. Öğretmen sayısı üç dönem zarfında düzenli artış göstermesine rağmen, öğrencilerin engel durumlarından dolayı öğretmen ihtiyacı olmuştur. 1957-58 döneminde ülke geneli öğretmen başına 8 öğrenci düşmekte iken, Diyarbakır'da ortalama 9 öğrenci düşmüştür. 1960 yılına gelindiğinde ülke genelinde öğretmen başına 15 öğrenci, Diyarbakır'da ise 7 öğrenci düşmüştür. Türkiye genelinde öğretmen-öğrenci oranları büyük illerde (Ankara, İstanbul, İzmir) daha fazla iken, Gaziantep ve Diyarbakır'da ise bu oran daha düşük seviyelerde kalmıştır⁷²⁹.

1957-1960 yılları arasında ülke genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da engelli öğrencilerden erkek öğrenci sayısı kız öğrenci sayısından hep fazla olmuştur. Erkek öğrenci sayısı sürekli artarken, kız öğrenci sayısı iki dönem eşit kalmıştır. Erkek öğrenci (39) ile kız öğrenci (11) arasındaki en büyük fark 1959-1960 eğitim-öğretim döneminde olmuştur. 1957-1960 yılları arası okulun öğrenci oranı % 47 artış göstermiştir.

3.1.2.3. Diyarbakır'da Halk Eğitimi

Resmi Kurslar ismi altında 1932 yılında Akşam Kız Sanat Okulu ülke geneli 5 kurs ile eğitime başlamış olup, bu sayı 1936 yılında 7'ye çıkmıştır⁷³⁰. Aynı yıl Diyarbakır'da da

⁷²⁸ BDİEB, Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960, s. 435;557.

⁷²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. BDİEB, Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960, s. I; VI.

⁷³⁰ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944, s. XXXI

ilk yaygın eğitim kurumu olan Akşam Kız Sanat Okulu açılmıştır. Daha sonra Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde de 1959 yılında “Silvan Akşam Kız Sanat Okulu” açılmıştır. Birçok ilde olduğu gibi Diyarbakır'da da en çok ilgi gören yaygın eğitim, el sanatları alanında olmuştur. Bu okulda en fazla rağbet biçki-dikiş bölümüne olmaktadır⁷³¹. Diyarbakır Akşam Kız Sanat Okulu, 1950-51 döneminde Kız Enstitüsüne bağlanmış olup, enstitü öğretmenleri tarafından kız öğrencilerine; biçki-dikiş, kadın çamaşırı, çiçek, nakış gibi kurs dersleri verilmiştir. Aşağıdaki tabloda yıllara göre bu okulların öğretmen ve öğrenci sayıları ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

Tablo 51: Diyarbakır Akşam Kız Sanat Okulu

Öğretim Yılı	Okul Adı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı		
			E	K	T
1939-1940 ⁷³²	Akşam Kız Sanat Okulu	4	-	272	272
1943-1944 ⁷³³	Akşam Kız Sanat Okulu	7	-	192	192
1944-1945 ⁷³⁴	Akşam Kız Sanat Okulu	8	-	123	123
1945-1946 ⁷³⁵	Akşam Kız Sanat Okulu	6	-	92	92
1946-1947 ⁷³⁶	Akşam Kız Sanat Okulu	5	-	86	86
1947-1948 ⁷³⁷	Akşam Kız Sanat Okulu	5	-	90	90
1948-1949 ⁷³⁸	Akşam Kız Sanat Okulu	9	-	103	103
1950-1951 ⁷³⁹	Akşam Kız Sanat Okulu (Bağlı)	15	-	133	133
1951-1952 ⁷⁴⁰	Akşam Kız Sanat Okulu (Bağlı)	12	-	116	116
1952-1953 ⁷⁴¹	Akşam Kız Sanat Okulu (Bağlı)	12	-	238	238
1960-1961 ⁷⁴²	Akşam Kız Sanat Okulu (Bağlı)	21	-	202	202
	Silvan Akşam Kız Sanat Okulu	1	-	63	63

⁷³¹ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.2, s. 214; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2292.

⁷³² DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. 330.

⁷³³ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944**, s. 100-101.

⁷³⁴ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, s. 106-107.

⁷³⁵ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, s. 120-121.

⁷³⁶ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, s. 128-129.

⁷³⁷ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1947-1948**, s. 162-163.

⁷³⁸ BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1948-1949**, s. 202-203.

⁷³⁹ Kız Enstitüsüne bağlandıktan sonra, okulun öğretmen ihtiyacı da enstitüden sağlanmıştır. Tabloya yansıtılan öğretmen verileri 1950 yılından itibaren Kız Enstitüsü öğretmen verileridir. BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951**, s. 268.

⁷⁴⁰ BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952**, s. 267.

⁷⁴¹ BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953**, s. 292.

⁷⁴² BDİE, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1960-1961**, DİE Yay., No: 467, Ankara, 1965, s. 330-356.

Yukarıdaki tabloda Akşam Kız Sanat Okulunda görevli öğretmenlerin cinsiyet ayrımı milli eğitim verilerinde verilmemiştir. Kurslar, kız öğrencilerinden oluştuğu için eğitimcilerin çoğunun kadın olma ihtimali yüksektir. Nitekim Kız Enstitüsüne bağlandığı yılda enstitüde sadece 15 kadın öğretmen görev yapmaktaydı. Öğretmen sayısı ilk üç dönem artış göstermiş olup, 1945-46 döneminde 6'ya düşmüştür. Daha sonra 1948-1949 eğitim-öğretim döneminde 9'a yükselmiştir. 1939-40 döneminde 4 öğretmenin görevli olduğu Akşam Kız Sanat Okulunda, öğretmen başına 68 öğrenci düşmekte iken; ülke genelinde öğretmen başına 31 öğrenci düşmüştür. Diyarbakır ülke ortalamasının hep altında kalmıştır. 1946-47 döneminde öğrenci sayısında % 62 oranında bir azalma ile öğretmen başına 11 öğrenci düşmüştür. Bu dönemden sonra 1950-51 dönemine kadar öğrenci sayısı % 55 oranında (47 kişi) bir artış göstermiştir. 1952-53 döneminde 238 kişi olan öğrenci sayısı, 1960 yılında Silvan Akşam Kız Sanat Okulunun da faaliyete girmesiyle birlikte bu okullardaki öğrenci sayısı 265 kişiye çıkmıştır.

CHP ve DP dönemlerinde örgün eğitim dışında halkın daha rahat bir şekilde eğitim alma ve meslek edinmesi için kurslar açılmıştır. Bu kursların bazılarında verilen eğitimler halkın geçim ve ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir rol oynamıştır.

Kur'an kursları, 1933 yılında mesleki okullara bağlı "Hıfız Kursları" adı altında 9 ilde eğitim vermeye başlamıştır⁷⁴³. 1937 yılında "Kuran Öğretme Kursu" olarak 19 ilde faaliyet göstermiştir. Aynı yıl Diyarbakır merkezde de açılan bu kurs sadece erkeklere yönelik Kur'an dersi vermekteydi⁷⁴⁴. 1939 yılında Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde de Kur'an kursu açılmıştır⁷⁴⁵. 1943 yılına gelindiğinde ülke genelinde bazı illerde (Isparta, İstanbul, Kocaeli, Konya, Manisa) birden fazla olmak üzere, toplam 38 tane kurs açılmıştır. Bu kursların 13⁷⁴⁶ tanesinde erkek ve kız öğrencilere yönelik eğitim verilirken, 25 kursta sadece erkek öğrencilere yönelik Kur'an dersi verilmiştir. Ülke genelinde 39 erkek öğreticinin görev yaptığı bu kurslarda 471'i kız öğrenci, 1081'i erkek öğrenci

⁷⁴³ Bursa, Edirne, Erzurum, Eskişehir, Isparta, İstanbul, Kayseri, Konya ve Trabzon illerinde Kur'an eğitimi verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİUM, **Maarif 1933-34 İstatistiği**, s. 384-385.

⁷⁴⁴ BİUD, **Maarif 1937-1938 İstatistiği**, s. 243-244.

⁷⁴⁵ BİUM, **Maarif İstatistiği 1939-1940**, s. 358.

⁷⁴⁶ Bu iller: Antalya, Burdur, Bursa, Çanakkale, Eskişehir, Isparta (Uluborlu), İstanbul (Fatih-Nuriosmaniye), Kocaeli (Karamürsel), Konya (Karaman), Kütahya (Gediz) ve Manisa'dır.

olmak üzere toplam 1.552 öğrenci Kur'an eğitimi almıştır. Ülke genelinde kurslara talep çoğunlukla 12-25 yaş arası olmuştur. Diyarbakır'da yer alan kursta 12 ile 45 yaş arası toplam 20 öğrenciye, 1 öğretici tarafından Kur'an dersi verilmiştir. Zamanla Diyarbakır ilçelerinde de yaygınlaşmaya başlayan Kur'an kursları 1945'te Ergani, 1946'da Çermik, 1948'de Lice'de açılmıştır. İlçe kurslarında Kur'an eğitimi kadınlara ve erkeklere yönelik verilmiştir. Bu kurslarda kadınların sayısı düşük kalmıştır⁷⁴⁷. 1949-50 döneminde Diyarbakır merkez ilçede 50 erkek öğrenci, ilçelerde ise (Ergani hariç) 15'i kadın, 82'si erkek öğrenci olmak üzere toplamda 147 kişi Kur'an eğitimi almaktaydı. 1949-50 dönemi ve sonrası Ergani ilçesi Kur'an kursu verilerde verilmediğinden, kursun kapandığını söyleyebiliriz. 1951-52 döneminde bu kurslarda toplam 161 öğrenci yer almaktayken, sonraki dönem bu sayı 125'e düşmüştür⁷⁴⁸. 1953-1960 yılları arası istatistiksel verilerde kurslar ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir⁷⁴⁹. 1960 yılında kurs sayısı 3'e, öğrenci sayısı da 86'ya düşmüştür. Bu düşüşle birlikte Diyarbakır'daki Kur'an kursu ve öğrenci sayısı, ülke genelinin (643 kurs-27.677 öğrenci) çok altında kalmıştır⁷⁵⁰.

Diyarbakır'da Kur'an kurslarından sonra, 1945 yılında Ergani Bakır İşletmesi İşçi kursu açılmış olup, iki dönem eğitim verdikten sonra 1947 yılında kapanmıştır. Bu kurs, A ve B devresi olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1945-46 döneminde A devresinde 17, B devresinde ise 26 öğrenciye kurs eğitimi 2 öğretmen tarafından verilmekteydi. Bir sonraki dönem kalifiye eleman yetiştirmek üzere A devresinde % 270, B devresinde ise % 104 oranında ciddi bir artış olmuştur⁷⁵¹.

Köy Kadınları Gezici Kursları 1947-1948 döneminde eğitim vermeye başlamıştır. Kırsal alandaki bu kurslarda, kadınlara yönelik 7 veya 8 aylık sürelerde biçki-dikiş eğitimi

⁷⁴⁷ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944, s. 134-135; BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945, s. 138; BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946, s. 158-159; BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1946-1947, s. 172-173; BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1947-1948, s. 220-221; BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1948-1949, s. 254-255.

⁷⁴⁸ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950, s. 290; BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952, s. 336; BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953, s. 392.

⁷⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. BDİEB, Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960.

⁷⁵⁰ BDİE, Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1960-1961, s. 389.

⁷⁵¹ BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946, s. 162-163; BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1946-1947, s. 178-179.

verilmiştir. İlk dönemde Diyarbakır geneli 1 kurs olarak faaliyete başlamış, 1949-50 döneminde bu sayı 3'e çıkmıştır. Bir sonraki dönemde (1950-51) ilgi talebin artmasıyla kurs sayısı 7'ye çıkmıştır. 1947 yılında 23 olan kursiyer sayısı, 1950-51 döneminde % 400'lük bir artışla 115 kişiye çıkmıştır. Her kursun başında bir öğretici yer almaktaydı⁷⁵². 1952-53 dönemine gelindiğinde kurs sayısı 8'e çıkmış olup, öğrenci sayısı 181'e yükselmiştir. 1960 yılında kurs sayısı aynı olmakla birlikte öğrenci sayısında (292 öğrenci) düzenli bir artış olmuştur. Aynı yıl içerisinde bir tane de Sabit Biçki Dikiş kursu açılmıştır. Sabit olan bu kursta bir öğretici ve 382 öğrenci mevcuttu⁷⁵³.

Gezici Köy Kursları sayısı Diyarbakır'da 1 iken, 1950 yılında 'Gezici Köy Demirci ve Marangoz Kursu'nun açılmasıyla bu sayı 2'ye çıkmıştır. Köylü erkeklere yönelik el becerilerinin artırılması ve kendi ihtiyaçlarını görebilmeleri için açılmıştır. Demircilik ve marangozluk alanlarında eğitim vermeye başlayan bu kurslara talep pek fazla olmamıştır. İlk dönem bu iki kursta toplam 4 öğrenci yer almıştır. 1951-52 döneminde daha fazla köye ulaşmak amacıyla kurs sayısı 2'ye çıkmış olmasına rağmen; demircilikte 12, marangozlukta ise 10 öğrenciye eğitim verilmiştir. 1952-53 döneminde demircilik (16 kişi) ile marangozluk (16 kişi) eğitimi alan öğrenci sayısı 32'ye yükselmiştir⁷⁵⁴. 1960 yılında kurs sayısı 3'e, öğrenci sayısı da 40'a çıkmıştır. Demircilik ve marangozluk kurslarının sabit olanları Diyarbakır'da açılmamıştır⁷⁵⁵.

Ülke genelinde tarımsal alanı kalkındırma ve çiftçiyi bilinçlendirme anlamında bölgeye has ürünlerin ekimi hakkında eğitim vermek amacıyla 1950 yılında 'Tarım Kursları' açılmıştır. 1950-51 döneminde Diyarbakır'da başlayan bu kursta, 'Bağ-Bahçe ve İpek Böcekçiliği' alanlarında eğitim verilmiştir. Bağ-Bahçe alanında 2 kursun toplam 75 öğrencisi mevcuttu. İpek böcekçiliğinde ise 3 kurs olmak üzere 115 öğrenci vardı⁷⁵⁶. Bir

⁷⁵² BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1947-1948, s. 184-185; BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1948-1949, s. 220; BİGM, Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950, s. 248; BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951, s. 296.

⁷⁵³ BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953, s. 328; BDİE, Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1960-1961, s. 384.

⁷⁵⁴ Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951, s. 340; BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952, s. 324; BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953, s. 372.

⁷⁵⁵ BDİE, Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1960-1961, s. 386.

⁷⁵⁶ BİUM, Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951, s. 356-357.

sonraki dönemde Bağ-Bahçe kursu açılmamış olmakla birlikte, ipek böcekçiliği kurs sayısı 9'a, öğrenci sayısı ise 255'e yükselmiştir. Diyarbakır'da ipek böcekçiliği kursu ülke ortalamasının üzerinde kalmıştır. Aynı dönemde ipek böcekçiliği ile uğraşan Bursa ilinde 8 kurs, 131 öğrenci mevcuttu. 1952-53 döneminde bağ-bahçe kursu tekrar açılmıştır. İki dönem önce 2 olan kurs sayısı 1'e düşmüş olup, bu kursta 50 öğrenciye eğitim verilmiştir. İpek böcekçiliği kurs sayısı ise 4'e düşmesine rağmen 150 öğrenci mevcuttu⁷⁵⁷. 1960 yılı verilerinde her iki kursun açılmadığı görülmektedir.

1954 yılında Diyarbakır merkez ile kaza ve köylerinde 2.506'sı erkek, 146'sı kadın olmak üzere toplam 2.652 kişi halk dershanelerinde eğitim görmüştür. Bunun yanında 280 kadına da dikiş-nakış, okuma-yazma ve ev idaresi öğretilmiştir. Bu kurslarda 198 öğretmen görev almıştır. Bazı kaza ve köylerde ayda bir kez köy günü belirlenerek, köylülere yurt bilgisi ve tarih eğitimi temel olarak verilmiştir. Ayrıca Diyarbakır'da okul vakitleri dışında da öğrencileri daha iyi yetiştirmek amacıyla; izcilik, yavrukurt, başkurt kursları ile blok flüt, mandolin gibi müzik, yazı ve idareci yetiştirme kursları açılmıştır⁷⁵⁸.

Diyarbakır Valiliği ve Ticaret ve Sanayi Odası'nın, Sanayi Bakanlığı ile yaptığı görüşmeler neticesinde, 1958 yılında bakanlık tarafından Diyarbakır'a malzemeleri gönderilen bir 'Halıcılık' kursu açılmıştır. Kursun açılışın törenine birçok kişi katılmış olup, Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Rıfat Erdinç bir konuşma yaparak; halıcılık sanatının şehirde yerleşmesi gerektiğini ve bu hususta öğrencilerin gayret göstermesini istemiştir. Öğrencilerin talepleri doğrultusunda kursa kayıtlar devam etmiş ve kursta eğitim-öğretim başlamıştır⁷⁵⁹.

1960 yılında Diyarbakır merkezde; Yapı Kursu, Yardımcı Hemşire Kursu ve Merinos Yünlü Sanayi Çıraklık Kursunun aktif olduğu anlaşılmaktadır. Fakat 1953-1960 yılları verileri arasında kursların yer almaması sebebiyle, kuruluş tarihleri hakkında bilgi elde edilememiştir. 1960 yılında yapı kursunda 2 öğretici ile 11 öğrenci, yardımcı hemşire kursunda 3 öğretici ile 21 öğrenci, merinos çıraklık kursunda ise 7 öğretici ile 33 öğrenci mevcuttu⁷⁶⁰. 1960 yılı sonrası diğer illerde olduğu gibi Diyarbakır Halk Eğitimi

⁷⁵⁷ BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952**, s. 255; BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953**, s. 404.

⁷⁵⁸ **Demokrasiye Güven**, 15 Aralık 1955, s. 2-3.

⁷⁵⁹ **Diyarbakır**, 23 Aralık 1958, S. 5708, s. 1.

⁷⁶⁰ BDİE, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1960-1961**, s. 386.

tarafından açılan kurslar da en çok ilgi çeken; meslek eğitimi, trafik eğitimi, sanayi eğitimi, sosyal ve kültürel amaçlı kurslar olmuştur. Daha sonraki yıllarda fazla ilgi görmeyen ve öğrenci sayısındaki düşüşlerle birlikte azalan kurslar, çoğu ilde olduğu gibi Diyarbakır'da da 1976 yılında kaldırılmıştır⁷⁶¹.

İş ve İşçi Bulma Kurumu Umum Müdürlüğü, Diyarbakır'da sanayiye kalkındırmak amacıyla mütenevvi kurslar açmak için girişim başlatmıştır. Özellikle iş piyasasının ihtiyaç hissettiği elemanları yetiştirmek için Maarif Vekâleti ile İş ve İşçi Bulma Kurumu Umum Müdürlüğü arasında yapılan protokole göre: öğretmen, okul ve derslik gibi ihtiyaçlardan yararlanılacaktır. Açılması düşünülen kurslar: Endüstri Kursları (Tesviye-Torna-Fireze-Elektrik-Soğuk ve Sıcak Demircilik), Ticaret ve Öğretim Kursları (Muhasebe-Daktilo-Steno-Lisan vs.) Kız Teknik Öğretim Kursları (Bıçkı-Dikiş-Ev Hizmetleri-Çocuk Bakımı vs.) ile lüzumlu görülecek diğer kurslardır. Bu kurslar 01 Şubat 1959 tarihinde üç branşta olmak üzere Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsünde eğitime başlamış olup, diğer kurslarda enstitüde faaliyete girerek, kayıt alma işlemlerine başlamıştır⁷⁶². Bu kurslardan; firezcilik, tornacılık, tesviyecilik ve soğuk demircilik alanlarından 35 kişi mezun olmuştur. Mezuniyet belgeleri, yapılan bir tören ile il valisi tarafından öğrencilere verilmiştir⁷⁶³. Günümüzde bu gibi kurs eğitimleri ve belgeleri, Halk Eğitim Merkezleri tarafından koordine edilmektedir.

1927 yılı nüfus sayımına göre, ülke geneli toplam 10,5 milyon kişiden sadece bir milyonu okuma yazma bilmekteydi. Bu durumun sebebi, geçmiş yılların ihmalleri ve eski yazının öğretilmesindeki zorluğun etkisi olmuştur. 1928 yılında yapılan harf inkılâbı ile birlikte tüm yurttaki okuma yazma seferberliği başlatılmıştır. Okul çağını geçenler için Millet Mektepleri açılmıştır. Daha sonra Halk Dershaneleri adıyla çeşitli kurslar açılmıştır. 1935 yılına gelindiğinde okuryazar nüfusun 2,5 milyonu geçmesi bu çalışmaların yerinde olduğunu göstermektedir. Okuryazarlık açısından erkek-kadın ve şehir-köy nüfuslarında büyük farklılıklar göze çarpmaktadır. 1945 yılında ülkenin okuryazarlık nüfusu 4,6 milyona yaklaşmıştır⁷⁶⁴.

⁷⁶¹ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C. 2, s. 214.

⁷⁶² **Demokrat Kale**, 20 Ocak 1959, s. 1.

⁷⁶³ **Diyarbakır**, 5 Ağustos 1959, S. 5899, s. 1.

⁷⁶⁴ DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. VII.

1950 yılı genel nüfus sayımında Türkiye genelinde erkeklerde okuryazarlık oranı % 48.4 iken, Diyarbakır'da bu oran % 23.9 idi. Aynı yıl Türkiye genelinde kadınlarda okuryazarlık oranı % 20.7 iken, Diyarbakır'da % 5.3 oranındaydı. 1950 yılında Diyarbakır, Türkiye ortalamasının altında kalmıştır⁷⁶⁵. 1955 yılında okuryazar nüfusumuz 7,7 milyonu aşmıştır. Türkiye geneli erkeklerde okuryazarlık oranı % 55.44, kadınlarda ise % 24.09'a yükselmiştir. Diyarbakır'da bu oran erkeklerde % 30.45'e, kadınlarda ise % 8.29'a yükselmiştir. 1950-1955 yılları arası Diyarbakır'da okullaşma oranlarının artış göstermesine rağmen, okuryazarlık oranı % 5.7'lik bir artışla, Türkiye geneli okuryazarlık artış oranının (%7) altında kalmıştır. 1960 yılında ülke geneli erkeklerde okuryazarlık oranı 1955 yılına göre % 53.59'a düşerken, Diyarbakır'da da bu oran % 29.79'a düşmüştür. Bu oran ülke genelinde kadınlarda % 24.82'ye, Diyarbakır'da % 9.25'e yükselmiştir⁷⁶⁶. Bu dönemde Diyarbakır'daki kadınların okuryazarlık oranı, ülke geneli artış oranından fazla olmuştur. Bölgede ve Diyarbakır'da okuryazar erkeklerin oranının kadınlardan fazla olması; bölgede daha çok erkek çocukların okula gönderilmesi ve askerlikte okuma yazma öğrenmeleri, kadınların ise toplumsal işlevinin ev işleri ile uğraşmak ve çocuk yetiştirmek ile sınırlı kalmasındandır.

Diyarbakır il genelinde okul sayılarının artmasına rağmen, okuryazar sayısının yavaş ilerlediği görülmektedir. Bu durumun sebeplerine bakacak olursak; yerleşim yeri olarak köylerin dışında dağınık bir şekilde oluşan mezralarda nüfusun önemli bir kesimi yaşamaktaydı. Bu da okullaşma ve ulaşımın her yere gidememesi demektir. Ayrıca ailelerin tarımla uğraşması ve erkek çocuğun iş gücü olarak çalıştırılması, kırsal kesimde konuşma dilinin Kürtçe olması dil farklılığının öğrenimi zorlaştırması, dini eğitime verilen önem, kız çocuklarının okula gönderilmemesi, miras yolu ile toprakların parçalanması ve aileye yetmemesi ile birlikte toprak mülkiyeti ve kan davaları gibi sebeplere bağlı göç etme okuryazarlık oranına olumsuz yönde etki etmiştir.

Diyarbakır Valisi Niyazi Akı tarafından köylerde eğitimi teşvik amacıyla 1960 yılında başlatılan 'Milli Devrim' kampanyası geniş çapta başlatılmıştır. 15 taşıt ve 115

⁷⁶⁵ BİÜM, *Nüfus Sayımları 1927-1950*, s. 10-11.

⁷⁶⁶ DİE, *Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973*, s. 5;8. 1955 yılından sonra Türkiye geneli ile il bazında yaşanan okuryazar oranının düşüş sebebi şöyledir: 1957 yılına kadar lise düzeyindeki Orta Sanat Okullarının 6. Milli Eğitim Şûrasında kapatılması kararı alınmıştır. Kademeli olarak kapatılan bu okullar 1963-64 döneminde son öğrencilerini almış; daha sonra ortaokula dönüştürülmüştür. Akyüz, *a.g.e.*, s. 356.

öğretmenden oluşan, 12 kişilik gruplarla köyler ziyaret edilmiş ve Milli Devrim hakkında köylüler aydınlatılmaya çalışılmıştır. “Gruplar her gittikleri köyde, vatandaşlara şeker, sigara ve gazoz ikram etmişlerdir”. Bu Eğitim Kervanı (Hürriyet Kervanı) gittikleri yerin su, yol, okur-yazar, çocuk sayısı üzerinde sosyal ve kültürel tespitler elde edip çeşitli bilgilendirmeler yapmışlardır. Hürriyet Kervanı Diyarbakır’ın bütün ilçeleri ile 600 köyünü ziyaret ettikten sonra, merkez köyleri de ziyaret etmişlerdir⁷⁶⁷.

3.1.2.3.1. Kütüphaneler

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi’nin kuruluşu Kurtuluş Savaşı yıllarına dayanmaktadır. O dönemde Diyarbakır’da bulunan Cevat Paşa ve halkın destekleriyle Umumî Kütüphane kurulmuştur⁷⁶⁸. 1932 yılında ülke genelinde bazı illerde birden fazla olmak üzere toplam 74 tane Umumi Kütüphane mevcuttu. Bu kütüphaneler arasında İstanbul 61.447 okuyucu ile birinci sırada yer alırken, Kayseri 40.933 okuyucu sayısı ile ikinci, Diyarbakır 27.430 okuyucu sayısı ile üçüncü sırada yer almıştır. Ülke genelinde ortalama kütüphane başına düşen okuyan kişi sayısı 5 bin civarı iken, Diyarbakır ülke ortalamasının çok üzerine çıkmıştır⁷⁶⁹.

1932 yılında açılan Halkevi’nde bir kitaplık (Halk Kitaplığı) oluşturulmuştur. Bu kitaplık 1938 yılında Umumî Kütüphane ile birleştirilerek Halkevi Kütüphanesi adını almıştır. Diyarbakır Umumî Kütüphanesinde 34.128 kitap mevcuttu. Bu kitapların 2.215 adedi yazma, 12.056 adedi ise eski harflerle basılmış kitaplardan oluşmaktaydı⁷⁷⁰. 1939-1940 yılı verilerine göre Diyarbakır Halkevi Kütüphanesinden yararlanan okuyucu sayısı 42.842’dir. Okuma oranı olarak ülke ortalamasının üzerinde bir seyir gösteren Diyarbakır tüm iller içerisinde dokuzuncu sırada yer almıştır⁷⁷¹. II. Dünya Savaşı ile birlikte ülke genelinde kütüphanelerdeki okuyucu sayısında yaşanan düşüş Diyarbakır’da da kendini

⁷⁶⁷ Sesleniş, 15 Temmuz 1960, S. 745, s. 1; Sesleniş, 3 Ağustos 1960, S. 761, s. 1.

⁷⁶⁸ Şevket Beysanoğlu, **Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır**, Ankara, 1970, s. 54.

⁷⁶⁹ BİUM, **Maarif 1923-32 İstatistikleri**, s. 105-106. 1933 yılından itibaren 3 yılda bir kütüphanelerdeki eserlerin türleri ve okuyucuların mesleklerinin verileceği belirtilmiştir. Fakat daha sonraki dönemlerde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. 1934 yılı itibarıyla ülke genelindeki okuyucu sayısı bakımından Diyarbakır 36.811 okuyucu sayısı ile yedinci sırada yer almıştır. Bu rakamın 19.695’i öğrenci, 7.988’i sivil ve askeri memur, 2.114’ü öğretmen ve 6.953’ü diğer meslek sahipleri şeklinde dağılım göstermiştir. BİUM, **Maarif 1933-34 Halk okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği**, Neşriyat No: 30, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 46-56.

⁷⁷⁰ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 54.

⁷⁷¹ BİUM, **Maarif İstatistiği 1939-1940**, s. 504-525.

göstermiştir. 1945 yılında Diyarbakır ülke genelinde okuyucu sayısı bakımından onuncu sırada yer almıştır⁷⁷². Aynı yıl Halkevi'nde bir okuma odası da mevcut olup, herkes buradan da istifade etmeye başlamıştır⁷⁷³. Bu odada mevcut olan 1.032 eserden 5.882 okuyucu yararlanmıştır⁷⁷⁴. 1946 yılında Halkevi binasında faaliyet gösteren Halkevi odasından 9.910 okuyucu faydalanmıştır⁷⁷⁵. Mevcut olan kütüphanenin yetersiz kalmasına rağmen, 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesiyle yaşanan partiler arası siyasi çekişmeler sonucu 1951 yılında Halkevlerinin kapatılmasıyla burada yer alan kütüphane de kapatılmıştır.

Nitekim 1950 yılında Diyarbakır Ulu Camii giriş kapısının üst kısmında yer alan ve daha önce aktif olarak kullanılan kütüphanenin ıslah edilmesi hususunda bir çalışma yapılmış olup, 80 bin lira tutan ıslah işlemlerinin 35 bin lirası Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından verilmiştir. Şehrin kütüphane ihtiyacı olmasına rağmen Halkevi Kütüphanesinin kapanması halk arasında üzüntüye sebep olmuştur⁷⁷⁶.

15 Mayıs 1950 tarihinde Ulu Cami Kütüphanesi tamir ihalesi yapılmasına rağmen yüklenici firma tamir işini geciktirmiştir. Yapılan girişimler sonucu 7 Kasım 1950 tarihinde Ulu Camii Kütüphanesi inşaatına başlanmıştır⁷⁷⁷. 24 Ağustos 1951 tarihinde 30 bin lira sarf edilerek kütüphanenin bir kısmı tamamlanmıştır. Çatı ve tesisat için 14 bin lira ödeneğin gelmesiyle bu yıl kütüphanenin tamamlanması planlanmıştır. Ayrıca kapatılan Halkevi Kütüphanesinin buraya nakledilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁷⁸.

T. Cahit Çubukçu 11 Şubat 1952 tarihli Diyarbakır gazetesindeki “Kütüphane İhtiyacımız” yazısında, Diyarbakır'ın aylardan beri umumî bir kütüphaneden mahrum kaldığını ve birçok öğrencinin mağdur olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ilim ve kültür merkezi olan Diyarbakır'ın kütüphanesiz kalmasıyla okumaya meraklı halkın ilim ve

⁷⁷² 1942-1943 yıllarında Diyarbakır Halkevi Kütüphanesinden yararlanan kişi sayısı 38.130'a, 1945 yılında 31.163'e düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943**, s. 522-523; BİGM, **Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945**, Yayın No: 273, Biricik Matbaa, Ankara, 1947, s. 18-19.

⁷⁷³ **Diyarbakır**, s. 10.

⁷⁷⁴ BİGM, **Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945**, s. 56-57.

⁷⁷⁵ **Diyarbakır**, 13 Ağustos 1947, S. 2843, s. 1.

⁷⁷⁶ **Diyarbakır**, 30 Haziran 1950, S. 3283, s. 2.

⁷⁷⁷ **Diyarbakır**, 8 Kasım 1950, S. 3339, s. 1.

⁷⁷⁸ **Diyarbakır**, 24 Ağustos 1951, S. 3470, s. 1; **Diyarbakır**, 22 Mart 1952, S. 642, s. 1.

irfan ufkunun engellenmemesi ve ihmal edilmemesi için bir an önce mevcut olan kütüphanenin Milli Eğitim Bakanlığı'nca açılması gerektiğini vurgulamıştır. Yapılan girişimler sonucu Ulu Camii Kütüphanesi memur ve müstahdem kadrosu gelmiştir⁷⁷⁹.

İnşaatı yaklaşık 4 yıl süren Ulu Camii Kütüphanesi, 1954 yılında Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi⁷⁸⁰ adı altında hizmete başlamıştır. Açılan bu kütüphanede yaklaşık 20 bin civarında kitap⁷⁸¹ ile 5 bin cilt civarında yazma eser⁷⁸² mevcuttu. Halkevi Kütüphanesinin kapalı kalması ve orada yer alan kitapların bazı kesimlerce yağma edilmesine rağmen yaklaşık 20 bin kitap, 1955 yılında Ulu Camii Kütüphanesine nakledilmiştir⁷⁸³. Aynı yıl Diyarbakır Çocuk Kütüphanesi de 2.658 kitapla hizmete açılmıştır. Bu kütüphanelerin yanında Ziya Gökalp Müzesi Kitaplığı da faaliyete girmiştir⁷⁸⁴.

Diyarbakır tarihi süreçte hep ilim ve irfan yurdu olarak çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu kültürel mirasın oluşum sürecinde Diyarbakır'da hüküm sürmüş devletlerin bazı eserleri muhafaza edilerek günümüze kadar gelmiştir. 1955 yılında Diyarbakır'da yer alan kütüphanede mevcut olan eserler açısından birkaç vilayet dışında hiçbir ilde olmayan eserler yer almıştır⁷⁸⁵. Eser açısından zengin bir kütüphaneye sahip olan Diyarbakır'da gün gittikçe okuyucu sayısında ciddi bir azalma olmuştur.

1960 yılına gelindiğinde ülke genelinde 152 tane Halk Kütüphanesinden, toplam 1.334.525 okuyucu yararlanmıştır. Ülke genelinde okuyucu sıralamasında 28.162 kişi ile on üçüncü sırada yer alan Diyarbakır, bölge illerinde de Gaziantep ve Mardin illerinin

⁷⁷⁹ **Diyarbakır**, 11 Şubat 1952, S. 3607, s. 1; **Diyarbakır**, 22 Mart 1952, S. 642, s. 1.

⁷⁸⁰ Şevket Beysanoğlu 3 Ocak 1955 tarihli Diyarbakır gazetesindeki yazısında bu kütüphane için "Milli Kütüphane" ismini kullanmıştır. Geçmişte Diyarbakır'da mevcut olan kütüphaneler hakkında detaylı bilgi için bkz. Şevket Beysanoğlu, "Milli Kütüphane Yeniden Açılırken", **Diyarbakır**, 3 Ocak 1955, S. 4493, s. 1; Beysanoğlu, "Milli Kütüphanemiz Yeniden Hizmete Açılırken", **Diyarbakır**, 11 Ocak 1955, S. 4500, s.1.

⁷⁸¹ Rıfat Gökçen'in Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi adlı eserinde kitap sayısı 40 bin olarak verilmiştir. s. 26; Yaptığımız araştırmalarda, 1945-1959 yılları arası kütüphane ile ilgili herhangi bir bilgi verilerde yoktur. Ancak TÜİK verilerinde 1960 yılında Diyarbakır'da mevcut olan kütüphanede 14.553 tane kitap yer almaktadır. DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, s. 103.

⁷⁸² **Diyarbakır**, 3 Ocak 1955, S. 4493, s. 1, **Diyarbakır**, 11 Ocak 1955, S. 4500, s. 1. Günümüzde de Ulucami içerisinde Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi aktif olarak halka hizmet etmektedir.

⁷⁸³ **Diyarbakır**, 1 Ocak 1955, S. 4492, s. 1.

⁷⁸⁴ Beysanoğlu, **Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır**, s. 55.

⁷⁸⁵ Şevket Beysanoğlu, "Milli Kütüphanemiz Yeniden Hizmete Açılırken", **Diyarbakır**, 11 Ocak 1955, S. 4500, s. 1.

gerisine düşmüştür⁷⁸⁶. Diyarbakır Umumi Kütüphanesi ile Halkevi Kütüphanesinin birleştirilmesine rağmen ülke geneli okuyucu sayısında üst sıralarda yer almıştır. Fakat DP iktidarı sürecinde ilde var olan tek kütüphanenin kapatılması ve yeni bir kütüphanenin aktif hale getirilmesi sürecinin uzun sürmesi sonucu okuyucu sayısında yarı yarıya bir düşüş yaşanmasına sebep olduğu görülmüştür.

3.1.2.4. Eğitim İle İlgili Dernek ve Kuruluşlar

3.1.2.4.1. Öğretmenler Derneği

Diyarbakır Öğretmenler Derneği 8 Mart 1948 yılında kurulmuştur. Diyarbakır ilinde görev yapan bütün öğretmenlerin bir çatı altında toplanmasıyla kurulan dernek; imkânlar nispetinde meslektaşlar arasında birlik ve dayanışma ile gerekli olan her türlü yardımlaşmayı sağlamak, Diyarbakır'ın ilim ve kültürel alanda kalkınmasını bir ödev bilmiştir. Milli kültürümüzün yayılmasında yapılması gereken bütün faaliyetleri programlaştırmak amacıyla işe koyulmuştur. Halka ve öğrencilere yönelik dersane, kurs, yayın, konser, gezi ve konferanslar ile sosyal çerçevede gelişmeler sağlamak için bu etkinliklerin yapılması kararı alınmıştır. 10 Şubat 1950 tarihinde öğretmenler lokalinde derneğin ilk kongresi yapılmıştır. Kongre Milli Eğitim Müdürü Kemal Altan'ın başkanlığında açılmıştır. Söz alan dernek Başkanı Nusret Karcı, derneğin kurulduğu tarihten itibaren henüz etkili bir çalışma yapmadığını bu konuda derneğin daha verimli çalışabilmesi için tüzüğün değiştirilmesi gerektiğini belirttikten sonra başkanı bulunduğu heyetin istifasını vermiştir. Tüzükteki seçim maddesi değiştirilerek, her okuldan beş üye için bir temsilci seçilmesi ve genel kurulda idare heyetine aday olması kararlaştırılmıştır. Daha sonra yeni idare heyeti seçimi yapılmıştır⁷⁸⁷.

8 Mart 1950 tarihinde derneğin kuruluş yıldönümü amacıyla tertip edilen toplantıya Diyarbakır Valisi Kemal Hadimli'de katılmıştır. Toplantıda il Valisi, köy okulları inşaatına 300 bin lira ayrıldığını ve Doğu Kalkınması ödeneğinden Kulp ilçesine beş

⁷⁸⁶ BDİE, Milli Eğitim İstatistikleri Milli, Halk, Çocuk, Üniversite ve Okul Kütüphaneleri 1959-1968, Yayın No: 660, DİE Matbaası, Ankara, 1972, s. 13-23.

⁷⁸⁷ Diyarbakır, 13 Şubat 1950, S. 3225, s. 1.

sınıflı bir ilkokul inşası ve Öğretmenler Derneği'nin ihtiyacına elverişli bir binanın tahsis edileceğini söylemiştir⁷⁸⁸.

1957 yılında Kıbrıs konusu ve Yunan karşıtı eylemler, Türkiye genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da protesto edilmiştir. Diyarbakır Öğretmenler Derneği tarafından, New York Valisi Harimanna'ya teessür (üzüntü) ve tel'in (kınama) telgrafları çekilmiştir. Telgrafta *“Türk Kalesinin Gençlerini İhtimamla yetiştiriyoruz, sırası gelince onlar sizi de lanetle anarak tarih yazacaklardır”*. Bir avuç Rum teröristin elebaşılığını yapan kızıl papaz Makarios'un sürgünden serbest bırakılmasıyla Atina'ya dönmesi ve bu katil papazı New York'a davet eden Harriman'ın gayri insani hareketini protesto etmek üzere, Diyarbakır'ın gençleri ile öğretmenler derneği valiliğe müracaat ederek 14 Nisan 1957 tarihinde bir miting tertiplemek müsaadesini istemişler ve valilikçe bu mitinge izin verilmiştir. Düzenlenen mitinge yoğun bir halk kitlesi katılmış olup; *“Bir volkan olan Türk gençliği yapacakları protesto mitinginde Türk'ün vakar ve ağırbaşlılığını muhafaza ederek Kıbrıs'ta ırkdaşlarına yapılan zulmü bütün demokrasi milletlere duyuracağını gerek Harman ve gerekse katil kasaba papazının Birleşmiş Milletlerin insan hakları koruma beyannamesine aykırı hareketlerini protesto etmişlerdir”*⁷⁸⁹. Derneğin sadece eğitim politikaları ile uğraşmadığı, aynı zamanda toplumsal olaylarda da etkin bir şekilde yer aldığı görülmektedir.

1960 darbesi sonrası Diyarbakır Öğretmenler Derneği tarafından hazineye bağış kampanyası başlatılmış ve yüzlerce öğretmen bağışta bulunmuştur. 80 alyans, 3 şövelye, 2 bilezik, 5 çeyrek altın, 1 altın iğne, 4 yüzük, 4 çift küpe, 20 tane eski gümüş lira toplanarak maliyeye teslim edilmiştir. Ayrıca aybaşında öğretmenler para yardımında da bulunmuştur⁷⁹⁰.

3.1.2.4.2. Diyarbakır Türk Eğitim Derneği

Türk Eğitim Derneği, Türk Maarif Cemiyeti adıyla 1928 yılında Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulmuştur. Merkezi Ankara olmak üzere ülke genelinde birçok ilde şubeleri açılmıştır. 30 Aralık 1950 tarihinde Diyarbakır'da kurulan Türk Eğitim Derneği,

⁷⁸⁸ Diyarbakır, 13 Mart 1950, S. 3237, s. 1.

⁷⁸⁹ Demokrasiye Güven, 23 Nisan 1957, s. 1; Demokrasiye Güven, 24 Nisan 1957, s. 1.

⁷⁹⁰ Dicle, 27 Haziran 1960, S. 2142, s. 1.

tapulama kursu binasında ilk kongresini yapmıştır. Kongrenin başkanlığına emekli öğretmen Şükrü Eren, kâtipliğe ise Selahattin Mazlumoğlu ve Yunus Tokat seçilmiştir. Derneğin kuruluş ve gayesi hakkında Tapu ve Kadastro Müfettişi Ekrem Yardım bir konuşma yaparak; derneğin ildeki öğrencilere fayda sağlayacağını ve bunun için İstanbul ve Ankara’da okuma imkânları vermek ve yüksek tahsillerini yapmaları hususunda bu illerde yurt açılması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra yapılan gizli oylama ile derneğin idare kuruluna; Tapu Kadastro Müfettişi Ekrem Yardım, Vakıflar Müdürü Aziz Bakıroğlu, Doğu Bölgesi Yapı İşleri Müdürü Saymanı Selahattin Mazlumoğlu, Öğretmen Okulu Ruhbilim Öğretmeni Zeki Aktan ile Emekli Öğretmen Şükrü Eren idare kuruluna seçilmişlerdir. Kendi aralarında toplanan idare kurulu, Dernek Başkanlığına Ekrem Yardım’ı, İkinci Başkanlığa Selahattin Mazlumoğlu’nu, Saymanlığa da Şükrü Eren’i seçmişlerdir⁷⁹¹.

Diyarbakır Türk Eğitim Derneği’nin kurulduğu iki yıl zarfındaki çalışmaları ve amaçları şöyledir:

- 1- Diyarbakır merkezde bir öğrenci yurdu açmak için 11.000 lira temin edilmiştir. Yurt için uygun bir bina temini halinde yurdun hemen faaliyete geçirilmesi planlanmıştır⁷⁹².
- 2- Yükseköğretimde bulunan Diyarbakırlı öğrencilerimizin eğitimlerini sağlayabilmeleri için Ankara ve İstanbul’da birer öğrenci yurdunun açılma işlemleri için çalışmalara devam edilmiştir.
- 3- Diyarbakır’da bir kolej açılması için girişimlerde bulunan idare kurulu, kolej için bir bina tesis etmek ve malzeme masraflarını karşılamak üzere Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Eğitim Derneği Genel Merkezi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ile görüşmeleri devam ettirmekte ve bir kolej açma teşebbüsünü elden bırakmamaya çalışmıştır.

⁷⁹¹ **Diyarbakır**, 5 Ocak 1951, s. 1.

⁷⁹² Ortaokul ve lisede okumak için çevre il ve ilçelerden Diyarbakır’a gelen fakir öğrencilerin ev sıkıntısı çektiği ve bu sebeple yetersiz kalan otellerde yer edinmeye çalıştıkları; fakat bu konuda da maddi sıkıntılarının olmasından dolayı büyük zorluklar yaşadıkları belirtilmektedir. Bu hususu dikkate alan Diyarbakır Türk Eğitim Derneği teşebbüse geçerek bu fakir öğrencileri barındırmak amacıyla Diyarbakır’da bir yurt açılması kararı almıştır. **Diyarbakır**, 30 Nisan 1951, s. 1.

- 4- Diyarbakır'daki kimsesiz çocuklar ile maddi imkânsızlıklardan dolayı okuma imkânı bulamayan ve okumada zorluk çeken çocuklara yardım etme hususunda üye sayısını ve aidatını yükseltmek, ayrıca piyango oyunu ve balolar tertip ederek elde edilen geliri ile okuma imkânı sağlamak⁷⁹³.
- 5- Derneğe yardım konusunda, Diyarbakır'ın diğer kurumlarında çalışanlar ile hayırseverlerin de aylık 3 lira ile üye olmaları hususunda çalışma yürütülmüştür.

Derneğin yapmış olduğu yardım eşyalarının cinsi ve miktarı şöyledir: 198,5 metre krizet önlük kumaşı 486 lira, 26 çift lastik ayakkabı 86,25 kuruş, 8 tane frenk gömlek 70 lira, 47 tane 100 yapraklı okul defteri 20,15 kuruş, 20 tane kurşun kalem 2 lira, 5 tane muhtelif cins kitap 7,05 kuruş, 55 çift çorap 68,25 kuruş yardım sağlanmıştır. Bu yardımların yanı sıra Ankara ve İstanbul'da açılmış olan Diyarbakır Yükseköğretim Derneklerine maddi yardım sağlanmış olup, Pasinlerdeki depremde kimsesiz kalan çocuklara da 50 lira yardım yapılmıştır⁷⁹⁴. Türk Eğitim Derneği iki yıllık süre zarfında yaptığı işler bakımından önem teşkil etmiş olup, şehrin öğrencilerine eğitim hayatlarında kolaylık sağlamıştır.

1946-1960 döneminde kapsamında Diyarbakır'da eğitim alanlarında aktif olan bu iki derneğin dışında, kuruluş tarihleri belli olmayan İlkokul Öğrencilerine İlave Gıda Yardımı Cemiyeti ile Diyarbakır Öğretmen Okulunu Bitirenler Cemiyeti'nin de bu dönemde aktif olduğu görülmektedir⁷⁹⁵.

⁷⁹³ Derneğin kuruluş yıl dönümlerinde düzenlenen kutlamalarda, düzenlediği piyango oyunundan elde edilen gelirle okul çağındaki yoksul çocukların ihtiyaçları sağlanmıştır.

⁷⁹⁴ **Diyarbakır**, 28 Ocak 1952, S. 3595, s. 1.

⁷⁹⁵ **İlkokul Öğrencilerine İlave Gıda Yardımı Cemiyeti**; geçim sorunu olan semtlerdeki okul öğrencilerine gıda yardımı yapmaktaydı. 11 Şubat 1959 tarihinde Ziya Gökalp Okulunda yıllık toplantısı yapılmıştır. 1959 yılı yönetim kurulu üyeleri: Mevlüt Mümtaz Asyalı, Zihni Aydın, İlyas Helvacıoğlu, Emin Kaya, Sami İşmen, Ahmet Kasap, Süleyman Akkar'dır. **Demokrat Kale**, 12 Şubat 1959, S. 923, s.1. **Diyarbakır Öğretmen Okulunu Bitirenler Cemiyeti**; 16 Nisan 1960 tarihinde Merkez Ziya Gökalp İlkokulunda yıllık kongresi yapılmıştır. Kongre başkanlığına Ziya Gökalp Okulu Başöğretmeni Hayri Yılmaz, asbaşkanlığa İsmet Paşa Okulu öğretmenlerinden Nasrullah Turan, kâtipliğine de öğretmen Nizamettin Sinanoğlu ile Kadri Niğdelioğlu seçilmişlerdir. **Diyarbakır**, 20 Nisan 1960, S. 6148, s. 1.

3.2. Diyarbakır Halkevi ve Faaliyetleri

3.2.1. Kuruluşu

25 Mart 1912 yılında kurulan Türk Ocağı, II. Meşrutiyet Dönemindeki Türk Milliyetçi kuruluşların en büyüğü ve en uzun ömürlü olanıydı⁷⁹⁶. Türk Ocağının kurulduğu tarihlerde, Osmanlı devletinin çok zayıfladığı döneme denk gelmesi; idealist gençlerin milliyetçilik düşüncelerini ve ideallerini dile getirmeleri Türk Ocaklarının önemini ön plana çıkarmıştır. Türk Ocaklarının zamanla konferans, temsil ve konserler düzenlemesi yönetim ve halk arasında birleştirici rol üstlenmesine etki etmiştir. Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdüren Türk Ocakları, bazı sert inkılâpları halka yansıtmada eksik kalmıştır. 1929 yılında dünyada yaşanan ekonomik buhranın Türkiye’yi de etkilemesi, ülke içinde Serbest Fırka deneyimi, Menemen Olayı gibi hadiselerin yaşanması inkılapların halk arasında henüz tam benimsenmediğini göstermiştir. Bu hususta siyasi, sosyal ve kültürel tüm güçlerin bir yerde toplanması için Türk Ocakları 1931 yılında kapatılmıştır⁷⁹⁷.

Türk Ocaklarının kapatılması sonrası devamı niteliğinde olan ve CHP tarafından açılan Halkevleri, 19 Şubat 1932 tarihinde Ankara başta olmak üzere 14 il⁷⁹⁸ merkezinde Halkevlerinin açılış töreni yapılmış olup, Diyarbakır’da bu iller arasında yerini almıştır⁷⁹⁹. CHP Genel Sekreteri Recep Peker tarafından, Halkevlerinin açılması ile ilgili karar 12 Ocak 1932 tarihli bir yazıyla CHP İl İdare Kurulu Başkanlıklarına bildirilmiştir. Ancak 1932 yılında Diyarbakır’da CHP İl Teşkilatı olmadığından, Halkevleriyle ilgili yazışmalar doğrudan Birinci Umum Müfettişliği üzerinden İbrahim Tali Öngören ile yapılmaktaydı. Diyarbakır’da 1932 yılında açılan Halkevinin ilk yönetim kurulu şöyledir: Başkan Umumi Müfettiş İbrahim Tali (Öngören), Diyarbakır Valisi Faiz (Ergün),

⁷⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Akyüz, “Türk Ocakları”, **Belleten**, C. L, S. 196, Ankara, 1986, s. 201-228.

⁷⁹⁷ Yasemin Doğaner, “Atatürk İnkılâbının Yerleşmesinde Halkevlerinin Rolü”, **Kök Araştırmalar**, C. II, S. 2, KÖKSAV (KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı) Yay., Ankara, Güz 2000, s. 77-78.

⁷⁹⁸ Ülke genelinde 14 ilde açılan Halkevleri şu şekildedir: Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun. **C.H.P. Halkevleri Halkodaları 1932-1942**, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1942, s. 3; Doğaner, **a.g.m.**, s. 79.

⁷⁹⁹ **Cumhuriyetin 15 inci Yılında Diyarbakır**, 1938, s. 99; Balin, **a.g.e.**, s. 73-74; **Diyarbakire Bir Bakış**, s. 7; Zeki Arıkan, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C. VI, S. 23, Ankara, 1999, s. 268.

Belediye Başkanı Dr. Gafur (Nüzhet), Baş Müşavir Süleyman (Mümtaz), Umumi Müfettişlik İstihbarat Müdürü Osman (Şahinbaş), Diyarbakır gazetesi muhabiri Tahsin Cahit (Çubukçu), Defterdar Nazım, Orta Mektep Müdürü İzzet, Sanatlar Mektebi Müdürü Halil (Müskirat) ile Başmüdür Muhtar, Müftüzade Şeref, Zülfüzade Adil ve Mektupçu Basri (Konyar)'dan oluşan geçici bir komisyon kurulmuştur⁸⁰⁰.

Geçici komisyon oluşturulduktan sonra, Vali Faiz Ergün'ün başkanlığında Halkevi'nin açılış hazırlıkları için on kişilik bir tören heyeti oluşturulmuştur. 19 Şubat 1932 tarihinde yoğun bir katılım ile Satın Alma Komisyonu binasında (Diyarbakır Eski Türk Ocağı Binası) Halkevi'nin açılışı yapılmıştır⁸⁰¹. Açılışa Birinci Umum Müfettiş İbrahim Tali, Vali Faiz Bey, memurlar, öğrenciler ve yoğun bir halk kitlesi katılmıştır. Diyarbakır Halkevi; Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Eminönü, Eskişehir, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun Halkevleriyle birlikte aynı gün açılmıştır. Bu sebeple CHP Genel Sekreterliği tarafından bu illere ortak açılış merasim programı gönderilmiştir. Açılışın ardından Halkevi'ne kayıtlar yapılmaya başlanmış ve ilk gün 100'den fazla üye kaydı gerçekleşmiştir. Bir hafta içerisinde üye sayısının 400'ün üzerine çıkması Halkevinin Diyarbakır'ın sosyal ve kültürel yapısı içinde benimsendiğini göstermektedir. 1934 yılına gelindiğinde Diyarbakır Halkevi'nin üye sayısı 56'sı kadın olmak üzere toplam 795 kişiye çıkmıştır⁸⁰². 1935 yılında Diyarbakır Halkevi bünyesine bağlı Kadınlar Derneği, T. Cahit Çubukçu'nun girişimleri ile kurulmuştur. Dernek başkanlığını yapan Behiye Baturay tarafından kadınlara yönelik eğitim ve konferanslar verilmiştir. Ayrıca bu dernek tarafından Diyarbakır'daki kadınlara yönelik giyim kuşam konusunda toplantılar yapılmıştır⁸⁰³(Bkz. Ek-6).

Halkevi şube başkan ve üyelerinin neredeyse tamamına yakını yerel yöneticilerden oluşmaktaydı. Şube üyeleri kendi aralarından seçtikleri şube başkanları Halkevi İdare Heyetini teşkil etmekteydi.

⁸⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Özer, **Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 360-361.

⁸⁰¹ Canser Kardaş, **Diyarbakır Halkevi ve Karacadağ Dergisinin Halkbilimi Açısından Değerlendirmesi (1932-1951)**, Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış YL Tezi, Kayseri, 2007, s. 22.

⁸⁰² Özer, **a.g.t.**, s. 362-370.

⁸⁰³ **BCA**, 490.1.0.0/984.814.2; **Diyarbakire Bir Bakış**, s. 10.

Tablo 52: Halkevi İdare Heyeti ve Şube Başkanları

Görevi	Adı-Soyadı
Halkevi Başkanı	Şükrü Sökmensüer
Dil Tarih ve Edebiyat Şubesi	Şeref Uluğ
Güzel Sanatlar Şubesi	Şevket Bey
Temsil Şubesi	Zekai Bey
Spor Şubesi	Zeki Adnan Bey
Sosyal Yardım Şubesi	Dr. Gafur Nüzhet Bey
Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi	Sakin Bey
Kütüphane ve Yayın Şubesi	Tahsin Cahit Bey
Köycülük Şubesi	Zülfüzade Adil Bey
Müze ve Sergi Şubesi	Kadri Bey

Satın Alma Komisyonu binası, Diyarbakır Halkevi çalışmalarını yürütmek için yetersiz kalınca, 1933 yılında Hususi Muhasebe tarafından yaptırılan Nafia binasına taşınmıştır. Halkevinin üye sayısının artması ve yoğun çalışmaları sebebiyle Nafia binası da yetersiz hale gelmiştir. Yeni binanın inşası kapsamında arsa temini sağlanmış olup, planlanması için Güzel Sanatlar Akademisi'nden Prof. Dr. Arif Hikmet görevlendirilmiştir. Yeni Halkevi binası inşaatına 1934 yılında başlanmış ve 3 yıl sonra 1937 yılında tamamlanan binanın; “1500 kişilik muazzam bir salonu ve büyük bir sahnesi, 10 tane çalışma odası, büyük bir holu vardır. Modern mimarinin parlak bir sembolünü temsil etmektedir”⁸⁰⁴(Bkz. Ek-7). Nitekim 15 Kasım 1937 tarihinde Diyarbakır'ı ziyaret etmeye gelen Mustafa Kemal Atatürk, Halkevinde şerefine verilen konser sonrası locadan yaptığı konuşmasında binanın işlevselliği ve halkın ilgisinden övgüyle bahsetmiştir⁸⁰⁵.

Diyarbakır Merkez Halkevi dışında zaman içerisinde ilçe ve bucaklarda da Halkevleri ve Halkodaları açılmıştır. 1934'te Silvan, 1937'de Ergani, 1939'da Lice⁸⁰⁶ ve Çermik'te,

⁸⁰⁴ Cumhuriyetin 15 inci Yılında Diyarbakır, s. 99; Kardaş, a.g.t., s. 24.

⁸⁰⁵ Ayrıca bkz. s. 10.

⁸⁰⁶ BCA, 490.1.0.0/847.353.1.

1943'te Çınar⁸⁰⁷, Hani ve Kulp'ta⁸⁰⁸ Halkevleri açılmıştır. 1945 yılında Hazro, Behremki ve Çüngüş bucaklarında⁸⁰⁹, 1947 yılında merkez ilçeye bağlı Büyük Kadı, Eğil ve ilçesine bağlı Kubin köylerinde⁸¹⁰, Bismil ilçesine bağlı Sinan köyünde⁸¹¹ ve Dicle bucakları ile Cıksı, Alos (Yoğun) ve Kılleş⁸¹² köylerinde Halkodaları açılmıştır.

28 Şubat 1936 tarihinde CHP tarafından yayınlanan talimatnameye göre, CHP'nin il teşkilatı olmayan yerlerdeki⁸¹³ Halkevi ve odalarının Umumi Müfettişliğe bağlı kalmaları belirtilmiştir. Diyarbakır Halkevi 1940 yılına kadar Birinci Umumî Müfettişliği çatısı altında faaliyetlerini sürdürmüştür⁸¹⁴. 1943 yılındaki CHP Teşkilatı kurulmamış vilayetlerdeki Halkevleri ve Odaları teftiş talimatnamesine göre; bu illerde bulunan halkevleri ve halkodalarının bütçeleri İl Özel İdareleri ve Belediyeler tarafından karşılanacaktır. Bu illerdeki Halkevlerinin kontrolleri ve teftişleri, CHP'nin tayin ettiği müfettişler tarafından talimatnamede yer alan kriterler çerçevesinde yapılmıştır⁸¹⁵. Bu bütçelerden Halkevi faaliyetleri yürütülmüş; fakat yeterli olmamıştır. 16 Eylül 1944 tarihinde Diyarbakır'da CHP teşkilatı kuruluncaya kadar Diyarbakır Halkevi bu talimatnameye göre yönetilmiştir⁸¹⁶.

3.2.2. Diyarbakır Halkevi Faaliyetleri

CHP tarafından açılan Halkevleri, Atatürk İnkılâplarını halka benimsetilmesi ve ülkede yeni rejimin tam manasıyla yerleştirilmesi amacıyla yapılan kültürel çalışmaların eğitim merkeziydi⁸¹⁷. Açılan şubeler birer okul müfredatı gibi, kişiler üzerinde fikir hayatlarına odaklanan, cumhuriyet ve inkılâp hareketlerinin kökleşmesi doğrultusunda çalışmalar içerisinde olmuştur. Kişiler istediği herhangi bir şubeye kayıt yaptırabilirdi. CHP ülkeyi

⁸⁰⁷ BCA, 490.1.0.0/847.353.2; **CHP XVI. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları**, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 25.

⁸⁰⁸ BCA, 490.1.0.0/897.510.1; Özer, **a.g.t.**, s. 375.

⁸⁰⁹ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 7, S. 75, Şubat, 1945, s. 16.

⁸¹⁰ BCA, 490.1.0.0/1242.134.3.

⁸¹¹ BCA, 490.1.0.0/847.353.2

⁸¹² Özer, **a.g.t.**, s. 376.

⁸¹³ CHP teşkilatının henüz kurulmadığı iller: Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van'dır. Bkz. s. 32; BCA, 490.1.0.0/284.1139.3.

⁸¹⁴ BCA, 490.1.0.0/284.1139.3.

⁸¹⁵ BCA, 490.1.0.0/1005.881.1.

⁸¹⁶ BCA, 490.1.0.0/277.1112.2.

⁸¹⁷ Akyüz, **a.g.e.**, s. 405.

siyasî, içtimaî ve iktisadî temeller üzerinde yükseltmeye ve Türk vatandaşlarını muasır medeniyet seviyesine ulaştırmak için bu yolda çok büyük çalışmalar yapmıştır⁸¹⁸.

Diyarbakır'ın da aralarında yer aldığı Halkevlerinde faaliyet alanına göre birer şube ve kol teşkilatı kurulmuştu. Mahalli olarak açılan şube kolları ilgi alanlarına göre (Dil ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayın, Köycülük ve Tarih ve Müze⁸¹⁹) dokuza ayrılmıştır. Halkevine bağlı bu şubelerin faaliyetleri dönemimiz kapsamında ele alınmıştır.

Halkevi bünyesinde açılmış olan Halk Dershanelerinin verimli çalışmaları olumlu neticeler vermesi üzerine halk tarafından bu dershanelere yoğun ilgi gösterilmiştir. Halkevi Başkanı Reşat İskenderoğlu 7 Şubat 1946 tarihinde bu dershaneleri gezip incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca Halkevi Başkanı Reşat İskenderoğlu, kadınların da Halkevlerine olan ilgisini artırmak amacıyla kadınlara faydalı olacak dergilerin gönderileceğini ve muhtaç olanlara da öğretim araç ve gereçlerin sağlanacağını belirtmiştir⁸²⁰. Halk Dershaneleri ve Kurslar komitesi tarafından 1 Ocak 1947 tarihinde⁸²¹ Türkçe okuma yazma bilmeyenler için Diyarbakır Merkez Halkevi bünyesinde dört tane, Çermik, Ergani, Lice, Silvan Halkevi ile Bismil, Çınar, Eğil, Kulp, Hani ve Dicle Halkodalarında birer tane “Türkçe Okuma Yazma Kursları” açılmıştır. Birkaç kurs dışında dört dönem bu kurslar rağbet görmüş olup Milli Eğitim Bakanlığının da bu konuda gerekli adımları atması gerektiği CHP İl Heyeti tarafından belirtilmiştir. Bu kurslar günümüzdeki gibi 1. dönem (I. devre), 2. dönem (II. devre) şeklinde yapılmaktaydı. Kurs öğretmenine aylık 25 lira ücret, 50 lira da kurs masrafı verilmekteydi⁸²². CHP tarafından maddi olarak desteklenen ve ülkenin hemen hemen her il ve ilçesinde açılan Halk Dershaneleri birçok vatandaşı yetiştirmiştir. Diyarbakır'da da 1947 yılında il merkezi ve ilçelerinde faaliyete giren bu dershanelerde okuma yazma eğitimi alan kişilere gerekli destekler sağlanmıştır. Diyarbakır Halkevi iki devrelik okuma yazma kursunun gençlerine ilkokulların programını takip eden iki devrelik ikinci bir

⁸¹⁸ **Diyarbakır**, 1 Şubat 1932, s. 1.

⁸¹⁹ Doğaner, **a.g.m.**, s. 79.

⁸²⁰ **Diyarbakır**, 8 Şubat 1946, S. 2611 s. 1.

⁸²¹ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 8, S. 97 (Baskı hatası S. 79), Ocak, 1947, s. 8.

⁸²² 1948 yılında dört aylık bir süreçte, I. Devre 27, II. Devre 31, III. Devre 43, IV. Devre 40 kursiyer okuma yazma eğitimi almıştır. **BCA**, 490.1.0.0/1053.1045.2.

kursu kendi bütçesinden 300 lira harcayarak açmıştır. Buradaki amaç gençlerin, Milli Eğitim Bakanlığının açmış olduğu bir imtihana girerek ilkokul diploması almaya hak kazanmalarıydı. Bu doğrultuda iki kursiyer (Mehmet Kayan, Adem Arslan) sınavı kazanarak ilkokul diploması almışlardır. Halkevi'nin göstermiş olduğu bu çaba halk arasında memnuniyetle karşılanmıştır⁸²³. 1947 yılı içerisinde açılan ve yılsonunda biten okuma yazma kurslarında, başarılı olan öğrencilere belgelerinin takdimi için Halkevi'nde bir tören yapılmıştır⁸²⁴.

1948 yılında yapılan yardımlar ve destekler ile bu kursların açılmasına devam edilmiştir. Halkevine bağlı açılan kurslardan olumlu neticeler alınmış ve gün geçtikçe öğrenci rağbeti de bu kurslara artmıştır. Kurslara olan yoğun talep doğrultusunda 1949 yılında da Halkevleri ve Halkodalarına bağlı bu kurslar devam etmiş ve öğrenci kayıtları yapılmıştır⁸²⁵. 1 Şubat 1949 tarihinden itibaren dört ay süre ile Ziya Gökalp, Yeni ve Cumhuriyet okullarında erkeklere, Gazi okulunda ise kadınlara yönelik Türkçe Okuma-Yazma kursları açılmıştır. Bu kurstaki öğrencilere defter, kalem ve lastik ayakkabı ücretsiz olarak verilmiştir⁸²⁶. Fakat kış mevsiminin şiddetli olması ve yağışların uzun sürmesinden dolayı kursların devam etmesi mümkün olmamıştır. Açılan kursların devamı konusunda yaz aylarında vatandaşların işleri ile meşgul olmaları sebebiyle kurslar Kasım ve Aralık aylarına ertelenmiştir⁸²⁷. Kadınların da eğitim aldığı bu kurslarda yaş aralığı 12-35 olmakla birlikte çoğu öğrenci fakir ve eğitim düzeyi düşük olanlardı. Bu kurslarda okuma yazmanın dışında kadınlara yönelik ev işleri, sağlık ve temizlik bilgileri de verilmiştir. Kadınların ev işlerinin de olması sebebiyle haftada iki gün olmak üzere ikişer saat eğitim verilmiştir. Bu kursların bitiminde yapılan sınav sonucuna göre 104 kişi okuma yazma belgesi almaya hak kazanmıştır⁸²⁸.

1950 yılında Halkevine bağlı Halk Dershaneleri ve Kurslar komitesi tarafından Diyarbakır il sınırları nezdinde “Türkçe Okuma ve Yazma Kursu” adı altında, 1 kurs

⁸²³ Ömer Öner, “Halk Dersaneleri”, **Karacadağ**, C. 10, S. 119, Kasım, 1948, s. 13.

⁸²⁴ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 9, S. 109, Ocak, 1948, s. 16.

⁸²⁵ **BCA**, 490.1.0.0/1053.1045.2.

⁸²⁶ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, C.11, S. 122, Şubat, 1949, s. 16.

⁸²⁷ **BCA**, 490.1.0.0/1053.1045.2.

⁸²⁸ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, C.11, S. 126, Haziran, 1949, s. 16.

kadınlara, 3 kursta erkeklere yönelik açılması kararı alınmıştır⁸²⁹. Kadınlara yönelik kurs Süleyman Nazif İlkokulunda açılmış olup, 35 kursiyer üç ay süreyle eğitim almaya başlamıştır⁸³⁰. Bu kursa ilgi gösteren kadınların sayısı da gün geçtikçe artmıştır⁸³¹. Aynı yıl Diyarbakır'ın Ergani ve Çermik ilçelerinde yeniden Türkçe Okuma ve Yazma Kursuları açılmış olup, kurs masrafları için 400 liralık ödenek CHP İl İdare Kuruluna gönderilmiştir. Bu kurslar CHP Genel Merkezi tarafından olumlu karşılanmış ve bu doğrultuda gerekli çalışmaların devamının sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Aynı yıl içerisinde Lice'de açılan iki kurs için 400 lira, Eğil ilçesine bağlı Diele Bucağı için 200 lira gönderilmiştir⁸³².

Halk Dershaneleri dışında, Köycülük şubesi de pilot seçtiği köylerde çeşitli kurslar açmıştır. Bu köylerde açılan kurslarda halka okuma-yazma ve Türkçe konuşma öğretilmeye çalışılmıştır. Verilen eğitim sonrası “Türkçe Konuşma” müsabakaları düzenlenmiş ve Türkçe konuşmayı öğrenenlere hediye olarak “bir öküz (sığır)” verilmiştir. Köycülük şubesinin bu gibi faaliyetleri dışında; bünyesinde oluşturduğu deneyimli bir ekip ile köylülere ziraat konusunda kurslarda eğitim vermiştir⁸³³.

Halkevi bünyesine bağlı her mesleğe sahip vatandaşların faydalanabileceği bir “Hesap ve Saymanlık Usulü Kursu” 1946 yılında açılmıştır. Bu kursa başvurmak isteyen kişilerin Halkevi kâtipliğine müracaat etmeleri ve aday listesine kayıt olmaları gerekmektedir. Aday listesinde yapılan ön değerlendirme sonucu, mali ve ticari kurumlarda çalışanlar ile tüccarlara yönelik verilecek eğitimde; uygulamalı bilgilerini artırmak, defter tutma işlemlerini öğretmek, ticari ilişkilerinde kolaylık sağlayacak hususlara temas edilmiştir⁸³⁴. Halkevi tarafından 1947 yılında ortaokul ve Erkek Sanat Enstitüsü öğrencileri için “Matematik Kursu” açılmıştır⁸³⁵. Diyarbakır Merkez Halkevinden, Lice

⁸²⁹ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, C. 12, S. 133, Ocak, 1950, s. 16. “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, C. 12, S. 136, Nisan, 1950, s. 16.

⁸³⁰ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, C. 12, S. 136, Nisan, 1950, s. 16.

⁸³¹ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, C. 12, S. 137, Mayıs, 1950, s. 16.

⁸³² **BCA**, 490.1.0.0/1053.1045.2.

⁸³³ Şevket Beysanoğlu, “Anılarımda Diyarbakır Halkevi”, **Kebikeç Dergisi**, S. 3, Ankara, 1996, s. 163; <https://kebikecdergi.org/sayilar/sayi-3-icindekiler/> Erişim Tarihi: 17.08.2022.

⁸³⁴ **Diyarbakır**, 11 Şubat 1946, S. 2612, s. 1.

⁸³⁵ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, C. 8, S. 99, Mart, 1947, s. 16.

Halkevi Spor Şubesine öğrencilerin çalışmalarına yardımcı olmak üzere 10 çift boks eldiveni, 4 tane bunsingbol topu, 1 tane güreş minder bezi gönderilmiştir⁸³⁶.

Halkevleri 19 Şubat 1932 tarihinden itibaren her yıl önem teşkil eden tarihleri kutlamış ve çeşitli törenler düzenlemiştir. Halkevlerinin açılış tarihi “Halkevleri Bayramı” olarak kutlanırdı. Bunun yanında önemli şahsiyetlerden; Abdülhak Hamit Tarhan, Süleyman Nazif, Ziya Gökalp, Mehmet Akif Ersoy, Yahya Kemal, Namık Kemal ve Ali Emiri’yi anma törenleri yapıldı. Ayrıca 5 Nisan Mustafa Kemal Atatürk’ün Fahri Hemşerilik Günü, I. İnönü ve II. İnönü Zaferleri, Lozan Antlaşması, 23 Nisan Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 26 Eylül Dil Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 10 Kasım Mustafa Kemal Atatürk’ün ölüm yıldönümü ve Türk Hava Kurumunun kuruluş yıldönümleri hemen hemen her yıl düzenli olarak kutlanmıştır⁸³⁷.

Halkevlerinin 13. yıldönümü yurdun her tarafında kutlandığı gibi Diyarbakır Halkevi’nde de 1945 yılında kutlanmıştır. T. Cahit Çubukçu’nun, Karacadağ dergisinde yer alan yazısında; 13 yıl önce CHP’nin kurduğu Halkevleri, birlik ve beraberliği gerçekleştirmek için çalıştığı ve inkılap prensipleri doğrultusunda hareket ettiğini belirtmiştir. Ayrıca “Türk milletinin ruhunda yerleşen, bütün hareketlerimizin en canlı çıkış noktasını teşkil eden bu prensip, Halkçılık davamızın da kuvvetli ve yıkılmaz bir mesnedi...⁸³⁸” halinde olduğunu belirtmiştir. Diyarbakır Halkevinin 14. yıl dönümü 1946 yılında da törenlerle kutlanmıştır. Halkevi salonunda yapılan bu törene CHP Genel Müfettişi Avni Doğan, İl Valisi Osman Nuri Tekeli, Korgeneral Yümnü Üresin ile Baş Müşavir Tahsin Türelî, vali yardımcısı Mazlum Yegül, CHP İl İdare Kurulu başkan ve üyeleri, Halkevi mensupları, memurlar ve yoğun bir halk kitlesi törene katılmıştır. Tören, İstiklal Marşı ile başladıktan sonra Halkevi Başkanı Reşit İskenderoğlu, Halkevleri ve odalarının amaçları ve faydaları⁸³⁹ üzerinde durmuş ve Halkevinin bir yıllık faaliyetlerini rakamlar üzerinden sunmuştur. Daha sonra Diyarbakır Halk Musiki Cemiyeti Başkanı Celal Güzelses idaresindeki koro tarafından milli şarkılar söylendikten sonra tören son bulmuştur.

⁸³⁶ BCA, 490.1.0.0/1122.93.1.

⁸³⁷ Kardaş, a.g.t., s. 31.

⁸³⁸ T. Cahit Çubukçu, “Halkevi ve Odalarının Açılışlarını Kutlarken”, **Karacadağ**, C. 7, S. 75, Şubat, 1945, s. 1-2;16.

⁸³⁹ **Diyarbakır**, 20 Şubat 1946, S. 2616, s. 1.

Diyarbakır ilçe Halkevlerinde de törenler yapılmıştır⁸⁴⁰. Törenin yoğun katılım ve coşkulu geçmesi ve bu hususta Diyarbakır Halkevi'nin aldığı tebrik mektupları üzerine Halkevi Başkanı Reşit İskenderoğlu tarafından Diyarbakır gazetesinde katılımcılara yönelik teşekkür yazısı yayımlanmıştır⁸⁴¹. 19 Şubat 1947 yılında Halkevlerinin kuruluş yıl dönümü vesilesi ile Diyarbakır'da da Halkevi'nin 15. yıl dönümü için gerekli hazırlıkların yapılması kararı yönetim kurulu tarafından alınmıştır. Sabahın erken saatlerinden itibaren davul zurnalar ile kutlamalar başlamış ve saat 15.00'a kadar sürmüştür. Daha sonra Halkevi Başkanı tarafından günün anlam ve önemi üzerinde durulmuş ve bir piyes oyunu ile kutlamalar devam etmiştir. Akşam 20.00'da milli oyunlar oynanmış ve milli türküler söylenmiştir. Kitaplık salonunda klasik eserlerden tertiplenmiş bir sergi açılmıştır⁸⁴². Bu törenler her yıl düzenli olarak yapılmaktaydı⁸⁴³.

1951 yılında Halkevlerinin 19. yıldönümü son kez kutlanmıştır. DP'nin iktidara gelmesiyle Halkevleri üzerindeki olumsuz düşüncelerine rağmen halk Şehir sineması salonunu hınca hınç (1500 kişi) doldurmuştu. "19 yıldan beri memleketin fikir ve kültürünün inkişafına ve Atatürk İnkılâbının kökleşmesine" hizmet eden Halkevlerinin açılış töreni büyük coşkuyla kutlanmıştır. Törene katılan CHP eski Milletvekili Şeref Uluğ, katılımcıları Kore Şehitleri için üç dakikalık saygı duruşuna davet ettikten sonra, Halkevlerinin önemi üzerinde durmuş ve Halkevlerinin milletin malı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Halkevi Gösterit kolunun gençleri tarafından "Sancağın Şerefî" adlı piyes oynandıktan sonra tören son bulmuştur⁸⁴⁴.

4 Ocak 1946 tarihinde Halkevi salonunda şair ve edebiyatçı Süleyman Nazif'in⁸⁴⁵ ölüm yıldönümü münasebetiyle anma töreni ve konferans yapılmıştır. Kalabalık bir halk kitlesinin katıldığı anma töreninde; Halkevi Başkanı Reşit İskenderoğlu kısa bir konuşma

⁸⁴⁰ **Diyarbakır**, 25 Şubat 1946, S. 2618, s. 1.

⁸⁴¹ **Diyarbakır**, 26 Şubat 1946, S. 2619, s. 1.

⁸⁴² "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, C.8, S. 98, Şubat, 1947, s. 16.

⁸⁴³ Halkevi'nin 16. yıldönümü çeşitli etkinlikler ile kutlanmıştır. Reşit İskenderoğlu, "Halkevlerinin Kuruluş Yıldönümünde" **Karacadağ**, C. 10, S. 110, Şubat, 1948, s. 1; 1949 yılında Diyarbakır Halkevlerinin 17. yıldönümü de çeşitli etkinlikler ile kutlanmıştır. "Halkevlerinin 17'nci Yıldönümü Münasebetiyle" **Karacadağ**, C.11, S. 122, Şubat, 1949, s. 1-2;16;

⁸⁴⁴ **Diyarbakır**, 28 Şubat 1951, S. 3387, s. 1.

⁸⁴⁵ Süleyman Nazif, 1870 yılında Diyarbakır'da doğumlu Mehmed Said Paşa'nın oğludur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Çelik, "Diyarbakırlı Bir Vatansever: Süleyman Nazif", **Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır**, C. 3, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd. (ed), Manas Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 290-309.

yaptıktan sonra, Diyarbakır CHP İdare Kurulu üyesi Av. Sabir Karaozan Diyarbakır'ın yetiştirdiği Süleyman Nazif'in hayatı ve eserleri üzerine bir konferans vermiştir. Konferansta Süleyman Nazif'in vatanseverliği üzerinde durarak, "Kara Bir Gün"⁸⁴⁶ yazısını okumuş ve bu yazının o günlerde İtilaf devletlerine karşı Türk milleti üzerinde uyandırdığı heyecanı ve işgal devletlerinin üzerinde yarattığı etkileri anlatıldıktan sonra konferans son bulmuştur⁸⁴⁷. Halkevi tarafından sonraki yıllarda da Süleyman Nazif'i anma günü çeşitli etkinlikler kapsamında kutlanmıştır⁸⁴⁸.

25 Ekim 1946 tarihinde Halkevi salonunda "Büyük Türkçü Ziya Gökalp" için bir anma töreni yapılarak eserleri ve şahsiyetini konu alan konuşmalar yapılmıştır⁸⁴⁹. Ziya Gökalp'in ölüm yıldönümünün anma etkinlikleri 25 Ekim 1947 tarihinde de Halkevi salonunda büyük bir ilgi ile yapılmıştır. Bu etkinlikte söz alan Diyarbakır Lisesi edebiyat öğretmeni Mustafa Baydar, Ziya Gökalp'in Türkçülük mefkûresi üzerine bir konuşma yapmıştır. Daha sonra Dil-Edebiyat Şubesi üyelerinden Salahattin Fıncıoğlu, Ziya Gökalp'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bir bilgi vermiştir⁸⁵⁰. Her yıl⁸⁵¹ düzenlenen bu anma etkinliği kapsamında, Ziya Gökalp'in ölümünün 24. yıldönümü (1948) Halkevinde yapılan bir tören ile anılmıştır. Bu törende söz alan Lise Müdürü Ahmet Özbay, Ziya Gökalp hakkında bir konuşma yaptıktan sonra sözü Av. Ferit Alpiskenderoğlu'na bırakmıştır. Ziya Gökalp'in şahsiyeti ve ilmi konusunda katılımcıları

⁸⁴⁶ İtilaf devletlerinin İstanbul'a girişinden bir gün sonra, 9 Şubat 1919 tarihli Hâdisât gazetesinde siyah bir çerçeve içinde Süleyman Nazif'in yayınladığı "Kara Bir Gün" yazısında: "*Fransız generalinin dün şehrimize vürûdu münasebetiyle bir kısım vatandaşlarımız tarafından icra olunan nümayiş Türk'ün ve İslam'ın kalbinde ve tarihinde müebbeden kanayacak bir cerihâ açtı...*" Bu yazısı sonrasında Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. **Hadisat**, 9 Şubat 1335 (1919), Numara: 63, s. 1.

⁸⁴⁷ **Diyarbakır**, 7 Ocak 1946, S. 2597, s. 1.

⁸⁴⁸ 1947 yılında Süleyman Nazif'in ölüm yıldönümü Halkevi salonunda yapılmıştır. Halkevi gençleri ile akrabaları şairin hayat ve fikirleri üzerine konuşmalar yapmıştır. "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 8, S. 97 (Baskı hatası S. 79), s. 8; Bir sonraki yıl (1948) da Süleyman Nazif'in ölüm yıldönümü anma etkinlikleri Halkevi'nde yapılmıştır. Bu etkinlikte de ilk konuşma, Halkevi gençlerinden Salahattin Fıncıoğlu'na verilmiştir. **Diyarbakır**, 5 Ocak 1948, S. 2902, s. 1; 11 Ocak 1949 yılında Halkevi salonunda Süleyman Nazif'i anma töreni yapılmıştır. "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 11, S. 121, Ocak, 1949, s. 16; 4 Ocak 1950 tarihinde Halkevi salonunda Süleyman Nazif'in ölüm yıldönümü anısına bir anma töreni yapılmıştır. "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 12, S. 133, Ocak, 1950, s. 16.

⁸⁴⁹ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 8, S. 92-93-94, Ağustos - Eylül - Ekim, 1946.

⁸⁵⁰ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 9, S. 106, Ekim, 1947, s. 16.

⁸⁵¹ 25 Ekim 1949 tarihinde Halkevi salonunda "Büyük Türkçü ve mütefekkir, Diyarbakırlı Ziya Gökalp" in ölüm yıldönümü anısına bir tören yapılmıştır. Törene Diyarbakır Valisi ve yoğun bir halk kitlesi katılmıştır. "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 11, S. 130, Ekim, 1949, s. 16.

bilgilendirmiştir. Daha sonra lise öğrencileri tarafından Ziya Gökalp'ın şiirlerinden parçalar okunmuş ve anma töreni sona ermiştir⁸⁵².

Namık Kemal'in ölüm yıldönümü münasebetiyle 1947 yılının Ekim ayında Halkevi salonunda anma töreni yapılmıştır. Bu törende söz alan Türkçe öğretmeni Ezel Akidin, Namık Kemal'in hürriyet ve vatanseverlik anlayışı ile ilgili ülkeye kazanım olarak getirdiği yenilikler üzerine bir konuşma yapmıştır. Aynı ay içerisinde Dil ve Edebiyat Şubesi tarafından Mehmet Akif Ersoy için de bir anma töreni yapılmıştır. Bu törende Mustafa Baydar, şairin hayatı, eserleri ve sanatı üzerine bir konuşma yapmıştır⁸⁵³. 1948 yılı ve sonraki yıllarda Namık Kemal ve Mehmet Akif Ersoy çeşitli anma törenleri ile anılmışlardır⁸⁵⁴. 10 Mart 1949 tarihinde Halkevi Dil ve Edebiyat Şubesi tarafından "Yahya Kemal Gecesi" yapılmış ve bu geceye liseli gençler ile kalabalık bir davetli kitlesi katılmıştır. Kişiliği ve eserleri hakkında yapılan konuşmalar sonrası Halkevi korusu tarafından bestelenen parçalar okunmuştur⁸⁵⁵. 25 Nisan 1950 tarihinde Diyarbakır'ın önemli yazarları arasında yer alan Ali Emiri'yi anma töreni Halkevi salonunda yapılmıştır. Kalabalık bir halk kitlesinin iştirak ettiği törende bir konuşma yapan Milletvekili Osman Ocak, Ali Emiri'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi vermiştir⁸⁵⁶.

Mustafa Kemal Atatürk'ün fahri hemşeriliğinin 22. yıldönümü etkinliği 5 Nisan 1947 tarihinde Diyarbakır Halkevi salonunda yapılmıştır. Halkevi Başkanı Reşit İskenderoğlu açılış konuşmasını yaparak, Mustafa Kemal Atatürk'ün hizmet ve faziletlerinden bahsettikten sonra Diyarbakır'a olan ilgi ve münasebetlerini anlatmıştır. Daha sonra Güzel Sanatlar Şubesi Başkanı Celal Güzelses söz alarak Mustafa Kemal Atatürk ile yapmış olduğu görüşmelerine ait hatıralarını anlatmıştır. Son olarak Halkevi Temsil Şubesi gençleri tarafından bir temsil verilmiş ve halk türküleri söylenmiştir⁸⁵⁷. Bir önceki

⁸⁵² "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 10, S. 119, Kasım, 1948, s. 16.

⁸⁵³ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 9, S. 108, Aralık, 1947, s. 16.

⁸⁵⁴ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 10, S. 120, Kasım, 1948, s. 16; 4 Aralık 1949 tarihinde Halkevi salonunda Namık Kemal'in ölüm yıldönümü anısına bir tören yapılmıştır. "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 11, S. 132, Aralık, 1949, s. 16.

⁸⁵⁵ **Diyarbakır**, 14 Mart 1949, S. 3085, s. 1; "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 11, S. 123, Mart, 1949, s. 15; Ahmet Kabaklı, "Yahya Kemal ve Milliyetçiliği", **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 11, S. 123, Mart, 1949, s. 1-5.

⁸⁵⁶ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 12, S. 133, Ocak, 1950, s. 16.

⁸⁵⁷ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 8, S. 100, Nisan, 1947, s. 16.

gün ile aynı gün içerisinde iki farklı etkinlik daha yapılmıştır. Bunlardan biri belediye önünde yapılmış olup, bu törene Birinci Genel Müfettiş Avni Doğan, İl Valisi Asım Türeli, Korgeneral Yümnü Üresin ile askeri erkân, devlet memurları ve kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. Diğer kutlama töreni ise 4 Nisan 1947 tarihinde Şehir sineması salonunda yapılmıştır⁸⁵⁸. 1948 yılındaki kutlamalar ise Halkevi önünde yapılmıştır. Bu etkinliğe Vali Ali Rıza Ünal, Korgeneral Yümnü Üresin, memurlar lise ve Erkek Sanat Enstitüsü öğrencileri ve yoğun bir halk kitlesi katılmıştır. Tören saat 16.00’da İstiklal marşının söylenmesi ile başlamıştır. Milli Eğitim Müdürü Halit Turgut yaptığı konuşmada 5 Nisanın anlam ve önemi üzerinde durarak bu günün Diyarbakır için büyük bir hatıra teşkil ettiğini söylemiştir. Daha sonra öğrenciler tarafından Mustafa Kemal Atatürk için yazılmış şiirler okunmuştur⁸⁵⁹. Sonraki yıllarda da bu kutlamalar düzenli olarak yapılmıştır⁸⁶⁰. Günümüzde bu kutlamalar il valiliği ve çeşitli kurum ve dernekler tarafından yapılmaktadır.

Birinci İnönü Zaferi’nin 25. yıldönümü 10 Ocak 1946 tarihinde Halkevi’nde yapılan bir törenle kutlanmıştır. Törene Korgeneral Yümnü Üresin ile askeri erkân, devlet memurları ve kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. Halkevi Başkanı Reşid İskenderoğlu yaptığı konuşmada: “bu zaferin milli kurtuluş tarihimizin kaydettiği zaferler zincirinin ilk şerefli halkası ve Kuvayı Milliye ruhunun yükselen ilk anıtı” olduğunu belirttikten sonra ulus adına verilen bu mücadelenin askeri boyuttaki önemini vurgulamıştır. Daha sonra Yüzbaşı Seyfi Uçak söz almış ve Birinci İnönü Zaferi’nin geçirmiş olduğu süreci harita üzerinde sunmuştur. Açılış konuşmaları sonrası Halkevi tarafından düzenlenen “Amatörler Resim ve Fotoğraf Sergisi”ni Korgeneral Yümnü Üresin açmıştır. Ardından Celal Güzelses’in koordinesindeki Halk Musiki Cemiyeti bir konser vermiştir⁸⁶¹. Bu anma törenin yoğun katılımı ve coşkulu geçmesi üzerine, 11 Ocak 1946 tarihinde Diyarbakır Halkevi’ne Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından teşekkür telgrafı çekilmiştir⁸⁶².

⁸⁵⁸ **Diyarbakır**, 7 Nisan 1947, S. 2788, s. 1.

⁸⁵⁹ **Diyarbakır**, 7 Nisan 1948, S. 2942, s. 1.

⁸⁶⁰ 5 Nisan 1949 tarihinde Atatürk’ün Fahri hemşeriliğinin 23. yıldönümü Halkevi Sinema salonunda kutlanmıştır. Bu kutlamaya 2500 kişilik bir halk kitlesi katılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Halkevi Haberleri” **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 11, S. 124, Nisan, 1949.

⁸⁶¹ **Diyarbakır**, 11 Ocak 1946, S. 2599, s. 1.

⁸⁶² **Diyarbakır**, 14 Ocak 1946, S. 2600, s. 1.

İkinci İnönü Zaferi'nin yıldönümü sebebiyle 1 Nisan 1947 tarihinde Diyarbakır Halkevi'nde bir tören yapılmış ve günün anlam ve önemi haritalar üzerinde sunulmuştur⁸⁶³. Törene Birinci Genel Müfettiş Avni Doğan, İl Valisi Asım Türeli, Milletvekili Fevzi Kalfagil, Belediye Başkanı Abdulkadir Cizrelilioğlu, Cumhuriyet Savcısı Feyzi Artıkoğlu, Baş Müşavir Selahattin Öner, CHP İl İdare Kurulu Başkanı Adil Tiğrel ile parti mensupları, Halkevi üyeleri ve yoğun bir halk kitlesi katılmıştır. Halkevi Başkanı Reşid İskenderoğlu'nun yaptığı kısa konuşma sonrası, sözü Kurmay (namzedi) Yüzbaşı Talat Özdoğan alarak, bu zaferin askeri önemini ve çarpışan iki tarafın araç bakımından rakamsal oranlarını vermiştir. Daha sonra elde edilen bu zaferin Londra Konferansına yansımaları hakkında bilgiler sunmuştur. Ardından Halkevi gençlerinden Salahattin Yıldız'a söz verilerek, Türk milletinin yenilmezliği ve kahramanlığının ispatlandığını belirttikten sonra dönemin telgrafları üzerinde durmuştur⁸⁶⁴. İnönü Zaferlerinin yıldönümleri düzenli olarak her yıl Halkevi tarafından organize edilir ve kutlanırdı⁸⁶⁵.

Lozan ve Montrö'nün siyasi ve hukuki zaferlerinin yıl dönümleri sebebiyle 1945 yılında Diyarbakır Halkevi bahçesinde bir tören yapılmıştır. Böyle önemli bir günde Milli Şef İsmet İnönü'de Diyarbakır'da bulunmaktaydı. Bu sebeple Gazi caddesinde binlerce vatandaş bir araya gelmiş olup, İstiklâl Marşı ile tören başlamıştır. Halkevi Başkanı Agâh Arman'ın kısa bir konuşması sonrası, Sosyal Yardım Şubesinden Reşit İskenderoğlu'na konu ile alakalı söz verilmiş ve kendisi de Sevr ile Lozan'ı karşılaştırmalı bir konuşma yapmıştır. Daha sonra çeşitli söyleşiler ile tören son bulmuştur⁸⁶⁶. 24 Temmuz 1948 tarihinde Halkevinde düzenlenen Lozan Zaferi'nin yıldönümü yoğun bir katılım ile yapılmıştır. Törene Vali Vekili Mehmet Ali Oran, Emniyet Müdürü Muhtar Mete, CHP İl İdare Kurulu Başkanı Cahit Çubukçu ve parti üyeleri ile kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. İnönü İlkokulu Başöğretmeni Ömer Öner, günün anlam ve önemi üzerine yaptığı konuşma sonrası yazlık sahnede "İstiklal" adlı piyes oyunu oynanmış ve halk

⁸⁶³ "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 8, S. 100, Nisan, 1947, s. 16.

⁸⁶⁴ **Diyarbakır**, 2 Nisan 1947, S. 2786, s. 1.

⁸⁶⁵ Sabri Ekmekçioğlu, "II. İnönü Savaşının 28 inci Yıl Dönümü" s. 1-4; 1 Nisan 1949 tarihinde II. İnönü Zaferinin yıldönümü Halkevi salonunda kutlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 11, S. 124, Nisan, 1949.

⁸⁶⁶ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 7, S. 80, Temmuz, 1945, s. 16; Ayrıca bu sayının ilk sayfasında Reşit İskenderoğlu'nun Lozan adlı yazısı da yer almaktadır.

tarafından büyük beğeni almıştır⁸⁶⁷. 1949 tarihinde Halkevi bahçesinde Lozan Zaferi'nin 26. yıldönümü coşkun tezahüratlar eşliğinde kutlanmıştır⁸⁶⁸.

Çanakkale Zaferi'nin yıldönümü sebebiyle 1945 yılında Diyarbakır Halkevi salonunda bir tören yapılmış ve törene yoğun bir halk kitlesi katılmıştır. Bu törende Mustafa Kemal Atatürk'ün hatıraları anlatılmış ve M. Akif Ersoy'un Çanakkale şehitleri için yazdığı şiir okunmuştur. Günün anlam ve önemi üzerinde durulduktan sonra tören son bulmuştur⁸⁶⁹. 1947 yılında Çanakkale Zaferi'nin yıldönümü münasebetiyle Halkevi salonunda bir kutlama töreni yapılmış ve zaferin önemi katılımcılara anlatılmıştır. Daha sonra Halkevi gençlerinden biri Mehmet Akif Ersoy'un 'Çanakkale' şiirini okuduktan sonra tören sona ermiştir⁸⁷⁰.

Dil Bayramının yıldönümü 1946 yılında Halkevi bahçesinde bir tören ile kutlanmıştır. Törende Muzaffer Gürses, "Dil Bayramı" konulu bir konferans vermiştir⁸⁷¹. 26 Eylül 1948 tarihinde Dil Bayramının 16. yıldönümü Halkevinde törenle kutlanmıştır. Törende günün anlam ve önemi üzerinde durulmuş ve şiirler okunmuştur. Daha sonra Temsil Şubesi tarafından Halkevi salonunda bir oyun⁸⁷² tertiplenmiş ve Halk Musiki Cemiyeti tarafından bir konser verilmiştir⁸⁷³.

Sanatsal ve kültürel alanlara yönelik etkinlikler kapsamında da faaliyet gösteren Diyarbakır Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi ilk yıllarda Diyarbakır türkülerini toplayarak, on beş günde bir konser verirken⁸⁷⁴, daha sonra her hafta sonu bu konserler düzenlenmiştir⁸⁷⁵. Ayrıca öğrencilere yönelik keman, mandolin, piyano ve gitar dersleri verilmiştir. Müze ve Sergi Şubesi ile Güzel Sanatlar Şubesine bağlı öğrenciler daha çok saz, resim ve fotoğrafçılık kurslarına ilgi göstermiştir. Daha önceki yıllarda "İpekli

⁸⁶⁷ "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 10, S. 116, Ağustos, 1948, s. 16; **Diyarbakır**, 26 Temmuz 1948, S. 2989, s. 1.

⁸⁶⁸ "Lozan günü münasebetiyle evimiz (Halkevi) tarafından tertip edilen törende günün mana ve önemini tebarüz ettiren hitabeyi aynen neşrediyoruz" başlığı ile Karacadağ dergisinin 127. sayısında yayımlanmıştır. "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, C. 11, S. 127, Ağustos, 1949, s. 1-2;9; 16.

⁸⁶⁹ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 7, S. 76, Mart, 1945, s. 16.

⁸⁷⁰ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 8, S. 99, Mart, 1947, s. 16.

⁸⁷¹ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 8, S. 92-93-94, Ağustos - Eylül - Ekim, 1946.

⁸⁷² Cemil Miloğlu'nun tek perdelik "Kaynana" adlı komedi oyunu oynanmıştır. **Diyarbakır**, 27 Eylül 1948, S. 3014, s. 1.

⁸⁷³ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 10, S. 118, Ekim, 1948, s. 16

⁸⁷⁴ **Diyarbakire Bir Bakış**, s. 8.

⁸⁷⁵ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C.7, S. 80, Haziran, 1945, s. 16; "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C.11, S. 126, Haziran, 1949, s. 16; "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, C. 11, S. 127, Ağustos, 1949, s.16.

Kumaş, Koza, Hububat, Meyva ve Çiçek sergileri açılmıştır⁸⁷⁶. 1946 yılında “Resim ve Fotoğraf Sergisi” düzenlemiş ve bu sergide amatör ressamlar tarafından yapılan yağlı boya ve kara kalemde oluşan on yedi resim sergilenmiştir. Bu resimlerin değerlendirilmesi için oluşturulan jüri tarafından, Erkek Sanat Enstitüsü öğrencisi Kemal’in karakalem çalışması olan ve Türk gücünü simgeleyen eseri birincilik ödülü almıştır. Posta memuru Cemal Güvenç’in Safa Camii minaresi çalışması ikinciliği, İpek Böcekçilik İstasyonu Müdürü Nuri Güneş’in Yeşil Bursa’ya ait çalışması ise üçüncülüğü kazanmış olup, Halkevi tarafından ödüllendirilmiştir. Dereceye giren bu eserler Ankara’da düzenlenmiş olan Resim ve Fotoğraf sergisine gönderilmiştir⁸⁷⁷.

Diyarbakır Halkevi genç kabiliyetlerin gelişimini sağlamak amacıyla il genelinde katılımın sağlanacağı şiir müsabakası yarışması düzenleneceği belirtilmiş ve müsabakanın koşulları okul müdürlüklerine ve ilçedeki Halkevi Başkanlıklarına bildirilmiştir. Müsabakaya başvuru süresi 17 Nisan 1946 tarihinde bitmiş olup, müsabakaya katılanların şiirleri jüri tarafından incelenmiştir. 23 Nisan Çocuk Bayramı’nda ilan edilen sonuca göre birinciye 50 lira, ikinciye 30 lira, üçüncüye ise 20 lira para ödülü verilmiştir. Bu müsabaka gençler arasında olumlu karşılanmıştır⁸⁷⁸. Gençler üzerindeki olumlu etkileri üzerine 1947 yılında Halkevi Edebiyat Şubesi tarafından bu sefer ilkokul öğrencilerine yönelik şiir okuma yarışması düzenlenmesi kararı alınmıştır⁸⁷⁹. 23 Nisan 1947 tarihinde ilkokul öğrencileri arasında yapılan yarışmaya İl Valisi Asım Türel ve Korgeneral Yümnü Üresin’de katılmıştır. Düzenlenen yarışmaya 24 öğrenci katılmış olup, İsmet Paşa İlkokulu öğrencisi Necat Tan jüri tarafından birinci olarak seçilmiştir. İkinciliği Cumhuriyet İlkokulundan Remziye Eren, üçüncülüğü ise Yeni İlkokuldan Durmuş Yazgan kazanmıştır. Kazanan öğrencilere çeşitli armağanlar verilmiştir⁸⁸⁰.

Sosyal ve kültürel etkinliklerin yanında Milli bayramlar (23 Nisan Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet

⁸⁷⁶ **Diyarbakır Bir Bakış**, s. 10.

⁸⁷⁷ **Diyarbakır**, 14 Ocak 1946, S. 2600, s. 1.

⁸⁷⁸ **Diyarbakır**, 18 Mart 1946, S. 2627, s. 1; **Diyarbakır**, 24 Nisan 1946, S. 2645, s. 1; “Halkevi Haberleri” **Karacadağ**, C. 7, S. 87-88, Mart - Nisan, 1946, s. 17.

⁸⁷⁹ “Halkevi Haberleri”, **Karacadağ**, C. 8, S. 99, Mart, 1947, s. 16.

⁸⁸⁰ **Diyarbakır**, 25 Nisan 1947, S. 2796, s. 1

Bayramı,) içinde çeşitli etkinlikler Halkevleri tarafından düzenlenirdi. Bu kutlamalar her yıl coşkulu bir şekilde düzenli olarak yapılmaktaydı⁸⁸¹. Bu kutlamaların yanında Halkevi salonunda çeşitli konferanslar ile başka kurumların toplantıları da yapılmıştır. Halkevi, halkın bilgisini artırmak için birkaç yıl içerisinde 100'e yakın konferans vermiştir⁸⁸². 1946 yılında CHP Genel Sekreteri tarafından Diyarbakır'a gönderilen İstanbul Üniversitesinden Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Halkevinde "Eski ve Yeni Edebiyat" konulu bir konferans verilmiştir⁸⁸³. Aynı yıl sağlık konuları ile alakalı "Sosyal Trahom" konulu bir konferans düzenlenmiştir⁸⁸⁴. 15 Ağustos 1948 tarihinde Selahattin Savcı tarafından "Ailede Çocuk Terbiyesi" konulu bir konferans vermiştir⁸⁸⁵. 1949 yılında Kara Kuvvetleri Komutanlığı tarafından askeri konularda konferanslar tertiplenmiştir⁸⁸⁶. Çeşitli dernek, kulüp ve sivil toplum kuruluşlarının birçok toplantısı Halkevi salonunda yapılmıştır.

3.2.2. Diyarbakır Halkevi Başkanları ve Kapanışı

Diyarbakır Halkevi'nin kuruluşundan kapanışına kadarki süreçte, Halkevi'ne 10 kişi başkanlık etmiştir. Diyarbakır Halkevi üye sayısının çoğunluğu Diyarbakırlı olmasına rağmen başkanların büyük bir kısmı Diyarbakır'a görevli memur olarak gelmişlerdi. Görev süresi biten veya başka bir ile tayin isteyen başkanların Halkevi başkanlığı görevi de uzun sürmemiştir. Diyarbakır Halkevinin ilk Başkanı Şükrü Sökmensüer'dir. 8 ay sonra tayini çıkan Şükrü Sökmensüer'in yerine 17 Ekim 1932 tarihinde vekâleten Mıntika İktisat Müdürü Sadi Ağar getirilmiştir. 20 Ocak 1933 tarihinde Sadi Ağar'ın da tayini

⁸⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, Diyarbakır Basımevi, C. 7, S. 87-88, Mart-Nisan, 1946; "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, Diyarbakır Basımevi, C. 8, S. 89-90, Mayıs-Haziran 1946, s. 16; "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, C. 8, S. 92 - 93 - 94, Ağustos - Eylül - Ekim, 1946, "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 8, S. 99, Mart, 1947, s. 16.s. 17; "Halkevi Haberleri" **Karacadağ**, Diyarbakır Matbaası, C. 8, S. 100, Nisan, 1947, s. 16; "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 9, S. 104, Ağustos, 1947, s. 17; "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 9, S. 106, Ekim, 1947, s. 16; "23 Nisan ve Çocuk Bayramı", **Karacadağ**, C. 10, S. 112, Nisan, 1948, s. 1; "Gençlik ve Spor Bayramı Münasebetiyle", **Karacadağ**, C. 10, S. 113, Mayıs, 1948, s. 1; "Büyük Zafer", **Karacadağ**, C. 10, S. 116, Ağustos, 1948, s. 1; "Büyük Bayramımız", **Karacadağ**, C. 10, S. 118, Ekim, 1948, s. 1; "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 11, S. 125, Mayıs, 1948; "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 11, S. 130, Ekim, 1949, s. 16.

⁸⁸² **Diyarbakır Bir Bakış**, s. 8.

⁸⁸³ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 7, S. 87, Şubat, 1946.

⁸⁸⁴ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 7, S. 85 - 86, Aralık - Ocak, 1946, s. 16.

⁸⁸⁵ **Diyarbakır**, 16 Ağustos 1948, S. 2996, s. 1.

⁸⁸⁶ "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 11, S. 132, Aralık, 1949, s. 16; "Halkevi Haberleri", **Karacadağ**, C. 12, S. 133, Ocak, 1950, s. 16.

çıkınca yerine vekâletten Sakin Bey, bu görevi yaklaşık 13 ay yürütmüştür. Daha sonra yerine 18 Şubat 1934 tarihinde T. Cahit Çubukçu asaleten tayin edilmiştir. Diyarbakır doğumlu ve Diyarbakır gazetesi baş muhabiri olan T. Cahit Çubukçu, Halkevi başkanlık görevini yaklaşık 4 yıl sürdürmüştür. 3 Nisan 1939 tarihinde milletvekili seçilen T. Cahit Çubukçu'nun yerine 29 Nisan 1938'de Numune Hastanesi Dâhiliye Uzmanı ve Diyarbakır Halkevi Sosyal Yardım Şubesi üyesi Dr. Neşati Üster tayin edilmiş olup, kendisinin de tayini çıkana kadar bu görevde yaklaşık 20 ay kalmıştır⁸⁸⁷. Halkevine seçilen başkanların Diyarbakırlı olmayışları ve tayinleri sebebiyle sık sık başkan değişikliği olması üzerine T. Cahit Çubukçu CHP Genel Sekreterliğine bu durumu bildirmiştir⁸⁸⁸. Daha sonraki yıllarda Halkevi başkanlığına Dr. Bedri Noyan ve Aziz Tulgar dışında Diyarbakırlılar tayin edilmiştir.

1940 yılı ve sonrası Halkevi başkanlığına Osman Ocak (1940)⁸⁸⁹, Agâh Arman (1943), Dr. Bedri Noyan (1943), ikinci kez göreve gelen Agâh Arman (1944) yapmıştır. Agâh Arman ilk görevini sağlık sorunları sebebiyle bırakmıştı. Fakat sağlık sorunlarının tekrar nüksetmesi üzerine tedavi olmak amacıyla İstanbul'a giden Agâh Arman'ın yerine Milli Eğitim Müdürü Halil Turgut vekâleten getirilmiştir⁸⁹⁰. Daha sonra Reşid İskenderoğlu (1945-1948)⁸⁹¹ ve Aziz Tulgar (1948-1951) seçilmişlerdir⁸⁹². 1951 yılında Halkevlerinin kapanmasıyla Diyarbakır Halkevi Başkanı Aziz Tulgar, Halkevinin son başkanı olmuştur. Halkevi Başkanlığında en uzun görev yapanlar T. Cahit Çubukçu (38 ay), Aziz Tulgar (36 ay), Reşid İskenderoğlu (35 ay) ve Osman Ocak (28 ay) olmuştur.

1946 yılında çok partili hayatın başlamasıyla birlikte ülkenin birçok yerinde örgütlenmeye başlayan DP, bu dönemlerde Halkevleri üzerinde yoğun eleştirilerde bulunuyordu. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte Halkevleri faaliyetlerinin önünü almaya başlamıştı. Daha sonraki aylarda bütçe kısıtlamaları ile birlikte tamamen durma aşamasına gelen Halkevlerinin, CHP'nin yan kuruluşları olarak

⁸⁸⁷ BCA, 490.1.0.0/973.769.5; Beysanoğlu, a.g.m., s. 166; Kardaş, a.g.t., s. 29-31.

⁸⁸⁸ BCA, 490.1.0.0/269.1072.1.

⁸⁸⁹ Osman Ocak 1943 seçimlerinde Diyarbakır Milletvekili olması üzerine Halkevi başkanlığı görevini bırakmıştır. TBMM Arşivi, HT-1210-1-7.

⁸⁹⁰ "Halkevi Haberleri", Karacadağ, C. 7, S. 80, Temmuz, 1945, s. 16.

⁸⁹¹ "Halkevi Haberleri" Karacadağ, C.6, S. 83 - 84, Ekim – Kasım, 1945, s. 16.

⁸⁹² Reşid İskenderoğlu avukatlık görevine başlaması üzerine halkevi başkanlığından istifa etmiş, Halkevi başkanlığına İl Daimi Komisyon üyesi Aziz Tulgar getirilmiştir. Diyarbakır, 7 Nisan 1948, S. 2942, s. 1.

çalıştıklarını belirten DP'li sekiz milletvekili⁸⁹³ aracılığıyla TBMM'ye Halkevlerinin kapatılmasıyla ilgili bir yasa teklifi sunulmuştur. 8 Ağustos 1951 tarihinde 5830 sayılı yasa teklifi Meclis Genel Kurulunda görüşüldükten sonra 340 oyla kabul edilmiştir. Böylece 5830 sayılı kanun 11 Ağustos 1951 tarihindeki Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir⁸⁹⁴.

Yasanın yürürlüğe girmesiyle tüm Halkevleri ve Halkodaları gibi Diyarbakır'daki Halkevi ve Halkodaları da kapatılarak malları hazineye devredilmiştir. Hazineye devredilen Diyarbakır Halkevi binasının bir ilkokula çevrilmesi hususunda girişimlerde bulunulmuştur. Bu hususta İffet Babagil'in Diyarbakır gazetesinde yer alan köşe yazısında, Diyarbakır'daki Ziya Gökalp İlkokulunun 600'ü aşan öğrenci sayısı olduğunu ve bu durumun iyileştirilmesi için Halkevi binasının ilkokul için uygun olduğunu belirtmiştir⁸⁹⁵. Ayrıca bu hususta Ziya Gökalp İlkokulu Aile Birliği Başkanı Servet Gök 24 Aralık 1952 tarihinde Başbakan Adnan Menderes'e bir telgraf çekerek, Ziya Gökalp İlkokulunun 900 öğrencisi olduğunu ve okulda ikili öğretim yapıldığından, okulun fiziki koşullarının var olan mevcudu kaldırmadığını ve bu konuda öğrencilerin zorluklar çektiğini belirtmiştir. Kapatılan Halkevi binasının Sağlık Bakanlığına devri olduğunu; fakat binanın boş bir şekilde durduğunu ve sağlık alanında kullanımın yeterli olmadığını vurgulamıştır. Bu sebeple binanın Ziya Gökalp İlkokuluna devredilmesi halinde öğrencilerin rahat bir eğitim alacağı ve uygun görülmesi halinde okulun adının Menderes İlkokulu olarak değiştirilmesi talep edilmiştir. Telgrafa cevaben, Milli Eğitim Vekâletinden alınan bilgi kapsamında binanın Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâletine tahsis edildiğinden binayla ilgili herhangi bir işlem yapılmayacağı belirtilmiştir⁸⁹⁶. Yapılan yazışmalar sonucu Diyarbakır Halkevi binasının Sağlık Bakanlığına devredildiği anlaşılmaktadır.

⁸⁹³ Afyon K. Milletvekili Kemal Özçoban, Ankara Milletvekili Osman Şevki Çiçekdağ, Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı, Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş, Diyarbakır Milletvekili Ferit Alpiskender, İzmir Milletvekili Zühtü Velibese, Kayseri Milletvekili Kâmil Gündeş, Manisa Milletvekili Refik Şevket İnce'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özer, **a.g.t.**, s. 684; Kardaş, **a.g.t.**, s. 18.

⁸⁹⁴ **Resmi Gazete**, 11 Ağustos 1951, S. 7882, s. 1781-1782; Doğaner, **a.g.m.**, s. 93.

⁸⁹⁵ İffet Babagil, "Diyarbakır'da Halkevi Binası Daha Çok İlkokul Olmalıdır" **Diyarbakır**, 29 Ağustos 1951, S. 3474, s. 1.

⁸⁹⁶ **BCA**, 30.1.0.0/90.563.7.

Şevket Beysanoğlu'nun "Anılarımda Diyarbakır Halkevi" makalesinde; Halkevi binasının daha sonraları defterdarlık tarafından satıldığı ve işhanı yapılması için binanın yıkıldığını belirtmiştir. Fakat birçok kişinin güzel anılar biriktirdiği bina için üzüntüsünü şöyle ifade etmiştir: "güzelim binayı yıktılar"⁸⁹⁷.

3.3. Ulaşım

Osmanlı döneminde özellikle Anadolu'daki yollar, fiziki koşullar nedeniyle güzergâhları engebeli olan topografyaya doğrudan bağlıdır. Bu nedenle tarih öncesinden beri birçok yol değişmeden günümüzde de hala kullanılmaktadır. Osmanlı Dönemi'ndeki Anadolu yollarını araştıran kaynaklar kimi yolları 'askeri yol' bazılarını 'kervan yolu' olarak isimlendirmişlerdir⁸⁹⁸.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan Diyarbakır, coğrafi konumu itibariyle doğudan, batıdan, güneyden ve kuzeyden gelen yolların kavşak noktasında yer almış⁸⁹⁹ ve karayolu ulaşımı açısından Güneydoğu Anadolu Bölgesinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Asırlardan beri Diyarbakır, Karadeniz Bölgesini Basra'ya, Akdeniz Bölgesi'ni İran üzerinden Yakındoğu ve Uzakdoğu'ya bağlayan önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır⁹⁰⁰. Büyük bölgeleri birbirine bağlayan Diyarbakır'ın ana yollarından biri Anadolu ve Suriye'den gelerek Irak'a uzanırdı. Şanlıurfa - Diyarbakır yolu ilin güney ile bağlantısını, Şanlıurfa'nın ise kuzey ve doğu ile bağlantısını kuran önemli bir yoldur. Bu yol Diyarbakır üzerinden Harput'a⁹⁰¹, Harput'tan da Sivas üzerinden Samsun'a varmaktaydı. Böylece Güneydoğu Anadolu ile Karadeniz bölgesi arasındaki ulaşım

⁸⁹⁷ Halkevi binasına insanların kendi isteği ile geldiğini ve burada satranç ile dama oynandığını, ücretsiz olarak çay ve kahve içtiğini, kitap okuduğunu belirtmiştir. Ayrıca Halkevi çalışanlarının "Halk Partisi" CHP için çalıştıklarını, kendisi gibi gençlerin de "Demokrat" olduğunu fakat kimsenin gelip oyunuzu CHP'ye verin demediğini vurgulamıştır. Beysanoğlu, **a.g.m.**, s. 164;166.

⁸⁹⁸ Diyarbakır doğrudan sefer yolu üzerinde olmasa bile askeri bir menzil ve Osmanlı Sultanları için kışlak görevi görmüştür. 1514 yılında İran seferine çıkan Yavuz Sultan Selim, 1534-1548 yıllarında İran seferine çıkan Kanuni Sultan Süleyman, 1638 yılında Bağdat seferine çıkan IV. Murad Diyarbakır'da kalmıştır. Bunun yanında ticari kervanlarının geçiş yolu (İpek Yolu) üzerinde yer alması şehrin gelişimi açısından önem teşkil etmiştir. Günümüze ulaşan hanlar ve kervansaraylar mevcut olup başka amaçlar nezdinde kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Yıldız, (Ed.), **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yay., Diyarbakır, 2011, s. 151-153.

⁸⁹⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2279.

⁹⁰⁰ Işık **a.g.e.**, C. 1, s. 447.

⁹⁰¹ Geçmişte Harput-Amit yolu günümüzdeki Elazığ-Diyarbakır yoludur. Tarih boyunca da bugünkü yollar kullanılmıştır. Ayrıca bkz. Emrullah Güney, **Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi**, Dicle Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Diyarbakır, 1991, s. 46.

sağlanmaktaydı. Bir diğer ana yol ise, Diyarbakır üzerinden Siirt, Bitlis ve Van Gölü havzasından geçerek Azerbaycan ve İran'a bağlanıyordu⁹⁰². Bu güzergâh Diyarbakır'ın en önemli doğu bağlantısıdır. Doğu illeriyle bağlantı kuran başka bir yol ise Diyarbakır - Bingöl karayoludur. Diyarbakır'ın kuzeyine uzanarak buradaki il ve ilçeleri birbirine bağlamaktadır⁹⁰³.

Coğrafi koşullardan kaynaklı demiryolu ulaşımı için de aynı karayolunda olduğu gibi başka bir geçiş güzergâhı yoktu. Osmanlı döneminde, demiryolunun inşası yabancı şirketler tarafından yapılmıştır. Çünkü dönemin koşulları açısından yeterli teknik alt yapı ve sermaye mevcut değildi.

Osmanlı döneminde, ilk demiryolunun (İzmir-Aydın) 23 Eylül 1856 tarihinde imtiyazlar verilen bir İngiliz şirketi tarafından yapımına başlanmıştır. Osmanlı döneminde demiryolu yapma çabalarının birtakım nedenleri, “sık sık görülen iç karışıklıkları zamanında bastırabilmek için gerekli olan hızlı asker sevkياتını gerçekleştirmek, demiryollarını ulaştığı bölgelerden tarımsal ürünlerin diğer bölgelere taşınarak pazarlanmasını sağlamak, dolayısıyla bu bölgelerden daha fazla vergi toplama olanakları yaratmak düşüncesi”⁹⁰⁴.

Demiryolu yapımına Cumhuriyetin ilanından sonra daha çok önem verilmiştir. Özellikle büyük illerin birbirine bağlanması hususunda öncelik verilmiş ve demiryolu politikası bu doğrultuda şekillenmiştir. Cumhuriyet döneminde demiryolu, milli ekonominin artırılmasına, üretim kaynaklarının yurt geneline dağılmasına hizmet eden bir araç olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda yapılan ana hatlar şöyledir: 1927 yılında Kayseri, 1930 yılında Sivas, 1931 yılında Malatya, 1932 yılında Samsun, 1933 yılında Niğde, 1934 yılında Elazığ, 1935 yılında Diyarbakır ve 1939 yılında da Erzurum'a demiryolu ağı ulaşmıştır⁹⁰⁵.

⁹⁰² Halil İbrahim Uçak, “Diyarbakır'da Ulaşım ve Haberleşme”, **Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması**, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Yayını, Ankara, Haziran 1996, s. 82.

⁹⁰³ Işık, **a.g.e.**, s. 447.

⁹⁰⁴ Uçak, **a.g.m.**, s. 79.

⁹⁰⁵ Ankara - Kayseri - Sivas, Sivas - Erzurum, Samsun - Kalın (Sivas), Irmak - Filyos (Zonguldak Kömür Hattı), Adana - Fevzi Paşa - Diyarbakır (Bakır Hattı), Sivas-Çetinkaya (Demir Hattı)'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çağlayan, **a.g.e.**, s. 276-290; Uçak, **a.g.m.**, s. 81.

3.3.1. Demiryolu Ulaşımı

Demiryolunun bölgeye ulaştırılmasındaki ilk nedenlerden biri Şeyh Said İsyanıdır⁹⁰⁶. Çünkü bu isyan sırasında askeri sevkiyatın yetersiz kalması “Cumhuriyet hükümetini derinden düşündürmüştür”. Demiryolunun ulaşmasında ikinci bir neden ise ekonomik olarak kurulacak bu ağın bir kolunun Sivas’tan Erzincan’a oradan da Erzurum’a götürülerek, Ortadoğu ülkelerinin transit ticaret yolları ile bağlantı kurulmasıdır. Özellikle Ergani’de zengin bakır madeni yatakları, kurulacak tesislerde işletilerek ekonomik yönden büyük gelir sağlaması düşünülmüştür. Maden’deki bakıra ulaşmak amacıyla ‘bakır yolu’ olarak adlandırılan ve Fevzi Paşa (Malatya) - Maden (Diyarbakır) hattı önem teşkil etmekteydi⁹⁰⁷. Bakırın sanayide önemli bir hammadde olması, hattı sanayi alanında da önemli kılmaktaydı. Ayrıca hattı önemli kılan bir başka ekonomik sebep ise tarımsal alanda elde edilen fazla ürünlerin Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlere sevkiyatıydı. Çünkü 1 okka (1283 gr) buğday Ankara’da 13-14 kuruş iken Diyarbakır’da 1,5-2 kuruş civarındaydı⁹⁰⁸.

Bağdat demiryolunun bağlantısı olan Arede istasyonundan Diyarbakır-Ergani demiryolu hattı kurulması planlanmıştır. Fakat bu güzergâh üzerine kurulacak bir hattın güvenlik açısından sorun olabileceği ve ekonomik bir kazanımı olmayacağı düşüncesiyle bu hat Fevzi Paşa (Keller)-Malatya - Ergani - Diyarbakır olacak şekilde değiştirilmiştir⁹⁰⁹.

Fevzi Paşa-Diyarbakır demiryolu hattı inşası için, 24 Mart 1926 tarihinde TBMM’de bir kanun kabul edilmiştir. Kanunda, demiryolu hattı inşası için beş yıl için 45 milyon lira ödenek ayrılmıştır⁹¹⁰. Demiryolu inşaat çalışmaları 16 Nisan 1927 tarihinde Fevzi Paşa’da başlamıştır. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ile tüm dünyada ekonomik sıkıntılar baş

⁹⁰⁶ 1925 yılında başlayan Şeyh Said ayaklanması hızlıca 14 vilayete yayılmıştır. Ulaşım güçlüğü nedeniyle isyanın bastırılmasında ciddi sorunlarla karşılaşılması üzerine, Diyarbakır’a demiryolu yapılması fikri doğmuştur. Bu nedenle dönemin Başvekili İsmet İnönü’nün emri ile Çankırı mebusu Abdülhalik Renda (Büyük Millet Meclisi Reisi) bir tetkik seyahatine gönderilmiş ve Gaziantep, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Van, Muş, Genç, Elazığ, Dersim, Ergani, Mardin, Malatya ve Maraş vilayetlerini ve isyanın ilk meydana geldiği yerleri dolaşmıştır. Renda, bazen at sırtında bazen de yaya olarak yaptığı bu seyahatin sonuçları 14 Eylül 1925 tarihini taşıyan bir raporu ile Başvekâlete sunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uçak, **a.g.m.**, s. 84.

⁹⁰⁷ Uçak, **a.g.m.**, s. 84.

⁹⁰⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 7, s. 858.

⁹⁰⁹ Çağlayan, **a.g.e.**, s. 281-282; İbrahim Tavukçu, “Yeni Cumhuriyet’in “İlk” Demir Yolu Yatırımı: Fevzi Paşa-Diyarbakır Demiryolu Projesi Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu 02-05 Kasım 2016**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yay., C.1, Diyarbakır 2017, s. 405- 408.

⁹¹⁰ Çağlayan, **a.g.e.**, s. 281.

göstermiştir. Yaşanan bu ekonomik kriz, Türkiye ekonomisini sekteye uğratmış ise de kararlı bir ekonomi ile Fevzi Paşa-Diyarbakır demiryolu 8,5 yılda tamamlanmıştır. 1935 yılında demiryolunun açılışını yapmak üzere Ankara'dan trenle yola çıkan Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya ve heyeti iki günlük yolculuğun ardından 22 Kasım 1935 tarihinde Diyarbakır istasyonuna ulaşmıştır (Bkz. Ek-9). Burada kendisini kalabalık bir halk kitlesi karşılamıştır. Çetinkaya'nın halka yaptığı konuşmasında, demiryolu hattının geçtiği vilayetlerin nüfusunun 2,5 milyon civarında olduğunu ve buradaki halkın bu ulaşımdan yararlanacağını belirtmiştir⁹¹¹.

Diyarbakır'a demiryolunun 1935 yılında ulaşmasıyla sur içinde olan yaşam, sur dışına hızlıca yayılmıştır. Yoğun nüfus artışı ile çarpık kentleşmeye neden olan şehrin modernleşme çabaları, eski gelenek ve göreneklerin devam etmesi, toplumsal yaşamda ciddi kırılmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Demiryolu ulaşımı ile birlikte Diyarbakır'ın ekonomisi önceki yıllara göre artış göstermeye başlamıştır. Diyarbakır'da üretilen tarım ürünlerinden şehrin ihtiyacı karşılanır, geri kalan ihtiyaç fazlası tarım ürünleri büyük şehirlere trenle sevkiyatı yapıldı. Aynı şekilde şehrin ihtiyacı olan diğer ürünler ise daha kolay bir şekilde Diyarbakır'a getirilirdi⁹¹². CHP hükümetinin Diyarbakır'a kazandırdığı Fevzi Paşa-Diyarbakır Demiryolu, ulaşım ve ekonomi açısından önemli işlerden biriydi. II. Dünya Savaşı'nın yaşanması ile birlikte alınan tedbirler ve yaşanan ekonomik sıkıntılardan dolayı demiryolu yapımı durma noktasına gelmiştir. DP döneminde demiryollarının inşası ve gelişmesi tamamen yavaşlamıştır.

Diyarbakır'dan bir başka şehre yolculuklar artık tren ile daha hızlı bir şekilde yapılmaktaydı. Çünkü karayollarının yetersiz ve bozuk olmasıyla birlikte, şehirlerarası otobüslerin rampalarda ağırlaşması ve arıza vermesi yolculukların sorunlu geçmesine neden olmaktadır⁹¹³. 1950-1960 yılları arası Diyarbakır'da tren seferlerinin güzergâhları, hareket günleri ve saatleri aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

⁹¹¹ Tavukçu, **a.g.m.**, s. 401- 417; Uçak, **a.g.m.**, s. 84.

⁹¹² Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

⁹¹³ Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ve 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir

Tablo 53: 1952 -1953 Yılı Diyarbakır'ın Tren Saatleri ve Güzergâhları⁹¹⁴

Güzergâh	Günler	Geliş Saati	Gidiş Saati
Kurtalan-Adana-Haydarpaşa	Salı-Pazar	04.40	06.40 / 06.45
Haydarpaşa-Adana-Diyarbakır	Salı-Perşembe	22.35	-
Diyarbakır-Adana - Haydarpaşa	Çarşamba-Perşembe - Cuma	-	06.40 / 06.45
Haydarpaşa-Ankara - Diyarbakır-Kurtalan	Çarşamba - Perşembe - Cumartesi-Pazar	08.30 / 08.35	09.35
Kurtalan-Ankara - Haydarpaşa	Perşembe-Cumartesi-Pazar	22.05	22.35 / 22.40
Haydarpaşa-Adana - Kurtalan	Cuma-Pazar	22.35	23.30
Diyarbakır-Kurtalan	Çarşamba	-	09.35
Kurtalan-Diyarbakır	Çarşamba	22.35	-

Tablo 54: 1952-1953 Yılı Diyarbakır'ın Ekspres Tren Saatleri ve Güzergâhları

Güzergâh	Günler	Geliş Saati	Gidiş Saati
Haydarpaşa-Ankara-Diyarbakır-Kurtalan	Pazartesi	16.38	16.58
Kurtalan-Diyarbakır-Ankara-Haydarpaşa	Salı	09.33	10.15

1952 ve 1953 yıllarında Diyarbakır tren seferlerinin hareket saatleri ile günlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Sadece 1952 yılında mevcut olan ve aynı gün içerisinde gidiş dönüş seferini yapan Diyarbakır - Kurtalan yolcu treni, 1953 yılında iptal olmuştur.

Tablo 55: 1954-1955 Yılı Diyarbakır'ın Tren Saatleri ve Güzergâhları⁹¹⁵

Güzergâh	Günler	Geliş Saati	Gidiş Saati
Kurtalan-Adana-Haydarpaşa	Salı-Pazar	04.40	06.40
Haydarpaşa-Adana-Diyarbakır	Salı-Perşembe	22.35	-

⁹¹⁴ **Şark Postası**, 1 Kasım 1952, S. 36, s. 2; **Diyarbakır**, 24 Mart 1953, S. 3949, s. 2; Asım Kaçmaz, “Yerel Gazetelere Göre Diyarbakır’da Ulaşım”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, Ed. Oktay Bozan vd., Manas Yay., C. 2, Ankara, 2019, s. 524.

⁹¹⁵ **Diyarbakır**, 03 Ağustos 1954, s. 2; **Diyarbakır**, 24 Ağustos 1955, S. 4688, s. 2; Kaçmaz, **a.g.e.**, s. 524.

Diyarbakır-Adana-Haydarpaşa	Çarşamba-Perşembe-Cuma	-	06.45
Haydarpaşa-Ankara - Diyarbakır-Kurtalan	Pazartesi-Çarşamba-Perşembe-Cumartesi	08.25	08.50
Kurtalan-Ankara-Haydarpaşa	Pazartesi-Çarşamba-Perşembe-Cumartesi	22.10	22.40
Haydarpaşa-Adana-Kurtalan	Cuma-Pazar	22.35	23.30

Tablo 56: 1954-1955 Yılı Diyarbakır'ın Ekspres Saatleri ve Güzergâhları

Güzergâh	Günler	Geliş Saati	Gidiş Saati
Haydarpaşa-Ankara-Diyarbakır-Kurtalan	Pazartesi-Perşembe-Cumartesi	16.51	17.10
Kurtalan-Diyarbakır-Ankara-Haydarpaşa	Salı-Cuma-Pazar	10.25	10.45

Haydarpaşa - Ankara - Diyarbakır - Kurtalan seferleri 1953 yılında pazar günleri yapılıyor iken, 1954 yılında pazartesi günü olarak değişmiştir. Ayrıca seferlerin geliş ve gidiş saatlerinde yaklaşık yarım saatlik bir değişiklik de olmuştur. Haydarpaşa-Ankara - Diyarbakır-Kurtalan ekspres tren seferinde ise, sadece pazartesi günü olan hareket saati; 1954 yılında perşembe ve cumartesi günleri de sefer düzenlemeye başlamıştır. 1953 yılında haftada bir kez yapılan Kurtalan-Diyarbakır-Ankara-Haydarpaşa ekspres seferi, 1954 yılında haftada iki kez yapılmaya başlamıştır. Bu hattın geliş ve gidiş saatlerinde yaklaşık bir saatlik değişiklik olmuştur.

Tablo 57: 1956-1960 Yılları Diyarbakır'ın Tren Saatleri ve Güzergâhları⁹¹⁶

Güzergâh	Günler	Geliş Saati	Gidiş Saati
Haydarpaşa-Ankara - Diyarbakır-Kurtalan	Her gün	06.38	06.58
Kurtalan-Diyarbakır Adana-Haydarpaşa	Her gün	10.39	11.00
Haydarpaşa-Adana - Diyarbakır-Kurtalan	Her gün	18.40	19.00
Kurtalan-Diyarbakır Ankara- Haydarpaşa	Her gün	22.05	22.36

⁹¹⁶ **Diyarbakır**, 03 Haziran 1956, s. 2; **Demokrat Şark**, 4 Ekim 1957, S. 1015, s. 2; **Demokrat Kale**, 4 Ekim 1957, S. 513, s. 3; **Ziya Gökalp**, 31 Mayıs 1958, S. 154, s. 2; **Diyarbakır**, 05 Eylül 1958, S. 5620, s. 2; **Dicle**, 7 Ocak 1960, S. 2001, s. 2; Kaçmaz, **a.g.e.**, s. 525.

Tablo 58: 1956 -1960 Yılları Diyarbakır'ın Ekspres Saatleri ve Güzergâhları

Güzergâh	Günler	Geliş Saati	Gidiş Saati
Haydarpaşa-Ankara Diyarbakır-Kurtalan	Salı-Perşembe Cumartesi-Pazar	12.36	12.56
Kurtalan-Diyarbakır Ankara-Haydarpaşa	Pazartesi-Çarşamba Cuma	15.25	15.50

Diyarbakır tren seferleri 1956 yılından itibaren her gün yapılmaya başlamış olup, sadece geliş ve gidiş saatlerinde değişiklikler olmuştur. 1956-1960 yılları arasında yapılan Haydarpaşa - Ankara - Diyarbakır - Kurtalan ekspres seferlerine pazar ve salı günleri de dâhil edilmiş, 1954 yılında mevcut olan pazartesi günkü sefer ise çıkarılmıştır. Kurtalan-Diyarbakır-Ankara-Haydarpaşa güzergâhında 1954 yılında mevcut olan salı, cuma ve pazar günkü seferler, 1956 yılı itibarıyla pazartesi, çarşamba ve cuma günleri olarak değişmiştir.

Diyarbakır'dan Kurtalan-Ankara-Haydarpaşa istikametine doğru hareket eden tren Yolçatı istasyonundan aktarmalı Muş'a da seferler yapıldı. Kurtalan-Ankara-Haydarpaşa treni ise Çetinkaya istasyonundan Erzurum'a, Sivas istasyonundan da aktarmalı hareket ederdi⁹¹⁷. 1956 yılından sonra tren seferleri, 1960 yılına kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Demiryolu ulaşımı, sadece askeri anlamda devlet otoritesini ülkenin her tarafına götürmenin yanında bütün yörelerin merkezle bağlantısını sağlamıştır. Bu doğrultuda üretim yapan iller ile tüketim yapan illeri birbirine bağlamak, yeraltı kaynaklarının çıkartılıp işlenmesi gereken bölgeye sevkiyatını kolaylaştırmıştır⁹¹⁸. Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde çıkarılan bakır madenin işletilmesi, hususundaki kanun metni "Ergani madenini işletmek ve Diyarbakır havalisinin imarı ve Güneydoğu vilayetlerinin nimet-i medeniyeden istifadesini temin etmektir"⁹¹⁹. Demiryolu ulaşımının Diyarbakır'a gelmesi zamanla ekonomik, sosyal ve kültürel yaşama da katkı sağlamıştır. Ayrıca demiryolu

⁹¹⁷ **Diyarbakır**, 03 Haziran 1956, s. 2; **Demokrat Şark**, 4 Ekim 1957, S. 1015, s. 2; **Demokrat Kale**, 4 Ekim 1957, S. 513, s. 3; **Ziya Gökalp**, 31 Mayıs 1958, S. 154, s. 2; **Diyarbakır**, 05 Eylül 1958, S. 5620, s. 2; **Dicle**, 7 Ocak 1960, S. 2001, s. 2.

⁹¹⁸ Tavukçu, **a.g.m.**, s. 404.

⁹¹⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 22, s. 317.

Diyarbakır'ın nüfus hareketlerini hızlandırarak bir ölçüde göç ulaşımını kolaylaştırmış ve bölgede istihdam yaratmıştır.

Karayolunun yetersiz olmasından dolayı demiryolu ulaşımı taşra halkı için büyük önem arz etmekteydi. Bu nedenle Fevzi Paşa-Diyarbakır Demiryolu bölge halkı için şehirleri birbirine bağlayarak, taşradan Ankara ve İstanbul gibi büyük illere seyahat etme ve ticari ilişkileri geliştirme olanağı sunmuştur.

T.C. Karayolları Genel Müdürlüğü'nün 1950 yılında kurulması ile başlayan ve 1950'li yıllardan sonra ivme kazanan karayollarındaki gelişme, demiryollarını ikinci plana iten bir nitelik kazanmış ve demiryolu hattı uzunluğunu artırıcı bir politika izlenmemiştir⁹²⁰. DP iktidarı döneminde karayolu ulaşımına büyük önem verilmesi bu dönemin ayırt edici özelliklerindendir.

3.3.2. Karayolu Ulaşımı

1950 yılı sonrası birçok şehirde olduğu gibi Diyarbakır'da da karayollarının yapımına önem vermeye başlanmıştır. Gelişen karayolu ağı ile birlikte araç sayılarındaki artışla ulaşım ucuzlamış ve ülkenin her yanına hemen hemen ulaşmak mümkün olmuştur. Demiryolu ile sağlanan sınırlı ulaşım olanaklarına karşı karayolları ilçelere, köylere ve kırsal kesimlere ulaşarak halkın şehirle olan ilişkisini artırmıştır⁹²¹. Karayollarındaki bu gelişmeler, Diyarbakır'ın ticaret merkezi olma işlevini geliştirdiği gibi kapalı köy ekonomisinin egemen olduğu çevreyi de pazar ekonomisine dâhil etmiştir.

3.3.2.1. Şehir İçi Ulaşım ve Yol Çalışmaları

1927-1950 yılları arasında Diyarbakır'da toplam 476,8 km yol ve 578 adet köprü yapımı çalışmalarında 4.184.000 lira harcama yapılmıştır⁹²². 1930 yılında Diyarbakır'daki araç sayısı 12 otomobil ve 56 kamyon⁹²³ iken, 1933 yılında otomobil sayısı 15'e yükselirken, kamyon sayısı ise 23'e düşmüştür⁹²⁴. Kamyon sayısında yaklaşık %60 oranında bir düşüş

⁹²⁰ Uçak, **a.g.m.**, s. 81.

⁹²¹ Küey, **a.g.e.**, s. 46; Güney, **a.g.e.**, s. 46.

⁹²² Çağlayan, **a.g.t.**, s. 298.

⁹²³ BİUM, **İstatistik Yıllığı 1931-32**, Devlet Matbaası, C. 5, S. 21, Ankara, s. 417.

⁹²⁴ BİUM, **İstatistik Yıllığı 1932-33**, Devlet Matbaası, C. 6, S. 34, Ankara, s. 473.

olmasının sebebi, dünya genelinde ve ülkemizde yaşanan ekonomik krizin etkilerinin devam etmesi ve araç tamir atölyelerinin yetersizliğine bağlanabilir.

1934 yılında Diyarbakır'da 11 otomobil, 40 Kamyon; 1935 yılında ise 14 otomobil ve 76 kamyon mevcuttu⁹²⁵. 1938 yılında 23 otomobil, 83 kamyon, 2 otobüs, 2 motosiklet ve 1 tane de bisiklet vardı⁹²⁶. 1938 yılında Diyarbakır şehir içi trafiğinde ilk defa bisiklet, motosiklet ve otobüs yer almıştır. II. Dünya savaşının yaşandığı 1940-1945 yılları arasında araç sayılarında düşüş olmuştur (Tablo-59). 1950'li yıllarda Diyarbakır'da araç sayısının artmasıyla hem şehir içi hem de şehirlerarası yol çalışmalarına hız verilmiştir.

Tablo 59: 1943-1960 Arasında Diyarbakır'da Ulaşım Araçları					
Yılları	Bisiklet	Motosiklet	Otomobil	Kamyon	Otobüs
1943	8	--	24	57	--
1944 ⁹²⁷	10	--	14	40	--
1945 ⁹²⁸	--	--	10	21	1
1946 ⁹²⁹	20	--	10	33	1
1947	20	2	7	52	6
1948	26	1	24	115	6
1949 ⁹³⁰	60	4	43	102	6
1950 ⁹³¹	35	4	40	138	8
1951 ⁹³²	71	7	38	211	11
1952 ⁹³³	150	33	88	262	9
1956 ⁹³⁴	506	54	197	328	18
1957 ⁹³⁵	510	42	167	362	38
1958 ⁹³⁶	423	64	162	351	41
1959	345	23	120	406	49
1960 ⁹³⁷	384	34	158	499	54

⁹²⁵ BİGM, **Motörlü Kara Taşıtları İstatistiği 1934-46**, Biricik Matbaası, Ankara, 1947, s. 71.

⁹²⁶ BİUM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Hüsnü Tabiat Basımevi, C.15, İstanbul, 1946, s. 487.

⁹²⁷ 1938-1943-1944 yıllarının ayrıntılı bilgisi için bkz. BİUM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, s. 487.

⁹²⁸ BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 285, C.16, Ankara, s. 539.

⁹²⁹ BİGM, **İstatistik Yıllığı 1949**, Yayın No: 303, C. 17, Ankara, s. 361.

⁹³⁰ 1947-1948-1949 yıllarının ayrıntılı bilgisi için bkz. BİGM, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, Yayın No: 328, C. 18, Ankara, s. 363.

⁹³¹ BİGM, **İstatistik Yıllığı 1951**, C. 19, Yayın No: 332, Ankara, s. 417.

⁹³² BİUM, **İstatistik Yıllığı 1952**, Yayın No: 342, C. 20, Ankara, s. 476.

⁹³³ BİUM, **İstatistik Yıllığı 1953**, C. 21, Yayın No: 360, Ankara, s. 417.

⁹³⁴ BİUM, **Aylık İstatistik Yıllığı**, Ankara, Ekim 1956, s. 99.

⁹³⁵ BİUM, **Aylık İstatistik Yıllığı**, Ankara, Ağustos-Eylül 1957, s. 129.

⁹³⁶ BİUM, **Deniz ve Motörlü Kara Nakil Vasıtaları**, Yayın No: 385, Ankara, 1959, s. 12-13.

⁹³⁷ 1959-1960 yıllarının ayrıntılı bilgisi için bkz. BİUM, **Deniz ve Motörlü Kara Nakil Vasıtaları**, Yayın No: 404, Ankara, 1960, s. 13.

Diyarbakır'ın komşu iller ile olan şose yollarının birkaç yıl içinde iyileştirilmesi için Diyarbakır Valiliği 1950 yılı bayındırlık bütçesini artırarak borçlanmaya gitmiştir. Ayrıca Doğu Kalkınması ödeneği ile Yenişehir semtinde 60 dönümlük arazi üzerinde, Karayolları 9. Bölge Müdürlüğüne bağlı kısım şefliği ile atölye binalarının yapılmasına karar verilmiştir. Bu binaların inşası ve çevre yollarının yapımı için 254 bin lira ödenek ayrılmıştır⁹³⁸.

DP döneminde, sekiz ilin imarı hususunda planlama yapılmıştır. Bu sekiz il arasında yer alan Diyarbakır'a birkaç yeni caddenin açılması ve var olan caddelerin genişletilmesi kararı yer almıştır. Ayrıca Diyarbakır'ın tarihi mekânlarının etrafının açılması ve her taraftan görülebilir bir hale getirilmesi amaçlanmıştır⁹³⁹. Diyarbakır Belediyesi tarafından da ele alınan yol çalışmaları sonuç vermeye başlamıştır⁹⁴⁰. Zamanla caddelerin genişletilmesi ve yeni caddelerin açılmasıyla motorlu araç sayısı ile yolcu sayısı artmıştır⁹⁴¹.

Diyarbakır'ın çevre il ve ilçelerinin yol yapım çalışmaları kapsamında, Diyarbakır-Silvan yolunun 71. ile 83. Km'leri arasındaki yolun kış mevsiminde ulaşımı zor bir hale gelmesi üzerine, onarımı için Doğu Kalkınması bütçesinden tahsis edilen 200 bin liralık ödenek ile bu yol üzerinde çalışmalar başlatılmıştır. Diyarbakır - Silvan şosesi⁹⁴² geçit verir bir hale getirilmiştir. Diyarbakır - Ergani ve Elazığ yolu da ele alınmış ve yapımına başlanmıştır. Diyarbakır - Urfa şosesinin önemli bir kısmı da parça parça müteahhitlere ihale edilmiştir. Diyarbakır - Mardin yolu üzerinde de bakım ve onarım yapılmıştır. Ayrıca Diyarbakır'a 7 km uzaklıkta yer alan Çağrı Köprüsü yeniden onarılmış ve bu yolun 4. Km'sinde bulunan Kara Köprü'nün de restorasyonu için 30 bin lira harcanmıştır. Diyarbakır - Bismil yolu üzerindeki Abbas Köprüsü'nün betonarme olarak inşasına başlanmış ve köprünün temeli ve ayakları bitirilmiştir. Diyarbakır Mermer Bucağı ile Lice yolu da ihaleye çıkmıştır⁹⁴³.

⁹³⁸ Cahit Beğenç, **Diyarbakır ve Raman**, Ulus Basımevi, Ankara, 1949, s. 30; Çağlayan, **a.g.t.**, s. 298.

⁹³⁹ **Demokrat Kale**, 24 Mart 1958, S. 658, s. 1.

⁹⁴⁰ **Demokrasiye Güven**, 21 Mayıs 1957, s. 1.

⁹⁴¹ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2279.

⁹⁴² Şose: Genellikle taş kırıkları üzerine kum döşenip silindir geçirilerek yapılan yol anlamındadır.

⁹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Beğenç, **a.g.e.**, s. 30-32.

Diyarbakır'da yolların zaman içinde bozulması ve kullanılamaz hale gelmesiyle, birlikte Karayolları 9. Bölge Müdürlüğü tarafından bazı yollar asfaltlanmıştır⁹⁴⁴. Ayrıca Diyarbakır'ın en işlek caddesi olan Dağkapı ile Dört Yol arasındaki yolun çok dar olmasından dolayı araç trafiği tehlike arz etmekteydi. Caddenin genişletilmesi için yapılan çalışmalar neticesinde Nebi Camii tarafında bulunan binalar yıkılmıştır⁹⁴⁵. Yolun genişletilmesi ile daralan Dağkapı semtinin de genişletilmesi gerekiyordu. Bu hususta Dört Yol civarında yıkımlara başlayan belediye, Nebi (Peygamber) Camiinin bir kısmını da yıkmıştır. Camii minaresi ile istinat duvarının yıkılması halk arasında tepkilere neden olmuştur. DP Milletvekili Nuri Onur'un bizzat koordine ettiği bu yıkıma halkın tepki göstermesi üzerine, Milletvekili Nuri Onur: caminin en yakın zamanda onarılacağını ve minaresinin tarihi bir eser olarak tekrar yapılacağını belirtmiştir⁹⁴⁶. Diyarbakır halkının dini ve tarihi yerlere hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Dicle Garajına kadar olan binalar da yıkılmıştır⁹⁴⁷.

Diyarbakır Valisi Niyazi Toker, 1959 yılında Ankara'ya yaptığı ziyaret kapsamında Karayolları Umum Müdürü Feyzi Ataç ve İmar Vekili Medeni Berk ile görüşmüştür. Yapılan görüşmelerde; Karayolları 9. Bölge Müdürlüğü tarafından, Melik Ahmet Caddesinin çalışmalarının bitirilmesi ve trafiğe açılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca karayollarına 9 kamyon, 2 buldozer, 2 pikap; trafik ekiplerine ise 'Şevrole' marka bir otomobilin verilmesi hususunda anlaşma sağlamıştır⁹⁴⁸. Daha sonra Diyarbakır'a dönen Vali Toker, yıllardan beri ilin imar sorunları arasında olan Melik Ahmet Caddesinin genişletme çalışmaları kapsamında, çarşıdaki iş yeri sahiplerinin mağdur edilmeyeceğini, çarşının istimlak edilip yıkımına başlanılacağını ve yerine modern bir çarşının inşa edileceğini belirtmiştir⁹⁴⁹.

Şehrin artan nüfusuna bağlı yol ve caddelerin ihtiyacı karşılayamaması nedeniyle bazı yol güzergâhlarında genişletme çalışmaları yapılmıştır. Şehir içi ve Yenişehir'de 30 km'lik

⁹⁴⁴ Dağkapı - Atlas Sineması önüne çıkan cadde, Dağkapı - Lise Caddesi, İstasyon - Postahane Caddesi ve Vilayet önü, Cumhuriyet Meydanı ile Mehmetçik İlkokulu etrafı asfaltlanmıştır. **Gayret**, 23 Ekim 1958, S. 481, s. 1.

⁹⁴⁵ **Demokrat Kale**, 27 Ekim 1958, S. 825, s.1.

⁹⁴⁶ **Demokrat Şark**, 27 Ekim 1958, S. 1325, s. 1; **Gayret**, 28 Ekim 1958, S. 485, s. 1; **Ümmid**, 31 Ekim 1958, S. 708, s. 1.

⁹⁴⁷ **Demokrat Kale**, 25 Kasım 1958, S. 849, s. 1.

⁹⁴⁸ **Demokrat Kale**, 04 Nisan 1959, S. 966, s. 1; **Sesleniş**, 04 Nisan 1959, S. 360, s. 1.

⁹⁴⁹ **Sesleniş**, 18 Nisan 1959, S. 370, s. 1.

yol inşaatı; Dört Yol ile Dağkapı arası, Hindi Baba Caddesi ve Melik Ahmet Caddesinde yollar zaman içerisinde genişletilmiştir⁹⁵⁰. Ayrıca Diyarbakır Sur içine 2 km mesafede bulunan havayolları ile istasyon arasının asfaltlanma işi ihale edilmiştir⁹⁵¹. Caddelerin genişletilmesi ve asfaltlanması ile şehir içi trafik sorunlarında kısmi düzelmeler olmuştur.

Şehir içi ulaşım fayton, otobüs ve taksiler; şehir dışı ulaşım ise mahalli ve diğer otobüs işletmeleri tarafından sağlanmaktaydı. Şehir içine, ilçelerine ve diğer illere eşya veya mal sevkiyatları şahıslara ait kamyon, kamyonet ve at arabaları ile yapılmaktaydı⁹⁵².

3.3.2.2. Fayton (Payton) Taşımacılığı

Diyarbakır'da taşımacılık denilince akla iki şey gelir: birincisi insan taşımacılığı, ikincisi ise yük taşımacılığıdır. İnsan taşımacılığında genellikle at, eşek, deve ve fayton/payton⁹⁵³ kullanılırdı⁹⁵⁴. Faytoncular yaptıkları işle veya atın çektiği faytonla isimlendirildiği için 'atçılar' olarak da bilinirler. Atı araç olarak kullanan faytoncular, kent hayatında 'lüks taşımacılık yapan Faytoncular' şeklinde diğer meslek gruplarından ayrılmaktaydılar. Faytoncular, iki at ile çekilen araçla Diyarbakır'ın ana caddelerinde taşıma işi yapmaktaydılar⁹⁵⁵.

Diyarbakır şehir içi ulaşımında uzun yıllar önemli bir toplu taşıma aracı olarak kullanılan faytonlar (şimdiki sarı taksilerin işlevinde olup) caddelerden sıkça geçer ve yolcuları hastane, tren istasyonu ve otobüs garajı olmak üzere çeşitli çarşılarla, eğlence yerlerine, evlere ve iş yerlerine götürürdü⁹⁵⁶. Faytoncuların şehir içinde belirli durakları olup, genelde iç kale kapısının yanı ile Mardin kapıda yer alan ve adına 'Paytoncular Kahvesi'

⁹⁵⁰ **Diyarbakır**, 28 Aralık 1959, s.1.

⁹⁵¹ Beğenç, **a.g.e.**, s. 31.

⁹⁵² **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 14.

⁹⁵³ Halk arasında 'Payton' ismi kullanılırdı. Faytonların iki arka tekerleği daha büyük ön tekerlekleri daha küçüktür. Oturma yeri beyaz veya siyah renkte bir örtüyle kapalı siyah körukü dört tekerlekli atlı binek arabasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işık **a.g.e.**, C. 4, s. 43-44.

⁹⁵⁴ Yakın köy ve kasabalardan at, deve ve eşeklerle gelinip gidilirdi. Faytonlar genelde lüks araç hükmüne girdiği için mecbur kalınmadıkça herkes faytona binmezdi. Ancak hasta olanlar, işi acele olanlar, maddi durumu iyi olan yaşlılar faytona binerlerdi. Diyarbakır sokaklarının darlığı nedeniyle atlı araba her sokağa giremezdi. Bu nedenle taşımacılıkta at, eşek ve develerden faydalanılır ve bunlar aracılığıyla kışık odun, Dicle nehrinden kum, bahçelerden meyve ve sebze taşımacılığı yapılırdı. Ayrıca Diyarbakır'da gelinler, bezenmiş atlarla gezdirildikten sonra damat evine getirilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Şefik Korkusuz, **Eski Diyarbakır'da Gündelik Hayat**, Kent Yay., İstanbul, 2007, s. 98-101.

⁹⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Ergin, "Eski Diyarbakır'da Taşıyıcılar, Kum Taşıyıcıları (Eşekçiler)" **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, S. 7, Nisan 2012.

⁹⁵⁶ Işık, **a.g.e.**, C. 4, s. 43.

denilen kahvenin önünde beklerlerdi⁹⁵⁷ (Bkz. Ek-10). Faytoncuların iş ve işleyişi belediye tarafından sağlanırdı.

Diyarbakır belediyesinde kayıtlı bulunan faytonların, trafik bürosunca tespit edilen yol güzergâhları ve ücretleri şöyleydi:

Tablo 60: Dağkapı Dört Yol Durağı

Güzergâh	Ücret (kuruş)
İç Kale-Adliye-Ceza ve Tevkif Evi-Kolordu-Yeni Postaneye-Mardinkapı	50 Krş.
Yeni Borsa Hanı-Vilayet-Numune Hastanesi-Kolej ve Lise	75 Krş.
Askeri Hastane-Karayolları 9. Bölge Müdürlüğü Atölyesi	100 Krş.
Numune Fidanlığı- Hayvan Hastanesi-Mardinkapı Mezarlığına ve Kooperatif Evlerine	125 Krş.
Sokak içi uzunca seferler ile Kore Mahallesi-Ali Paşa	150 Krş.
İstasyon-T.M.O Ambarı ve Ofis Lojmanları-Şehitlik-Kore Mahallesi-Subay Evleri	150 Krş.
Piyade Alayı-Muharebe Bölüğü ve Topçu Alayı-İstasyon Altı Bağlar ile İstasyon Cami Civarı	200 Krş.
Seyrantepe-Alıpınar ve Bağların Dört Yol Mevkiine	225 Krş.
Havaalanı- Havacılar Lojmanı- Yeni Kapı ve Genelevlere	250 Krş.
Gazi Köşkü- Dicle Köprüsü-Bağların son hattına kadar	300 Krş.
Pirinççioğulları Un Fabrikası- Çarıklyha	500 Krş.
Dönüşlü	800 Krş.

Tablo 61: Mardinkapı (Balıkçılarbaşı) Durağı

Güzergâh	Ücret (kuruş)
İç Kale-Adliye-Ceza ve Tevkif Evi-Yeni Postane-Dağkapı Sementi-Yeni Borsa Hanı-Mardinkapı Mezarlığına ve Kolorduya	75 Krş.
Vilayet-Numune Hastanesi-Kolej ve Lise	100 Krş.
Numune Fidanlığı-Hayvan Hastanesi	125 Krş.
Askeri Hastane-Sümerbank Şayak Fabrikası-Karayolları 9. Bölge Müdürlüğü Atölyesi ve Subay Evleri	150 Krş.
İstasyon-T.M.O Ambarına ve Ofis Lojmanları-Kooperatif Evleri-Şehitlik-Ali Paşa ve Kore Mahallesi Sokak içi uzunca sefer	150 Krş.
Piyade Alayı Muharebe Bölüğü ve Topçu Alayı-İstasyon Altı Bağlar ile İstasyon Altı Cami Civarı	225 Krş.
Havacılar Lojmanı-Alıpınar-Bağların Dört Yol Mevki-Genelevlere-Gazi Köşkü-Dicle Köprüsü	250 Krş.

⁹⁵⁷ Korkusuz, a.g.e., s. 98.

Pirinççioğulları Un Fabrikası-Çarıklı Dönüşlü:	450 Krş. 750 Krş.

Diyarbakır'da Dağkapı Dört Yol ile Mardinkapı ana durakları mevcuttu. Yukarıdaki tablolarda belirtilen gidiş ve dönüşlerde son durakta mecburi bekleme süresi 15 dakikaydı⁹⁵⁸. Faytonlar her uzayan 30 dakika için 100 kuruş bekleme ücreti alırlardı. Saat 24.00'dan sonra fayton ücretlerine %50 oranında zam uygulanırdı⁹⁵⁹. Diyarbakır'da yol yapımlarının hızlanmasıyla otomobil ve otobüs sayıları artış göstermiştir. Buna bağlı olarak gittikçe sayısı azalan faytonlar, 1980'li yıllarda ortadan kalkmıştır.

3.3.2.3. Otobüs Taşımacılığı

1938 yılı TÜİK verilerine göre Diyarbakır'da 2 tane şehir içi otobüsün olduğu; daha önceki yıllarda ise otobüsün hiç olmadığı görülmektedir⁹⁶⁰(Bkz. Ek-11). 1947 yılında Diyarbakır şehir içi toplu taşımacılıkta otobüs sayısı 6 taneye yükselmiştir. 1950'li yıllarda karayolların ülke genelinde gelişmeye başlaması ile Diyarbakır'da hem şehir içi hem de şehirlerarası otobüs sayısında artış olmuştur. Buna rağmen gelişen şehircilik anlayışı ile birlikte, şehir merkezi nüfusunun artış göstermesine bağlı olarak toplu taşıma araçları yetersiz kalmıştır.

1957 yılında yaklaşık 110 bin⁹⁶¹ nüfuslu şehirde toplu taşımada kullanılan üç otobüs seferinin 30 dakikada bir olması halkın ihtiyacını karşılamadığı için halk arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Yaşanan bu sorunun giderilmesi için talepler Belediye Başkanı Sezai Demiray'a iletilmiştir⁹⁶². Belediye başkanı, halkın daha fazla mağdur edilmemesi için otobüs seferlerinin 15 dakikada bir yapılmasına karar vermiştir⁹⁶³. Fakat otobüs sayısının az olması, sorunu tamamen ortadan kaldırmamıştır. Bu hususta girişimlerde bulunan belediye 1957 yılında beş otobüs daha satın almıştır. Belediyenin sorunu çözme konusunda gösterdiği çaba halk arasında memnuniyetle karşılanmıştır.

⁹⁵⁸ **Demokrasiye Güven**, 21 Mart 1958, s. 1.

⁹⁵⁹ **Demokrat Şark**, 23 Ocak 1958, S. 1096, s. 1.

⁹⁶⁰ BİUM, **İstatistik Yıllığı 1931-32**, s. 417; BİUM, **İstatistik Yıllığı 1932-33**, s. 473; BİGM, **Motörlü Kara Taşıtları İstatistiği 1934-46**, s. 71; BİUM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, s. 487.

⁹⁶¹ 1955 (94.665) ile 1960 (132.520) yılları şehir merkezi nüfus sayım istatistiğinden yararlanılarak aradaki fark hesaplanıp tahmini nüfus olarak verilmiştir.

⁹⁶² **Demokrasiye Güven**, 18 Şubat 1957, s.1; **Demokrasiye Güven**, 5 Temmuz, 1957, s.1.

⁹⁶³ **Demokrasiye Güven**, 18 Şubat 1957, s.1.

Böylece otobüs sayısı 8'e çıkarılarak, halkın hizmetine girmiş ve var olan ihtiyacı karşılayabileceği düşünülmüştür. Otobüs sayısının artmasıyla bazı semtlere yeni seferlerin düzenlenmesi ve mevcut sürenin daha da düşmesi halk tarafından temenni edilmiştir⁹⁶⁴.

Diyarbakır'a getirilen yeni otobüsler 14 Temmuz 1957 tarihinde şehir içi seferlerine başlamıştır⁹⁶⁵. Bu otobüslerde görev alan personellere tek tip ve aynı renk elbise giydirilmiş ve her personele yaka numarası verilmiştir. Ayrıca 40 yaşın altında olan kişilerin biletçi, kontrolcü ve şoför olarak çalıştırılmayacağı kararı alınmıştır⁹⁶⁶.

Demokrasiye Güven gazetesinin 30 Temmuz 1957 tarihli sayısında çıkan bir yazıda: büyük bir emekle getirilen beş otobüsün güzergâhlarının halkın ihtiyacına cevap vermediği ve seferlerin yalnızca vilayet-istasyon-Bağlar ve hava meydanlarına yapıldığı, muhtelif semtlere de gün içerisinde seferlerin yapılması halinde faytonların azalacağı söylenmiş ve belediyeden bu taleplerin karşılanması istenmiştir⁹⁶⁷. Bu yazı sonrası Demokrasiye Güven gazetesi sahibi Sabri Şenci ile belediye başkanı arasında bir görüşme olmuştur. Bu görüşmede belediye başkanı, yeni güzergâhların olacağını ve şehrin belli noktalarına dört tane kapalı otobüs durağı yapılacağını belirtmiştir. Bu duraklar: Dağkapı'da çocuk bahçesi yanına, Mardinkapı'da Deliler Hanının karşısına, postane civarına ve enstitünün üst tarafındaki yol kavşağına gelecek şekilde planlanmıştır⁹⁶⁸. Yaklaşık bir ay sonra Mardinkapı'ya otobüs seferleri düzenlenmeye başlamıştır⁹⁶⁹.

3.3.2.4. Trafik Denetleme

Karayollarının denetimini sağlamak ve kazaların önüne geçmek gayesi ile Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun tüm şehirlerini kapsayacak şekilde Diyarbakır'da bir trafik bölgesi kurulmuştur. Bölge merkezi olan Diyarbakır'a çevre iller de dâhil edilmiştir. Belediye tarafından verilen şoför ve sürücü ehliyetlerinin 1957 yılı itibariyle,

⁹⁶⁴ Halkın belediyeden talep ettiği otobüs güzergâhları: Dört Yol'dan Adliye (dönüş aynı güzergâh); Dört Yol'dan Mardin Kapıya (dönüş Turistik Caddesinden); Dört Yol-Hava Kooperatifi-Bağlar-Hava Meydanı (dönüş Hava Meydanı-İstasyon-Vilayet ve Dört Yol). **Demokrasiye Güven**, 5 Temmuz, 1957, s.1.

⁹⁶⁵ **Demokrasiye Güven**, 16 Temmuz, 1957, s. 1.

⁹⁶⁶ **Şark Postası**, 17 Temmuz 1957, S. 1122, s. 1.

⁹⁶⁷ **Demokrasiye Güven**, 30 Temmuz, 1957, s.1.

⁹⁶⁸ **Demokrasiye Güven**, 3 Ağustos 1957, s. 1.

⁹⁶⁹ **Demokrasiye Güven**, 27 Ağustos 1957, s. 1.

kurulan trafik teşkilatınca verilmesi kararı alınmıştır. Trafik teşkilatına iş ve işleyişlerini yürütmeleri hususunda üç tane 1957 model ‘*Chavrolet*’ marka otomobil verilmiştir. Kurulan bu yeni teşkilat aralıksız olarak trafik kontrollerinde bulunmuş ve halkın güvenli bir şekilde seyahat etmesini sağlamıştır. Bu kontrollerin sağlanmasıyla trafik kazalarının % 10’a düşmesi hedeflenmiştir⁹⁷⁰.

3.3.3. Uçak Seferleri

Diyarbakır’da havayolu ile ulaşım askeri amaçlı havaalanının sivil ulaşım içinde kullanılmaya başlanmasından sonra, Türk Hava Yolları ile sağlanmıştır⁹⁷¹. Diyarbakır’da ilk uçak seferi 1952 yılında yapılmıştır⁹⁷². Aynı yıl Diyarbakır’da yayımlanmakta olan “Şark Postası” adlı yerel gazetede uçak seferlerinin gün ve saatleri yer almıştır. 1952 yılının uçak seferleri ve saatleri şöyledir:⁹⁷³

Tablo 62: 1952 Yılı Diyarbakır Uçak Seferleri

Güzergâh	Günler	Geliş Saati	Günler	Gidiş saati
Diyarbakır-Elazığ - Malatya-Ankara- İstanbul	Pazartesi-Çarşamba- Cuma	15.00	Salı-Perşembe- Cumartesi	09.30

1952 yılında Diyarbakır-İstanbul uçuşunu gerçekleştiren uçak, Elazığ-Malatya ve Ankara aktarmalarını yaptıktan sonra İstanbul’a varmaktaydı. 1950’li yıllarda iller arası karayolu bağlantılarının zayıf olması ve batıdaki herhangi bir şehre yolculuğun günlerce sürmesinden dolayı halk havayolunu tercih etmekteydi. Havayoluna gösterilen talep uçuş seferlerinin de artmasına neden olmuştur. Aşağıdaki tabloda 1957 yılında Diyarbakır’da artış gösteren seferler şöyledir:

Tablo 63: 1957 Yılı Diyarbakır Uçak Seferleri⁹⁷⁴

Güzergâh (Diyarbakır’dan)	Geliş Saati	Gidiş Saati	Günler	Servis Otobüsü
Elazığ-Ankara-İstanbul	03.00	15.30	Pazartesi-Cuma	14.45

⁹⁷⁰ **Demokrasiye Güven**, 10 Haziran 1957, s. 1.

⁹⁷¹ Işık, **a.g.e.**, C. 5, s. 115.

⁹⁷² Mehmet Atlı, **Herkesin Bildiği Kimsenin Bilmediği Hepsı Diyarbakır**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 75.

⁹⁷³ **Şark Postası**, 1 Kasım 1952, S. 36, s. 2.

⁹⁷⁴ **Demokrat Şark**, 4 Ekim 1957, S. 1015, s. 4; **Demokrat Kale**, 5 Ekim 1957, S. 514, s. 1-2; **Şark Postası**, 31 Ekim 1957, S. 1208, s. 2.

Malatya-Ankara-İstanbul	03.00	15.30	Salı-Cumartesi	14.45
Ankara-İstanbul	02.35	17.00	Çarşamba-Perşembe-Pazar	16.15
Van	-	13.10	Çarşamba-Perşembe-Pazar	12.25

1952 yılında Diyarbakır’a uçak pazartesi, çarşamba ve cuma günleri iniş yapar, bir gün sonra geldiği istikametten tekrar dönüş yapardı. 1957 yılında Diyarbakır’a inen uçak aynı gün tekrar dönüş yapardı. Ayrıca 1957 yılında Diyarbakır’dan Ankara ve İstanbul’a aktarmalı uçak seferleri her gün yapılmaya başlamıştır.

Tablo 64: 1958 Yılı Diyarbakır Uçak Seferleri⁹⁷⁵

Güzergâh (Diyarbakır’dan)	Geliş Saati	Gidiş Saati	Günler
Elazığ-Ankara-İstanbul	12.30	17.00	Pazartesi-Cuma
Malatya-Ankara-İstanbul	14.00	15.00	Salı-Cumartesi
Ankara-İstanbul	12.30	17.00	Çarşamba-Perşembe-Pazar
Van	12.35	16.20	Çarşamba-Pazartesi-Cuma

1958 yılında aktarmalı uçak seferlerinde değişiklik görülmezken, sadece uçuş saatleri ile Van seferinin günlerinde değişiklik olmuştur. Bir başka değişiklik ise hava muhalefetine bağlı kış mevsiminde olmuştur. Kış aylarında yapılan uçak seferlerinin gün ve saatlerinde değişikliğe gidilmiştir. Demokrat Şark adlı yerel gazetede “Diyarbakır Kış Uçak Seferleri” başlığıyla uçuş saatleri ve güzergâhları verilmiştir.

Tablo 65: Diyarbakır Kış Saati Uçak Seferleri (1958)⁹⁷⁶

Güzergâh (Diyarbakır’dan)	Geliş Saati	Gidiş Saati	Günler
Elazığ-Ankara-İstanbul	13.15	14.00	Salı-Cumartesi
Malatya-Ankara-İstanbul	13.15	13.45	Perşembe-Pazar
Ankara-İstanbul	12.35	17.00	Pazartesi-Çarşamba-Cuma
Van	12.35	16.20	Pazartesi-Çarşamba-Cuma

1958 yılında artan yolcu sayısına bağlı olarak Ankara ve İstanbul’a her gün ek seferler yapılmaya başlamıştır. Ayrıca Van’dan Diyarbakır’a gelen uçak daha sonra Ankara ve İstanbul istikametine doğru hareket etmiştir. Aşağıdaki tabloda ek seferler gösterilmiştir:

⁹⁷⁵ **Ziya Gökalp**, 31 Mayıs 1958, S. 154, s. 2; **Yeni Yurd**, 1 Ocak 1958, S. 1272, s. 2.

⁹⁷⁶ **Demokrat Şark**, 24 Ocak 1958, S.1096, s. 2.

Tablo 66: 1958 Yılı Diyarbakır-Ankara-İstanbul Uçak Seferleri⁹⁷⁷

Güzergâh	Geliş Saati	Gidiş Saati	Günler
Ankara - İstanbul	12.35	17.00	Pazartesi-Çarşamba-Cuma
Ankara - İstanbul	17.20	18.15	Salı-Perşembe-Cumartesi-Pazar
Van	16.20	-	Pazartesi-Çarşamba-Cuma-Pazar

1959 yılında Diyarbakır uçak seferleri önceki yılda olduğu gibi devam etmiştir. 1959 yılında uçak ücretleri şöyledir: Diyarbakır-İstanbul gidiş 250 lira, gidiş-dönüş 448 lira 30 kuruş; Diyarbakır-Ankara gidiş 160 lira, gidiş-dönüş 319 lira 70 kuruş; Diyarbakır-Van gidiş 68 lira, gidiş-dönüş 130 lira 90 kuruştur⁹⁷⁸.

Tablo 67: 1960 Yılı Diyarbakır Uçak Seferleri⁹⁷⁹

Güzergâh (Diyarbakır'dan)	Geliş Saati	Gidiş Saati	Günler
Elazığ-Ankara-İstanbul	12.20	16.20	Pazartesi
Malatya-Ankara-İstanbul	12.20	16.20	Salı-Cumartesi
Ankara-İstanbul	12.20	16.20	Çarşamba-Perşembe-Pazar

1960 yılında Elazığ, Ankara ve İstanbul uçak seferi sadece pazartesi günleri yapılmaya başlamış ve direk Van'a yapılan uçak seferi de kaldırılmıştır. Ayrıca önceki yıllara göre uçuş saatlerinde ve uçuş ücretlerinde değişiklikler olmuştur. 1960 yılı uçak ücretleri: Diyarbakır-Ankara gidiş 210 lira, gidiş-dönüş 378 lira; Diyarbakır-İstanbul gidiş 320 lira, gidiş-dönüş 585 liraydı⁹⁸⁰.

3.3.4. Kelek Taşımacılığı

Kelek⁹⁸¹ coğrafi engellerden ötürü özellikle karayolu yapımının çok zor olduğu Doğu Anadolu'da Fırat ve Dicle nehirlerinde yapılmaktaydı. Diyarbakır'da tarihin ilk çağlarından beri Dicle nehri üzerinde kelek denilen sallarla Dicle nehrine kıyısı olan şehir ve kasabalara yolcu taşımacılığı, odun ve çeşitli eşya nakli (ticari mal) yapılagelmıştır. Nakliyat işlemleri ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde Dicle nehrinin kabarık olduğu

⁹⁷⁷ **Demokrat Şark**, 30 Ağustos 1958, S. 1278, s. 2.

⁹⁷⁸ **Demokrat Şark**, 11 Şubat 1959, S. 1416, s. 2; **Sesleniş**, 06 Şubat 1959, S. 314, s. 2.

⁹⁷⁹ **Dicle**, 1 Ocak 1960, S. 1996, s. 2.

⁹⁸⁰ **Sesleniş**, 20 Şubat 1960, S. 627, s. 2.

⁹⁸¹ Hayvan postlarının (tulum) şişirilmesi ile birbirine bağlı ağaçlardan oluşan kelek, insan ve eşyayı gideceği yere kadar nehir aşağı taşırdı. Vardığı yerde tulumlar söndürülür ve yeniden kullanılmak üzere katırla tekrar geldiği yere götürülürmüş. Bkz. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 651. Basit ırmak taşıtı denir.

zamanlarda yapıldı⁹⁸². Osmanlı döneminde bölgenin temel ulaşım yollarından biri olan Dicle nehri; Musul, Bağdat ve Basra Körfezine kadar mal taşımada önem teşkil etmekteydi⁹⁸³.

Kelekler büyüklüklerine göre iki kişi veya altı kişi tarafından idare edilmekteydi. Keleklerin gelişmemesinin başlıca nedeni nehir yatakları ıslah edilmediğinden akıntıya karşı hareket kabiliyetinin olmamasıydı. Bu sebeple yolculuğun bittiği yerde söndürülür veya nehirde bırakılırdı⁹⁸⁴.

1950'li yıllarda odun ve tahıl taşımacılığında yararlanılan kelekler, bu yıldan itibaren yolcu taşımacılığında kullanılmamıştır. Güneydoğu Toroslar, Eğil ile Diyarbakır Hasankeyf arasında orman ürünleri taşıyan keleklerin taşımacılıktaki payları önemsenmeyecek kadar düşük düzeye inmiştir⁹⁸⁵.

1950'li ve 1960'lı yıllarda odun taşımada Dicle nehrinin ve sallarının kullanıldığı son yıllar oldu. Genellikle ormandan kesilen ağaçlar düzensiz kütükler halinde getirilir ve kamyonlarla büyük şehirlere taşınırdı. Diyarbakır'da Alipaşa Mahallesi'nde büyük burçların iç tarafı ve Seyrantepi gibi yerlerde kurulan odun pazarında satışa çıkarılırdı. Odun pazarına sabah erken saatlerde gidilirdi. Odunlar görülür, beğenilir ve sonra sıkı bir pazarlık yapıldı. Büyük kantarda tartılan kütükler, katıra yüklenir ve alıcın evine götürülürdü⁹⁸⁶. Dicle nehrinin sutaşıma debisinin azalmasıyla birlikte günümüzde kelek taşımacılığı artık yapılmamaktadır. Keleklerin yerini günümüzde ulaşım için daha modern, pratik ve de motorlu araçlar almıştır.

3.4. Sağlık Hizmetleri

Tedavi edici sağlık hizmetleri, halk sağlığı hizmetlerinin ana dallarından biri olup, bu hizmetlerin yerine getirilmesi için hastaneler ve sağlık merkezleri önemli bir rol üstlenmektedir. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde şifaiye, bimarhane, darüşşifa, maristan gibi isimler altında kurulan ve vakıflarla desteklenen hastaneler kurulmuştur.

⁹⁸² Uçak, **a.g.e.**, s. 83.

⁹⁸³ Halil Değertekin, **Bir Ev, Bir Sokak, Bir Şehir Diyarbakır Anıları**, Kanguru Yay., Ankara, 2012, s. 23; Yıldız, **a.g.e.**, s. 153.

⁹⁸⁴ Uçak, **a.g.e.**, s. 83.

⁹⁸⁵ Güney, **a.g.e.**, s. 48.

⁹⁸⁶ Değertekin, **a.g.e.**, s. 23.

Cumhuriyet döneminde ise yataklı tedavi kurumları yeni bir görüş ve düşünceyle yaygınlaştırılıp geliştirilmiştir⁹⁸⁷.

Cumhuriyet'in ilanından önce 2 Mayıs 1920 tarihinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı 3 numaralı yasa ile kurulmuş ve bakanlığına da Dr. Rıza Nur seçilmiştir⁹⁸⁸. Sağlık Bakanlığının kurulmasıyla birlikte ülke genelinde sağlık işleri belirli bir plan çerçevesinde yürütülerek bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. Nitekim Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, diğer sosyal ve kültürel alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da çok önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Sağlık alanındaki gelişmeler ve değişimler üzerinde Atatürk'ün benimsemiş olduğu sağlık anlayışı belirleyici bir etken olmuştur. Cumhuriyet döneminde kişi sağlığının korunması ve sürdürülmesi toplumsal bir olgu olarak görülmüştür. Atatürk'ün vurguladığı nokta, halka sağlık hizmeti götürmenin devlete düşen bir görev olduğu şeklindedir⁹⁸⁹. Sağlık alanında önemli çalışmalara öncülük eden ve Atatürk'ün yakın arkadaşı olan Dr. Refik Saydam 1925 yılında ikinci defa Sağlık Bakanlığı görevine gelmiştir. 1937 yılına kadar bu görevde bulunan Saydam, ülkede bugünkü sağlık teşkilatlanması ve hizmetlerinin temelini atmıştır. Ayrıca Atatürk'ün belirtmiş olduğu sağlık ve hizmet felsefesini sırasıyla hayata geçirmiştir⁹⁹⁰.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Diyarbakır'da sağlık alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında hastane, trahom okulu, tanı ve tedavi merkezi ve dispanser gibi kuruluşlar açılmıştır. Diyarbakır'da yaygın olan bulaşıcı hastalıkların tedavileri bu kuruluşlarda olmuştur⁹⁹¹.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Ekrem Hayri Üstündağ, Konya Milletvekili Murad Ali Ülgen ve Sosyal Yardım Umum Müdürü Dr. Seyfeddin Okan, 09 Temmuz 1952

⁹⁸⁷ **Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı 1999**, Sağlık Bakanlığı, Yayın No: 629, Ankara, 2000, s. 1-2.

⁹⁸⁸ Rıdvan Ege, **Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 12.

⁹⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Erdem, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", **Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi**, C. 31, S. 3, Ankara, 2002, s. 186.

⁹⁹⁰ Umut Karabulut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. VI, S. 15, İzmir, 2007, s. 152; Erdem, **a.g.m.**, s. 187.

⁹⁹¹ Ercan Çağlayan, "Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)", **The Journal of Academic Social Science Studies**, C. 6, S. 6, Haziran, 2013, s. 354.

tarihinde Diyarbakır'a gelmişlerdir. Bakan ve refakatindekiler valilik konağına geçtikten sonra ilgili kişiler ile Diyarbakır'ın sağlık sorunları hakkında görüşmüşlerdir. Nihayetinde var olan yatak sayısının artırılması, sağlık personelin istihdamı ile birlikte Diyarbakır'da açılacak olan hemşire okulu binasının temini sağlanıncaya kadar eski halkevi binasında hemşire okulunun faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır. Sağlık Bakanı ve beraberindekiler daha sonra Çermik ve Ergani ilçelerine geçmiştir. Buralarda yapılan incelemeler sonrası, Çermik hamamının fenni bir kaplıca haline getirilmesi, su ve elektrik tesislerinin yapılması için dört yüz bin lira tahsis edilmiştir. Ergani'ye ise küçük bir hastane ile eczane kurulmasına karar verilmiştir⁹⁹².

Diyarbakır'da acil vakalarda iş görmek amacıyla bir imdadı sıhhi otomobil (ambulans) olmaması yüzünden hastaların hastaneye götürülmesi konusunda bir takım sıkıntılar yaşanmaktaydı. Özellikle geceleri otomobil temini mümkün olmadığından bir tane ambulansa acil ihtiyaç olduğu ve bu konuda yetkililerin bir an önce belediyeye veya sağlık müdürlüğüne bir ambulansın verilmesi gerektiği belirtilmiştir⁹⁹³.

1958 yılında Ankara'ya giden Diyarbakır Valisi Şevket Özanalp, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı ile yaptığı görüşmede; Diyarbakır'da sağlık personelinin yetersiz olduğunu ve hastane ihtiyaçlarının imkânlar dâhilinde karşılanması gerektiğini belirtmiştir⁹⁹⁴. 1950'li yıllarda artan Diyarbakır nüfusu ile birlikte mevcut olan sağlık alanları ve personel yetersiz kalmıştır. Ayrıca anestezi uzmanlarının az olması ameliyatların aksamasına sebep olmaktaydı⁹⁹⁵. Bunun üzerine sağlık elemanı yetersizliği nedeniyle Diyarbakır Kızılay Başkanı Cemil Değer, acil vakalara müdahale etmek amacıyla Diyarbakır'da Kızılay İlk Yardım Bürosu kurulması için beden eğitimi öğretmenleriyle bir araya gelmiştir. Beden eğitimi öğretmenleri arasında Ankara'da ilk yardım konusunda kurs eğitimi alanların, kurs açıp eğitim vermesi kararlaştırılmıştır. Bu kurslardaki amaç, afet gibi durumlarda yardım faaliyetlerine katılma ve ihtiyaca cevap verebilmektir⁹⁹⁶.

⁹⁹² **Şark Postası**, 11 Ağustos 1952, S. 3, s. 1.

⁹⁹³ **Ziya Gökalp**, 15 Mart 1958, S. 94, s. 1.

⁹⁹⁴ **Demokrat Kale**, 18 Nisan 1958, S. 678, s.1; **Gökalp**, 18 Nisan 1958, S. 1106, s. 1.

⁹⁹⁵ Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer; 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı; ve 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir.

⁹⁹⁶ **Sesleniş**, 17 Aralık 1959, S. 571, s. 1.

3.4.1. Hastaneler

Hastalıktan şüphe edenlerin, yaralıların ve sağlık durumlarını kontrol ettirmek isteyenlerin yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin ayakta, yatarak veya ameliyat edilerek tedavi edildikleri kurumlardır⁹⁹⁷. Hastaneler verdiği hizmet kapsamında çeşitli isimlendirmelere (askeri, zühreviye, işçi, verem) ayrılmıştır.

3.4.1.1. Diyarbakır Numune Hastanesi

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1924 yılında belediyelerin bünyesinde hizmet veren memleket hastanelerini ıslah etmiş ve sonraki yıllarda kurulacak olan hastanelere örnek teşkil etmesi amacıyla Ankara, Diyarbakır, Erzurum ve Sivas illerinde tam teşekküllü Numune Hastaneleri faaliyete girmiştir⁹⁹⁸.

Diyarbakır'da 1884 yılında Vali Sırrı Paşa tarafından satın alınan bir ev 25 yataklı bir hastane (Gureba Hastanesi)⁹⁹⁹ haline getirilmiştir. 1924 yılında küçük bir evde halka hizmet veren Gureba Hastanesi, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından üzerine bir kat ilave edilerek yatak sayısı 50'ye çıkarılmıştır. Ayrıca gerekli görülen yerler de hastane binası onarılmıştır. 1932 yılında mevcut olan hastane binasına bazı eklemeler yapıp genişletildikten sonra ismi Numune Hastanesi olarak değiştirilmiştir. 1935 yılında 105 yataklı bir hastane olarak faaliyetine devam etmiştir. 1936 yılında hastanede çıkan yangın sonucu, 150.000 liralık bütçe ile yeni bir hastane inşasına başlanmıştır. İki yıllık süreçte yatak sayısında düşüş olmuş ise de 1939 yılında yeni binasında 145 yatak sayısı ile faaliyetine devam etmiştir¹⁰⁰⁰. 1945 yılına gelindiğinde ülke geneli toplam altı ilde Numune Hastanesi mevcuttu. 1960 yılına kadar bu hastaneler faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. 1949 yılından itibaren Numune Hastanelerinin verileri il bazında

⁹⁹⁷ Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı 1999, s. 6.

⁹⁹⁸ BİUM, İstatistik Yıllığı 1942-1945, s. 131; Çağlayan, a.g.m., s. 353-354.

⁹⁹⁹ Günümüzde eski hastaneler bölgesi olarak bilinen Dağkapı Meydanı'nın doğu yakasında yaptırılan hastane, sur dışına inşa edilen ilk yapılardan biri olarak tarihe geçmiştir. Basri Konyar, **Diyarbakır Yıllığı**, C. 3, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 169.

¹⁰⁰⁰ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 65; **Cumhuriyetin 15 inci Yılında Diyarbakır**, 1938, s. 71; 1937 yılında Numune Hastanesi 45 yatağa düşerken, 1938 yılında yatak sayısı tekrar artarak 70'e çıkmıştır. BİUM, İstatistik Yıllığı 1942-1945, s. 131.

verilmemiştir¹⁰⁰¹. Aşağıdaki tabloda Diyarbakır Numune Hastanesinin 1945-1949 yılları arasında geçen 4 yıllık faaliyetleri incelendiğinde, hastanenin ayakta ve yatakta olmak üzere iki şekilde hizmet verdiği görülmektedir.

Tablo 68: Diyarbakır Numune Hastanesi Faaliyetleri

Yıllar	Yatak Sayısı	Tedavi Edilenler		
		Yatakta	Ayakta	Toplam
1945 ¹⁰⁰²	145	2.619	11.956	14.575
1946 ¹⁰⁰³	145	2.968	11.338	14.306
1947	155	2.682	13.466	16.148
1948 ¹⁰⁰⁴	155	2.782	17.080	19.862
1949 ¹⁰⁰⁵	175	2.084	9.353	11.437

1945 yılında ülke genelinde Numune Hastanelerinde toplam yatak sayısı 1.370, yatakta tedavi edilenlerin sayısı 29.513, ayakta tedavi olanların sayısı ise 303.187 kişidir¹⁰⁰⁶. Diyarbakır'ın sahip olduğu yatak kapasitesi toplam sayının yaklaşık % 11'i civarındadır. 1947 yılında yatak sayısı 155'e, 1949 yılında ise 175'e çıkmıştır. Diyarbakır'da hastaların yatakta tedavi edilme oranı ülke ortalaması % 9 iken, ayakta tedavi edilenlerin oranı ise % 4'tür. Hasta oranları açısından Diyarbakır diğer illerden düşük bir seyir izlemiştir.

Diyarbakır Numune Hastanesinde yatmakta olan hastayı, hasta yakınları sadece çarşamba ve pazar günleri saat 14.00 ile 15.00 saatleri arasında ziyaret edebilirlerdi¹⁰⁰⁷. Bu saatler dışında hastaların sağlığı açısından ziyaretler yasaktı.

1950 yılında ülke genelinde Numune Hastanelerinin toplam yatak sayısı 1.922, yatakta tedavi edilenlerin sayısı ise 45.249, ayakta tedavi edilenlerin sayısı ise 264.756 kişidir. 1960 yılında altı ilde mevcut olan Numune Hastanelerinin yatak sayısı % 33'lük bir artışla 2.560'a, yatakta tedavi edilenlerin sayısı % 52'lik bir artışla 68.743'e, ayakta tedavi

¹⁰⁰¹ 1936 yılında Haydarpaşa (İstanbul), 1944 yılında Elazığ Numune hastaneleri kurulmuştur. Daha sonra Trabzon ve Adana'da kurulmuştur. BİUM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, s. 131; BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, s. 162; Ege, a.g.e., s. 16; BİGM, **İstatistik Yıllığı 1951**, s. 153.

¹⁰⁰² BİUM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, s. 131.

¹⁰⁰³ BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, s. 162.

¹⁰⁰⁴ BİGM, **İstatistik Yıllığı 1949**, s. 78.

¹⁰⁰⁵ BİGM, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, s. 73.

¹⁰⁰⁶ BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, s. 162.

¹⁰⁰⁷ **Şark Postası**, 15 Ocak 1958, S. 1212, s. 1.

olanların sayısı ise % 122’lik bir artış ile 588.592’ye çıkmıştır¹⁰⁰⁸. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere Numune Hastanesinin koşullarının iyileştirilmemesi ve diğer illerde açılmamasından dolayı çevre illerden de Diyarbakır’a tedavi olmaya gelen hastalar vardı. Bu sebeple yatak sayısı yetersiz kalmaktaydı. Bu doğrultuda araştırmacı yazar Şevket Beysanoğlu, hastane yatak sayısının derhal 500’e çıkarılmasını ve hastanenin bir bölge hastanesi haline dönüştürülmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca hastanenin, tedavi ve tahlillerde yetersiz kalması durumunda hastalar Ankara ve İstanbul’a gönderilmiştir. 1961 yılında hastane baştabipliğinden alınan bilgiye göre ayakta tedavi olanlar 50.117, yatakta tedavi olanlar ise 6.689 kişidir¹⁰⁰⁹.

3.4.1.2. Diyarbakır Askeri Hastanesi

Diyarbakır Askeri Hastanesi, Ordu-yu Hümayun’a bağlı olarak 1845 yılında kurulmuştur. 1870 yılında Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Hakkı Paşa tarafından Sur dışında (Elazığ yolu üzerinde) hastane, kışla, cami ve çeşmeyle birlikte külliye olarak yeniden inşa edilmiştir. 1914 yılında Irak’taki 6. orduya sıhhi destek sağlamış, 1916 yılında ise doğu cephesine sevk edilen 2. Ordu Mevkii Hastanesi olarak hizmet vermiştir. Cumhuriyet’in ilanından sonra, 7. Kolordu Komutanlığı bünyesinde “Mevkii Hastanesi” adıyla hizmete devam etmiştir. 1947 yılından itibaren mevcut binasında Askeri Hastane olarak hizmet vermiştir¹⁰¹⁰.

Tam teşekküllü ve 500 yataklı bir hastane olmasına rağmen, sadece 300 yatak aktif olarak kullanılmaktaydı¹⁰¹¹. Bu hastaneden sadece askeri personel ile yakınları faydalanmaktaydı¹⁰¹².

¹⁰⁰⁸ BİGM, **İstatistik Yıllığı 1951**, s. 153; BDİE, **İstatistik Yıllığı 1960-1962**, Yayın No: 460, Ankara, s. 113.

¹⁰⁰⁹ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 65-66.

¹⁰¹⁰ Konyar, **a.g.e.**, s. 169-170; <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyarbakir-asker-hastanesi-171-yil-sonra-sivillere-devredildi-40245285>; <https://www.tigrishaber.com/diyarbakir-asker-hastanesinde-sivil-hizmet-verilmiyor-45005h.htm> Erişim Tarihi, 04.05.2020.

¹⁰¹¹ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 68; **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 7.

¹⁰¹² Askeri hastane olduğu için, hastaların sayısal verileri konusunda herhangi bir istatistiki bilgiye ulaşılmamıştır.

3.4.1.3. Özel İdare Memleket Hastaneleri-Diyarbakır (Zühreviye)

1925 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığın girişimi ile trahom, verem ve zührevi hastalıklarla mücadele başlatılmıştır. 1927 yılında Hususi İdare tarafından 20 yataklı bir Zühreviye Hastanesi olarak açılmıştır. 1937 yılına kadar bu hastanede 1.650 hasta yatarak, 21.053 hasta da ayakta tedavi olmuştur¹⁰¹³. Aşağıdaki tabloda Diyarbakır Zühreviye Hastanesinin 1945-1949 yılları arası hasta hareketliliği verilmiştir.

Tablo 69: Diyarbakır (Zühreviye)

Yıllar	Yatak Sayısı	Tedavi Edilenler		
		Yatakta	Ayakta	Toplam
1945	25	254	6.383	6.637
1946 ¹⁰¹⁴	25	243	6.186	6.429
1947	25	340	6.288	6.628
1948 ¹⁰¹⁵	20	411	6.371	6.782
1949 ¹⁰¹⁶	20	540	6.881	7.421

1945 yılında hemen hemen her ilde mevcut olan Memleket Hastanelerinin 1945 yılı itibariyle toplam yatak sayısı 3.717, yatakta tedavi edilenlerin sayısı 74.284, ayakta tedavi olanların sayısı ise 469.814 kişidir¹⁰¹⁷. Diyarbakır'ın yatak sayısı hem ülke geneli hem de bölge illeri¹⁰¹⁸ arasında düşük bir seviyede kalmıştır. 1948 yılında yatak sayısının 20'ye düşmesi ile Diyarbakır'dan diğer illere tedavi amaçlı giden hasta sayısında artış olmuştur.

3.4.1.4. Diyarbakır Şifa Yurdu Özel Hastanesi

1946 yılında ülke genelinde 31 tane olan özel hastaneler toplam 601 yatak kapasiteli olup, sadece Manisa Beynelmilel Moris Şinasi Hastanesi ayakta tedavi (5.456 kişi) almıştır. Bu hastanelerde toplam 6.831 hasta yatakta tedavi olmuştur. 1946 yılında özel hastane olarak açılan Diyarbakır Şifa Yurdu Hastanesi 10 yataklıdır. Bu özel hastanede 101 kişi yataklı

¹⁰¹³ Cumhuriyetin 15 inci Yılında Diyarbakır, 1938, s. 72.

¹⁰¹⁴ BİGM, İstatistik Yıllığı 1948, s. 166.

¹⁰¹⁵ BİGM, İstatistik Yıllığı 1949, s. 82.

¹⁰¹⁶ BİGM, Türkiye İstatistik Yıllığı 1950, s. 77.

¹⁰¹⁷ BİGM, İstatistik Yıllığı 1948, s. 169.

¹⁰¹⁸ Bazı illerin yatak sayısı şöyledir: Antalya 75, Ağrı 50, Bursa 150, Gaziantep 75, Elazığ 50, Malatya 50, Urfa 50 yataklıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, İstatistik Yıllığı 1948, s.165-169.

hasta tedavisi olurken, ayakta hasta almamıştır. Diyarbakır Şifa Yurdu Hastanesi bir yıl faaliyet gösterdikten sonra 1947 yılında kapanmıştır¹⁰¹⁹.

1946 yılında ülke genelinde 16 tane Belediye Hastanesi çeşitli illerde hizmet verirken, Diyarbakır’da bu hastaneye dair kayıtlara rastlanmamıştır¹⁰²⁰. 1951 yılına gelindiğinde Türkiye’de toplam 264 hastane mevcut iken, Diyarbakır’da sadece iki hastane vardı¹⁰²¹. Daha sonraki yıllarda Diyarbakır’da iki hastane daha açılmıştır.

3.4.1.5. İşçi Sigortaları Hastanesi

İşçi Sigortaları Hastanesi 1954 yılına kadar dispanser olarak hizmet vermiştir. Daha sonra Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından hastaneye dönüştürülmüştür. Yetersiz fiziki koşulları sebebiyle 1959 yılında yeni bir bina satın alınarak 30 yataklı bir hastane olarak tesis edilmiştir. Bu hastane de sadece dâhiliye, hariciye ve nisaiye servisleri faaliyettedir. Diğer sağlık alanlarında muayene olacak hastalar geçici bir süre ile anlaşmalı doktorlar tarafından tedavi edilmişlerdir¹⁰²². Daha sonra bu hastanelerin adı SSK (Sosyal Sigortalar Kurumu) hastanesi olmuştur.

3.4.1.6. Verem Hastanesi

Cumhuriyetin ilk yıllarında, ülke yoğun bir savaş döneminden çıktığı için birçok alanda sıkıntılar yaşanmıştı. Sağlık alanında yaşanan sorunlardan bir tanesi de verem hastalığıydı. Bu hastalığa karşı ülke genelinde topyekûn bir mücadele başlatılmıştır. 1923-1937 yılları arasında sağlık bakanı olarak görev yapan Dr. Refik Saydam, sekiz maddelik bir sağlık programı hazırlamıştır. Programın yedinci maddesi “Verem Sanatoryumu ve Akıl Hastanesi Açılması” olmuş ve sağlık kuruluşlarının açılması hızlandırılmıştır. 1923 yılında ilk verem savaş dispanserinin hizmete başlaması ve hastaların tespiti sonrası, tedavilerinin sağlanması amacıyla 1924 yılında Atatürk’ün emri

¹⁰¹⁹ BİGM, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, s. 81-82; *Diyarbakır*, 7 Nisan 1947, S. 2788, s. 1.

¹⁰²⁰ BİGM, *İstatistik Yıllığı 1948*, s. 164; BİGM, *İstatistik Yıllığı 1951*, s. 154;

¹⁰²¹ Verem Hastaneleri, Doğum ve Çocuk Bakım Evleri ve Sağlık Merkezleri dâhil; Askeri Hastaneler hariçtir. BİUM, *İstatistik Yıllığı 1952*, s. 210.

¹⁰²² Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 66.

ile Heybeliada Sanatoryumu açılmıştır. 1927 yılında Türkiye’de ilk verem aşısı ağız yoluyla yapılmaya başlamıştır¹⁰²³.

Verem hastalığının ülke genelinde ciddi artışlar göstermesi üzerine 1948 yılında CHP bu hastalıkla ilgili ciddi adımlar atmıştır. CHP grubunda; veremle mücadele konusunda 200 milyon liraya ihtiyaç olduğu ve bu konuda çalışma yapılması gerektiği belirtilmiştir¹⁰²⁴. Bu çalışmalar kapsamında 1950 yılında Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Giresun, Samsun, Seyhan ve Sivas’ta; 1951 yılında ise Aydın, Bolu, Elazığ, Konya ve Tekirdağ’da verem kuruluşları açılması kararı alınmıştır¹⁰²⁵.

Diyarbakır’da veremle mücadele 1953 yılında dispanser kurumları aracılığı ile yapılmaktaydı. Veremli hastalardaki artış ile birlikte tam teşekküllü bir hastaneye ihtiyaç duyulmuş, 1958 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, bu eksiklik ile ilgili bir çalışma yaparak, 100 yataklı bir Verem Hastanesinin Diyarbakır’da kurulması kararını vermiştir. 1 milyon liraya ihale edilen hastanenin inşaatına aynı yıl başlanmıştır¹⁰²⁶. 1962 yılında Verem Hastanesi binası tamamlanmış olup, yakında faaliyete geçeceği ilgililerce söylenmiştir¹⁰²⁷.

1958 yılında verem hastalığıyla mücadele kapsamında Diyarbakır’da on ekip oluşturulmuş ve 60 köyde BCG (verem) aşısı yapılmıştır. Ekipler iki hafta içinde toplamda 25.720 kişiye ise Montoux testi uygulamış ve 9.821 kişiye BCG aşısı yapmıştır. Verem aşısı yapılan kişilerde aşının olumlu etkileri görülmüştür¹⁰²⁸. Oluşturulan ekip dışında, Sağlık Müdürlüğü ile Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından halkı bilinçlendirmek için verem hakkında konferanslar düzenlenmiştir. Ayrıca okullardaki öğretmenler tarafından da öğrencilere veremden korunmanın yolları ve hastalığa yakalanılması durumunda neler yapılması gerektiği bilgileri verilmiştir¹⁰²⁹.

Diyarbakır, coğrafi konum olarak transit yolların kesiştiği noktada yer alması sebebiyle bölgenin sağlık merkezi konumunda olmuştur. Fakat sağlık alanında yoğunluk yaşanması

¹⁰²³ Ahmet Çoşkun Tekin, “1939-1950 Yılları Arasında Türkiye’de Veremle Mücadele Faaliyetleri”, **Journal of Universal History Studies (JUHS)**, C. 1, S. 1, 2018, s. 2.

¹⁰²⁴ **Cumhuriyet**, 1 Aralık 1948, S.8729, s. 1;3.

¹⁰²⁵ **Cumhuriyet**, 20 Aralık 1948, S.8748, s. 1.

¹⁰²⁶ **Gayret**, 20 Ocak 1958, s. 1.

¹⁰²⁷ Şevket Beysanoğlu, hastanenin 150 yataklı olduğunu belirtmiştir. Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 66. 1960-1962 istatistik yıllığında verem ile ilgili bilgiler ülke geneli olarak verildiğinden hastanenin yatak sayısı konusunda kesin bir bilgiye ulaşılmamıştır.

¹⁰²⁸ **Demokrasiye Güven**, 24 Ocak 1958, s. 1.

¹⁰²⁹ **Diyarbakır**, 06 Ocak 1959, s. 1.

ve buna bağılı olarak yetersiz kalınması üzerine 1960 yılında diğerk hastanelerin de olduğu bölgede 43 bin metrekairelik bir arsa satın alınmıştır. Bu arsada 300 yataklı bir bölge hastanesi inşaatı 16 milyon liraya ihale edilmiş ve 27 Mayıs 1962’de temelleri atılmıřtır¹⁰³⁰.

3.4.2. Dispanserler ve Salgın Hastalıklar

II. Dünya Savaşı sonrası birçok ÷lke sağıık alanında ciddi sorunlar yaşamıştır. Bunların başında da salgın hastalıklar gelmekteydi. Bu dönemde CHP h÷k÷meti ÷lkede salgın hastalıkların yayılmaması için gerekli tedbirler alarak, salgın hastalıkların dışarıdan ÷lkeye girişini engellemek amacıyla sahillerde ve sınırlarda da önlemler almıştı. Özellikle o dönemde veremin ÷lkede yaptığı tahribatı önlemek amacıyla Sağıık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ÷lkenin birçok noktasında verem hastalıklarıyla m÷cadele kapsamında verem dispanserlerinin sayısını artırmıřtı¹⁰³¹.

Diyarbakır Verem Savaş Dispanseri ise 1953 yılında kiralık bir apartmanda ağıılmıştır. Dispanserde hastalar ayakta tedavi edilmekteydi. Maddi durumu iyi olmayan hastalara ücretsiz ilaç verilmiştir. Ayrıca okullar ve esnaflar mikro filmler ile kayıt altına alınmıřtır¹⁰³². 1958 yılında Diyarbakır’da verem ile m÷cadelenin yetersiz kalması üzerine Diyarbakır Verem Savaş Derneği tarafından Fatih Paşa mahallesinde 150 bin liraya bir dispanser binası (Verem Savaş Derneği Dispanseri) inşa ettirilmiřtir¹⁰³³.

1934-1939 yılları arasında ÷lke genelinde yaygınlaşmaya başlayan sıtma, frengi ve trahom gibi halkın sağıılığını tehdit eden hastalıklarla da m÷cadele edilmiştir. Trahomla m÷cadele çerçevesinde bölgedeki vilâyetlerden başlanmak üzere Diyarbakır, Bitlis ve Van’a kadar olan geniş alanda trahom taramaları için gezici ekipler oluřturulmuřtu¹⁰³⁴.

Diyarbakır Trahom Savaş Dispanseri, 1937 yılında hastane olarak faaliyet göstermiş, 1955 yılında dispansere çevrilmiştir. Kiralık olarak tutulan bir apartmanda 2 takip

¹⁰³⁰ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 66.

¹⁰³¹ Abdulaziz Kardaş, **Cumhuriyet D÷nemin’de Van G÷lü Havzası’nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)**, ATAM Yay. Ankara, 2015, s. 367-369.

¹⁰³² **Diyarbakır**, 13 şubat 1953, s. 1.

¹⁰³³ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 67.

¹⁰³⁴ Kardaş, **a.g.e.**, s. 404.

elemanı, 7 sağlık memuru ve 8 hasta ilaçlayıcısı görev yapmaktaydı¹⁰³⁵. 1945-1946 yıllarında Diyarbakır'da Trahom hasta istatistikleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 70: Diyarbakır Trahom Tedavi Verileri¹⁰³⁶

Yıllar	Hastane Sayısı	Dispanser Sayısı	Yatak Sayısı	Muayene Sayısı	Tedavi Edilenler		
					İlaçla	Yatakta	Ameliyat
1945	1	1	15	3.217	390.111	181	562
Türkiye Geneli	15	28	210	83.709	5.230.931	2.355	-
1946	1	1	15	3.334	278.275	196	497
Türkiye Geneli	16	32	225	79.301	5.991.491	2.502	-

II. Dünya Savaşı sonrası tüm ülkede olduğu gibi Diyarbakır'da da kıtlık ve hastalıklar mevcuttu. Özellikle salgın hastalıklardan trahom ve sıtma Diyarbakır ve çevresinde çok yaygındı¹⁰³⁷. 1945 yılında trahom ile mücadele kapsamında ülke genelinde 25 il ve ilçede: 15 hastane, 28 tane de dispanser mevcuttu. Bu sağlık kuruluşlarında 83.709 kişi muayene olmuştur. Aynı yıl Diyarbakır'da muayene olanların sayısı (3.217) ülke ortalamasının üzerinde olmuştur. Bir sonraki yıl ülke genelinde muayene sayısı düşerken, Diyarbakır'da ise % 3,6 oranında bir yükseliş söz konusudur. Bu yükselişin sebebi halk arasında hastalığın bulaşma durumuna yeterli düzeyde dikkat edilmeyişidir. Bu amaçla trahoma karşı çeşitli tedbirler alınmıştır.

Alınan tedbirler kapsamında trahomla mücadele eden doktorlar ile sağlık memurlarının sayısı artırılmıştır. Trahom hastaneleri ve dispanserlerin sayısının artırılması konusunda çalışmalar yapılmıştır. Halkın bu salgın hastalık hakkında bilinçlenmesi için konferanslar verilmiştir. Ayrıca halkın anlayacağı dilden broşürler dağıtılmış ve afişler asılmıştır. İlk olarak Malatya, Adıyaman ve Besni'de başlatılan trahomla mücadele daha sonra

¹⁰³⁵ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 66.

¹⁰³⁶ BİGM, **İstatistik Yılı 1948**, s. 175-176.

¹⁰³⁷ Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

Gaziantep, Maraş, Urfa, Diyarbakır, Mardin ve Siirt'te başlamış ve önemli oranda mesafe kat edildiği görülmüştür¹⁰³⁸.

Diyarbakır'ın Irak ve Suriye sınırlarına yakın olması, ticari ve konaklama sebebiyle bulaşıcı hastalıklara her zaman maruz kalmıştır. Diyarbakır'da en fazla görülen salgın ve sâri hastalıklar tifo, kızamık, çiçek, boğmaca, difteri ve melitenistir¹⁰³⁹. Özellikle salgın hastalıklar konusunda mücadele edilmiş ve gerekli tedbirler alınarak tatbikatlar yapılmıştır. Bölge hastanesi durumunda olan hastaneler ile dispanser ve sağlık merkezlerinde 671.171 hasta tedavi edilmiştir¹⁰⁴⁰.

Diyarbakır Sağlık Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre salgın hastalıklardan en çok tifo, merkez kazada ve Ergani'de; diğer kazalarda ise çok az vakalar halinde görülmüştür. Kızamık, bütün kazalarda etkili olmakla beraber en çok merkez kaza, Bismil, Ergani, Kulp ve Lice'de görülmüştür. Boğmaca ise merkez kaza ve Lice'de çok, diğer kazalarda ise az sayıda görülmüştür. Diyarbakır il genelinde frengi hastalığına yakalananların sayısı 1.445'tir. Merkez kazaya bağlı frengili hasta sayısı 105'tir. Bu hastalar Deri ve Tenasül Hastalıkları Dispanserinde¹⁰⁴¹ tedavi edilmiştir. Kazalarda mevcut olan hastalar ise hükümet tabiplikleri ve sağlık merkezlerinde tedavi olmuşlardır¹⁰⁴².

1940'lı yıllarda en sık rastlanılan hastalıklardan biri de sıtmadır. Bu salgın hastalık toplumun ekonomik ve sosyal gelişimini olumsuz yönde etkilemiş olup, ülkenin en önemli sağlık sorunlarından biri haline gelmiştir. Ülke geneli risk altında olan iller arasında Diyarbakır ve Şanlıurfa başta olmak üzere, Adana, Adıyaman, Batman, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Gaziantep, Hakkâri, Hatay, İçel, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak ve Van bulunmaktaydı. Bu hususta gerekli sağlık önlemleri alınması için Sağlık Bakanlığı tarafından çalışmalar başlatılmıştır¹⁰⁴³. 1945 yılında "Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun" çıkarılmıştır. Sıtma ile olağanüstü savaşın gerektiği çalışma derecesine göre sabit ve gezici kurullar oluşturulmuştur¹⁰⁴⁴.

¹⁰³⁸ Sevilay Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 54, Bahar 2014, s. 141.

¹⁰³⁹ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 64.

¹⁰⁴⁰ **Demokrasiye Güven**, 8 Aralık 1955, s. 3-4.

¹⁰⁴¹ Deri ve Tenasül Hastalıkları Dispanseri ise 1958 yılında hastalara hizmet vermeye başlamıştır. Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 66.

¹⁰⁴² Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 64.

¹⁰⁴³ Kardaş, **a.g.e.**, s. 367-369.

¹⁰⁴⁴ **TBMM Kavanin Mecmuası**, Dönem VII, Toplantı 2, TBMM Basımevi, C. 27, Ankara, 1945, s. 119.

1945 yılında Diyarbakır’da sıtma hastalığına yakalanan 124 kişiden 59 kişi tedavi edilmiştir. Sıtma hastalığında Diyarbakır’ın ülke genelindeki oranı % 2,2’dir. Bu oran ile Diyarbakır ülke ortalamasının altında kalmıştır. Tedavi edilenlerin içindeki oranı ise ülke geneli ile hemen hemen aynı orandadır. Sıtma ile mücadele kapsamında Diyarbakır’da açılan kanalların uzunluğu 21.308 metre, kurutulan bataklıklar ise 17 hektar (8.206 metrekare)’dır. Bir sonraki yıl 5.756 metre kanal, 2 hektar (1.697) alan kurutulmuştur. Sıtma ile mücadelede önemli sonuçların elde edilmesinden bir yıl sonra hasta sayısı (75) % 65 oranında düşüş göstermiştir¹⁰⁴⁵.

Diyarbakır ve çevresinde karayara¹⁰⁴⁶ olarak bilinen hastalık 1956 yılında ortaya çıkmıştır. Bu konuda uzmanlar tarafından yapılan incelemeler sonucunda özellikle çocuklarda görülen bu hastalık yaz ishali ve grip olarak tesir etmiştir. 1958 yılı nüfus kayıtlarına göre karayara hastalığı Bismil Kazası ve köylerinde 25 kişinin ölümüne, 1959 yılında ise toplam 12 kişinin ölümüne sebep olmuştur¹⁰⁴⁷. Diyarbakır ve çevresinde görülen karayara hastalığının anne ve çocuklar üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için, Ankara’dan bir sağlık ekibi Diyarbakır’a gönderilmiştir. Her türlü tıbbi malzeme ve araç gereç ile gelen ekip, hasta anne ve çocukları tedavi etmişlerdir. Ayrıca Diyarbakır’da Anne ve Çocuk Sağlığı Merkezinin açılması hususunda da çalışmalar yürütmüşlerdir¹⁰⁴⁸.

1960 yılında Diyarbakır’da görülen bir başka salgın hastalık ise at vebasıdır. At vebası hastalığı sineklerin ısırığı ile geçmektedir. Sinekler muhtelif yollarla yayılmakta ve tahribat oluşturmaktadır. Bu konuda alınana tedbirler ne kadar ciddi olsa da yarattığı tahribat küçümsenecek rakamlar değildir. O dönemde ölmüş at, katır ve merkep sayısı 3.033 iken; öldürülen at ve katır sayısı ise 682’dir. Bu ölümler hastalığın ne kadar vahim olduğunu göstermektedir. Ülkenin çeşitli illerinden Diyarbakır’a gönderilen profesörler hastalığı tetkik etmişlerdir. Yapılan çalışmalar sonucunda Sağlık Bakanlığı bu hastalıkla mücadele için çok sayıda araç ve eleman tahsis etmiştir¹⁰⁴⁹.

¹⁰⁴⁵ 1945 yılında Türkiye geneli sıtma vaka sayısı 5.552, tedavi edilenlerin sayısı ise 2.542 idi. 1946 yılında ise vaka sayısı 4.713, tedavi edilenlerin sayısı 2.186’ydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, s. 172-174.

¹⁰⁴⁶ Karayara, güneş ve sıcaklık tesiri ile nükseden bir hastalıktır.

¹⁰⁴⁷ **Dicle**, 28 Temmuz 1959, S. 1862, s. 1.

¹⁰⁴⁸ **Dicle**, 4 Ağustos 1959, S. 1868, s. 1.

¹⁰⁴⁹ **Sesleniş**, 15 Temmuz 1960, S. 745, s. 1.

3.4.3. Diğer Sağlık Kuruluşları

Kısa sürede iyileşmesi mümkün olan hastalar, acil vakalar, küçük müdahaleler, ateşli hastalar ve doğumların kabul edildiği sağlık kurumlarıdır¹⁰⁵⁰. Ankara'dan sonra devlet eliyle yapılacak olan ikinci Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün temeli 1953 yılında Diyarbakır hastaneler bölgesinde atılmıştır¹⁰⁵¹. 1955 yılında 529 bin keşif bedeli ile Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün birinci kısım inşaatı tamamlanmıştır¹⁰⁵². Uzun süren inşaat çalışmalarından sonra Diyarbakır Hıfzıssıhha Enstitüsünün açılışı 5 Şubat 1960 tarihinde törenle yapılmıştır. Yoğun ilgi gösterilen törende söz alan Dr. Halil Çağlar, enstitünün ne zaman yapıldığını ve ne gayelerle kurulduğunu belirtmiştir. Daha sonra söz alan Refik Saydam ile Merkez (Ankara) Hıfzıssıhha Enstitüsü Müdürü Dr. Niyazi Erzin; enstitünün çalışma dallarını açıkladıktan sonra, buradaki amacın halka koruyucu hekimlik ile sosyal hizmet sağlayacağını belirtmişlerdir. 2 milyon liraya mal olan enstitü, Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu bölgesinin ihtiyacını karşılayabilecek kapasitede inşa edilmiştir. Enstitüde salgın hastalıkların önlenmesi, mikroplu yiyecek ve içeceklerin tespiti ile önleyici tedbirler alınmıştır¹⁰⁵³. Enstitüde gerekli bütün tıp ve laboratuvar malzemesi mevcut olup, halk sağlığı için her türlü aşı uygulaması (boğmaca hariç) ücretsizdir. Diğer bütün tahlil ve araştırmalar tarifesine göre ücrete tabi olmuştur.

Diyarbakır merkez ilçe ile Kulp, Lice, Dicle, Ergani, Çermik ve Silvan kazalarında toplam 7 sağlık merkezi mevcuttu. 10 yataklı olan bu sağlık kuruluşlarında mütehassıs (uzman) doktor, ebe ve hemşire görevlisi olmadığından doğum yapılamamaktaydı. 1960 yılı başlarında Hani, Hazro ve Çüngüş ilçelerinde de birer sağlık merkezi inşası planlanmıştır¹⁰⁵⁴.

¹⁰⁵⁰ Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı 1999, s. 6.

¹⁰⁵¹ Şark Postası, 1 Ocak 1953, S. 62, s. 1.

¹⁰⁵² Demokrasiye Güven, 8 Aralık 1955, s. 4.

¹⁰⁵³ Sesleniş, 6 Şubat 1960, S. 615, s. 1; Dicle, 8 Şubat 1960, S. 2028, s. 1.

¹⁰⁵⁴ Beysanoğlu, Diyarbakır Coğrafyası, s. 67-68.

3.4.4. Sağlık Çalışanları ve Eczaneler

CHP iktidarı döneminde yürütülen sağlık politikaları sonucu ülkenin her tarafına ulaşma gayesi ile inşa edilen hastane, dispanser, tanı ve tedavi merkezleri ile birlikte yetersiz kalan sağlık personeli ihtiyacının da karşılanması hususunda çalışmalar yürütülmüştür.

1945 yılında ülke genelindeki sağlık çalışanlarından 1.945'i doktor, 409'u hemşire, 806'sı ebe, 1.632'si sağlık memuru, 1.317'si diğer memur kadrolarından oluşmaktaydı. Ayrıca ülke genelinde toplam 116 eczacı ile tıbbi ilaç satan 29 müessese mevcuttu. Ülke nüfusuna bağlı olarak yetersiz kalan sağlık çalışanları sayısı her yıl artış göstermiştir. 1950 yılı verilerine göre; doktor sayısı % 55'lik bir artış ile 3.020'ye, hemşire sayısı % 76'luk bir artış ile 721'e, ebe sayısı % 59'luk bir artış ile 1.285'e, sağlık memuru sayısı % 146'luk bir artış ile 4.018'e yükselirken, sadece diğer memur kadrosu % 10'luk bir düşüş (1.190) göstermiştir. Eczacıların oranı ise % 12'lik bir artışla 130'a yükselmiştir¹⁰⁵⁵. 1951 yılında ülke genelinde 4.210 doktor, 579 hemşire, 1.255 ebe, 2.837 sağlık memuru ve 1.724 diğer memur kadroları ile birlikte 291 eczacı ve 106 diş doktoru mevcuttu. 1951 yılında Diyarbakır'da görev yapan sağlık çalışanları sayısı ise şöyledir: 38 doktor, 8 hemşire, 8 ebe ve 31 sağlık memuru görev yapmaktaydı. Aynı yıl Diyarbakır'da 6 eczacı, 4'te diş doktoru vardı¹⁰⁵⁶. Diyarbakır 1950 nüfus miktarına (293.738) göre yaklaşık 7.730 kişiye bir doktor düşmekteydi. Diyarbakır bu oran ile ülke ortalamasının altında kalmasına rağmen; bölge illerinin üzerinde bir seyir göstermiştir¹⁰⁵⁷. 1951 yılında Diyarbakır'da serbest alanda çalışan doktor ve dişçi sayısı yok iken, 1952 yılında serbest alanda 3 doktor¹⁰⁵⁸, 2 dişçi ve 5 eczacı çalışmaktaydı¹⁰⁵⁹.

Diyarbakır'da 1946-1960 yılları arasında şahıslara ait sekiz tane eczane vardı. Bunlar: Diyarbakır Eczanesi, Sıhhat Eczanesi, Dicle Eczanesi, Gündoğdu Eczanesi, Halk

¹⁰⁵⁵ BİGM, *İstatistik Yıllığı 1951*, s. 149; .BİUM, *İstatistik Yıllığı 1952*, s. 204. 1945-1950 yılları arasında ülke genelinde mevcut olan sağlık çalışanları verileri il bazında verilmemiştir.

¹⁰⁵⁶ BİGM, *İstatistik Yıllığı 1951*, s. 150-151.

¹⁰⁵⁷ Bazı illere göre doktor sayısı: Bursa 74, Kayseri 34, Malatya 36, Gaziantep 31, Urfa 26, Mardin 19.

¹⁰⁵⁸ "Dr. Kemal Gürkan, Numune Hastanesi Dâhiliye Müttehassısı (İzzetpaşa Cad. Yıldırım Apt. Kat. 1 Ev: Memur evleri arkası Mehmet Han Apt. Kat 1); Dr. İsmail Yılmaz Güran, Numune Hastanesi Çocuk Hastalıkları Müttehassısı (Gazi Caddesi Konya Sokak Yıldız Apt. Daire:1 Hastaları her gün sabah saat 7.30'a kadar, öğleden sonra saat 14.00'dan itibaren kabul eder) Jinekolog - Operatör Dr. Hanife Ferizat Selçukkan, Doğum ve Kadın Hastalıkları Müttehassısı telefon: 1341. **Sesleniş**, 20 Şubat 1960 S. 627, s. 2; **Dicle**, 1 Ocak 1960, S. 1996, s. 2; **Dicle**, 7 Ocak 1960, S. 2001, s. 2.

¹⁰⁵⁹ BİUM, *İstatistik Yıllığı 1952*, s. 207.

Eczanesi, Güney Eczanesi, Cihan Eczanesi ve Yeni Eczanesi'ydi. Ayrıca Şark Ecza Deposu ile Doğu Ecza Deposu'da o dönemlerde bölgeye ilaç temini sağlardı¹⁰⁶⁰.

Türkiye'nin artan nüfus oranına göre sağlık çalışanlarına her zaman ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Bu ihtiyaçların karşılanmamasına rağmen sağlık çalışanlarının artış oranı yüksektir. Bu artışın sebepleri incelendiğinde, Erken Cumhuriyet döneminde yapılan sağlık çalışmalarının bir neticesi olduğu söylenebilir. Bu dönemde tüm sağlık personelinin atama ve yükselmelerinin bakanlıkça yapılması ile tüm sağlık çalışanlarının yönetimi tek elde toplanması sağlanmıştır. Doktorlar ile ilgili yasal düzenlemelerin yer aldığı Tababet ve Şuabatı Sanatlarının İcrasına Dair Kanun çıkarılarak, tıp eğitimi gören öğrenciler için yatılı yurtlar inşa edildi ve masrafları karşılandı. Ayrıca sağlık personeli yetiştirmeye yönelik İstanbul ve Sivas'ta ilk sağlık memuru okulları açıldı. İstanbul'da hemşire ve ebe okulları faaliyete girmiştir. 1945 yılında özel idare ve belediyelere ait hastaneler kamulaştırıldı. 1946'da Sosyal Sigortalar Kurumu, Ankara Üniversitesi ve Tıp Fakültesi, Haydarpaşa Numune Hastanesi Hemşirelik Okulu, 1948'de Haseki Hastanesi Ebe Okulu ve 1955'te ise Ege Üniversitesi ve Tıp Fakültesi kurulmuştur. 1940'larda yaklaşık 12 bin kişiye bir hekim düşerken, 1960'lara gelindiğinde 3.400 kişiye bir hekim düşmekteydi¹⁰⁶¹.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de sağlık sorunları yaşanmıştır. 1946 yılında dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Sağlık Bakanı Hulusi Alataş ile yapılan görüşmede bir sağlık plânı hazırlanmıştı. Bu plana göre 1947 yılından itibaren ülke coğrafi bölgelere de paralellik gösterecek şekilde yedi sağlık bölgesine ayrılmış olup, Birinci On Yıllık Milli Sağlık Plânı uygulanmıştır¹⁰⁶². CHP Hükümetinden sonra iktidara gelen DP Hükümetinin programında da sağlık sorunları üzerinde durulmuştur. Hastane sayısının yetersiz olduğu illere yeni hastanelerin inşasına başlarken, köylerde ise tıbbi ve sıhhi ihtiyaçlarının teminini sağlamaya çalışmıştır.

¹⁰⁶⁰ **Demokrat Şark**, 5 Ekim 1957, S. 1016, s. 3; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 68.

¹⁰⁶¹ Mustafa Öztürk, "Cumhuriyet Dönemi'nde Sağlık Hizmetleri", **Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, C. 6, S. 1, Isparta, 1999, s. 38-39; Nevzat Eren-Nuray Tanrıtanır, **Cumhuriyet ve Sağlık**, Türk Tabipler Birliği Yay., Ankara, 1999, s. 7-14.

¹⁰⁶² Kardaş, **a.g.e.**, s. 368-369.

3.5. Spor Faaliyetleri

Spor faaliyetleri günümüzün modern toplumlarında kültürel ve refah düzeylerinin bir göstergesi olarak tarih sahnesine çıkmış olup, sosyal hayatın tüm yönlerini etkileyen önemli bir sosyal olgudur. Zamanla toplumlararası alanda çok yönlü ve önemli etkileri olan sosyal bir kurum haline gelmiştir. Spor; yaş, sınıf, bölgesel ve etnik sınırları aşarak insanları bir araya getirmeye devam etmektedir. Oyun, jimnastik ve spor faaliyetlerini sevk ve idare etmek amacıyla 1938 yılında çıkarılan 3530 sayılı kanunla Başbakanlığa bağlı, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurulmuştur¹⁰⁶³.

Diyarbakır'da ilk spor kulübü 1922 yılında “Gençlik İdman Yurdu” adıyla Ziya Gökalp ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. Böylece Diyarbakır'ın ilk resmi spor kulübü kurulmuş olur. Ziya Gökalp'in 1923 yılında milletvekili seçilmesi ve kentten ayrılması, bir yıl sonra da vefatı üzerine Gençlik Derneği kapanmıştır. Bunun üzerine dernekte faaliyet gösteren gençler 1924 yılında “Dicle İdman Yurdu” adında yeni bir futbol kulübü kurarlar. Aynı yıl Türk Ocağı Diyarbakır Şubesi açılmış ve burada Mülkiye Müfettişi olan Hasan Reşit Tankut'un girişimleri sonucu ocağa bağlı bir spor şubesi kurulmuştur. 1928 yılında “Birinci Umumi Müfettişlik” teşkilatı Diyarbakır'da kurularak, bu umumi müfettişliğe bağlı iller arasında birincilik müsabakaları yapılmıştır. Bu etkinlikler ile birlikte spor çalışmaları daha da hareketlenmiş ve gittikçe genişleyen sporcu kadrosu mevcut olmaya başlamıştı. Buna bağlı olarak 1930 yılında Dicle İdman Yurdu'ndan ayrılan bazı sporcular, Ay Spor ve Yıldız Spor kulüplerini kurmuşlardır. Ayrıca Bozkurt Tenis Kulübü de tesis edilmiş, fakat birkaç yıl sonra dağılmıştır. 1932 yılında Ay Spor iller arasında oynanan birinci lig maçlarında Türkiye üçüncüsü olmuştur. Bu derece Diyarbakır spor tarihinde bir ilk olması halk arasında memnuniyetle karşılanmıştır¹⁰⁶⁴. Daha sonra 1940'lı yıllarda İzcilik-Jimnastik Kulübü ve Lise Spor Yurdu gibi amatör kulüpler de kurulmuştur.

¹⁰⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Tayfun Amman, “Dünyada ve Türkiye’de Spor Sosyolojisi, Tarihçe ve Günümüzdeki Durum”, **Dinamik Spor Bilimleri Dergisi**, C. 1, S. 1, Kasım 1999, s. 73-85.

¹⁰⁶⁴ **Diyarbakır**, 12 Mayıs 1947, s. 1; **Demokrasiye Güven**, 10 Ağustos 1955, s. 2; Beysanoğlu, Diyarbakır Coğrafyası, s. 69-71; Gökçen, **a.g.e.**, s. 34; <https://www.diyarbakirspor.org/sayfa/kulubumuz/tarihce/> Erişim Tarihi, 11.07.2020.

Diyarbakır'da spor faaliyetlerinde futbol her zaman diğer spor dallarından bir adım önde olmuştur. Nitekim 1946 yılında Diyarbakır'daki kulüpler arasında oynanan Gençlik ile İzcilik-Jimnastik maçını binlerce kişi izlemiştir. Aynı şekilde Gençlik Spor ile Lise Spor Yurdu maçı da çok kalabalık bir seyirci kitlesi tarafından izlenmiştir¹⁰⁶⁵. 1946 yılı ve sonraki yıllarda da futbol maçları hep önemle takip edilmiş olup, bölgesel anlamda da futbol turnuvaları düzenlenmiştir¹⁰⁶⁶. Halk arasında futbol müsabakaları ilgiyle takip edilir ve maçlara yoğun katılım gösterilirdi. Maçlar şehirde bir şölen havası içinde gerçekleşirdi¹⁰⁶⁷. Futbola gösterilen bu yoğun ilgi günümüze kadar süregelmiştir.

1946 yılı ve öncesi spor tarihine önemli katkılar sunmuş olan Diyarbakır Lisesi'nde de yürütülen spor faaliyetleri okul idaresi tarafından desteklenmiştir. Bu yıl okula yeni tayini çıkan Jimnastik Öğretmeni Kadri Süglün'e gerekli kolaylıklar sağlanmış olup; her sınıfta 2 futbol, 2 hentbol, 1 voleybol ve 1 basketbol takımı mevcuttu. Ayrıca atletizm alanında da iyi sporcular yetiştirilmiştir. Basketbol alanında ülkede tanınmış olan Kadri Süglün'ün Diyarbakır'da basketbolu geliştirmesi ve bu alandaki eksikliklerin giderilmesi hususunda bir sahanın inşa edilmesi gerektiği okul yönetimi tarafından belirtilmiştir¹⁰⁶⁸.

1 Nisan 1947 tarihinde Gençlik Spor Kulübü genel kongresini 150 üye ile gerçekleştirmiştir. Kongre başkanlığına kulübün en yaşlı üyesi Başöğretmen Faik İnanc seçilmiştir. Açılış konuşması sonrası beden terbiyesine göre kulübün tüzüğü üzerinde değişiklikler yapılmıştır. Tüzüğün birinci maddesine göre Gençlik Sporun adı “Yıldız Spor Gençlik Kulübü (Ek-12)” olarak değiştirilmiş ve forması sarı-kırmızı olarak kabul edilmiştir. Kulübün faaliyetleri arasında yalnız spor etkinlikleri yer almamakla birlikte temsil konferans ve müzik kolları da gençlerin fikri ve hissi gelişmelerinde rol oynamıştır. Genel kurul müzik kolu tarafından okunan milli marş ve halk türküleri ile sona ermiştir¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶⁵ **Diyarbakır**, 7 Ocak 1946, S. 2597, s. 1; **Diyarbakır**, 14 Ocak 1946, S. 2600, s. 1.

¹⁰⁶⁶ **Diyarbakır**, 13 Şubat 1946, S. 2613, s. 1; **Diyarbakır**, 13 Mayıs 1946, S. 2651, s. 1; 1947 yılında Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsü ile Malatya Erkek Sanat Enstitüsü öğrencileri arasında futbol maçı oynanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Diyarbakır**, 25 Nisan 1947, S. 2796, s. 1; Aynı yıl Gaziantep Çınarlı ile Diyarbakır Gençlik kulüpleri arasında futbol maçı oynanmıştır. **Diyarbakır**, 31 Ekim 1947, S. 2874, s. 1.

¹⁰⁶⁷ Bu bilgi 02.07.2020 tarihinde Salih Bakır ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹⁰⁶⁸ **Diyarbakır**, 7 Ocak 1946, S. 2597, s. 1.

¹⁰⁶⁹ **Diyarbakır**, 2 Nisan 1947, S. 2786, s. 1.

Futbol müsabakalarının yapıldığı alanın yetersiz kapasitesi ve sporcuların yaşadığı idman sorunlarından dolayı toplanan imar komisyonu şehir planını incelemiş ve yeni stadyumun yapılması konusunda karara varmıştır¹⁰⁷⁰. Ayrıca Beden terbiyesi istişare heyeti, il valisi ile yaptığı görüşmeler sonucu yeni yapılacak spor alanının istasyon civarındaki sahanın spor alanına daha elverişli olduğu ve 70 bin lira ile burada sporcuların ve halkın ihtiyacını karşılayacak kadar tribün, duş ve soyunma yerleri yapılacağına heyetçe karar verilmiştir¹⁰⁷¹. Şehir stadyumunun futbol, atletizm sahalarının plan ve projelerine göre valilikçe yapılan keşif bedeli Bayındırlık Bakanlığınca 119,608 lira üzerinden tasdik edilerek iade edilmiştir. Diyarbakır Valiliği tarafından tekrar ihaleye çıkarılmıştır¹⁰⁷². İnşaatı devam eden stadyumun tribünleri Marsilya'dan İstanbul'a gelmiştir. Bu konuda il Valisi Emin Nihat Sözeri, tribünlerin bir an önce Diyarbakır'a getirilmesi ve 19 Mayıs'a yetiştirilmesi gerektiğini Beden Terbiyesi Bölge Müdürü Aziz Bakıroğlu'na belirtmiştir¹⁰⁷³. 1951 yılında çalışmaların hız kazanmasıyla birlikte 19 Mayıs Atatürk'ü Anma ve Gençlik Spor Bayramı'nda, Diyarbakır Stadyumunun açılışı yapılmıştır. Havanın yağışlı olmasından dolayı atletik gösteriler iptal edilmiş, Mersin'den gelen Doğan Spor ile Ay ve Yıldız Spor Kulübü arasında futbol müsabakası düzenlenmiştir. Daha sonraki günlerde de futbol müsabakaları devam etmiştir¹⁰⁷⁴.

Diyarbakır spor tesisleri açısından yetersiz kalması ve zamanla gerekli ihtiyaçların görülmesi hususunda yapılan çalışmalar sonucunda, yapımı tamamlanan 2000 kişilik kapalı tribün kapasiteli stadyum (drenajlı toprak saha) ve 1500 kişilik kapalı spor salonu her türlü sportif çalışmalarını karşılayacak niteliktedir¹⁰⁷⁵.

1949 yılında Ay Spordan ayrılan bir kaç genç Karacadağ Gençlik Spor Kulübünü, 1950 yılında ise Yıldız Gençlik kulübünden ayrılan bazı gençler Dicle Gençlik Spor Kulübünü kurmuşlardır. Kurulan bu takımlar "Dört Büyükler" adı ile anılmaktaydı¹⁰⁷⁶. Bu iki kulüp arasında 1950'li yıllarda başlayan rekabet 1968 yılına kadar devam etmiştir. Her yıl lig

¹⁰⁷⁰ Reşid İskenderoğlu, "Stadyum ve Okul", **Diyarbakır**, 24 Kasım 1947, S. 2884, s. 1.

¹⁰⁷¹ **Diyarbakır**, 8 Mart 1948, S. 2928, s. 1.

¹⁰⁷² **Diyarbakır**, 15 Temmuz 1949, S. 3138, s. 1.

¹⁰⁷³ **Diyarbakır**, 2 Mayıs 1951, S. 3414, s. 1.

¹⁰⁷⁴ **Diyarbakır**, 23 Mayıs 1951, S. 3423, s. 1.

¹⁰⁷⁵ **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 11.

¹⁰⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sait Dikleli, "Şehrimizde Bir Spor Kulübü Daha Kuruluyor" **Diyarbakır**, 14 Ağustos 1950, S. 3303, s. 2; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 71; Gökçen, **a.g.e.**, s. 34; <https://www.diyarbakirspor.org/sayfa/kulubumuz/tarihce/>, Erişim Tarihi:11.07.2020.

şampiyonluğunun bu iki kulüp arasında el değiştirmesi ve rekabetin oluşması halk arasında da tek eğlence kaynağı olarak görülmesini sağlamıştı¹⁰⁷⁷. 1952 yılı Diyarbakır il liginin puan tablosunda ve müsabakalarda Hava Gücü futbol takımının yer aldığı görülmektedir.

1952 yılında Diyarbakır'da futbol takımları arasında Akbank Kupa maçları düzenlenmiştir. Bu müsabakaya; Dicle, Gençlik, Hava Gücü, İzcilik, Karacadağ, Lise ve Yıldız spor kulüpleri katılmışlardır. Bu müsabakalar sonucunda birinci gelen Dicle Spor Kulübüne Akbank Mükâfatı ismiyle parasal ödül verilmiştir¹⁰⁷⁸. Diyarbakır'daki gençlik spor takımları halkın gösterdiği yoğun ilgiden dolayı Diyarbakır Hayır Cemiyeti yararına bir futbol turnuvası düzenlemiş ve elde edilen bütün gelirler bu cemiyete bağışlanmıştır. Bu turnuvaya Dicle, Gençlik, Hava Gücü ve İzcilik takımları katılmışlardır¹⁰⁷⁹. Yıl içerisinde birden fazla kupa maçları ile lig maçları¹⁰⁸⁰ düzenlenirdi. 1953 yılında Diyarbakır kupa maçlarında; Yıldız Gençlik - Ay Spor, Dicle Gençlik - Karacadağ ve Ay Spor - Güneş Spor müsabakaları yapılmıştır¹⁰⁸¹. 1955 yılında Yıldız Gençlik Diyarbakır'da grup şampiyonu olmuştur. Grup şampiyonu olan takımlar bu yıl Mersin'de bir araya gelip gruplar arası maçları oynamışlardır. Yıldız Gençlik Kulübü, Mersin Yol Spor ve Antalya Işık Spor ile birer maç yapmıştır¹⁰⁸². 1954 yılında Diyarbakır Sümer Spor Kulübü, 1955 yılında Yol Spor Kulübü ve 1956 yılında ise Toprak Spor ile Melikahmet Spor Kulüpleri kurulmuştur¹⁰⁸³.

25 yıllık geçmişe sahip Yıldız Gençlik Kulübü'nün binası 8 Ağustos 1955 tarihinde çıkan yangın sonucu tamamen yanmıştır. Kulübe destek amacıyla taraftarlar ve halk arasında yardım kampanyası düzenlenmiş olup kulübe nakdi destekler olmuştur. Yardım yapanların listesi Diyarbakır ve Demokrasiye Güven gazetelerinde yayımlanmıştır¹⁰⁸⁴. Yapılan yardımlar ile kulüp binası tekrar onarılmıştır.

¹⁰⁷⁷ Bu bilgi 02.07.2020 tarihinde Salih Bakır ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹⁰⁷⁸ **Şark Postası**, 23 Temmuz 1952, s. 2; **Şark Postası**, 9 Eylül 1952, S. 14, s. 1.

¹⁰⁷⁹ **Şark Postası**, 29 Kasım 1952, s. 1; **Şark Postası**, 02 Aralık 1952, S. 49, s. 1.

¹⁰⁸⁰ **Diyarbakır**, 24 Kasım 1947, S. 2884, s. 1

¹⁰⁸¹ **Diyarbakır**, 6 Ekim 1953, S. 4113, s. 1.

¹⁰⁸² **Diyarbakır**, 7 Temmuz 1955, S. 4649, s. 1.

¹⁰⁸³ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 71; M. Şefik Korkusuz (Ed.), **Bir Zamanlar Diyarbakır Zamanlar-Mekanlar-İnsanlar**, İstanbul, 1999, s. 193.

¹⁰⁸⁴ **Demokrasiye Güven**, 10 Ağustos 1955, s. 2; **Diyarbakır**, 12 Ağustos 1955, s. 1.

1957 yılında Diyarbakır'da bölgesel futbol turnuvası düzenlenmiş olup, bu turnuvaya Gaziantep, Urfa ve Malatya illerinden karma genç futbol takımları katılmıştır. Bu turnuvada Gaziantep gol averajıyla birinci olurken Diyarbakır ikinci olmuştur¹⁰⁸⁵. Karacadağ Gençlik kulübünün davetlisi olarak Diyarbakır'a ilk defa gelen Maraş Kale Spor ilk karşılaşmasını Yıldız Gençlik ile kalabalık bir halk kitlesi önünde yapmış ve 2-1 mağlup olmuştur. Daha sonra Maraş Kale Spor ikinci maçını Karacadağ ile oynamış ve 3-0 mağlup olmuştur¹⁰⁸⁶. Ülke geneli ve il bazında yapılan maçlar dışında bölgesel turnuvaların da düzenlenmesiyle birlikte, Spor ve Gençlik Teşekkülleri Mümessilleri 3 Temmuz 1957 tarihinde Diyarbakır Valisi Fahrettin Akkutlu'yu makamında ziyaret ederek; sahanın düzeltilmesi, soyunma odası ve duş yerinin yapımı ile tribünlerin bitirilmesi konularını görüşüp, gerekli çalışmaların yapılmasını talep etmişlerdir¹⁰⁸⁷. Nihai olarak yıl geçtikçe artan kulüp sayıları ve izleyici sayıları karşısında spor tesisleri yetersiz kalmaya başlamıştır.

1957 yılında gazetelerin lig puan tabloları incelendiğinde, Karagücü, Makas Spor (1956), Petrol Spor ve Jandarma Gücü takımların kurulduğu ve futbol maçlarına çıktıkları görülmektedir¹⁰⁸⁸. 1958 yılında Diyarbakır'da oynanan lig maçlarında Dicle Gençlik Kulübü şampiyon olmuştur¹⁰⁸⁹.

1959-1960 lig sezonu bir hafta gecikmeli olarak 19 Eylül 1959 tarihinde başlamıştır. 1959 yılında Ülkü Spor kulübü kurulmuştur. Ülkü Spor sezonun başlamasından dolayı bu yıl maçlarda yer almamıştır¹⁰⁹⁰. Hava Gücü, Kara Gücü ve Ülkü Spor gibi askeri takımların da katılımı ile kulüp sayısı 20'ye çıkmıştır. Diyarbakır ilçelerinde ise 1949 yılında Bismil Çelik Spor, 1955 yılında Çüngüş Doğan Gençlik, 1959 yılında ise Ergani Gençlik, Silvan Gençlik ve Çermik Kaplıca Gençlik kulüpleri kurulmuştur. Bu takımlar ile birlikte Diyarbakır il genelinde toplam 24 kulüp aktif olarak spor faaliyetlerinde yer almıştır¹⁰⁹¹. Maçlar amatör düzeyde oynanır, geniş halk kitleleri tarafından sevilir ve izlenirdi.

Diyarbakır Valisi ile kulüp temsilcileri Yol Spor Kulübü Lokalinde bir araya gelmiştir. Yapılan görüşmede, Diyarbakır'ın spor faaliyetlerinin daha ileri bir seviyeye çıkarılması

¹⁰⁸⁵ **Demokrasiye Güven**, 19 Şubat 1957, S. 1318, s. 1.

¹⁰⁸⁶ **Demokrasiye Güven**, 19 Ağustos 1957, s. 1.

¹⁰⁸⁷ **Şark Postası**, 4 Temmuz 1957, S. 1114, s. 1.

¹⁰⁸⁸ **Gayret**, 6 Ekim 1957, S. 159, s. 1; **Demokrasiye Güven**, 7 Ekim 1957, s. 1; **Gayret**, 4 Kasım 1957, S. 183, s. 1.

için kulüplere yapılan yardımların artırılması, stadyumun düzeltilmesi, soyunma odalarının bir an evvel yapılması, bölge ceza heyetinin vazifesine son verilmesi ve yeni bir heyetin seçilmesi, bölge müdürü ile futbol ajanslarının değiştirilmesi, hakemlerin daha iyi bir idare yönetimi göstermesi hususlarında görüş birliğine varılmıştır. Bu gelişmelerin sağlanması halinde Diyarbakır'ın spor faaliyetleri daha iyi bir seviyeye geleceği ümidi doğmuştur. Şikâyetleri dinleyen il valisi, sporun kalkınması için gerekli ilgiyi göstereceğini ve lüzum görülen tedbirleri alacağını belirtmiştir¹⁰⁹². Gerekli incelemelerde bulunan il Valisi Niyazi Toker, müsabaka yapılamayacak hale gelen şehir stadyumunun sahasının bir an evvel ele alınıp düzeltilmesi için çalışmalara bir an önce başlanması talimatını vererek, sahanın muhtelif yerlerinde delikler açılarak toprak üstünde biriken suların akması sağlanmış ve toprak tasfiye edilmiştir¹⁰⁹³. Koşulları açısından yetersiz kalan stadyum için gerekli çalışmalar yapılmış ve 13 bin kişilik yeni stadyumun inşası 1960 yılında başlamıştır¹⁰⁹⁴. 1964 yılında inşası tamamlanan stadyuma “Diyarbakır Atatürk Stadyumu” adı verilir. 1968 yılında iki ezeli rakip olan Dicle Gençlik Spor ile Yıldız Gençlik Spor takımları birleştirilerek Diyarbakırspor takımı kurulmuştur¹⁰⁹⁵. Diyarbakır'da futbol dışında atıcılık, atletizm ve at yarışları da düzenlenirdi.

Spor faaliyetleri çerçevesinde Diyarbakır'da Atıcılık sporu 1941 yılında Emin Kürkçüoğlu antrenörlüğünde başlamıştır. 1944 yılında Adana'da yapılan Atıcılık yarışmasında Ragıp Kirman Türkiye üçüncüsü olmuştur. 1945 yılında Eskişehir'de yapılan bu turnuvada Ragıp Kirman Türkiye birinciliğini kazanmıştır. Türkiye Atıcılık yarışması 1948 yılında Diyarbakır'da düzenlenmiştir. 1946'da Bursa'da, 1947'de İstanbul'da Türkiye birincisi olan Ragıp Kirman, Diyarbakır'da da üç gün süren atışlar neticesinde, 916 puan toplayarak tekrar Türkiye atıcılık birincisi olmuştur. Diyarbakır'dan Latif Şimşek 873 puanla ikinci, Ankara'dan Kazım Köylü 864 puanla üçüncü, tekrar Diyarbakır'dan Yusuf Uzun 863 puan ile dördüncü olmuştur. 1949 yılında

¹⁰⁸⁹ **Demokrasiye Güven**, 27 Mart 1957, S. 1349, s. 1.

¹⁰⁹⁰ **Sesleniş**, 22 Eylül 1959, S. 497, s. 1; **Ülkü Spor** ile ilgi ayrıntılı bilgi için bkz. **Sesleniş**, 9 Ekim 1959, S. 513, s. 1; **Sesleniş**, 13 Ekim 1959, S. 515, s. 2; **Sesleniş**, 12 Temmuz 1960, S. 742, s. 1.

¹⁰⁹¹ **Sesleniş**, 5 Kasım 1960, S. 841, s. 1; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 72; <https://www.diyarbakirspor.org/sayfa/kulubumuz/tarihce/>, Erişim Tarihi:11.07.2020.

¹⁰⁹² **Demokrat Kale**, 19 Ocak 1959, S. 902, s. 1; **Gayret**, 19 Ocak 1959, S. 555, s. 1.

¹⁰⁹³ **Demokrat Kale**, 24 Ocak 1959, S. 907, s. 1.

¹⁰⁹⁴ Gökçen, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁰⁹⁵ <https://www.diyarbakirspor.org/sayfa/kulubumuz/tarihce/>, Erişim Tarihi:11.07.2020.

Manisa’da düzenlenen bu turnuvada ise Diyarbakırlı sporcu Mehmet Dursun birinciliği almıştır¹⁰⁹⁶. Bu sonuçlardan da anlaşılacağı üzere Diyarbakır, atıcılık sporunda ülke genelinde başarılı sonuçlar çıkarmıştır. 10 Şubat 1954 tarihinde Atıcılık ve Avcılık Kulübü Diyarbakır’da kurulmuştur¹⁰⁹⁷. Aynı yıl Üsküp’te düzenlenen atış müsabakasına Diyarbakır’dan altı kişi katılmış ve burada da birinciliği kazanmışlardır¹⁰⁹⁸. Atıcılık halk arasında gün geçtikçe ilgi ve merak uyandırmaya başlamıştır. İl merkezinden sonra Ergani ve Lice ilçelerinde de Atıcılık ve Avcılık Kulüpleri kurulmuştur¹⁰⁹⁹.

1949 yılı grup koşusu birincilikleri Diyarbakır’da yapılmıştır. Koşu Diyarbakır-Elazığ yolu 10. Km de yapılmış olup, Halkevi önünde bitmiştir. Bu müsabakaya federasyon talimatı gereğince Elazığ, Malatya, Bakır Maden ve Diyarbakır atletizm takımları katılmıştır. Yapılan koşu yarışmasında Elazığ’dan Hüseyin Topsakal birinci, Ramazan Öztekin ikinci olurken Diyarbakır’dan Kadri Kaya üçüncü olmuştur. Takım halinde değerlendirilen yarışma sonucunda Elazığ ekibi birinci, Malatya ekibi ikinci, Diyarbakır ekibi ise üçüncü olmuştur. Halkevi önünde toplanan kalabalık seyirci kitlesi atletleri alkışlarla karşılamışlardır. Diyarbakır’da gösterilen bu yoğun ilginin sadece futbola gösterilmediği, diğer spor branşlarına da gösterildiği anlaşılmıştır¹¹⁰⁰.

1927 yılında Arap atının ıslahı için at yarışları devlet tarafından Diyarbakır’da da düzenlenirdi. Günümüzde de Koşuyolu olarak bilinen semtte ilkbahar ve sonbahar aylarında at yarışları yapılmaktadır. Cuma günleri yapılan at yarışlarına Adana’dan, Urfa’dan, Viranşehir’den ve başka illerden Arap atları getirilirdi. Diyarbakır Karacadağ bölgesinin kır atı yıllarca birincilik almıştır¹¹⁰¹. Diyarbakır’da üç hafta olarak planlanan sonbahar at yarışlarının ilki 11 Eylül 1955 tarihinde yapılmıştır. Diğer koşular ise Eylül ayının 18’i ile 24’ünde yapılmıştır¹¹⁰². Bu tarihten itibaren her yıl mahalli at yarışları yapılmaya başlamıştır. Zamanla at yarışlarına halkın ilgisi artmıştır¹¹⁰³.

¹⁰⁹⁶ **Diyarbakır**, 6 Eylül 1948, S. 3006, s. 1; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 72.

¹⁰⁹⁷ **Diyarbakır**, 13 Şubat 1954, S. 3414, s. 1.

¹⁰⁹⁸ **Diyarbakır**, 8 Eylül 1954, S. 4390, s. 1.

¹⁰⁹⁹ Gökçen, **a.g.e.**, s. 34.

¹¹⁰⁰ **Diyarbakır**, 14 Mart 1949, S. 3085, s. 1.

¹¹⁰¹ Zübeyde Kırmızı, “Diyarbakır’da At Yarışları”, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C. 2, s. 157.

¹¹⁰² **Demokrasiye Güven**, 12 Eylül 1955, s. 1.

¹¹⁰³ **Sesleniş**, 08 Eylül 1959, S. 485, s. 1.

İstanbul şehri gibi Diyarbakır'ın da spor heyecanı yaşadığı belirtilmektedir. Sporun daha geniş alanlara yayılması ve tanınması spor tesislerinin alt yapısına bağlıdır. Güneydoğu Anadolu'da spor tesislerinin yetersizliği ve diğer spor dalların gelişmemesi üzerine en çok amatör futbol dalı ilerleme göstermiştir.

3.6. Sinema

Sinema, içinde olduğu toplumun karakteristik özelliğine sahip bir sanat dalıdır. Toplumsal yapıdaki değişimler sinemayı etkilediği gibi sinema da halkın yaşayışını etkileme gücüne sahip olmuştur.

Osmanlı Devletinde ilk film gösterimi 1896 yılında sarayda yapılmıştır. Daha sonra çeşitli salonlar ve evlerde gösterilen filmler ile özel sinematograf salonlarında filmler gösterime girmiştir¹¹⁰⁴. Yabancılar tarafından ve sessiz filmler olarak oynatılan bu gösterimlerin izleyicileri de genellikle gayrimüslimler olmuştur. Daha sonra İstanbul'da 1908 yılında bir kahvehanenin, akşamları sinema salonuna dönüştürülmesi ile ilk sinema mekânı faaliyete girmiştir. 1912 yılında ilk müstakil sinema binası İzmir'de inşa edilmiştir. Onu 1914 yılında İstanbul'da inşa edilen sinema binası takip etmiştir. 1915 yılında sinemanın ilk resmi kurumu olan Merkez Ordu Sinema Dairesi (MOSD) kurulmuştur. Türk halkının sinemaya olan ilgisi Kurtuluş Savaşı sonrası dikkate değer bir artış göstermiştir¹¹⁰⁵.

1922 yılında kurulan “Kemal Film” ilk konulu film çekimleri yapmış ve daha sonra yaşanan maddi sorunlar nedeniyle 1924 yılında kapanmıştır. 1928 yılına kadar Türkiye’de herhangi bir film çekilmemiş olup, “İpek Film’in” kurulmasıyla tekrar film yapımına devam edilmiştir. Asıl mesleği tiyatroculuk olan Muhsin Ertuğrul, her iki film firmasında ülke sinemacılığına hizmet etmiş ve 1943 yılına kadar Türkiye’deki film teknolojisinin dünyadaki örnekleriyle eşdeğer bir şekilde gitmesini sağlamıştır. Tabi ki Türk sinemasının gelişiminde en büyük desteği Mustafa Kemal Atatürk vermiştir. Özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında çekilen Kurtuluş Savaşı filmlerinde Türk kadınlarının da oyuncu olarak yer almalarını teşvik etmiş ve sinema gösterimlerinin kadın-erkek bir arada yapılmasına önayak olmuştur. Ayrıca halkevlerinde de sinema etkinliklerinin yapıldığı ve bu sektöre katkıları olduğu bilinmektedir. Türkiye’nin 1950-

¹¹⁰⁴ Hamza Çakır, “1920’lerde Taşrada Sinema Hayatı”, **Toplumsal Tarih**, S. 48, Aralık 1997, s. 44 - 45.

¹¹⁰⁵ Hilmi A. Malik, **Türkiye’de Sinema ve Tesirleri**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933, s.7 - 9.

1970 yılları arasındaki toplumsal, ekonomik, siyasi ve kültürel yapısı Türk sinemasında oyunlara yansıyan karakterlerin temel özelliklerini belirlemiştir¹¹⁰⁶.

Diyarbakır, 1920’li yılların başında sinema ile tanışmıştır. Bu dönemde Deva Hamamı karşısında yer alan Rum Kilisesi’ndeki sessiz sinema gösterime girmiştir. 1925’te ise eski Borsa Han’ın arkasında Süryani Katolik Kilisesi’nde gösterimler olmuştur. 1936 yılında Dağkapıdaki Halkevi’nin açılması ile birlikte çağdaş sinemacılık başlamıştır¹¹⁰⁷. 1930’lu ve 1940’lı yıllarda Diyarbakır Ordu Evi’nde (Orduevi Sineması¹¹⁰⁸) sahneye yerleştirilen piyanoyla çalınan müzik eşliğinde sessiz film gösterisi yapılırdı. Halkevlerinin kapatılmasıyla birlikte Dağkapıdaki bina kiraya çıkarılmış ve Dilan ailesi tarafından kiralanarak Yenişehir Sineması¹¹⁰⁹ olarak kullanılmıştır. Dönemin tek eğlencesi olarak görülen sinema salonunda film izlemek 125 kuruş, localarda ise 4 veya 5 liraydı. Genellikle sinemaya Batı filmleri getirilirdi¹¹¹⁰.

1950 yılında üç katlı olarak inşa edilen Dilan Sineması, o tarihlerde “Balkanların En Büyük Sineması” olarak ün yapmıştır. İtalya’daki opera binalarından esinlenen Mimar-Mühendis Harutyan Sarafyan’ın hazırladığı projeye göre 2300 metrekare alan üzerine inşa edilen Dilan Sineması 1900 kişilik olmakla birlikte 70 tane locası vardı. Sinema binasının alt kısımları ise dükkânlardan oluşuyordu. Araştırmacı-yazar Halil Değertekin’e göre; yapıldığı dönemde Türkiye’nin en büyük sineması olup sinemanın katları, koridorları ve salonlarının çok geniş olduğunu belirtmiştir. Sinemanın açılış filmi William Holden’in “Piknik” filmiydi¹¹¹¹. O döneme tanıklık edenler, “Dönüşü Olmayan Yol”, “Trapez”, “Kral ve Ben”, “Karamozof Kardeşler” ve “Niyagara” gibi filmlerin

¹¹⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıl Karahanoğlu, **1950-1970 Yılları Arasında Türk Sinemasının Temel Özelliklerinin Oluşmasını Sağlayan Toplumsal, Ekonomik, Siyasi, Kültürel Etkenler ve Bunların Türk Sinema Tarihindeki Yeri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 1-9.

¹¹⁰⁷ Didem Şahin-Hale Demir, vd. “Diyarbakır’ın Kentsel Gelişiminde Kent Sinemalarının Rolü”, **Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, S. 8, Eylül 2019, s. 3; Halil Değertekin, “Diyarbakır’da Sinemanın Tarihi” **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C. 4, s. 257.

¹¹⁰⁸ Elazığ Caddesi üzerinde Ordu Evi içerisinde yer almaktadır. Günümüzde mevcut olan bu salon kullanılmamaktadır.

¹¹⁰⁹ Günümüzde Bower Hastanesinin olduğu yerde olan bu sinema binası 1988 yılında yıkılmıştır.

¹¹¹⁰ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C. 4, s. 255; Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹¹¹¹ **Diyarbakır Kültür Envanteri**, s. 273; Değertekin, **a.g.m.**, C. 4, s. 257.

açılış yıllarında sahnelendiğini ve Dilan Sinemasının açılışında bir izdiham yaşandığını belirtirler¹¹¹². Günümüze kadar yapısını koruyan bu sinema şu an aktif değildir.

Diyarbakır'da Yenişehir ve Dilan Sinemaları dışında Atlas¹¹¹³, Şehir¹¹¹⁴, Ar¹¹¹⁵, Elmas¹¹¹⁶, Eskişehir, Güler (Dicle)¹¹¹⁷, Nilgün¹¹¹⁸, Tekin¹¹¹⁹ ve Emek¹¹²⁰ sinemaları kapalı mekân, Yıldız¹¹²¹, Raman (Lale)¹¹²² ve Saray¹¹²³ sinemaları yazlık mekân olarak açık alanlarda hizmet vermekteydi¹¹²⁴. Diyarbakır halkı sosyal yaşantıda futboldan sonra, kışlık ve yazlık sinemalara yoğun talep göstermekteydi¹¹²⁵. O dönemde sinemalarda yabancı film olarak Sayanora, Aslanlar Kalesi, Spartakus, On Emir, Sefiller; Türk filmlerinden ise Kanun Namına, Kanlarıyla Ödediler, Berdüş, Cilalı İbo ile Ayşecik filmleri haftalarca vizyonda kalırdı. Sinemaya yeni gelen bir filmin biletleri ilk haftalarda karaborsa olurdu¹¹²⁶. Filmlerin tanıtımı şehrin çeşitli yerlerinde duvarlarda asılı olan

¹¹¹² Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı, 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ve 02.07.2020 tarihinde Salih Bakır ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir.

¹¹¹³ 1942 yılında yapılmış olup ilk ismi Esin Sineması'ydı. Daha sonra Sümer, Melek ve Atlas isimlerini almıştır. Bu sinema İnönü Caddesi üzerinde yer almaktaydı.

¹¹¹⁴ Halkevlerinin kapanmasıyla Şehri Sineması ve bahçesi hükümet tarafından devralınmıştı. Daha sonra Diyarbakır tüccarlarından İsmail Deveci'ye satılmıştır. Metruk bir halde bırakılan bu tarihi binanın bahçesi 1958 yılında Kilis Kebap Evi sahibi Cemil Kaçmaz tarafından onarılıp halk bahçesi olarak kullanıma açılmıştır. **Demokrasiye Güven**, 18 Mart 1958, s. 1; Halkevi'ne bağlı olan Şehir Sineması hiçbir çalışmada geçmemektedir. Kuruluş yılı tam olarak tarafımızca bulunmamış olsa bile 7 Ocak 1946 tarihli Diyarbakır gazetesinde ve sonraki birkaç sayısında adı geçmektedir. **Diyarbakır**, 7 Ocak 1946, S. 2597, s. 1; 1957 yılında Diyarbakır'da mevcut olan sinemalar: Yıldız Sineması, Nilgün Sineması, Dicle Sineması, Şehir Sineması, Dilan Sineması, Atlas Sineması'dır. **Demokrat Şark**, 5 Ekim 1957, S. 1016, s. 3.

¹¹¹⁵ Ulu Camii yakınındaki Ar Pasajı içinde açılan bu salon 1970'li yıllarda kapanmıştır.

¹¹¹⁶ İzzet Paşa Caddesinde yer alan bu sinemanın açılış ve kapanış tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹¹¹⁷ Mardinkapı Caddesi üzerinde, şimdiki Kervansaray'a yakın bir yerdedi. Bu sinema daha çok çocuklara ve gelir düzeyi düşük halka hitap ederdi. 1960 yılında kapanmıştır. Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C. 4, s. 260-261.

¹¹¹⁸ İnönü Caddesi'nin arka sokağında yer alan oldukça büyük bir salonu ve balkonu vardı. Daha sonra Düğün salonuna çevrilmiştir.

¹¹¹⁹ 1960 yılında Gazi Caddesinde, eski Belediye binasının arkasındaki sokakta faaliyete girmiştir.

¹¹²⁰ 1970 yılında faaliyete giren bu sinema, İzzet Paşa Caddesinde yer almaktaydı. 2000'li yılların başında kapanmıştır.

¹¹²¹ Günümüzdeki Galeria İş Merkezi arkasında açık bir alanda kurulmuş yazlık sinemaydı. Sinemanın ön kısmında banklar arka kısımlarında ise masa ve sandalyeler yer almaktaydı. Yaz aylarında havaların da çok sıcak olmasıyla en çok tercih edilen sinemaydı. 1980'li yılların başında kapanmıştır. Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹¹²² Günümüzde Çift kapı ile Urfa kapı arasındaki cadde üzerinde (Anzele su kaynağının bitişiğindeki sokakta) yer almaktaydı. İşletmecilerinin zarar etmesi üzerine kısa sürede kapanmıştır.

¹¹²³ Sur içinde Çiftahan Sokakta bulunan Borsa Hanın karşısındaki Mehmet Han pasajının son katında yazlık sinema olarak faaliyet göstermekteydi. 1970 yılında kapanmıştır.

¹¹²⁴ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C. 4, s. 255; Şahin; Demir, **a.g.m.**, s. 4.

¹¹²⁵ Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹¹²⁶ Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C. 4, s. 255.

panolara afişler asılır, faytonlar ile cadde ve sokaklar gezilir ve megafonla yeni gelen filmler halka duyurulurdu. Tanıtımı yapılan bu filmlerin ünlü oyuncularını da ön plana çıkarılırdı. Halk zamanının çoğunu yaz aylarında yazlık, kış aylarında ise kapalı sinemalarda geçirirdi¹¹²⁷.

1950'li ve 1960'lı yıllarda en çok ilgi gören filmler kovboy ve tarzan filmleriydi. Sinemaların öğrenci ile kadınlar matinesi günleri olur, mahalleliler toplanır ve belirledikleri sinemaya giderlerdi¹¹²⁸. Salı ve cuma günleri düzenlenen kadınlar matinesi ile birlikte Orduevi salonu hariç diğer tüm salonların haremlik ve selamlık olarak ayrılması bazı aydınlar tarafından eleştirilmiştir¹¹²⁹. Düzenlenen kadınlar matinesi ile birlikte şehirde yaşayan kadınların komşu-akraba alanı dışında da kamu alanına açılmasına da etki ederek daha fazla sosyalleşme alanı yaratmıştır¹¹³⁰. Sinemalarda yaşanan aşırı yoğunluk sebebiyle erkekler ve kadınlar olarak ikiye ayrılmıştır. Sinemaya giden aileler genellikle locaları tercih ederlerdi¹¹³¹.

Özellikle kapalı mekân sinemalar kış aylarının en önemli eğlence yerlerinden birisi olunca halk daha çok rağbet göstermiştir. Fakat kış aylarında sinema salonlarının soğuk olması bazı istek ve şikâyetleri de beraberinde getirmiştir. Bu hususta belediyenin sinema salonlarını ısıtması yönünde halktan istekler olmuştur¹¹³². Yıldız ve Raman yazlık sinemalar ayrı bir eğlence mekânıydı. Film başlamadan saatler önce sinema çevresinin bütün ışıkları yakılır ve günün moda müzikleri yüksek ses ile çalınırdı. Diyarbakır'da o dönemde yüksek binaların olmaması sebebiyle yazlık sinemalardan yayılan ses ile filmdeki konuşmalar takip edilirdi. Yazlık sinemalara komşu olan evlerin damlarından filmler takip edilirdi. Ev sahipleri güzel filmler için özel misafir çağırırlardı¹¹³³. Diyarbakır nüfusu 1950'li yıllarda yaklaşık 50 bin civarındaydı. O zamanki durumu günümüz ile karşılaştırsak o günkü sinema sayısı oldukça fazlaydı. Tabi ki günümüz

¹¹²⁷ Bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ve 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir; Işık, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C. 4, s. 256.

¹¹²⁸ Bu bilgi 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹¹²⁹ 20. Asırda medeni bir şehirde bu usul, aydınlar arasında hoşnutsuzluk yaratmaktadır. **Sesleniş**, 19 Ağustos 1959, S. 468, s. 1.

¹¹³⁰ Şahin; Demir, **a.g.m.**, s. 5.

¹¹³¹ Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ve 02.07.2020 tarihinde Salih Bakır ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir.

¹¹³² **Ziya Gökalp**, 2 Ocak 1958, S. 28, s. 1.

¹¹³³ Değertekin, **a.g.e.**, s.186.

teknolojisinin getirdikleri ile o dönemin şartları arasındaki farktan dolayı sinemaya olan ilgi daha fazlaydı.

Kültür ve sanat anlamında önemli bir yeri olan sinemalara olan ilginin artması sebebiyle belediye tarafından bazı tedbirler alınmıştır. Alınan tedbirler kapsamında sinema salonlarında sigara içilmesinin önüne geçilmesi ve gürültü yapılmasının engellemeye çalışılması hususunda personel görevlendirmiştir. Ayrıca yerel gazetelere ilan verilerek, sinema salonlarında kimsenin rahatsız edilmemesi gerektiği duyurulmuştur. Bu uyarılara uymayan ve sigara içen kişilere 5 lira ceza kesilmiş, gürültü yapanlar ise salondan dışarı çıkarılmıştır¹¹³⁴. Ayrıca sinemalara çok küçük yaşta olan çocukların getirilmesi ve aşırı gürültü yapmaları izleyiciler arasında gün geçtikçe rahatsızlık uyandırmaya başlamıştır. İzleyiciler, belediyenin bu konuyla bir an önce ilgilenmesini talep ederek, başka illerde sinemalara gündüzleri 6 yaş, geceleri ise 11 yaşından küçük çocukların alınmadığını, Diyarbakır Belediyesi'nin de bu şekilde bir yasağı devreye koymasının yerinde olacağını belirtmişlerdir¹¹³⁵.

1955 yılında film tanıtımında kullanılan ve şehrin belli yerlerine asılan sinema afişlerinin bir kısmında çıplak figürlerin olması halkı rahatsız etmekteydi. Yaşanan bu durum üzerine Diyarbakır Valiliği tarafından bu afişler toplatılmış ve asanlar hakkında soruşturma açılmıştır¹¹³⁶. Ayrıca sinema sahiplerinin, kaliteli ve yeni filmleri 1-2 ay boyunca gösterime koymamakla birlikte bilet ücretlerini yüksek tutmaları birtakım sorunların doğmasına yol açmıştır. Özellikle maddi durumu iyi olmayanlar sinemaya gitmek için türlü hileli yola başvurarak veya tüm paralarını harcayarak sinemaya girmeye çalışırlardı. Bu hususların yaşanmaması için bilet fiyatlarının halk tabakasının ödeyebileceği bir fiyata düşürülmesi ve gösterimde olan filmlerin oynatılması gerektiği gazetelerde belirtilmiştir¹¹³⁷. Halkevi ve Orduevi bünyesinde olan sinema salonu ücreti diğer sinemalara göre düşük olmakla birlikte öğrenciler ve çocuklara ücretsiz filmler de izletilirdi¹¹³⁸.

¹¹³⁴ **Şark Postası**, 1 Ocak 1953, S. 62, s. 4; **Diyarbakır**, 5 Ocak 1953, S. 3882, s. 1.

¹¹³⁵ **Ziya Gökalp**, 28 Ocak 1958, S. 50, s. 1; **Ziya Gökalp**, 8 Temmuz 1958, S. 183, s. 1.

¹¹³⁶ **Diyarbakır**, 30 Mart 1955, S. 4567, s. 1.

¹¹³⁷ Muzaffer Güner, "Sinemalarımız", **Sesleniş**, 18 Ekim 1960, S. 825, s. 1.

¹¹³⁸ Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

Diyarbakır'da 1953 yılında öğretici filmler merkezi kurulmuştur. İl merkezine bağlı olarak Bitlis, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt ve Van'da şubeler açılmıştır¹¹³⁹. 1954 yılında Milli Eğitim Müdürlüğü'nün de desteklediği öğretici filmler büyük ilgi görmüştür. Öğretmen Okulu salonunda her yaş grubundaki öğrencilere, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Amerika ziyaretinde videoya alınan "Tarihi Bir Ziyaret" ile "Birleşmiş Milletler Yıl Dönümü" isimli videoların gösterimi yapılmıştır¹¹⁴⁰. Öğretici filmler okullardan sonra cezaevinde de gösterime girmiştir¹¹⁴¹. 1955 yılında öğretici filmler, Teknik Ziraat Müdürlüğü Enformasyon Teşkilatı'nın katkıları ile Diyarbakır'ın ilçelerinde de kültürel film gösterimleri yapılmış ve halk bu filmlere büyük ilgi göstermiştir¹¹⁴². Daha sonraki yıllarda Diyarbakır Öğretici Filmler Bölge Başkanlığına ait binada, yaz aylarında hafta sonları ücretsiz filmler gösterilmiştir. Daha çok didaktik mahiyette olan bu filmlere talep çok fazlaydı¹¹⁴³.

Sinema salonları film gösterimi dışında konser, tiyatro, toplu gösteri, toplantı, siyasi partilerin toplantıları vb. gibi amaçlar için de kullanılırdı. Özellikle Dilan Sineması'nda birçok konser verilmiştir¹¹⁴⁴. Ayrıca Halkevi'nin yazlık bahçesinde havaların ısınmasıyla piyano ve müzik enstrümanları eşliğinde Türk ve Batı müziği konserleri düzenlenirdi. Bu konserlere binlerce kişi katılır ve konserlerde söylenen şarkıların sesi şehirde yankılanırdı¹¹⁴⁵. 1958 yılında Nilgün Sinemasında, İzmit Körfezinde batan Üsküdar gemisinde şehit olanların ruhlarına ithafen mevlidi şerif okunmuştur¹¹⁴⁶.

Diyarbakır'da yaşayan her yaş grubu zamanla kendine yönelik bir şeyler bularak sinema tutkunu haline gelmiştir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda sinemalar dünyaya açılan bir pencere rolü ile tanınmış sanatçılar, değişik kişilikli kahramanlar, görülmeyen şehirler, ülkeler, diyarlar, kara ve deniz canlıları hepsi insanlara sunulan bu dünyanın içindeydi. Bu nedenle kentte kapalı ve açık (yazlık) sinema sayısı hızla artmıştır. Türkiye sinemasının en parlak çağı sayılan 1950-1970 yılları arasında Diyarbakır sinemaları da altın çağını

¹¹³⁹ **Diyarbakır**, 13 Mart 1953, S. 3940, s. 1.

¹¹⁴⁰ **Diyarbakır**, 29 Ekim 1954, S. 4437, s. 1.

¹¹⁴¹ **Diyarbakır**, 08 Kasım 1954, S. 4457, s. 1.

¹¹⁴² **Diyarbakır**, 07 Ekim 1955, S. 4725, s. 1.

¹¹⁴³ **Demokrat Kale**, 7 Ağustos 1959, s. 1.

¹¹⁴⁴ Değertekin, **a.g.m.**, C. 4, s. 257; Şahin; Demir, **a.g.m.**, s. 3.

¹¹⁴⁵ Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir. Ayrıca bkz. Beysanoğlu, **a.g.m.**, s. 164.

¹¹⁴⁶ **Demokrasiye Güven**, 6 Mart 1958, S. 1630, s. 1.

yaşamıştır¹¹⁴⁷. 1970'lerden itibaren televizyonun evlere girmeye başlamasıyla sinemalar yavaş yavaş kapanmaya başlamıştır.

3.7. Tiyatro

Türkiye’de tiyatro sanatı, batılı anlamdaki tiyatrodan farklı olmakla birlikte, daha çok doğu kültürünün izlerini taşımıştır Orta Asya’dan Anadolu’ya kadar gelen süreç içerisinde Türklerin değişik şekillerdeki gelenekleri tiyatro etkinliklerini oluşturmuştur. Batı etkisindeki tiyatro anlayışının ülkede benimsenmesi Tanzimat dönemiyle başlamıştır. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra da tiyatro batılı geleneği benimsemeyi sürdürmüştür. Geleneksel Türk tiyatrosu, ithal tiyatro anlayışı ile birlikte gelişememiş ve gün geçtikçe etkisini kaybetmiştir. Mustafa Kemal Atatürk’ün, Cumhuriyet’in ilânı öncesi ve sonrası sık sık tiyatroya gittiği ve gösterimlerden sonra oyuncularla tiyatro üzerine sohbetler yaptığı bilinmektedir. Atatürk’ün sanatçılarla yaptığı sohbetlerde; sanatın ulusal bilinç oluşturulması, modernleşme projesi ve devrimleri yerleştirmek yolunda olması gerektiğini belirtmiştir¹¹⁴⁸. Bu hususta gelişen tiyatro, 1950’li yıllarda kurumsallaşmaya başlamıştır. Fakat kurumsallaşmayla birlikte oyunlar iktidarlara göre şekillenmiştir.

Diyarbakır’da herhangi bir tiyatro binası mevcut olmayıp, tertiplenen veya il dışından gelen oyunlar (Gezgin Tiyatro) sinema salonlarında gösterime girerdi. Sadece Tiyatro Koruma ve Yaşatma Derneği’nin amatör bir topluluğu vardı¹¹⁴⁹. Bunun dışında 1953 yılında Ruhi Sivaslı’nın koordinatörlüğünde “Kahramanlık Günü” adlı oyun hazırlanmış ve Orduevi Sinema salonunda yedi kez oynanmıştır. Bu oyunu birçok vatandaş ve öğrenci izlemiştir¹¹⁵⁰.

Perde ve Sahne Sanatkârı Remzi Özçoban ile Ressam ve Sanatkâr Kazım Köklü, Diyarbakır’da daimi bir tiyatronun tesisi için 1957 yılında çalışmalar başlatmış ve uzun süren çalışmalar neticesinde “Altıncı Tiyatro” adı altında Orduevinde bir tiyatro

¹¹⁴⁷ Değertekin, **a.g.e.**, s.175; Şahin; Demir, **a.g.m.**, s. 3.

¹¹⁴⁸ Misket Elif TÜFEKÇİ, **Ulusal Kimliği Tiyatro İle Kurmak: Türk Tiyatrosunun Kimlik İnşasındaki İşlevi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 88.

¹¹⁴⁹ **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 16; Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹¹⁵⁰ **Diyarbakır**, 11 Mart 1953, S. 3938, s. 1.

kurmuşlardır. Haftanın belli günlerinde yapılacak olan oyunların büyük rağbet göreceği düşünülmüştür. Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa ve Adana tiyatrolarından sonra Diyarbakır’da da tiyatro açılmıştır¹¹⁵¹.

3.8. Yerel Basın

Yerel basın, ülke genelinde yaşanan gelişmelerin yanı sıra; bölgesel ve yerel haberlerin daha çok yer aldığı gazete ve dergilerden oluşmaktadır. Türk basın tarihinde “Taşra Basını” olarak da geçmektedir. Yerel gazeteler günlük, haftalık veya daha uzun aralıklarla çıkmaktaydı. Tirajları az olan bu gazetelerin en önemli gelir kaynakları arasında resmi reklam ilanları gelmekteydi.

1864 yılında yerel yönetimlerle ilgili düzenlemede, “Eyalet Sistemi” kaldırılmış; “Vilayet Sistemine” geçilmiştir. Bu hususta her vilayetin kendi teminini sağlayacağı bir basımevi (matbaa) kurulması öngörülmüştür. Vali Kurt İsmail Paşa tarafından 1869 yılında Diyarbakır’da ilk matbaa kurulmuştur. Bu matbaalarda Resmi Salnameler, Yıllıklar, Vilayet Gazetesi ile çeşitli kitapların çıkarılması kararlaştırılmıştır. Yeni idari düzenleme ile birlikte 3 Ağustos 1869 tarihinde Diyarbakır’da “Diyarbakir Vilayet Gazetesi (Diyarbakir)” çıkmıştır¹¹⁵². Diyarbakir Gazetesi, 1 Mart 1865 tarihinde Rusçuk’ta çıkan Tuna gazetesinden sonra Anadolu’da çıkan ilk yerel (vilayet) gazetedir¹¹⁵³.

3.8.1. Diyarbakir (Diyarbakır)

Diyarbakir gazetesi ilk yayımlandığı zamanlarda iki daha sonra dört sayfa olarak haftada bir yayımlanmıştır¹¹⁵⁴. Vilâyet sınırları dâhilinde yer alan Mardin ve Siirt halkının daha çok Arapça konuşması; Ermeni nüfusunun bölgede yaşamasına bağlı olarak, Diyarbakir gazetesi Türkçe, Ermenice ve Arapça olmak üzere üç lisansda çıkmıştır¹¹⁵⁵. Gazetenin ilk

¹¹⁵¹ **Demokrasiye Güven**, 14 Kasım 1957, S. 1535, s. 1; Bu tiyatro 1960’lı yıllara doğru Dilan Sinemasının yanında açılmıştır. Bu bilgi 04.11.2016 tarihinde Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer ile yapılan görüşmede elde edilmiştir.

¹¹⁵² **Diyarbakır İl Yıllığı 1967**, s. 244; Asım Kaçmaz, **Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır’da Yerel Basın (Medya)**, Harran Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2012, s. 28-29

¹¹⁵³ Mehmet Mercan, **Anadolu’da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını**, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yay. 1, Diyarbakır, 1998, s. 21.

¹¹⁵⁴ Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 30.

¹¹⁵⁵ Gazetenin Ermenice nüshalarının satışının olmaması nedeniyle 150. sayıda basımı durmuştur. Cavit Orhan Tütengil, **Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz**, İstanbul Üni. Yay., İstanbul, 1966, s. 8-9.

Yazı İşleri Müdürlüğünü Sait Paşa yapmıştır. 1872 yılında Elazığ Mutasarrıflığına atanan Sait Paşa'nın yerine Ziya Gökalp'in babası Mehmet Tevfik Efendi getirilmiştir. 1884 yılına kadar bu görevi yürüttükten sonra yerine Süleyman Nazif Bey görevlendirilmiştir. Diyarbakır gazetesinde sonraki yıllarda da birçok önemli isimler yöneticilik yapmıştır¹¹⁵⁶. 1931 yılında matbaa ile Diyarbakır gazetesini, Zekayi Arman ve Tahsin Cahit Çubukçu'nun satın almasıyla resmi yayın organı olmaktan çıkmıştır. Sonraki yıllarda bu iki ortak birbirinden ayrılarak, Zekai Arman matbaayı, Tahsin Cahit Çubukçu ise gazete hissesini devralmıştır. 1937 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Mustafa Kemal Atatürk'ün; Diyarbakır ili için "Diyarbakır" olarak hitap etmesi üzerine önce gazetenin adı, daha sonra da ilin adı "Diyarbakır" olarak değişmiştir¹¹⁵⁷ (Bkz.Ek-15).

CHP ve DP hükümetleri döneminde yayın hayatını sürdüren ve pazar günleri hariç günlük olarak çıkan Diyarbakır gazetesi bu dönemlerde daha çok siyasi içerikli haberlere ağırlık vermiştir. Özellikle gazetenin sahibi Tahsin Cahit Çubukçu'nun CHP (1939) ve DP (1957) milletvekillikleri, Halkevi başkanlığı, dört yıla yakın CHP il başkanlığı gibi görevleri yapmasından dolayı iki parti lehine ve aleyhlerine yönelik haber içerikleri yer almıştır.

Diyarbakır gazetesi, 94 yıl aralıksız yayım serüvenini sürdürmüştür. 1962 yılında Tahsin Cahit Çubukçu'nun ölümü üzerine, gazetenin hissesi veraset yolu ile Diyarbakır dışında yaşayan yeğenlerine geçmiştir. Fakat yeğenlerinin bu mesleğe yabancı olmaları ve işi yürütememelerinden dolayı bir asırlık gazete 2 Eylül 1963 tarihli son sayısı ile kapanmıştır¹¹⁵⁸.

Diyarbakır gazetesinden sonra 1875 yılında Bulgar Yanko Koçev tarafından çıkarılan Budnina (İstikbal), 1898 yılında Ziya Gökalp tarafından çıkarılan Bahar, 1909 yılında Ali Emiri tarafından çıkarılan Amid-i Sevda, aynı yıl yine Ziya Gökalp tarafından çıkarılan ikinci gazete Peyman, 1910 yılında Dicle (Diyarbakırda Dicle), 1913 yılında Mücahid, 1919 yılında Gazi (Çağrı), 1927 yılında Halk Sesi, 1936 yılında Yeni Yurt gazeteleri yayımlanmıştır. Bu gazetelerin birçoğunun kısa sürede yayın hayatları sona ermiştir¹¹⁵⁹.

¹¹⁵⁶ Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 31; Mercan, **a.g.e.**, s. 33.

¹¹⁵⁷ Mehmet Ali Abakay, **Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, MEB Yay., Diyarbakır, 1998, s. 85; Mercan, **a.g.e.**, s. 41.

¹¹⁵⁸ Tütengil, **a.g.e.**, s. 10; Mercan, **a.g.e.**, s. 42.

¹¹⁵⁹ Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 31-38; Mercan, **a.g.e.**, s. 35.

1950 yılına gelindiğinde Diyarbakır’da sadece Diyarbakır gazetesi yayımını sürdürmekteydi. Dicle gazetesi ise tekrar çıkmaya başlamıştır. DP iktidarı ile birlikte basın-yayın alanında önemli adımlar atılmış ve yerel gazetelerin sayısında ciddi artışlar olmuştur.

3.8.2. Dicle (Diyarbakırde Dicle)

13 Mart 1913 tarihinde yayımlanan bu gazete, 89. sayıdan itibaren “Diyarbakırde Dicle” ismi ile 142 sayı daha çıkmıştır. Fakat bu gazete sürekli yayımlanmamış, bazı yıllarda yayımı durmuştur¹¹⁶⁰. Daha sonra “Yeni Dicle” adıyla yayımına başlamış ve 1953 yılında tekrar “Dicle” adını almıştır. Bu gazete 1966 yılında kapanmıştır¹¹⁶¹. Pazar günleri dışında günlük olarak yayımlanan siyasi bir gazeteydi. DP iktidarı döneminde, partiyi öven yazılar bu gazetede yer almıştır.

3.8.3. Halkın Dili

4 Ağustos 1950 tarihinde Yaşar Evirgen tarafından çıkarılan bu gazetenin basım yeri Mardin; idaresi ise Diyarbakır’dı. Haftalık olarak yayım yapan bu gazetenin ilk sayısında siyasi konularda tarafsız kalacağı hususunda, partiler üstü bir yayımcılık yapılacağına dair bir yazı kaleme alınmıştır. Fakat bu gazete satış yapamadığı için sadece on sayı çıkmış ve kapanmıştır¹¹⁶².

3.8.4. İç Oğuz

20 Kasım 1951 tarihinde Türk Milliyetçiler Derneği Diyarbakır Şubesi tarafından on beş günde bir çıkartılan; milli, edebi, ilmi ve içtimai bir gazetedir. Fakat gazete olarak sadece bir sayı çıkmış, daha sonra 1 Ocak 1952 tarihinde dergi olarak yayımlanmıştır. Ekonomik destek görmediğinden dergi de tek sayı yayımlanmıştır¹¹⁶³.

¹¹⁶⁰ Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 33-34.

¹¹⁶¹ Mercan, **a.g.e.**, s. 50.

¹¹⁶² Şevket Beysanoğlu, **Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır**, s. 20.

¹¹⁶³ Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 41.

3.8.5. Yeni Şark

1 Nisan 1951 tarihinde yayım hayatına başlayan “Yeni Şark” pazar günleri dışında günlük çıkan siyasi bir gazeteydi. Sabri Şenci ve Mucip Özgür tarafından kendi matbaalarında çıkartılan bu gazete DP iktidarına muhalefet etmiştir. Diyarbakır şehrinin ve halkın sorunları üzerinde durduğundan kısa sürede okunan bir gazete olmuş ve günde 1500-2000 tane basımı yapılmıştır. Gazetede hükümete yöneltilen sert eleştiriler, bazı yöneticilerin tarafından hoş karşılanmamıştır. Nitekim gazetenin yayın anlayışında DP’ye muhalefet etmesi “vatana ihanet” olarak görüldüğünden valilik tarafından resmi ilanlar kesilmiştir. Ayrıca gazetenin ortağı Mucip Beyin müteahhitlik işinde zorluklar çıkarılmıştır. Resmi ilanların kesilmesi ve iş hayatının sıkıntıya düşmesi üzerine Mucip Bey, 1953 yılında gazetede hissesini Sabri Şenci’ye devretmiştir. Resmi ilanlar tekrar gazeteye verilmeye başlanmış fakat ekonomik olarak yeterli olmamıştır. Gazete; valilik, belediye ve kamu kuruluşlarına yönelik eleştirilerine devam edince DP’li yöneticilerin baskısıyla resmi ilanlar yeniden kesilmiştir. Gazeteye yapılan baskılar ve yaşanan ekonomik sorunlar nedeniyle 29 Mart 1954 tarihinde gazetenin ismi “Demokrasiye Güven” olarak değiştirilmiştir¹¹⁶⁴.

Demokrasiye Güven ismi ile de DP’yi eleştiren yazılarına devam etmiş ve “Demokrasi Hakkın, Adaletin, Hürriyetin yoludur” sloganını kullanmıştır¹¹⁶⁵. 1958 yılı şubat ayında her gün yayımlanmaya başlayan bu gazete, 3886. sayısından sonra dergiye dönüştürülmüştür¹¹⁶⁶.

3.8.6. Şark Postası

7 Ağustos 1952 tarihinde yayım hayatına başlayan “Şark Postası” gınaşırı çıkan siyasi bir gazeteydi. Müteahhit Ahmet Ketencigil’in tarafından çıkarılan bu gazetenin Yazı İşleri Müdürlüğü görevini bir süre Şevket Beysanoğlu, daha sonra Belediye Başkanı Nejat

¹¹⁶⁴ Mercan, **a.g.e.**, s. 44-45.

¹¹⁶⁵ Gazetenin sahibi Sabri Şenci tarafından kaleme alınan yazıda: milletin artık kuru vaatlere inanmadığı ve kullanılmayacak düzeyde olan “müesseselerle halkın gözünü boyalamayacaklarını anlayan DP liderinin bu sefer propagandalarını başka türlü yapmaya başladıkları,” bu durumun da DP’lilere bir yararı olmayacağını ve DP’nin seçimi kaybedeceği belirtilmiştir. **Demokrasiye Güven**, 23 Ekim 1957, S. 1516, s. 1.

¹¹⁶⁶ Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 43.

Cemiloğlu yürütmüştür. Diyarbakır’da yerel basına ayrı bir canlılık getiren¹¹⁶⁷ bu gazete 1954 yılında yayım hayatına ara vermiş, daha sonra pazar günleri hariç günlük çıkmaya başlamıştır. DP iktidarı döneminde çıkan bu gazete, hükümeti öven yazılara yer vermiştir.

3.8.7. Tıp Gecesi

14 Mart 1953 tarihinde yayım hayatına başlayan “Tıp Gecesi” yılda bir kez çıkan mizahi bir gazeteydi. Ç. Çöteli, E. Erer ve Ö. Ötügen tarafından hazırlanan bu gazete daha çok Tıp çalışanlarının düzenledikleri yıllık balolarını konu almaktaydı¹¹⁶⁸.

3.8.8. Sesleniş

20 Nisan 1953 tarihinde yayımlanan bu gazete, salı ve cuma günleri çıkarken; daha sonra pazar günleri dışında günlük çıkmaya başlamıştır. Siyasi ve sosyal içerikli olan bu gazetenin sahibi ve Yazı İşleri Müdürü İzzet Yıldız’dı¹¹⁶⁹. DP’nin icraatlarını öven bu gazete 3 Mart 1962 tarihinde kapanmıştır.

3.8.9. Ümmid

8 Ekim 1953 tarihinde “Hakka tapar, Hakkı ararız” sloganı ile yayımlanan bu gazetenin sahibi ve Yazı İşleri Müdürü Abdussettar Hayati Avşar’dır¹¹⁷⁰. Başlangıçta günaşırı çıkan bu gazete daha sonra günlük çıkmaya başlamıştır. Daha çok şehrin sorunlarını haber yapan bu gazete 1964 yılında kapanmıştır.

¹¹⁶⁷ Mehmet Mercan’ın eserinde; 16 Nisan 1957 tarihinde “Yeni Şark Postası” adını aldığını belirtmiştir. Fakat gazetenin elimizdeki nüshalarında aynı isimle devam ettiği görülmektedir. **Şark Postası**, 21 Haziran 1957, S. 1104, s. 1; **Şark Postası**, 16 Ocak 1958, s. 1; Mercan, **a.g.e.**, s. 47. Şevket Beysanoğlu eserinde, gazetenin 1954 yılı sonlarında yayımına bir süre ara verdiğini ve daha sonra “Yeni Şark Postası” adı altında yeniden yayıma başladığını belirtmektedir. Gazetenin 1954 ile 1956 yılları arasındaki nüshaları Beyazıt Devlet ile Milli Kütüphanelerinde mevcut değildir. Yeni Şark Postası’nın 1957 yılında başka bir isimle yayımlanmış olma ihtimali vardır. Fakat yapılan araştırmalar neticesinde gazetenin herhangi bir nüshasına ulaşılamamıştır.

¹¹⁶⁸ Tütengil, **a.g.e.**, s. 28.

¹¹⁶⁹ Mercan, **a.g.e.**, s. 48.

¹¹⁷⁰ Beysanoğlu, **a.g.e.**, s. 23.

3.8.10. Kelek

11 Ekim 1953 tarihinde Sezai Yılmaz tarafından haftalık olarak yayımlanan mizah içerikli bir gazeteydi. Karikatürleri Mehmet Mercan tarafından çizilen bu gazete sadece dört sayı çıkmıştır¹¹⁷¹.

3.8.11. Yeni Yurt (Demokrat Yeni Yurd)

1936 yılında Tevfik Tandoğan tarafından çıkarılan “Yeni Yurt” gazetesi iki yıl Diyarbakır’da yayımlandıktan sonra Van’a nakledilmiştir¹¹⁷². 11 Kasım 1953 tarihinde Diyarbakır’da Yaşar Evirgen ve Mustafa Evirgen tarafından “Yeni Yurt”¹¹⁷³ gazetesi çıkarılmıştır. Pazar günleri dışında günlük olarak yayımlanan siyasi bir gazeteydi. 1954 yılında DP tekrar iktidara gelince gazetenin ismi “Demokrat Yeni Yurd”¹¹⁷⁴ olarak değişmiştir. Gazetenin isim değişikliği ve nüshalarında yer alan haberlerin DP lehinde olması hükümet yanlısı yayım yaptığını göstermektedir.

1966 yılında kısa bir süre yayımına ara verilen bu gazetenin, daha sonra Yaşar Evirgen tarafından yayımı devam ettirilmiştir. 2014 yılına kadar kesintisiz yayım yapan bu gazete “Tigris Haber”e devredilmiştir.

3.8.12. Şarkspor

Şarkspor, 1954 yılında Diyarbakır’da yayımlanan ilk spor gazetesidir. Nurettin Gürsoy tarafından çıkarılan bu gazete haftalık olarak sadece 4 sayı çıkmıştır. Diyarbakır Matbaasında baskı ve dizgisi yapılmıştır¹¹⁷⁵.

3.8.13. Demokrat Şark

Abdurrahman Ocak tarafından 29 Ocak 1954 tarihinde çıkmış olan bu gazete günlük olarak yayımlanmıştır. DP iktidarı döneminde çıktığı için ve siyasi olarak bu partiye

¹¹⁷¹ Mercan, **a.g.e.**, s. 49.

¹¹⁷² Abakay, **a.g.e.**, s. 86; Mercan, **a.g.e.**, s. 50.

¹¹⁷³ Van’a nakledilen Yeni Yurt gazetesi ile herhangi bir alakası yoktur.

¹¹⁷⁴ Gazetenin bu ismi hangi tarihte aldığı konusunda herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Milli Kütüphaneden temin edilen nüshalarda “Demokrat Yeni Yurd” yazmaktadır. **Demokrat Yeni Yurd**, 3 Ekim 1957, S. 1195, s. 1; Yaşar Evirgen’in oğlu İbrahim Evirgen ile 03.08.2022 tarihinde yaptığımız görüşmede de gazetenin isim değişikliği tarihi konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹¹⁷⁵ Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 43.

yakınlığından dolayı “Demokrat” kelimesi gazetenin başlığında yer almıştır. Gazetecilik işlerinin iyi yürütülememesi üzerine aynı yıl kapanmıştır¹¹⁷⁶.

3.8.14. Gökarp

Cevdet Yiğitoğlu ile Nejat Baturay tarafından 16 Ağustos 1954 tarihinde çıkarılan “Gökarp” gazetesi günlük olarak yayımlanmıştır¹¹⁷⁷. Siyasi ve sosyal içerikli bu gazete 1961 yılında kapanmıştır.

3.8.15. Demokrat Kale

Nejat Baturay tarafından 16 Aralık 1955 tarihinde Gökarp Matbaasında çıkarılan bu gazete pazar günleri hariç günlük olarak yayımlanmıştır. DP’ye yakınlığıyla bilinen ve haber yazıları ile DP’yi öven bu gazetenin kısa sürede tirajı ve sayfa sayısı artmıştır¹¹⁷⁸. 1960 Askeri Darbe sonrası DP’nin kapatılmasıyla gazetenin geliri azalmış ve sayfa sayısı da düşmüştür¹¹⁷⁹. 1967 yılında “Demokrat Kale” gazetesi kapanmıştır¹¹⁸⁰.

3.8.16. Gayret

27 Mart 1957 tarihinde “Hak Yolunda Halk Hizmetinde” sloganı ile yayımlanan bu gazetenin sahibi Sait Önen, Yazı İşleri Müdürü ise Av. Dr. Salahattin Cizrelioğlu’dur¹¹⁸¹. Siyasi ve sosyal ağırlıklı haber yazılarına yer veren bu gazete siyasi partilere karşı tarafsız bir yol tercih etmiştir¹¹⁸². Tüm siyasi partilerin (CHP-DP-HP) faaliyetlerine gazetede yer verilmesi ve DP’ye yakın olmamasından dolayı gazeteye resmi ilan verilmemiştir¹¹⁸³. 1962 yılında gazetenin yayım hayatı son bulmuştur¹¹⁸⁴.

¹¹⁷⁶ Mevlüt Mergen, **İslam’ın Anadolu’ya Açılan Kapısı Diyarbakır...Bibi’nin Diyarbakir Feryadı**, Dicle Üni. Basımevi, Diyarbakır, 2011, s. 131; Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 44.

¹¹⁷⁷ Mercan, **a.g.e.**, s. 50-51.

¹¹⁷⁸ **Demokrat Kale**, 3 Ekim 1957, S. 311, s. 1.

¹¹⁷⁹ **Sesleniş**, 5 Ağustos 1960, S. 763, s. 1.

¹¹⁸⁰ Abakay, **a.g.e.**, s. 86.

¹¹⁸¹ **Gayret**, 6 Ekim 1957, S. 159, s. 1.

¹¹⁸² **Gayret**, 15 Ekim 1957, S. 166, s. 1; **Gayret**, 16 Ekim 1957, S. 167, s. 1; **Gayret**, 21 Ekim 1957, S. 171, s. 1

¹¹⁸³ **Gayret**, 15 Ekim 1957, S. 166, s. 1.

¹¹⁸⁴ Mercan, **a.g.e.**, s. 50.

3.8.17. Ziya Gökalp

İlhan Baturay tarafından 9 Aralık 1957 tarihinde Gökalp Matbaasında çıkarılan “Ziya Gökalp” gazetesinin Yazı İşleri Müdürü Nejat Baturay’dı. Pazar günleri hariç günlük olarak yayımlanan siyasi ve sosyal içerikli bir gazeteydi¹¹⁸⁵(Bkz.Ek-16). 1967 yılında gazetenin yayım hayatı son bulmuştur¹¹⁸⁶. Gazetede yer alan siyasi haberler incelendiğinde, gazetenin herhangi bir partiye yakın olmadığı görülmektedir.

3.8.18. İleri Yurt

Abdurrahman Efem Dolak tarafından 1958 yılında çıkarılan “İleri Yurt” gazetesi günlük olarak yayımlanmıştır. Mardin’de basımı yapılan bu gazete Diyarbakır’a getirilirdi¹¹⁸⁷. Gazete ilk çıktığında haftalık olarak yayımlanırken, daha sonra günlük çıkarılmaya başlamıştır. Yayım hayatı uzun sürmeyen bu gazete 1959 yılında kapanmıştır¹¹⁸⁸.

3.8.19. Müstakil Diyarbakır Sesi

Hikmet Karşoğlu tarafından 1 Ocak 1960 tarihinde çıkarılan “Müstakil Diyarbakır Sesi” gazetesinin Yazı İşleri Müdürlüğünü Av. M. Ali Kızılkaplan yürütmüştür¹¹⁸⁹. 1967 yılında gazetenin yayım hayatı son bulmuştur¹¹⁹⁰.

3.8.20. Yeni Diyarbakır Sesi

N. Şendur ile Abbas Koyuncu tarafından 10 Eylül 1960 tarihinde çıkarılan bu gazete pazar günleri hariç her gün yayımlanmıştır. 1967 yılında kapanmıştır¹¹⁹¹.

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır’ın ilçelerinde çıkan yerel gazeteler ise şunlardır: Silvan’da 1955 yılında “Miyafarkîn” 1959 yılında ise “Silvan Sesi”, 1956 yılında Ergani’de “Nur-i Zülküf”, 1958 yılında Hani’de ilçe adıyla bir gazete yayımlanmıştır¹¹⁹².

¹¹⁸⁵ Ziya Gökalp, 3 Ocak 1958, S. 29. S. 1.

¹¹⁸⁶ Mercan, **a.g.e.**, s. 51.

¹¹⁸⁷ Mergen, **a.g.e.**, s. 132; Mercan, **a.g.e.**, s. 48.

¹¹⁸⁸ Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 44.

¹¹⁸⁹ Mercan, **a.g.e.**, s. 52.

¹¹⁹⁰ Mercan, **a.g.e.**, s. 51.

¹¹⁹¹ Mercan, **a.g.e.**, s. 52.

¹¹⁹² Diyarbakır’ın ilçelerinde yayımlanan yerel gazetelerin ayrıntılı bilgisi için bkz. Kaçmaz, **a.g.t.**, s. 56-60.

DP döneminde yerel gazetelerin ekonomik gelirlerinin başında resmi ilanlar gelmekteydi. Bu ilanlar valilikler tarafından verildiği için yayımlanan çoğu gazete DP'ye yakın olmayı tercih etmiştir. Muhalif olan gazetelere resmi ilanlar çok az verilir veya hiç verilmezdi. Ekonomik sorunlardan dolayı çoğu yerel gazetenin yayım hayatı uzun sürmemiştir. Özellikle 1950-1960 yılları arasında Türkiye'de gelişen yerel basınla birlikte bu alanda çalışan kişi sayısı da artmıştır. Ayrıca DP iktidarı döneminde bu partiden yararlanmak için Diyarbakır'da yayımlanan üç gazetenin isminde "Demokrat" kelimesini kullandığı ve DP lehine haber yaptığı görülmektedir. 27 Mayıs 1960 Askeri İhtilali sonrası "Demokrat" ismi ile yayım yapan gazeteler bu ismi başlıklarından kaldırmış veya isim değiştirerek DP'yi eleştiren yazılara yer vermeye başlamıştır.

Diyarbakır'ın sosyal ve kültürel hayatının ele alındığı bu bölümde elde edilen veriler öncelikle kentin anılan tarihlerde eğitim hayatının aydınlatılması açısından tatmin edici veriler olmuştur. Kentin O dönem itibariyle demografik açıdan bölgenin en büyük kentlerin biri olması, şüphesiz kentteki eğitim kurumlarının sayısı ve çeşidini doğrudan etkileyen önemli bir unsur olmuştur. Bu döneme ilişkin kayıtlar Diyarbakır'daki eğitim kurumlarının çeşitlilik açısından ülke geneli mukayese edildiğinde iyi bir yerde olduğunu ortaya koymaktadır. Anılan dönemde İlkokul, ortaokul, lise düzeyinde klasik eğitim veren kurumlar yanı sıra "kolej", mesleki ve teknik eğitim veren okullar ile kız ve erkek sanat enstitülerinde var olduğu, ayrıca sadece yurdun bazı bölgelerinde açıldığı anlaşılan özel gereksinimli çocukların eğitime dönük olarak da sağır, dilsiz ve körler okulunun eğitimin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hemen ifade edilmelidir ki; kentteki eğitim kurumlarının çeşitliliği konusundaki zenginlik kentteki eğitim kurumlarının sayısı açısından yeterli seviyede olamamıştır. İl ve ilçe merkezlerine yayılan eğitim ağı içerisinde hizmet veren okullar sayı itibariyle talebin altında kalmış, bu açıdan bakıldığında eğitim kurumları açısından arz talep dengesinin sağlanamadığı görülmüştür. Özellikle ilk ve orta öğretim düzeyindeki okullarda kemiyet; nüfusun taleplerini çok altında kalmış, ilçelerde ilkokulu bitiren ancak orta öğretime devam etmek isteyen öğrenciler, taşrada orta öğretim kurumlarının bulunmaması ya da mevcut olanların ihtiyaçları karşılayamaması sebebiyle kent merkezine yönelmiştir. Bu durum kendi içinde bazı maddi külfetler barındırdığından birçok öğrenci öğrenimine "okul yetersizliği" veya iktisadi şartların zorluğu nedeniyle devam edememiştir. DP iktidarında

kente eğitim alanında çeşitli yatırımlar yapılmış ise de bu yatırımlar genel manada kentin eğitim kurumlarına olan ihtiyacını karşılayamamıştır. Bununla birlikte bu dönemde kent, ilk kez “imam-hatip” ve “sağır ve dilsizler okulu” gibi yeni eğitim kurumları ile tanışmıştır. Anılan dönemde kentin ilim ve irfan hayatının önemli dinamiklerinden biri de Halkevleri olmuştur. Birçok alanda toplumsal eğitime katkı sağlayan bu kurumlar, hususiyetle kültürel faaliyetlerin ana üslerinden biri olmuştur. Okuma yazma kursları ile kentteki eğitim seviyesini yükselterek kültürel kalkınmaya büyük katkı sağlayan bu kurum, düzenledikleri etkinlikler ile de günlük sosyal hayata ciddi katkılar sunmuştur.

Bu bölümde ayrıca kentin ulaşım ve sağlık açısına dair bilgilere de yer verilmiştir. Buna göre kentin karayolu ulaşım ağının istenilen seviyede olmadığı, demiryolu ağının ise cumhuriyetin XV. yılından itibaren tatbik edilen “yurdu demir ağlarla örme” politikası kapsamında önemli bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye genelinde henüz birkaç merkezde vücut bulmaya başlayan hava yolu taşımacılığının Diyarbakır’da hayata geçirilmesi ulaşım açısından kentin en önemli ayrıcalıklarından biri olmuştur. Yurt genelinde kara ve demiryolu ulaşımının istenilen seviyede olmadığı bir dönemde bir taşra kenti olan Diyarbakır’da havayolu taşımacılığının teşkili ve seferlere başlaması kentin “Ankara” nazarındaki önemini ortaya koyan önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir. Diyarbakır’ın bir bölge kenti hüviyetinde olduğu hesaba katılırsa kentte açılan havalimanının salt Diyarbakır halkının batıya açılan kapısı değil; doğu ve güneydoğu bölgesinin hava ulaşım ve lojistik merkezi olarak kurgulanmış olabileceğini akıllara getirmektedir. Anılan dönemde sağlık hizmetlerinde de, bütün ihtiyaçlara karşılamasa bile, belli bir ivmeninim yaşandığı görülmektedir. Kentte hastaneler temelinde yürütülen sağlık hizmetlerinin bunlara ek olarak dispanserler ve bazı diğer sağlık kuruluşları tarafından yerine getirildiği; sağlık personeli açısından ülkenin yetişmiş insan kaynağındaki yetersizliğe paralel olarak, kentteki hastanelerde de benzer personel yetersizliklerinin yaşandığı anlaşılmaktadır. Hastane ihtiyacı ve “sağlık personeli” meselesi doğrudan toplumu ilgilendiren bir mesele olduğundan zaman zaman siyaset kurumunun da meselesi haline gelmiş, siyasi vaatlere konu olabilmektedir.

Bu bölümde odaklanılan bir başka husus kentin basın tarihi olmuştur. Elde edilen veriler kentin yerel basın açısından son derece zengin olduğunu, basın yayın hayatının yeteri kadar gelişmediği dönemlerde bile yirmiye yakın gazete ve derginin yayın hayatını sürdürdüğü

anlaşılmaktadır. Kentin, Osmanlı döneminden bu yana önemli kültür merkezlerinden biri olması, Ziya Gökalp, Ahmet Arif, Sezai Karakoç, Cahit Sıtkı Tarancı ve Celal Güzelses gibi çok sayıda fikir adamının yetişmesi kenti bir kültür yatağı haline getirmesinde şüphesiz etkisi vardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EKONOMİK HAYAT

Diyarbakır, ana ticaret yollarının üzerinde yer alması ve hinterlandı ile beraber çok geniş bir ziraat sahasına sahip olmasından dolayı önemli şehirler arasında yer almaktaydı. Transit yol güzergâhı olarak Diyarbakır'dan geçen tüccarların barınabileceği hanlar bulunmaktaydı. Şehir içerisindeki çarşı ve pazarlar, aynı zamanda şehrin ekonomik anlamda önem taşıdığının bir göstergesidir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde gerçekleşen tarımsal mekanizasyon ile birlikte Diyarbakır bölgesindeki topraklar belirli ellerde toplanmaya başlamış ve günümüze kadar kısmen de olsa bu özelliğini korumuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra demiryolu ağının Diyarbakır'a ulaşması ile yeniden ticaret hayatının geliştiği görülmektedir.

Diyarbakır'ın yüzölçümü 15.058 kilometre kare olup, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle nehri kısmında yer almaktadır. Dicle nehrinin aktığı yatakta, ova doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Dicle nehrinin batısında kalan arazi tektonik ve volkanik olup bir bazalt tabakası üzerine kurulmuştur. Diyarbakır bölgesinin çevresi yükseklikler ile çevrilidir. Bu alanın 2/6'sı ziraat alanlarına uygun olup, tarım arazisi makineli tarıma elverişli iken, diğer yerleri ise hayvancılığa elverişlidir¹¹⁹³. Tarım Bakanlığı tarafından 4753 sayılı kanunun 15. maddesine göre Diyarbakır'ın Merkez ilçesi geniş topraklı bölge olarak kabul edilmiştir¹¹⁹⁴. Diyarbakır il geneli tarımsal açıdan verimli toprakları, bol suları ve geniş ziraat otlakları ile koyun, sığır ve at cinsi gibi evcil hayvanları itibarıyla Güneydoğu Anadolu'nun önemli şehirleri arasında yer alır. Tarımın il dışına satış ürünleri şunlardır: buğday, arpa, sadeyağ, badem içi, mazi, kitre, pamuk yapağı, keçi kılı, bağırsak, kösele, av derileri, ipek, koza, ipekli puşu ve ağnamdır¹¹⁹⁵.

Diyarbakır'ın ekonomik değerlerinden bir tanesi de yer altındaki madenlerdir. Raman'daki petrol rafinerileri ile Maden'deki bakır işletmesi henüz Diyarbakır piyasasında iş hayatı yaratmamış olsa da zaman içerisinde işletmenin genişlemesi ekonomik gelirin Diyarbakır'a yansımaya yol açacaktır. Diyarbakır'ın kalkınması ve

¹¹⁹³ **Demokrasiye Güven**, 1 Mart 1957, s. 1.

¹¹⁹⁴ **BCA**, 30.18.1.2/119.45.11.

¹¹⁹⁵ **Diyarbakire Bir Bakış**, s. 11; 16.

ileri bir seviyeye erişme imkânları genişti¹¹⁹⁶. Nitekim Raman'daki petrol rafinerileri sayısı zaman içerisinde artmıştır. Bu doğrultuda yerinde yapılacak çalışmalar ve sanayi kollarının inşası ile şehrin ekonomisi daha iyi bir düzeye erişebilir.

4.1.Tarım

Geleneksel anlamda tarım doğa koşullarına doğrudan bağımlı iken, modern anlamda ise doğa koşullarına çok bağlı kalmadan doğa koşullarının kontrol edildiği yönlendirildiği ve verimin arttırıldığı bir uygulama metodudur. Diyarbakır, modern tarımı uygulayacak düzeye yeterli oranda bir türlü erişememiştir. Diyarbakır tarımı hala doğanın koşullarına göre şekillenmektedir. Tarıma elverişli arazinin büyük bir bölümü bazaltik, alüvyon ve yarı kahverengi killi topraklardan oluşmaktadır. Bu topraklar kaliteli düzeyde olup, bitkisel üretim açısından ilk üç toprak çeşidi arasında yer almaktadır. Fakat ürün çeşitliliğine baktığımızda pazar açısından avantajlı ve sanayi üretimlerine dönüşümü yüksek türlerin üretilmediği, var olan koşullarda üretimi zorunlu buğday ve arpa gibi geleneksel ürünlerin ekili alanların %80'ini kapladığı görülmektedir. Diyarbakır'da elde edilen üretimin % 42'sini buğday ve arpa gibi tahıllar, % 30'unu sebze, % 9'unu mercimek olmak üzere; baklagillerden % 9'unu üzüm ve diğer meyveler, % 2'sini pamuk ve tütün, % 8'ini ise yağlı tohumlar ve diğer ürünler oluşturmaktadır¹¹⁹⁷. Bu ürünler arasında tahıl üretimi daima yüz bin tonun üstündedir. Özellikle yağış alan yıllarda verim çok yüksektir¹¹⁹⁸.

Diyarbakır'da sert karasal iklim tipi görülür. Yazlar kurak ve çok sıcak, kışlar oldukça soğuk ve yağışlı geçer. Yağışlar daha çok kış aylarında yağmur ve kar, ilkbaharda ise yağmur şeklindedir. Fakat yağışların yetersiz olması ve yaz aylarının kurak geçmesi sebebiyle Diyarbakır'da orman alanları fazla bir oran teşkil etmez. Bu sebeple tarımda kullanılan alanların oranı oldukça yüksek¹¹⁹⁹ olduğundan tarım önemli geçim kaynakları arasında yer almıştır.

¹¹⁹⁶ Hulusi Yetişkin, "Diyarbakır'ın İktisadi Kalkınması", **Şark Postası**, 15 Ocak 1953, S. 68, s. 1-2.

¹¹⁹⁷ Rıfat Dağ, **1800'lerden Günümüze Doğu Ekonomisi**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Diyarbakır, 1995, s. 23-25.

¹¹⁹⁸ Osman Yalçın, **Diyarbakır**, Özyürek Yay., İstanbul, 1982, s.11.

¹¹⁹⁹ **Diyarbakır İli Arazi Varlığı**, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1994. s. 10.

Diyarbakır'da ana madde ve topoğrafya farklılıklarından kaynaklı çeşitli toprak grupları oluşmuştur. Toprak gruplarının yanı sıra toprak örtüsünden yoksun bazı arazi tipleri de görülmektedir. Bu gruplardan alüvyon toprak; Diyarbakır ilinde daha çok Dicle Nehri ve Batman Çayı boyunca uzanmaktadır. Diyarbakır'daki alüvyon toprakların tuzluluk ve alkalilik durumu düşüktür. Diyarbakır'da görülen bir başka toprak türü ise kolüvyal topraklardır. Diyarbakır'ın hemen hemen her yerinde görülen bu toprak türü özellikle küçük akarsu vadilerinde bulunmaktadır. Yağışın yeterli olması veya sulanmaları halinde verimi yüksektir. Diyarbakır'da görülen bir başka toprak türü ise kahverengi topraklardır. Bu toprak türü Merkez ilçe olmak üzere; Bismil, Dicle, Hazro, Lice ve Silvan ilçelerinde bulunmaktadır. Diğer bir verimli toprak ise kırmızı kahverengi toprak türüdür. Bu toprak çeşidi Diyarbakır Merkez, Bismil, Çermik, Çınar, Dicle ve Ergani ilçelerinde bulunur. Karacadağ volkanik arazisinin oluşturduğu bazalt topraklar ise Diyarbakır Merkez ilçe olmak üzere Çermik, Çınar, Dicle ve Ergani ilçelerinde yaygındır. Bu toprakların %38'i taşlı, %13'ü kaya, %63'ü ise işlemeli tarıma uygundur. Diyarbakır'ın tarım alanlarında görülen sorunlardan en önemlisi su erozyonudur. Bunun yanında toprak sığlığı, taşlık ve kayalık gibi bazı sorunlar da bulunmaktadır. Diyarbakır tarım arazilerinin 603.207 hektarında su erozyonu, 703.807 hektarında da ıslaklık birinci derecede problem oluşturmaktadır¹²⁰⁰. Günümüzde de tarım alanlarında benzer sorunların devam ettiği anlaşılmaktadır.

4.1.1. Tarımsal Yapı ve Üretim

Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır'da ön plana çıkan tarımsal üretim, Cumhuriyet döneminde de ön planda olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal üretimi artırmaya yönelik politikalar geliştirilmiş ve bu doğrultuda tarım politikaları uygulanmıştır. Özellikle 25 Aralık 1927 yılında Diyarbakır'da kurulan Birinci Umumi Müfettişlik¹²⁰¹, tarımın gelişmesi hususunda birçok faaliyet yürütmüş ve tarım ile ilgili raporlar tutmuştur¹²⁰². Bu raporlar tarım alanlarının yerel uygulamalarını şekillendirmiş ve üretimi artırmak için gerekli olan ziraat kursları açılmış, çiftçilerin ihtiyacı olan tarımsal araçlar

¹²⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Diyarbakır İli Arazi Varlığı**, s. 10-21.

¹²⁰¹ **BCA**, 30.18.1.1/27.70.7.

¹²⁰² **BCA**, 30.10.0.0/69.457.2; **BCA**, 30.10.0.0/69.454.3; **BCA**, 30.10.0.0/69.454.4; **BCA**, 30.10.0.0/69.454.5; **BCA**, 30.10.0.0/69.454.6; **BCA**, 30.10.0.0/69.454.7; **BCA**, 30.10.0.0/69.454.8; **BCA**, 30.10.0.0/69.454.9; **BCA**, 30.10.0.0/69.454.10.

temin edilmiş ve çiftçilere kredi desteği verilmiştir. Bunun yanında Diyarbakır Numune Çiftliğinde, Tohum Islahı İstasyonunun kurulmasını ve ipekböcekçiliğin yeniden geliştirilmesi için Bursa ilindeki gibi İpekböcekçiliği Mektebi'nin açılması gerektiğini belirtmiştir. Elazığ'da bulunan İpekböcekçiliği Mektebi 1930 yılında Diyarbakır'a taşınmıştır.

Büyük toprak sahiplerinin bulunduğu Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu illerinde toprağı işleme biçimleri toprak sahibi ile köylü arasında yazılı olmayan kurallara göre yapılmış sözlü anlaşmaya bağlı olarak doğmuştur. Bu sözlü anlaşmanın koşulları ne olursa olsun köylünün ekonomik geleceği ve güvenliği teminat altına alınmış sayılmaz. Toprak sahibi istediği zaman anlaşmayı bozarak köylüyü topraklarından çıkarabilirdi. Bu sözlü anlaşmalar toprağı işleme türlerini ortaya çıkarmıştır. Bu türler; kiralama, ortakçılık, yarıcılık¹²⁰³ ve marabacılık¹²⁰⁴ şeklinde olmuştur. Diyarbakır'da da en yaygın olanı yarıcılık ve marabacılıktır. Büyük mülkiyet, ağalık kurumu, marabacılık ve yarıcılık gibi geleneksel çalışma biçimleri pekişerek, 1950'lere kadar varlığını sürdürmüştür. Diyarbakır'da 1952 yılında büyük toprak sahipleri arasında traktör kullanımının yaygınlaşması ve üretilen ürünlerin ülke pazarına açılması, tarımda işsizliği zamanla arttırmıştır. Bu durum karşısında halk topraksız kalmaya ve yoksullaşmaya başlamış, toprak mülkiyeti daha da eşitsiz bir hal alarak emeğin topraktan kopmasına ve kırdan kente göç hareketlerine neden olmuştur¹²⁰⁵.

1955 yılında Diyarbakır'da küçük çiftçi ailelerin sayısı 38.256, orta halli çiftçilerin sayısı 10.000, büyük çiftçilerin sayısı 550, bunların toplamı 54.386'dır. Bunlardan ufak ve orta işletme sahiplerinin %30'u toprak sahibidir. Diğerleri topraksız olup büyük işletmelerdeki arazi sahiplerinin yanında kiracı, yarıcı, ortakçı ve maraba olarak çalışmaktadırlar. Bu çiftçiler buğday, arpa, mısır, darı, nohut, pirinç, mercimek, burçak ve pamuk gibi çeşitli ziraatla uğraşmaktadırlar. Bunun yanında Zirai Teknik Müdürlüğü tarafından deneme tarlalarında çiftçilere tütün, keten, yer fıstığı gibi sınai ve endüstri bitkilerinin yetiştirilmesi hususunda teşvikler vermiştir¹²⁰⁶.

¹²⁰³ Ürünü toprak sahibi ile yarı yarıya bölüşen kişiler. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 1339.

¹²⁰⁴ Toprak sahibi olmayan, araziye ürünün bir kısmı karşılığında süren kişidir. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 771.

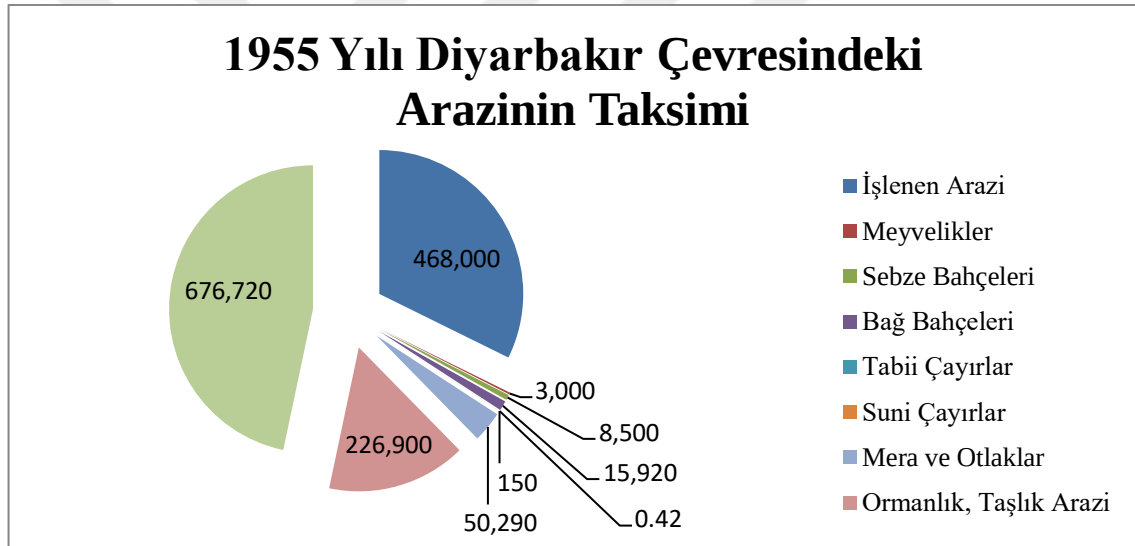
¹²⁰⁵ Arslan, **a.g.e.**, s. 101; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2255.

¹²⁰⁶ **Demokrasiye Güven**, 6 Mart 1957, s. 1.

1939 yılında yapılan iskânda, Diyarbakır'ın bazı köyleri tapularını alamamıştı. 1954 yılında toplam 1.554 adet tapu sahiplerine teslim edilmiştir. Bunun dışında da 9 köyde toplam 351 aileye 29.353 dönüm arazi dağıtılarak tapu belgeleri verilmiştir. 1955 yılında 248 aileye 16.875 dönüm arazi dağıtılmıştır. Ayrıca 18.673 dönüm mera arazisi tahsisi yapılmıştır. Bu arazi tahsisi yapılan ailelere 62.100 lira yıllık işletme ile kuruluş anonim kredisi verilmiştir¹²⁰⁷.

1955 yılında Diyarbakır ilinde 1,5 milyon dekardan fazla arazide hububat ekimi yapılmıştır. Ayrıca şehrin muhtelif yerlerinde 5'er dekarı geçmemek üzere çiftçilere numunelik bağ ve meyve bahçeleri verilmiştir. Böylece bağ sahası 18.200, meyve bahçeleri 4.180 hektara çıkmıştır¹²⁰⁸. 1955 yılında Diyarbakır'ın arazi taksimatı şöyledir:

Tablo 71: Diyarbakır arazisinin taksimi¹²⁰⁹

1955 yılında Diyarbakır ve çevresindeki arazilerin taksimi incelendiğinde; 1.427.900 hektardan oluşan toplam arazinin yaklaşık %47'si dağlık ve taşlık araziden, %32'si işlenen araziden, %16'sı ormanlık ve taşlık araziden, %3'ü mera ve otlaklıklardan %1'i

¹²⁰⁷ Tavuklu köyünde 78 aileye dağıtılan 5.733 dönüm araziye ait 403 adet tapu, Köprübaşı köyünde 56 aileye dağıtılan 5.062 dönüm araziye ait 354 adet tapu, Matrani köyünde 40 aileye ait olmak üzere 797 adet tapu, Akçaköyde 50 aileye 5.704 dönüm arazi ile 1.580 dönüm mera, Bülkül köyünde 62 aileye 3.380 dönüm arazi ile 1.380 dönüm mera, Pirahalan köyünde 24 aileye 3.270 dönüm arazi ile 2.780 dönüm mera dağıtılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Demokrasiye Güven**, 15 Aralık 1955, s. 3.

¹²⁰⁸ **Demokrasiye Güven**, 16 Aralık 1955, s. 2-3.

¹²⁰⁹ **Demokrasiye Güven**, 1 Mart 1957, s. 1.

sebze bahçelerinden, %1'i bağ bahçelerinden, %1'i ise suni ve tabi çayırlar ile meyvelik arazisinden oluşmaktadır.

Diyarbakır Teknik Ziraat Müdürlüğü'nün 1960 yılı ekim alanları verileri şöyledir: Hububat ekim sahası 205.948 hektar, nadas miktarı 201.497 hektar, sanayi bitkiler 3.341 hektar, bakliyat 13.481 hektar, bağ sahası 18.205 hektar, meyvelik saha 6.600 hektar, sebze ekimi 1.204 hektar, diğer bitkiler 16.839 hektardır. Bunların dışında mera miktarı 53.505 hektar, suni çayır 300 hektar, ziraata elverişsiz arazi 676.720 hektar, orman arazisi 251.308 hektar olarak tespit edilmiştir¹²¹⁰.

4.1.2. Hububat Ürünleri

Diyarbakır tarım yönünden zengin ve elverişli bir toprağa sahip olması açısından hububat ürünlerinin hemen hemen hepsi elde edilmektedir¹²¹¹. Diyarbakır ve çevresinde çiftçiler birinci derecede buğday, arpa, pirinç, darı, burçak, nohut, mercimek, kavun ve karpuz; ikinci derecede ise pamuk, tütün, susam ve çavdar ekilir. Bununla birlikte ilin bazı bölgelerinde yulaf, mısır ve patates tarımı da mevcuttu. Orman ürünlerinden mazı; kitre meyvelerinden badem, ceviz ve tarımsal endüstri istihsalatından da sadeyağ ile ipek kozakçılığı yapılmaktaydı¹²¹². Buğday ve arpa en çok Diyarbakır merkez ilçesinin doğu bölgesinde Bismil, Çınar ilçeleri ile Dicle Şerit ovalarında; mısır ve darı daha çok Gevran ve Karahan ovalarında; nohut, mercimek ve yulaf ise hemen hemen bütün ovalarda az da olsa ekilirdi¹²¹³.

1945-1960 yılları arasında Diyarbakır'da ekilen hububat ürünleri aşağıdaki tabloda yıllara göre verilmiştir.

Tablo 72: 1945-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'da Hububat Üretimi (Ton)

Yıllar	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Mısır	Pirinç	Darı	Mahlût	Toplam
1945 ¹²¹⁴	29.511	26.180	900	-	57	2.226	3.008	29	61.911
1946 ¹²¹⁵	45.574	49.400	1.100	15	296	2.838	9.251	140	108.614

¹²¹⁰ Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 93-94.

¹²¹¹ Balin, *Diyarbakır Tarih-Coğrafya-Kültür*, s. 56.

¹²¹² BCA, 30.1.0.0/112.713.5; *Demokrasiye Güven*, 6 Mart 1957, s. 1; *İzmir Fuarı'nda Diyarbakır*, DSTO Yay., 1938, s. 15; *Diyarbakire Bir Bakış*, s. 17; Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, s. 87.

¹²¹³ Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 95.

¹²¹⁴ BİUM, *İstatistik Yıllığı 1942-1945*, s. 226.

¹²¹⁵ BİGM, *İstatistik Yıllığı 1948*, s. 256.

1947	63.000	67.000	1.200	193	120	3.793	11.257	321	146.884
1948	100.000	60.000	1.800	350	630	3.800	8.500	345	175.425
1949	35.000	18.000	570	175	1.200	3.344	9.810	562	68.661
1950 ¹²¹⁶	61.000	35.000	810	300	800	4.000	18.000	1.000	120.910
1951	118.400	61.000	1.016	700	1.000	5.000	15.000	1.500	203.616
1952 ¹²¹⁷	114.000	42.730	360	-	1.460	5.233	16.500	-	180.283
1953	54.650	28.860	670	-	1.380	4.641	16.200	-	106.401
1954	38.245	11.205	510	-	554	4.656	9.415	-	64.585
1955	88.000	104.000	660	300	1.073	3.674	21.500	-	219.207
1956	103.000	79.000	1.650	400	808	3.565	18.378	-	206.801
1957	50.000	81.000	300	145	1.005	2.676	18.677	-	153.803
1958	73.320	96.570	240	90	940	3.319	8.540	-	183.019
1959	58.447	107.300	-	100	1.040	4.078	11.501	-	182.466
1960 ¹²¹⁸	70.000	134.640	-	240	1.031	5.088	14.190	-	225.189

İnsanların beslenmesinde önemli bir yer tutan ve dünyada ıslahı yapılmış ilk otsu bitkilerden biri olan buğday; ekmeğin hammaddesini oluşturmakta, hayvan besiciliği ve endüstride de yaygın biçimde kullanılmaktadır. Türkiye’de buğday üretimini etkileyen faktörlerin başında iklim koşulları gelmektedir. Özellikle ilkbahar yağışlarının miktarı buğday üretimini de etkilemektedir. Yağışların az olduğu dönemlerde buğday veriminde de büyük düşüşler görülmekle birlikte; sel, don, kuraklık, yangın ve zararlı böcekler de tarımsal üretimde belirsizliğe neden olmaktadır. Bu sebeple buğday üretiminde verimin

¹²¹⁶ BİGM, *İstatistik Yıllığı 1950*, s. 162; BİGM, *İstatistik Yıllığı 1951*, s. 234-237;240, BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, Yayın No: 329, Ankara, 1951, s. 9;70.

¹²¹⁷ BİUM, *İstatistik Yıllığı 1953*, s. 220-225;229; BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, Yayın No: 351, Ankara, 1954, s. 70.

¹²¹⁸ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 9; BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954*, Yayın No: 363, Ankara, 1955, s. 9; BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958*, Yayın No: 387, Ankara, 1959, s. 8-9; 74; BİGM, *İstatistik Yıllığı 1959*, Yayın No: 380, Ankara, s. 215-216; BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, Yayın No: 421, Ankara, 1962, s. 38;86-92.

arttırılması için sulu tarım alanlarının genişletilmesi, gübre kullanımının arttırılması, haşerelerle mücadele ve iyi tohumluk kullanılması gerekmektedir¹²¹⁹.

Diyarbakır ili buğday ve arpa gibi hububat ziraatı itibariyle Türkiye'nin en mühim istihsal ve ihraç merkezlerinden biri sayılır. Mahalli tabire göre Diyarbakır'da üretilen buğday çeşitleri: karakılçık, kırmızı, hasi, memeli ve yazlık buğdaydır. Diyarbakır'ın Merkez, Bismil, Çınar ve Silvan'ın bir kısmında sert buğday; Lice, Kulp, Ergani ve Çermik ilçelerinde de yumuşak buğday yetişmektedir¹²²⁰.

Yukarıdaki tabloda buğdayın yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; Tek Parti Döneminde tarımsal üretimde hâlâ eski yöntemlerin kullanılması ve yukarıda da bahsedildiği üzere verimin doğal faktörlere çok fazla bağlı olması nedeniyle buğday üretiminde yıldan yıla yaşanan değişimler çok partili dönemde de devam etmiştir. II. Dünya savaşı sonrası buğday üretiminde yaşanan düzenli artış, 1949 yılında %65'lik bir oranda bir düşüş yaşamıştır. 1950-1960 yılları arasında on yıllık dönemde buğday üretiminde; 1952, 1953, 1954, 1957 ve 1959 yıllarında düşüş olmuştur (Tablo 72). 1957 yılında yaşanan ciddi düşüş sonrası bölgenin koşulları da göz önüne alınarak, Devlet Üretme Çiftliğinden 5.000 ton buğday tohumluğu getirilmiştir. Ziraat Bankası ile Toprak Mahsulleri Ofisi Bölge Müdürlüğü arasında işbirliği yapılarak bu tohumlar çiftçiye dağıtılmış ve zamanında ekilmesi sağlanmıştır¹²²¹. Zaman içerisinde tarım arazisinde (nispeten) meydana gelen düşüşe rağmen buğday üretimindeki artış dokuz dönemi kapsamaktadır ve bu dönemler arasındaki üretim oranları inişli ve çıkışlıdır. Üretimde en fazla artış 118.400 tonla 1951 yılında olmuştur. 1945-1960 yılları arasında buğday üretiminin hâlâ iklim ve doğal koşullara bağlı olduğu görülmektedir. Üretimde yıldan yıla görülen değişimler bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Buğdayın ekim alanı (hektar) 1945-1960 yılları arasında sürekli bir artış göstermiştir. Fakat buğday alanlarının toplam ekili alan içindeki payı 1950'de %45 iken, 1960'ların başında %42'ye inmiştir. Daha sonra 1980'li yıllara kadar düzenli bir artış göstermiştir. 1950-1970 yılları arasında Diyarbakır'ın Türkiye geneli buğday alanı içerisindeki payı

¹²¹⁹ **Türk Tarımında Buğdayın Yeri ve Önemi**, İstanbul Ticaret Odası Yay., Yayın No:55, İstanbul, 1996, s. 1-2.

¹²²⁰ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 18.

¹²²¹ **BCA**, 30.1.0.0/112.713.5; **Demokrasiye Güven**, 6 Mart 1957, s. 1.

%1 ile %1,5 dolaylarında olmuştur¹²²². 1946 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde buğday üretiminde Urfa'dan (61.358) sonra ikinci sırada yer alırken, 1960 yılına gelindiğinde Urfa (187.000) ve Gaziantep'ten (92.000) sonra üçüncü sıraya gerilemiştir¹²²³.

Güneydoğu Anadolu'nun önemli üretim merkezlerinden biri olan Diyarbakır'ın, buğday ticaretinde kendini gösterememesinin sebebi ticaret merkezlerine uzak olması ve ucuz nakil araçlarının mevcut olmamasındandır. Fakat 1935 yılında demiryolunun Diyarbakır'a gelmesi ile birlikte her yıl on binlerce ton buğday ihraç edilmeye başlanmıştır¹²²⁴. 1949 yılı öncesi 150 bin lira harcanarak Diyarbakır'da bir buğday pazarı kurulduğu belirtilmektedir¹²²⁵.

Tablodan anlaşıldığı üzere Diyarbakır'da buğdaydan sonra en çok arpa üretimi yapılmaktaydı. Süne haşeresinin buğdaya zarar vermesi ve arpa ekiminin buğdaydan daha erken olgunlaşmasına bağlı sünelerin zarar verme durumu azalmaktaydı. Bu sebeple çiftçiler arpa üretimine de önem vermiştir¹²²⁶. Diyarbakır'ın buğdaydan sonra en önemli ihraç maddesi de arpadır. Diyarbakır çevresi dâhilinde yetişen arpaların taneleri dolgun, beyaz ve proteince zengindir¹²²⁷. Dünya'da ve Türkiye'de hububat ekimi ve üretimi açısından arpa ikinci sırada yer alır. Serin iklim koşullarında üretimi yapılan ve ilk zamanlarda insan besini olarak kullanılan arpa, günümüzde çoğunlukla hayvan yemi olarak kullanılmaktadır¹²²⁸.

1945-1960 yılları arasında arpa üretimi en fazla 104.000 ton ile 1955 yılında, en az üretim ise 11.205 ton ile 1954 yılında olmuştur. Üretimde en fazla düşüş 1949 yılında (42.000 ton), en az düşüş ise 1948 yılında (7.000 ton) olmuştur (Bkz. Tablo 72). 1946 yılı ağustos ayında arpa başakta iken, yaz yağmurunun yağması üzerine arpa üretimi zarar görmüştür. Çiftçilerin zarar etmesi ve hafif sararmış olan arpayı TMO'nun almaması üzerine, çiftçiler hükümet yetkililerine arpalarının alınması hususunda telgraf çekmişlerdir. Çiftçilerin

¹²²² **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2262.

¹²²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, s. 258; 266; BİGM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960**, s. 44; 80.

¹²²⁴ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 18.

¹²²⁵ Beğenç, **a.g.e.**, 23.

¹²²⁶ **Demokrat Kale**, 24 Ocak 1959, S. 907, s. 1.

¹²²⁷ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 19.

¹²²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Kü, **Serin İklim Tahılları**, Ankara Üni. Ziraat Fakültesi Yay., Ankara, 1983, s. 165-166.

talebi olumlu görülmüş ve TMO tarafından arpalar satın alınmıştır¹²²⁹. Arpa üretiminin yıldan yıla değişkenlik göstermesinin nedeni tarımın geleneksel yöntemlerle yapılmaya devam etmesi ve üretimi etkileyen en önemli faktörün yağışların düzensiz ve az olmasıyla ilgilidir. Çünkü 1951 yılından sonra tarımda makineleşmenin artmasına¹²³⁰ rağmen üretim düşük kalmıştır. Üretim miktarının artması hususunda Devlet Üretme Çiftliğinden 4.000 ton arpa tohumluğu Diyarbakır'a gönderilmiştir. Bu tohumluklar da Ziraat Bankası ile Toprak Mahsulleri Ofisi Bölge Müdürlüğü tarafından çiftçilere dağıtılmıştır¹²³¹. Genel olarak arpa, üretimdeki dalgalanmalara rağmen artış eğiliminde bir grafik çizmiştir.

1950 yılında arpa ekim alanı 26.600 hektar dolayında iken, daha sonraki yıllarda hızlı bir şekilde artış göstermiş olup, 1960 yılında 95.000 hektara çıkmıştır. 1950'de arpa alanlarının ilk toplam ekili alanın içindeki payı yaklaşık %23 iken, 1960 yılında yaklaşık %44'e yükselmiştir. 1950 yılında Türkiye arpa alanları içinde Diyarbakır'ın oranı %1,8 iken, 1960 yılında bu oran %3,4'e yükselmiştir¹²³². 1946-1960 yılları arasında Diyarbakır, arpa üretiminde bölgede ilk sırada yer almıştır¹²³³.

Diyarbakır'da hububat üretiminde buğday ve arpadan sonra en çok üretimi yapılan ürün darıdır. Darı, buğdaygiller familyasından olan cındarı, kocadarı ve kumdarı cinslerine verilen addır. Darı geçmişte temel besin kaynağı iken zamanla yerini arpa ve buğday almıştır¹²³⁴.

Tablo-72'de darının yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1945-1960 yılları arasında darı üretiminde 1948, 1951, 1954, 1956 ve 1958 yıllarında düşüş olmuştur. Darı üretimin en fazla düşüş gösterdiği dönemler 1954 yılında yaklaşık %42, 1958 yılında yaklaşık %54 oranındadır. 1954 yılında diğer hububat ürünlerinde de düşüşün olması iklim koşullarının elverişsiz olduğunu göstermektedir. Fakat 1958 yılındaki düşüş iklimsel olmayıp, diğer ürünlerin öncelikli olarak tercih edilmesidir. Darı ekim arazisinde

¹²²⁹ BCA, 30.1.0.0/84.530.13.

¹²³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 71.

¹²³¹ BCA, 30.1.0.0/112.713.5; **Demokrasiye Güven**, 6 Mart 1957, s. 1.

¹²³² **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2262.

¹²³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, s. 258; 266; BİGM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960**, s. 44; 80.

¹²³⁴ Ekrem Kün, **Sıcak İklim Tahılları (Tahıllar II)**, Ankara Üni. Ziraat Fakültesi Yay., Ankara, 1985, s. 207.

meydana gelen düşüşe rağmen darı üretimi diğer dönemler ile hemen hemen paralel bir grafik göstermiştir. Üretimde en fazla artış 21.500 tonla 1955 yılında olmuştur.

Diyarbakır'da darının en çok ekildiği yer Ergani ilçesidir. Bunun dışında birkaç ilçe de daha küçük alanlarda ekilmektedir. Darı ekim alanları 1950 yılında 20.500 hektar iken, 1960'lardan sonra sürekli küçülerek 7.000 hektara inmiştir. Türkiye genelinde de darı ekimi giderek azalmasına rağmen üretim payı giderek artmıştır. Söz konusu dönemde, darı ekim alanlarının il genelinde toplam ekili alan içindeki payı %18'den % 2'ye düşmüştür. Fakat Diyarbakır'ın Türkiye darı alanları içindeki payı %19'dan % 36'ya yükselmiştir. Bu durumun sebebi, Türkiye genelinde mevcut olan darı ekim alanları daha hızlı bir şekilde daralmıştır¹²³⁵. 1946-1960 yılları arasında Diyarbakır, darı üretiminde bölgede ilk sırada yer almıştır¹²³⁶.

Pirinç; kumlu topraklardan, killi topraklara kadar birçok yerde yetişmektedir. Fakat pirinç yetiştirilecek toprağın su tutması ve fazla geçirgen olmaması gerekir. Türkiye'de önemli pirinç ekim alanları Adana, Balıkesir, Çorum, Diyarbakır, Edirne, İçel, Kastamonu, Samsun ve Sinop'tur¹²³⁷. 1950'li yıllarda Diyarbakır'da hububat üretiminde pirinç dördüncü sırada yer almıştır.

Diyarbakır pirinci, Türkiye'de birinci derecede yetişen pirinç cinsleri arasında sayılmaktadır. Pirinç ekimi Diyarbakır'ın Merkez, Silvan, Çınar, Bismil, Lice, Hazro ve Çermik ilçelerinde yapılmaktadır. En güzel pirinç çeşidi Merkez ve Çınar ilçelerine bağlı Karacadağ bölgesinde yetişmektedir¹²³⁸. Karacadağ pirinçleri Anadolu'da da tanınmıştır¹²³⁹. Pirinçte oluşan stokçuluk ve çiftçi iradesi dışında belirlenen fiyatlar, üreticinin pazar hâkimiyetini yitirmesine ve ekili alanların oranının düşmesine sebep olmuştur. Buna bağlı olarak Diyarbakır'da birkaç kişi ya da ticari kuruluşun tekelinde olan pirinç pazarı, borsa oluşumuna da engeldir¹²⁴⁰. Diyarbakır ve çevresinde pirinç üretimi ve ticareti "Arcaklar" diye bilinen bir ailenin kontrolünde olup, bu ailenin pirinç

¹²³⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2262.

¹²³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, s. 258; 266; BİGM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960**, s. 44; 80.

¹²³⁷ Birgül Subaşı-Mehveş Mustafaoğlu (Haz.), **Türk Tarımında Mercimek ve Pirincin Yeri ve Önemi**, İstanbul Ticaret Odası Yay., Yayın No:32, İstanbul, 1997, s. 43.

¹²³⁸ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 22; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2262; Dağ, **a.g.e.**, s. 25; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 95-96.

¹²³⁹ Balin, **a.g.e.**, s. 56.

¹²⁴⁰ Dağ, **a.g.e.**, s. 25.

üretimini istediği gibi ayarlayabilmesi sebebiyle ekim alanları yıllara göre zaman zaman daralıp genişlemiştir. Türkiye genelinde pirinç ticaretinde etkin olan bu aile, maliyetlerin en düşük olduğu yerleri seçerek toprak kiralamakta ve pirinç üretimi yapmaktadır¹²⁴¹.

1945-1960 yılları arasında pirinç üretimi en fazla 5.088 ton ile 1960 yılında, en az üretim ise 2.226 ton ile 1945 yılında olmuştur. Pirincin 15 yıllık üretim miktarları incelendiğinde sadece beş dönemde az bir düşüş olmuştur. Pirinç talebi ve fiyatının yüksek olmasından dolayı ekilen alan 1950-1960 yılları arasında sürekli artış göstermiştir. Üretim miktarını etkileyen faktörler içinde arazinin çok fazla etkili olmadığı, sadece bol su isteyen bir hububat türü olduğunu belirtebiliriz.

Türkiye pirinç ekim alanları içinde Diyarbakır'ın oranı 1950 yılında %6,3 iken, 1960 yılında %3,5 dolayına inmiştir. Bu düşüşün nedeni, pirinç ekiminin zamanla Türkiye genelinde yaygınlık kazanmasındandır¹²⁴². Diyarbakır'da "Dink" olarak tabir edilen imalathanelerde pirinçler işlenmekte ve kısmen de olsa İstanbul'a ihraç edilmekteydi¹²⁴³.

Mısır; Türkiye'de buğday ve arpadan sonra üçüncü sırada yer alırken, Diyarbakır'da beşinci sırada yer alan önemli bir hububat türüdür. Mısır üretiminde toprak seçiciliği çok olmamakla birlikte hemen hemen bütün toprak çeşitlerinde yetişebilmektedir¹²⁴⁴. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Diyarbakır, Adıyaman, Batman ve Siirt illerinde ana ürün olarak ekimi yapılırken, bölgenin diğer illerinde öncelik diğer hububat ürünlerine verilmektedir. Tablo-72'de Diyarbakır'da mısırın yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1945-1960 yılları arasında mısır üretiminde inişli-çıkışlı bir grafik eğilimi olmasına rağmen mısır üretimi artmıştır. 1945 yılında 57 ton olan mısır üretimi 1960 yılında 1.031 tona yükselmiştir. Mısır üretiminin en fazla düşüş gösterdiği dönemler 1947 yılında %59, 1954 yılında %60 oranında olmuştur. Türkiye geneli mısır üretimi ortalamasında Diyarbakır düşük oranlarda kalmıştır. Bunun nedeni hasattan sonra ürün tanelerinde görülen yüksek nem ve düşük verimdir. Günümüzde bölgenin tarımsal arazilerinde sulamaya açılan yeni alanlar ile birlikte pamuğa alternatif olan mısır üretimi artmaya başlamıştır.

¹²⁴¹ Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2262.

¹²⁴² Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2262.

¹²⁴³ Beğenç, a.g.e., s. 27-28.

¹²⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kün, *Sıcak İklim Tahılları (Tahıllar II)*, s. 147-169.

Diyarbakır'da mısırdan sonra çavdar, yulaf ve mahlût¹²⁴⁵ ürünlerinin az da olsa üretiminin yapıldığı görülmektedir. 1945-1960 yılları arasında çavdarın yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1949, 1952, 1954 yıllarında üretiminde ciddi düşüşler olmasına rağmen, 1956 yılında %150 oranında bir artış olmuştur. (Bkz. Tablo-72) Bu dönemde arpa ve darının ekim sahasının daralma göstermesi, çiftçinin çavdar üretimine yönelmesini sağlamıştır. Çünkü yağışın az olduğu kurak yerlerde toprak ya nadasa bırakılır ya da çiftçi toprağa başka ürün ekimi yapardı. Daha sonraki 2 yıl içerisinde çavdar üretiminde tekrar düşüş görülmüştür. 1959-1960 yıllarında çavdar üretimi ile ilgili herhangi bir bilgi teyit edilemediğinden, ekim sahasının muhtemelen çok az seviyelere indiğini veya yapılmadığını belirtebiliriz. Bir diğer hububat türü olan yulaf, hayvan yemi ve insan beslenmesinde kullanılmaktadır. Diğer hububat türlerine göre az yağış isteyen, serin iklim ve verim oranı düşük olan topraklarda yetiştirilebilir. Diyarbakır tarımında, yulaf üretimi çok büyük bir öneme sahip olmamıştır. Yulafın ekildiği arazi ve üretim miktarı göz önüne alındığında, üretim azlığının yanı sıra 1945, 1952, 1953 ve 1954 yıllarında yulaf ekiminin çavdar gibi yapılmadığı, yapıldıysa dahi istatistiklere geçmeyecek ölçüde az olduğu söylenebilir. 1945-1960 yılları arasında yulaf üretimi en fazla 700 ton ile 1951 yılında, en az üretim ise 15 ton ile 1946 yılında olmuştur. Hububat ürünleri arasında yer alan mahlût, 1945-1951 yılları arasında üretimi çok az da olsa yapılmıştır. Bu ürün hakkında sonraki yıllarda herhangi bir bilgi teyit edilememiştir.

4.1.3. Bakliyat Ürünleri

Bakliyat ürünlerinin yüksek protein içermesi nedeniyle beslenme açısından üretimi önem teşkil etmektedir. Başta nohut ve mercimek olmak üzere burçak, fasulye ve bakla gibi benzeri bakliyat türleri ilin hemen hemen her yöresinde ekilir. Diyarbakır tarımında baklagiller, hububat türlerinden sonra gelmektedir.

1950'li yıllardan sonra bakliyat ekim alanlarının daralmasına rağmen, üretimde zamanla belli bir gelişme göstermiştir. Fakat makineleşme, yoğun girdiler ve sulamanın az olması nedeniyle bu gelişme yavaş olmuştur. 1960'lara doğru pamuk, tütün, mercimek, keten ve

¹²⁴⁵ Mahlût: İçine başka maddeler katılmış veya karıştırılmış anlamına gelmektedir. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 757; Çavdarın, buğday veya yulaf ile eşit bir şekilde karıştırılmasından meydana gelen ve birlikte ekilen bir türdür.

benzeri bitkilerin üretimine verilen önem artmış olsa bile hububat ürünleri her zaman öncelikli olarak tercih edilmiştir¹²⁴⁶.

1945-1960 yılları arasında Diyarbakır'da ekilen bakliyat ürünleri aşağıdaki tabloda yıllara göre verilmiştir.

Tablo 73: 1945-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'da Bakliyat Üretimi (Ton)

Yıllar	Bakla	Nohut	Fasulye	Mercimek	Burçak	Toplam
1945 ¹²⁴⁷	35	330	155	2.773	727	4.020
1946 ¹²⁴⁸	53	2.470	237	3.188	1.040	6.988
1947	640	1.332	149	1.375	606	4.102
1948	510	2.885	475	2.683	1.240	7.793
1949 ¹²⁴⁹	516	3.300	274	2.520	867	7.477
1950	450	3.960	180	2.805	720	8.115
1951	450	5.060	204	3.040	900	9.654
1952	370	5.503	180	4.650	928	11.631
1953 ¹²⁵⁰	425	5.010	214	4.015	1.734	11.398
1954	530	3.770	282	2.858	1.118	8.558
1955	-	5.463	259	4.664	2.842	13.228
1956	-	4.893	211	3.562	2.634	11.300
1957	-	2.220	69	2.530	1.576	6.395
1958	-	1.590	122	2.871	1.437	6.020
1959	-	1.819	61	2.880	1.381	6.141
1960 ¹²⁵¹	-	2.520	59	4.000	2.500	9.079

Nohut, tahıllarla birlikte ilk kullanıma başlanan bakliyat türlerindendir. Kuraklığa ve sıcaklığa en çok dayanan ürünler arasında yer alan nohut, yarı-kurak ve kurak alanların en önemli üretim ürünü olarak tercih edilmiştir. Kuraklığa dayanması nedeniyle toprak seçiciliği yoktur. Türkiye'de kurak bölgeler arasında yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi nohut tarımında öne çıkmaktadır. 1945-1960 yılları arasında Diyarbakır'da bakliyat ürünleri içerisinde üretimi en çok yapılan ürün nohuttur. Beyaz ve kara nohut olmak üzere iki çeşit üretimi yapılmaktadır. Yukarıdaki tabloda nohuttun yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1945-1960 yılları arasında nohut üretimi en fazla 5.503 ton ile 1952 yılında, en az üretim ise 330 ton ile 1945 yılında olmuştur. Bu yıldaki üretim

¹²⁴⁶ Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2260.

¹²⁴⁷ BİUM, İstatistik Yıllığı 1942-1945, s. 226-227.

¹²⁴⁸ BİGM, İstatistik Yıllığı 1948, s. 256-257.

¹²⁴⁹ BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950, s. 70.

¹²⁵⁰ BİGM, İstatistik Yıllığı 1951, s. 239; BİUM, İstatistik Yıllığı 1953, s. 226; BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953, s. 70; BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954, s. 70;

¹²⁵¹ Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958, s. 74; BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960, s. 38;95-100.

düşüklüğünün sebebi, II. Dünya Savaşı'nın ülke tarımına olumsuz yansımalarıdır. Çünkü bir sonraki yıl Diyarbakır'da nohut üretimi %648 oranında bir artış göstermiştir. 1955 yılı sonrası nohut üretim miktarı yarı yarıya düşmüştür. En fazla düşüş 1957 yılında yaklaşık %55 oranında olmuştur. 1946 yılında Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde nohut üretiminde Urfa'dan (61.358 ton) sonra ikinci sırada yer alırken, 1960 yılına gelindiğinde Urfa (187.000 ton) ve Gaziantep'ten (92.000 ton) sonra üçüncü sıraya gerilemiştir¹²⁵².

Diyarbakır'da 1945-1960 yılları arasında nohuttan sonra en çok mercimek üretimi yapılmaktaydı. Bu dönem aralığında mercimeğin ekim alanı artış göstermiştir. Bu artış ile birlikte Ortadoğu ülkelerine dış satım başlamış ve 1970'lerin sonuna doğru daha da hızlanmıştır. 1950 yılında mercimek ekim alanı yaklaşık 2.000 hektar iken, 1980 yılında 6.800 hektar dolayına yükselmiştir¹²⁵³. Tablo-73'te mercimeğin yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1947 yılında yaklaşık %57 oranında, 1954 yılında ise yaklaşık %28 oranında ciddi bir düşüş olmuştur. Aynı yıllarda diğer bakliyat ürünlerinde de düşüşün olması iklim ve doğa olaylarının olumsuz koşullarından etkilendiğini göstermektedir. 1956 ve 1957 yıllarındaki düşüş küçük oranlarda olmuştur. 1945 yılında 2.773 ton olan mercimek üretimi 1955 yılında 4.664 tona yükselmiştir.

Genel olarak mercimek üretimi, doğa olayları dışında yükseliş gösteren bir bakliyat ürünü olmuştur. 1950'li yıllarda mercimeğin ekili alan içindeki payı %2 dolayında iken, Türkiye içindeki payı %3,5 - %4,5 arasında değişmiştir¹²⁵⁴. 1946 yılında ülke genelinde Urfa'dan (4.164 ton) sonra ikinci sırada yer alan Diyarbakır, 1960 yılında diğer illerin ekim alanlarının genişlemesiyle beşinci sıraya gerilemiştir¹²⁵⁵.

Bakliyat ürünlerinden burçak, bir tür yem bitkisidir. Ülkede kuzeydoğu Anadolu bölgesi hariç, hemen hemen her yerde üretimi yapılmaktadır. Kurak bölgelere dayanıklılığı

¹²⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, *İstatistik Yıllığı 1948*, s. 258; 266; BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 44; 80.

¹²⁵³ *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, s. 2262.

¹²⁵⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, s. 2262.

¹²⁵⁵ 1946 yılında ülke geneli üretimde 3. sırada yer alan Gaziantep, 1960 yılında 23.497 ton ile ilk sırayı alırken, Urfa 11.000 ton ile 2. sırada, Mardin 7.654 ton ile 3. sırada, Yozgat 7.447 ton ile 4. sırada yer almıştır. BİGM, *İstatistik Yıllığı 1948*, s. 259; 263; 267; BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 95.

nedeniyle Anadolu'nun değişik yörelerinde tane yem olarak yetiştirilir¹²⁵⁶. Diyarbakır'da bakliyat üretiminde nohut ve mercimekten sonra en çok üretimi yapılan ürün burçaktır. Tablo-73'te burçağın yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1945-1960 yılları arasında yedi kez ürün miktarında düşüş olduğu görülmektedir. Yağışa bağlı bir tür bitki olması nedeniyle üretimde düşüşler ve yükselişler olmaktadır. Üretimde en fazla artış 1955 yılında %154 oranında (2.842 ton) olmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, ülke genelinin toplam burçak ekim alanının yaklaşık %51'ini oluşturmaktadır.

Türkiye, fasulye üretiminin %50'den fazlasını İç Anadolu Bölgesinden karşılamaktadır. Diyarbakır'da bakliyat ürünleri arasında üçüncü sırada yer alan fasulye, ilkbahar ve sonbahar arasındaki ılıman dönemlerde yetişir ve toprak tercihi çok fazla yoktur. Su tutma kabiliyeti yüksek ve organik madde açısından zengindir. Fakat değişen gelişme dönemlerinde gün uzunluğu, sıcaklık, nem gibi iklim faktörleri kuru fasulye miktarının yıllar arasında değişmesine neden olmaktadır. Tablo-73'te fasulyenin yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1945-1960 yılları arasında fasulye üretimi en fazla 448 ton ile 1948 yılında, en az üretim ise 59 ton ile 1960 yılında olmuştur. Diğer ürünlerin aksine beş dönem ürün miktarında yükselme görülürken, diğer dönemlerde ürün miktarında azalma olmuştur. 15 yıl süresince genelde inişli ve çıkışlı bir grafik çizen fasulye üretimi gittikçe azalmıştır.

Bakla, gıda ve yem bitkisi olarak yetiştirilen ve baklagiller ürünlerine ismini veren bir türdür. Türkiye'nin hemen hemen tüm bölgesinde üretimi olmasına rağmen, soğuk ve kurak iklimlerde yetişmemektedir. Kurak bir iklime sahip olan Diyarbakır'da bakliyat ürünleri arasında bakla üretimi son sırada yer almaktadır. 1945-1954 yılları arasında Diyarbakır'da bakla üretimi yapılmıştır. 1945-1946 yıllarında üretimi çok az seviyelerde iken, 1947 yılında üretimi artmıştır. Sonraki dönemlerde bakla üretim miktarları birbirine yakın olmuştur. 1954 yılından sonra bu ürün hakkında herhangi bir bilgi teyit edilememiştir. İklimle çok fazla uyum sağlamadığından muhtemelen üretimi çiftçi tarafından yapılmamıştır.

¹²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Serin-Mustafa Tan, vd. "Erzurum Yöresine Uygun Burçak (Vicia Ervilia (L) Wild) Hatlarının Belirlenmesi", **Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C. 6, S. 2, Ankara, 1997, s. 13-22.

Diyarbakır'da 1950 yılında yaklaşık 12.000 hektar alanda bakliyat ürünleri ekilirken, zamanla üretim alanında daralma olmuştur. Toplam ekili alan içindeki payı 1950 yılında %10,3 iken, 1960'ların başında yüzde 4,6'ya inmiştir. Diyarbakır'ın bakliyat alanlarının Türkiye içindeki payı 1950 yılında %2,7'dir. Daha sonraki yıllarda genellikle %1,5 - %2 dolayında kalmıştır. Genel olarak bakliyat üretimi düzensiz bir gelişme göstermiştir¹²⁵⁷. Özellikle 1954 yılından sonra çiftçilerin sınaî ürünlere yönelmesi nedeniyle bakliyat üretiminde artış yavaşlamıştır.

4.1.4. Sınaî Ürünleri

Sınaî ürünleri, tarım üretiminde millî ekonomiye katkıları yüksek olan ve sanayinin ihtiyaç duyduğu hammaddeyi sağlayan önemli kültür bitkileridir. Ayrıca bu ürünler diğer tarım ürünlerine göre daha verimli bitkilerdir. Fakat sınaî bitkilerinden verim alabilmek için toprağı çapalama, sulama ve gübreleme gibi işlemler yapılarak, toprağın fiziksel ve biyolojik yapısını verimli bir hale getirmek gerekmektedir¹²⁵⁸.

Diyarbakır'da 1960 yılına kadar sınaî ürünlerin ekimi azdı. Sadece küçük alanlarda patates, pamuk, soğan, sarımsak, susam ve tütün ekilirdi. Bu ürünler yıldan yıla düzensiz bir biçimde azalıp çoğalırdı. 1950 yılında sınaî ürünlerin ekim alanı o% (binde) 6 iken, bu oran 1970'lerde %4 civarına yaklaşmıştır¹²⁵⁹. 1945-1960 yılları arasında Diyarbakır'da ekilen sınaî ürünleri aşağıdaki tabloda yıllara göre verilmiştir.

Tablo 74: Diyarbakır'da Sınaî Ürünlerinin Üretimi (Ton)

Yıllar	Patates	Pamuk		Soğan	Sarımsak	Susam	Tütün	Toplam
		Saf	Tohum					
1945 ¹²⁶⁰	-	84	257	1.409	84	44	165	2.043
1946 ¹²⁶¹	645	61	183	2.290	127	51	200	3.557
1947	535	65	134	2.340	224	61	225	3.584
1948	1.600	65	244	4.300	529	70	266	7.074
1949	1.200	181	362	2.424	300	56	324	4.847
1950	1.800	280	560	1.800	100	44	293	4.877
1951	2.500	1.000	2.100	1.875	150	52	128	7.805

¹²⁵⁷ Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2262; 2264.

¹²⁵⁸ Özer Kolsarıcı, "Endüstri Bitkileri", **Tarla Bitkileri**, Ankara Üni. Ziraat Fakültesi Yay., Ankara 2011, s. 305-308.

¹²⁵⁹ Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2262.

¹²⁶⁰ BİUM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, s. 227.

¹²⁶¹ BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, s. 257.

1952 ¹²⁶²	2.400	800	2.450	2.370	300	54	143	8.517
1953	277	467	775	2.840	178	47	145	4.729
1954	333	580	969	2.868	141	56	210	5.157
1955	741	869	1.737	8.990	2.680	45	115	15.177
1956	1.530	989	1.977	15.090	2.434	85	206	22.311
1957	1.990	359	716	11.970	2.000	127	147	17.309
1958	1.264	274	548	10.926	2.187	144	81	15.424
1959	1.284	346	560	10.865	1.920	152	145	15.272
1960 ¹²⁶³	1.391	316	633	12.010	3.000	171	94	17.615

İnsan gıdasında özel yeri olan soğan, hastalıklara karşı bağışıklık sistemini güçlendiren etkileri ile metabolizmayı düzenleyen mikrobik bir türdür. Taze veya kuru olarak tüketilmekle birlikte, sanayi kolunda da işlenerek bazı yiyeceklerin hazırlanmasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye’de geniş bir ekim alanına sahiptir. İki yıllık bir bitki türü olan soğan; birinci yıl yumru, ikinci yıl ise tohum olarak elde edilir¹²⁶⁴. 1945-1960 yılları arasında Diyarbakır’da sınaî ürünleri içerisinde üretimi en çok yapılan ürün soğandır. Soğan üretimi 1956 yılında 15.090 tonla en fazla iken, 1945 yılında 1.409 tonla en azdır. 1945 yılından 1948 yılına kadar sürekli bir artış göstermiştir. 1949 yılında yaklaşık %205, 1950 yılında da yaklaşık %26 oranında bir düşüş yaşandıktan sonra 1956 yılına kadar düzenli olarak artmıştır. Sonraki üç dönemde tekrar düşmüştür. Üç dört yıllık periyotlarla inişli ve çıkışlı bir grafik çizen soğan üretimi, genel anlamda artışta olan bir ürün olmuştur.

Patates, endüstri hammaddesi olarak kullanımı dışında tahıllardan sonra insan beslenmesinde de tüketilen bir üründür. Çeşitli iklim koşullarına kolayca uyum sağlaması, daha fazla verim alınabilmesi, besin değerinin yüksek olması ve ucuz maliyetinden dolayı Türkiye’nin değişik bölgelerinde üretilmektedir. 1945-1960 yılları arasında Diyarbakır’da sınaî ürünleri içerisinde soğandan sonra üretimi en çok yapılan ürün patatestir. Tablo-74’te patatesin yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1945 yılında patates ile ilgili herhangi bir bilgi elde edilememiştir. 1951 yılında patates üretim miktarı 2.500 tonla en fazla iken, 1953 yılında 277 tonla en azdır. Yıllar arasında patates

¹²⁶² BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 7;11; 70; BİGM, *İstatistik Yıllığı 1951*, s. 238;241;246; BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 70; BİUM, *İstatistik Yıllığı 1953*, s. 228;230;237.

¹²⁶³ BİGM, *İstatistik Yıllığı 1959*, s. 217-218; BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 7;11; BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954*, s. 7; 11; *Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958*, s. 7;11;74; BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 38; 101-110.

¹²⁶⁴ *Soğan Yetiştiriciliği*, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yay., Ankara, 2007, s. 7, 10-11.

üretiminde hızlı düşüşler ve yükselişler olmasının nedeni iklimsel olaylara çok bağlı olmamasıyla birlikte, çiftçilerin üretimde daha çok kâr elde eden ürünleri tercih etmesinden kaynaklanır.

Sarımsak, yukarıda bahsedilen diğer sınaî ürünleri gibi iklim ve toprak koşulları açısından çok fazla seçici değildir. Bu nedenle başta Akdeniz bölgesi olmak üzere Türkiye'nin birçok bölgesinde üretimi yapılmaktadır¹²⁶⁵. Diyarbakır'da sınaî ürünleri arasında sarımsak üretimi üçüncü sırada yer almaktadır. Tablo-74'te sarımsağın yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1945 yılında 84 tonla en düşük, 1960 yılında 3.000 tonla en yüksek üretim gerçekleştiği görülür. 1954 yılına kadar 1.000 tonun altında kalan sarımsak üretimi, 1955 yılı ve sonrası 2.000 ile 3.000 ton arasında olmuştur. "Sarımsağın zamanla geniş bir kullanım alanının bulunması ve yapılan araştırmalar sonucunda insan sağlığına olan olumlu etkilerinin ortaya çıkmasıyla"¹²⁶⁶ üretimi hızlı bir şekilde artmıştır.

Pamuk; insan yaşantısında, tekstil sanayisinde, beslenme sanayisinde, film malzemesi yapımında, harp sanayisinde kullanıldığı gibi birçok sanayi kolunun hammaddesini oluşturmaktadır. Ayrıca doğal lifin başlıca kaynağı olmasının yanında tohumundan elde edilen yağı, küspesi ve diğer yan ürünleriyle ekonomik değeri yüksek olan bir üründür. Türkiye'de pamuk üretimi, Ege, Antalya, Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmıştır¹²⁶⁷. Diyarbakır tarımında sınaî ürünleri arasında pamuk üretimi dördüncü sırada yer almasına rağmen, üretiminde ve dokumacılığında önemli bir yere sahiptir.

Diyarbakır'da dokumacılık çok eski tarihlere dayanmakla birlikte önemli meslekler arasında yer almaktaydı. Diyarbakır Çayönü'nde yapılan araştırmalarda dünyada düzenli modern dokuma ile yapılmış 9.000 yıllık en eski kumaş burada bulunmuştur. Bu araştırmaya göre dünyanın ilk yerleşim yerlerinden biri olan Çayönü'nde ilkel dokumacılık yapıldığı görülmektedir. Bunun dışında 11.000 (12.000) yıllık bir yerleşim yeri olan Bismil'in Körtik Tepe çalışmalarında bulunan mezarlarda tekstil teknolojisi kullanıldığına dair bulgulara da rastlanmıştır. Ayrıca 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır'ın ekonomik faaliyetleri arasında pamuk

¹²⁶⁵ Eren Akçiçek-Semih Ötleş (Ed), **Sarımsak Kitabı**, İzmir Güven Kitabevi, İzmir, 2006, s. 64-65.

¹²⁶⁶ Bilgin Ünal İbret, "Türkiye'deki Sarımsak Tarımı ve Taşköprü Sarımsağı Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme", **Marmara Coğrafya Dergisi**, S. 12, İstanbul, 2005, s. 19-20.

¹²⁶⁷ Oktay Genç-Tijen Özudoğru, vd., **Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Sorunları**, [türkiye'de pamuk uretimi ve sorunlari \(zmo.org.tr\)](http://turkiye.de.pamuk.uretimi.ve.sorunlari.zmo.org.tr) s. 1-2, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

üretimine olduğu ve önem teşkil ettiği görülmektedir. 19. yüzyılda Diyarbakır'ı ziyaret eden Avrupalı seyyahlar: burada dokunan kırmızı renkli pamuklu kumaşların Macaristan, Polonya ve Rusya'da büyük talep gördüğünü belirtmektedirler. Evliya Çelebi de seyahatnamesinde kırmızı bez adıyla bu kumaştan bahsetmiştir. Bu kumaşların dışında ipekli, pamuklu ve yünlü kumaşlar, halı, kilim ve keçe gibi ürünlerin de Diyarbakır'da dokunduğunu vurgulamıştır. Ayrıca 18. ve 19. yüzyıllarda ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Diyarbakır'dan çadır bezi ve kirbas (kumaş-pamuk bez) gönderilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında da Diyarbakır Merkez ile Bismil ilçesinde pamuk üretimi dikkat çekiciydi¹²⁶⁸. Diyarbakır'da sulamaya açılmış alanların hemen hemen hepsinde pamuk ekimi yapılmaktadır¹²⁶⁹. Özellikle Hani ilçesinin Cuma ovasında, Çermik ve Kulp'un bazı yerlerinde¹²⁷⁰, Ergani ve Lice'de¹²⁷¹ pamuk ekimi tercih edilmiştir. Diyarbakır'ın coğrafi mevkii iklim durumu ve arazi yapısı pamuk ekimine çok müsait olduğu halde Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

1945-1960 yılları arasında pamuğun yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1945 yılı itibariyle üretimde küçük bir düşüş olduktan sonra 1951 yılına kadar artış göstermiştir (Bkz. Tablo-74). Pamuk üretimini teşkilatlandırmak amacıyla 1951 yılında merkezi Diyarbakır olmak üzere "Diyarbakır Pamuk Üretim, İstihlâk, Kredi ve Satış Kooperatifi" Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı tarafından 2.000 Türk lirası sermaye ile kurulmuştur¹²⁷². Diyarbakır Valisi Servet Sürenkök, Milletvekili Mustafa Ekinci, Tarım Bakanlığı yayın teşkilatından iki ziraat müdürü ile birlikte Diyarbakır'daki "Pamuk Deneme ve Üretme Çiftliğinin" pamuklarını tetkik etmişlerdir. Burada pamuğun ziraî durumu ve imkânları hakkında bilgi almışlardır. Mevcut olan kurumun Çukurova ve Ege Bölgesindeki gibi tam teşkilatlı duruma getirilmesi için neler yapılabileceği görüşülmüştür. Kurum Müdürü Celal Olcay: Kurumun en önemli ihtiyacı olan mülk arazisi ile bina ve tesislerin olması gerektiğini, toprağı kiralama usulünün son bulmasını ve çiftçilerin pamuk ekimi konusunda bilinçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir¹²⁷³. Yürütülen bir takım çalışmalar

¹²⁶⁸ Aygül Doru, "Diyarbakır'da Tekstil Tarihi", **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Kenan Haspolat vd. (Ed.), Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013, s. 294-301.

¹²⁶⁹ M. Lezgin Yalçın, "Diyarbakır Örneğinde Kırsal Kalkınma ve Tarımın Rolü", **Bölgesel Kalkınma Sürecinde Sosyal Hizmet Sempozyumu**, Diyarbakır, 1999, s. 374.

¹²⁷⁰ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 97.

¹²⁷¹ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 23.

¹²⁷² **BCA**, 30.18.1.2/125.38.14.

¹²⁷³ **Şark Postası**, 16 Ekim 1952, S. 30, s. 1.

ile 1950 yılında 367 hektara çıkan pamuk arazisi, üretimi de artırmıştır. Özellikle 1950 yılı sonrası pamuk üretiminde çok hızlı bir büyüme olmuştur. Bu büyümeye bağlı olarak bir yıl sonra pamuk üretimi 1.000 tona çıkmıştır. 1952-1953 yılında üretimde düşüş olmasına rağmen, pamuk ekilen sahada (1.558 hektar) artış olmuştur. Bu iki dönemdeki üretim düşüklüğü yağışların az olmasına bağlıdır. Daha sonra makineleşmenin Diyarbakır’da artması ve pazar koşullarında yaşanan olumlu gelişmelerin etkisiyle pamuk ekimi tekrar artmaya başlamıştır. 1953 yılından itibaren hem üretim hem de ekilen saha miktarlarında artış olmuştur. Bu artış 1956 yılına kadar devam etmekle beraber, pamuk ekilen saha 3.838 hektara, üretim ise 989 tona çıkmıştır.

Pamuk üretimi makineleşme ile birlikte elbette insan gücüne de gereksinim duymaktaydı. “Özellikle çapalama ve hasat yönünden büyük oranda insan işgücüne dayanması ve üretim girdilerinin aşırı kullanılması, üretim maliyetinin yüksek olması ve diğer ürünlerle olan rekabet gücünün azalmasıyla birlikte¹²⁷⁴” 1956 yılından sonra pamuk üretiminde iki dönem daha düşüş olmuştur. 1959-1960 dönemlerinde üretimdeki artış hızı düşük kalmıştır.

Türkiye pamuk ekim alanları içinde Diyarbakır’ın oranı 1950 yılında o%1’de iken, 1960 yılı sonrası %1,1 oranına yükselmiştir¹²⁷⁵. 1946 yılında bölge genelinde Gaziantep’ten sonra ikinci sırada yer alan Diyarbakır, 1960 yılında Gaziantep ve Urfa’dan sonra üçüncü sırada yer almıştır¹²⁷⁶.

Tütün, nikotin cinsinden bir üründür. Genellikle yıllık bir ürün olmakla birlikte, birkaç yıllık olanları da bulunmaktadır. Türkiye’de genellikle Ege, Karadeniz, Marmara, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde tarımı yapılmaktadır¹²⁷⁷. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tütün ekiminde devlet kontrolü olduğu bilinmektedir.

Tütün ekimi Diyarbakır’ın Silvan, Bismil, Hazro, Kulp ve Lice ilçelerinin bazı köylerinde yapılmaktadır. “Tütünün en çok ekildiği yer Silvan’dır. Burada yetiştirilen tütünler ‘Silvan Tütünü’ diye bilinir. Sert ve doyurucu nitelikte olan Silvan tütününü, şark tipi kara tütünler grubuna girmektedir”¹²⁷⁸. Diyarbakır’da sınaî ürünleri arasında tütün üretimi son

¹²⁷⁴ Gençer, Özudoğru, vd., **a.g.e.**, s. 1-2.

¹²⁷⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2263.

¹²⁷⁶ BİGM, **İstatistik Yılı 1948**, s. 259; 267; BİGM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960**, s. 105.

¹²⁷⁷ Alper Ersan (Haz.), **Tütün Sektörü Profili**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul, 2004, s. 3; 11.

¹²⁷⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2263.

sıralarda yer almaktadır. Tablo-74'te tütünün yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1958 yılında 81 tonla en düşük, 1949 yılında 324 tonla en yüksek üretim gerçekleştiği görülmektedir. 1945-1949 yılları arasında tütün üretiminde sürekli bir artış olmuştur. 1949 yılından sonra tütün üretiminde inişli ve çıkışlı bir grafik mevcuttur.

Diyarbakır'da hükümet destekli ilk defa 1955 yılında 2.500 dekar alanda tütün deneme ekimleri yapılmıştır. Tütün deneme ekimlerine müracaat eden 77 köyden 243 çiftçiye izin verilmiştir¹²⁷⁹. Daha sonra 1957 yılında 62 köyde, 274 çiftçinin müracaatı üzerine deneme mahiyetinde 127 dekar tütün ekimi müsaadesi verilmiştir¹²⁸⁰. Buna rağmen tütün üretiminde istenilen verim elde edilememiş ve tütün üretimi 147 tonda kalmıştır. 1945 yılında 165 ton olan tütün üretimi, 1960 yılında 94 tonda kalmıştır. Diyarbakır tütün üretiminde Türkiye ortalamasının çok altında kalmıştır.

Geleneksel bir yağ bitkisi olan susam, Diyarbakır'da sınaî ürünleri arasında üretimi en az olan üründür. 1945-1960 yılları arasında susamın yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1956 yılına kadar üretimde 100 tonun altında kalan susam, 1957 yılında yaklaşık % 47 oranında bir artış göstererek 127 tona çıkmıştır. Bu yıldan sonra 1960 yılına kadar çok yavaş bir gelişme gösteren susam, üretimde düzenli bir artış sağlamıştır. Bu artışa rağmen Türkiye içindeki payı 1960'lı yıllara kadar %1'in üstüne çıkmamıştır.

Diyarbakır tarımı iklim şartları ve yağış azlığı nedeniyle kuru tarıma yönelmekte ve bu hususta buğday, arpa, darı gibi ucuz birkaç ürünün üretimine ağırlık verildiği görülmektedir. Bu nedenle sulu tarımı geliştirmek zorundadır. Özellikle pamuk, pancar, yer fıstığı ve kenevir gibi sınaî ürünlerle birlikte; çeltik, sebze ve meyve için sulama gerekmektedir. Diyarbakır ekonomisi daha çok tarıma dayandığı için sulama tesislerinin geliştirilmesi ile en iyi kalitede ve bol ürün elde etmesi muhakkaktır. Bu hususta 1955 yılında Diyarbakır'da faaliyete geçen "Devlet Su İşleri 10. Bölge Müdürlüğü" Dicle havzasında etüt faaliyetlerine başlamıştır. Dicle Nehrinin ana kolu, Devegeçidi, Göksu, Pamuklu ve Ambar Çayları gibi kollarda sulama maksatlı etütler yapılmıştır¹²⁸¹.

¹²⁷⁹ BCA, 30.1.0.0/112.713.5.

¹²⁸⁰ **Demokrasiye Güven**, 6 Mart 1957, s. 1.

¹²⁸¹ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 103.

4.1.5. Meyve ve Sebzeçilik

Diyarbakır'ın iklim koşulları ile toprak yapısı meyve ve sebzeçilik için uygun olup geniş çapta yapılmaktaydı¹²⁸². Şehir merkezinde, Dicle Nehri ile şehrin surları arasındaki bağ ve bahçelerle kaplı arazide çeşitli ürünler yetiştirilmekteydi. Günümüzde de “Hevsel Bahçeleri¹²⁸³” adıyla anılan bu arazide çeşitli meyve ve sebzeler üretilmektedir¹²⁸⁴. Diyarbakır Merkez ilçesi, meyve ve sebze ihtiyacının bir kısmını işleme tabi tutulmadan taze olarak Hevsel Bahçelerinden giderirdi. İhtiyacı karşılamayan meyve ve sebzeler başka illerden getirilirdi. Diyarbakır'da yetiştirilen başlıca meyveler: karpuz, kavun, üzüm, dut, ceviz, kayısı, şeftali, elma, ayva, badem, armut, erik, incir, kiraz, ığde ve az da olsa fındık ve fıstık; sebze üretiminde ise domates, salatalık, biber, patlıcan, kabak, lahana, maydanoz, marul, ıspanak, bamya, havuç ve turp gibi ürünler şeklindedir.

Diyarbakır sebze ve meyve ihtiyacını Hevsel Bahçeleri dışında çoğunlukla Çermik, Çüngüş, Ergani, Kulp, Hani ve Dicle ilçelerinin bazı kısımlarından sağlardı. Çermik ve Ergani ilçelerinden domates ve patlıcan getirtilirdi. Diyarbakır'da sebze yetişinceye kadar bu ihtiyaçlar çoğunlukla Adana ve Mersin bölgelerinden temin edilirdi¹²⁸⁵. Diyarbakır'da da üretim fazlası ürünler arasında yer alan karpuz, kavun ve üzüm ise ülkenin diğer şehirlerine gönderilirdi. 1945-1960 yılları arasında Diyarbakır'da yetiştirilen meyve üretimi aşağıdaki tablolarda yıllara göre verilmiştir.

Tablo 75: 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'da Meyve Üretimi (Ton)

Yıllar	Antep Fıstığı	Badem	Ceviz	Dut	Erik	Kiraz, Vişne	İğde	Armut	Ayva	Fındık
1946	12	25	204	912	32	83	5	23	26	2
1947	9	130	248	100	60	62	3	71	42	2
1948	1	65	135	144	46	38	3	86	60	2
1949	-	74	170	168	59	35	4	102	59	8
1950	-	76	165	144	48	30	4	82	70	5
1951	-	175	500	501	225	121	17	176	392	6

¹²⁸² BCA, 30.1.0.0/112.713.5

¹²⁸³ Alanya'nın Bonn şehrinde düzenlenen Dünya Miras Komitesi 39. Dönem Toplantısı'nda “Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı” UNESCO Dünya Miras Listesi'ne girmiştir. Hevsel Bahçeleri; yaklaşık 8 bin yıl boyunca bahçe olarak var olmasıyla, tarımsal değerinin dışında, kültürel ve tarihi olarak da özgün bir yere sahiptir. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-140254/diyarbakir-surlari-ve-hevsel-bahceleri-dunya-miras-listi.html> Erişim Tarihi: 06.02.2022.

¹²⁸⁴ Fatma Acun, “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, **I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2001, s. 212.

¹²⁸⁵ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 99.

1952 ¹²⁸⁶	-	175	500	501	225	121	17	176	392	6

Tablo 76: 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır’da Meyve Üretimi (Ton)

Yıllar	Elma	İncir	Kayısı, Zerdali-	Şeftali	Üzüm	Kavun, Karpuz
1946	82	52	117	126	33.420	-
1947	93	36	85	63	65.000	127.600
1948	107	50	156	88	80.000	170.000
1949	126	60	248	106	100.000	141.400
1950	108	40	219	88	68.917	161.000
1951	251	101	836	275	51.360	210.000
1952 ¹²⁸⁷	251	101	836	275	51.300	290.000
1953	-	-	-	-	50.400	346.500
1954	-	-	-	-	55.185	152.300
1955	-	-	-	-	55.185	38.220
1956	-	-	-	-	55.585	39.020
1957	-	-	-	-	16.412	169.000
1958	160	89	101	286	30.981	158.220
1959	154	89	101	296	30.931	205.500
1960 ¹²⁸⁸	154	89	98	266	30.971	206.025

Diyarbakır’ın ekonomik geçim kaynakları tarım ve hayvancılıkla sınırlıdır. Meyve ve sebze tarımı da az gelişmiş olmasına rağmen yörenin en ünlü bahçe kültür ürünü olarak karpuz ve kavun yetiştirilmektedir. Güvercin gübresi ile yetiştirilen ve her biri 20 ile 70 kilo arasında ağırlıkları değişen Diyarbakır’ın ünlü karpuzları henüz dış ticarete ulaşmamış olsa bile, şehir ekonomisi içinde önemli bir yer tutar. Diyarbakır’ı simgeleyen ve festivallerde ön plana çıkan bu önemli ürün iç tüketim sonrası diğer şehirlere gönderilirdi. Karpuz ile birlikte kavun üretimi de önemli bir yer tutar¹²⁸⁹. Diyarbakır’ın kavunları da 25-30 kilo ağırlığında olur. Genellikle kavun çeşitleri çok tatlı ve lezzetlidir¹²⁹⁰. Diyarbakır’ın bilinen kavun çeşitleri ise şunlardır: “cep kavunu, külahlı kavun, seyhan kavun, asma kavun, mollaköy kavun, beji kavun”dur¹²⁹¹.

¹²⁸⁶ BİUM, 1946-1952 Meyve İstatistiği, Yayın No: 353, Ankara, 1954, s. 6-7;10-11;14-15;18-19;22-23;532-533;540-541; BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950, s. 70; BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953, s. 70.

¹²⁸⁷ BİUM, 1946-1952 Meyve İstatistiği, s. 6-7;10-11;14-15;18-19;22-23;532-533;540-541; BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950, s. 70; BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953, s. 70.

¹²⁸⁸ BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953, s. 70; BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958, s. 74; BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960, s. 38;114-118.

¹²⁸⁹ Güney, a.g.e., s. 43; Tekin, a.g.e., s. 18; Gökçen, a.g.e., s. 15; Yalçın, a.g.e., s. 20.

¹²⁹⁰ İzmir Fuarı’nda Diyarbakır, s. 23.

¹²⁹¹ Beysanoğlu, Diyarbakır Coğrafyası, s. 101-102.

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır’da meyve türleri içerisinde, en çok üretimi yapılan ürün karpuz ve kavundur. Yukarıdaki tabloda karpuz ve kavunun yıllara göre üretim miktar incelendiğinde; 1946 yılı hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Fakat geçmiş yıllara baktığımızda karpuz ve kavun üretiminin mevcut olduğunu belirtebiliriz. Karpuz ve kavun üretimi en fazla 346.500 ton ile 1953 yılında, en az üretim ise 39.026 ton ile 1956 yılında olmuştur. 1953-1954 yıllarından sonra üretimde görülen hızlı düşüşün nedeni yağışların az olmasıdır. Aynı yıllarda hububat ve bakliyat ürünlerinin üretiminde de düşüşler olmuştur. 1956 yılından sonra karpuz ve kavun üretimi yeniden artış göstermiştir.

Diyarbakır genelinde karpuz ve kavun ziraatı üç şekilde yapılmaktadır. Köylerde dere ve pınar sularından faydalanılarak yapılan, köylülerin sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamak için susuz bir arazide ettikleri (verimi ve iktisadi değeri az) ve Dicle Nehri kenarında yazın yatağını çektiğinde milli toprakta üretilen karpuz ve kavun çeşitleridir. Dicle Nehrinin ilkbahar ayında genişleyen su debisi çekildikten sonra milli topraklarda halk tarafından açılan kuyularda¹²⁹² yetiştirilirdi. Bu karpuzlar iriliği ve lezzetiyle ün yapmıştır¹²⁹³.

Günümüzde Türkiye’de karpuz üretimi en çok Akdeniz bölgesinde (Adana-Antalya) yapılmaktadır. Ülke genelinde karpuz üretiminin yaklaşık %25’inin Adana’dan sağlandığı görülmektedir. “1950 yılında Adana’da karpuz-kavun üretimi 14.465 ton”¹²⁹⁴ iken, Diyarbakır’da 161.000 ton olarak ülke üretiminde ilk sırada üretilmekteydi. Karpuz üretimi zamanla Diyarbakır’da önemini yitirmiş olsa bile günümüzde “Karpuz Festivalleri” yapılmaya devam etmektedir.

Meyve ürünleri arasında karpuz ve kavundan sonra en çok üretilen ürün üzümdür. Üzüm, yeryüzünde kültürü yapılan en eski meyve türlerinden biridir. Türkiye’de Ege, Marmara, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri üzüm üreten bölgeler olarak öne çıkmaktadırlar. Üzüm üretiminin çok fazla toprak seçiciliği olmamakla birlikte en önemli faktörlerinden biri iklimdir. Günlük sıcaklık ortalaması 10 dereceye ulaştığında

¹²⁹² Kuyuların uzunluğu 120-150 santim, genişliği 30-40 ve derinliği 50-60 santimetredir. Üretilen bu karpuzun ağırlığı 60-70 kiloyu bulur. Ayrıntılı bilgi için bkz. **İzmir Fuarı’nda Diyarbakır**, s. 234.

¹²⁹³ **İzmir Fuarı’nda Diyarbakır**, s. 234; Yalçın, a.g.e., s. 20.

¹²⁹⁴ Erdem Çanak, **Tarihi, Siyasi Sosyal ve İktisadi Yönleriyle Adana (Seyhan) Şehri (1923-1956)**, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Yay., Ankara, 2017, s. 506.

olgunlaşmaya başlar ve sonbahara kadar devam eder. Meyveciliğin en gelişmiş kolu olan üzüm, Diyarbakır'da toplam meyve üretiminin üçte ikisini oluşturmaktadır. İl genelinde Eğil, Çermik, Ergani, Hazro, Lice ve Kulp bölgelerinde geniş ölçekte üzüm üretimi ve buna bağlı olarak bağcılık yapılmaktaydı. Diyarbakır'da bağcılık Asurlular döneminden beri yapılmaktaydı. En mühim bağcılık bölgesi Çermik, Ergani ilçeleri ile Eğil'dir. Bu bölgelerde birçok çeşit üzüm¹²⁹⁵ yetiştirilmekteydi. Bazı üzüm çeşitleri: günlük tüketim için müsabbak ve tahannebi; kurutmalık olarak hassani, vanki, kızıl vanki, şami ve hatun parmağı; şaraplık olarak mazruni ve kara üzüm kullanılırdı. Üzümlerin büyük bir kısmından pekmez, pestil ve cevizli sucuk yapılırken, bir kısmı da yaş olarak satılır veya tüketilirdi. Yapılan bu ürünler Diyarbakır merkezine sevk edilerek, bağcılıkta geri kalmış il ve ilçelere gönderilirdi. Ergani taraflarında üretilen siyah üzümlerin bir kısmı Diyarbakır'daki Tekel İçki fabrikası ile Elazığ Şarap Fabrikasına satılmaktaydı¹²⁹⁶.

1946-1960 yılları arasında üzümün yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; üzüm üretimi en fazla 100 bin ton ile 1949 yılında, en az üretim ise 16.412 ton ile 1957 yılında olmuştur. 1949 yılından sonra üzüm üretimi %31 oranında azalmıştır. Üzüm üretimindeki bu düşüşler (%27) 1953 yılına kadar sürmüştür. Daha sonraki iki dönemde üzüm üretiminde yaklaşık %10 civarında bir yükseliş olsa bile, sonraki dönemlerde çok ciddi düşüşler devam etmiştir. 1960 yılına gelindiğinde toplam üzüm üretiminin 30.971 tona kadar düştüğü görülmüştür (Tablo-76). Bu düşüşlerin temel sebebi bağlarda görülen haşere ve bitki hastalıklarıdır¹²⁹⁷.

Diyarbakır'da 1946-1960 yılları arasında meyve türleri arasında üçüncü sırada dut üretimi yer almaktadır. Türkiye'nin pek çok yerinde dut ağacı rahatlıkla yetişmektedir. Daha çok sıcak ılıman ve bol güneşli bölgelerin bitkisi olup, Akdut, Karadut ve Kırmızı dut olmak üzere üç önemli türü mevcuttur. Diyarbakır'ın yaz aylarının çok sıcak olması dut ağaçlarının iyi yetişmesi için bir olanaktır. "Dicle Irmağı boyunca sıralanan dut ağaçları Diyarbakır ipekçiliğinin temel kaynağıydı"¹²⁹⁸. Ayrıca Diyarbakır'da mevcut olan dut

¹²⁹⁵ Beysanoğlu'nun Coğrafya adlı eserinde 34 çeşit; Diyarbakır'e Bir Bakış adlı eserde 35 çeşit; İzmir Fuarı'nda Diyarbakır adlı eserde 38 çeşit üzüm olduğu belirtilmektedir.

¹²⁹⁶ **Diyarbakır'e Bir Bakış**, s. 17; **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 15; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 99-100; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2265; Çağlayan, **a.g.t.**, s. 322; Gökçen, **a.g.e.**, s. 15; Güney, **a.g.e.**, s. 43.

¹²⁹⁷ **BCA**, 30.1.0.0/112.713.5.

¹²⁹⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2274.

bahçeleri de ipekböcekçiliği için önem teşkil ederdi. Bu bahçeler dışında hemen hemen tüm evlerin avlularında dut ağacı olur ve ipekçilik yapıldı. Diyarbakır Merkez ile Kulp, Silvan ve Lice kazalarında dut ağaçları mevcuttu. Tablo-75'te dutun yıllara göre üretim miktarı incelendiğinde; 1947 yılında 100 tonla en düşük, 1946 yılında 912 tonla en yüksek üretim gerçekleşmiştir. Fakat bu yıldan sonra üretimde hızlı bir düşüş olmuştur. Daha sonraki yıllarda üretimi artmış olsa bile önceki üretim miktarını bir türlü yakalayamamıştır. 1952 yılında sonra dut üretimi ile ilgili herhangi bir bilgi teyit edilememiştir.

Zamanla doğal ipeğin suni ipekle rekabet edememesi üzerine ipekçiliğin eski önemini kaybetmesi, dut ağaçlarının kesilerek sebze-meyve bahçelerine dönüştürülmesi ve böceklerin ağaçlara zarar vermesi dut üretimini olumsuz etkilemiştir¹²⁹⁹. 1957 yılında ipekçiliğin yeniden gelişmesi için dut fidanları yetiştirilme girişimleri başlamış ve 20 bine yakın dut fidanı dikilmesi için köylülere dağıtılmıştır¹³⁰⁰.

Diyarbakır'ın birçok yerinde geniş miktarda ceviz, badem, kayısı-zerdali, şeftali gibi muhtelif meyve ağaçları yetiştirilmektedir¹³⁰¹. Diyarbakır'da yetiştirilen diğer meyve türleri (elma, ayva, armut, erik, incir, kiraz-vişne, içde, fındık ve fıstık) çoğunlukla ilde tüketilirdi. Yukarıda bahsedilen karpuz, kavun ve üzüm dışında çok az miktarda olsa bile ceviz ve badem il dışına satışı yapılmaktaydı. Bunun dışında il nüfusunun ihtiyaçları karşılandıktan sonra artan meyveler kurutularak İstanbul'a gönderilmekteydi¹³⁰². 1958 yılında Ziraat Vekâletinin yürüttüğü çalışmalar ile köylülerin gelir kaynakları artmaya ve köylerde toplu meyvecilik önem kazanmaya başlamıştır. 1958 ve 1959 yılları arasında Diyarbakır Ziraat Vekâleti ücretsiz olarak çeşitli meyve fidanları ile bağ çubukları dağıtmıştır. Toplam 8 kazada; 57 çiftçiye ait 406 dekar bağ, 268 dekar bademlik, 99 dekar meyvelik, 32 dekar Antep Fıstığı dağıtılmıştır¹³⁰³. Diyarbakır'da meyve üretimi 1970'li yıllara kadar önemli bir değişim göstermemiştir¹³⁰⁴.

¹²⁹⁹ Çağlayan, **a.g.t.**, s. 343.

¹³⁰⁰ **Demokrasiye Güven**, 8 Mart 1957, s.1.

¹³⁰¹ **Diyarbakire Bir Bakış**, s. 18; **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 15.

¹³⁰² Güney, **a.g.e.**, s. 44.

¹³⁰³ **Dicle**, 9 Mart 1959, S. 1745, s. 1; **Sesleniş**, 11 Mart 1959, S.340, s. 1.

¹³⁰⁴ 1975 yılında 750 bin civarında olan meyve ağacı sayısı, 1980'li yıllarda yaklaşık 2 milyona çıkarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dağ, **a.g.e.**, s. 25.

Dicle Nehri kıyılarında yer alan Hevsel Bahçeleri ile çay ve dere boylarında geniş miktarda çeşitli sebze ekimi yapılmaktaydı. Sebzelerden en çok domates, biber, patlıcan, salatalık, kabak, marul, taze fasulye ve taze soğan yetiştirilirdi. Bu ürünler verimli ve taze olarak il genelinde tüketilirdi. Tüketim fazlası ürünler, Güneydoğu ile Doğu Anadolu'daki illere sevk edilirdi¹³⁰⁵.

1950 yılı sonrası sebzeciliğin bitkisel üretim içindeki payı hem miktar hem de alan bakımından artmıştır. Özellikle Dicle Nehri ve kollarını oluşturan çay ve derelerin çevresi sulanabilen alüvyon toprakları sebze bahçelerine dönüştürülmüştür. Sebzecilik üretiminin en çok geliştiği ilçeler: Merkez İlçe, Çermik, Çüngüş, Ergani, Lice ve Silvan'dır. Diyarbakır'da kasap ve sebzecilerin bir arada oldukları yerin, fiziki koşullarının iyi olmamasından dolayı Diyarbakır Valisi Servet Sürenkök'ün hükümetten talebiyle bir iş hanı ile sebze hali yaptırılmıştır. 1950'li yıllardan sonra sulamanın bir ölçüde geliştirilmesi ve pazar koşullarının iyileştirilmesi ile sebze üretiminde önemli bir çeşitlenme ve canlanma görülmüştür. Bu gelişmeler ile birlikte Diyarbakır'da üretilen sebzeler, Türkiye ortalaması içinde artış göstermiştir¹³⁰⁶.

Diyarbakır'ın ekilebilir arazisi %43 oranındadır. Bu nedenle sadece Dicle Nehri boyunca ve kollarında yapılan sulu tarım ile sebzecilik ve meyvecilik barajların faaliyete geçmesi ile sulanan miktar ekilebilir arazinin %60-%70'ini bulması planlanmıştır¹³⁰⁷.

4.1.6. Tarım Aletleri

19. yüzyılda Diyarbakır'da tarım geleneksel yöntemlerle yapılmaktaydı. Tarımda kullanılan ziraî araçların çoğu el aletlerinden oluşmaktaydı. Özellikle tarımda karasaban ve hayvan gücü hâkimdi. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren işlenebilen toprak miktarındaki artışa bağlı olarak ziraî araçlarında da gelişme yaşanmıştır. Karasaban, hayvan pulluğu ve döven gibi geleneksel tarım araçlarının kullanımı zamanla azalmaya başlarken; traktör, selektör, harman makinesi gibi diğer ziraî araçların kullanımı hızla artmaya başlamıştır.

¹³⁰⁵ Balin, **a.g.e.**, s. 57; Gökçen, **a.g.e.**, s. 15; Yalçın, **a.g.e.**, s. 12.

¹³⁰⁶ **BCA**, 30.10.0.0/81.535.19; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2264.

¹³⁰⁷ Sarı, **a.g.e.**, s. 87.

1950 yılı genel seçimleri ile birlikte Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle çiftçilerin sorunları üzerinde durulmuş ve karasaban yerine motorlu taşıtlar temin edilmeye başlamıştır¹³⁰⁸. Bunun üzerine Diyarbakır tarımında da makineleşme 1950 yılından sonra başlamış ve 1952 yılından itibaren hız kazanmıştır (Bkz. Tablo-77). Traktörlerin kullanımı arttıkça yeni ekim alanları açılmış ve bazı ürünlerde üretim artışı olmuştur. Fakat traktörlerin büyük mülk sahiplerinin tekelinde olması toprak mülkiyetindeki kutuplaşmanın artmasına neden olurken, küçük mülkiyet sahiplerinin daha da küçülmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak topraksız köylü kesiminde ciddi bir işsizlik sorunu ortaya çıkmış ve köyden kente göç etmelerine neden olmuştur¹³⁰⁹. 1944-1961 yılları arasında Diyarbakır'da mevcut olan tarım aletleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 77: 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'da Tarım Aletleri

Yıllar	Karasaban	Pulluk	Traktör	Ekremöz	Selektör
1944 ¹³¹⁰	-	147	2	-	4
1947	-	-	-	-	-
1948	21.161	922	9	-	8
1949	-	-	-	-	-
1950	-	-	92	-	-
1951	-	-	-	-	-
1952	29.041	405	591	-	15
1953	49.130	574	551	7	11
1954	53.995	720	565	5	9
1955	74.350	1.006	540	4	6
1956	57.601	860	609	4	16
1957 ¹³¹¹	60.096	512	524	10	16
1958	-	-	-	-	-
1959	-	-	307	-	-
1960	-	-	286	-	-
1961 ¹³¹²	-	-	282	-	-

¹³⁰⁸ Demokrasiye Güven, 1 Mart 1957, s. 1.

¹³⁰⁹ Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2260; Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986, s. 19.

¹³¹⁰ BİGM, Tarım Aletleri ve Makineleri İstatistiği 1944, Yayın No: 263, Ankara, 1946, s. 32.

¹³¹¹ BİUM, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Yayın No: 371, Ankara, 1956, s. 43; BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950, s. 71; BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954, s. 71; BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958, s. 75;

¹³¹² BİGM, İstatistik Yıllığı 1959, s. 246; BİGM, Traktör Anket Neticeleri 1960, Yayın No: 411, Ankara, 1960, s. 9. BİGM, İstatistik Yıllığı 1960-1962, s. 234.

Diyarbakır'da 1944-1961 yılları arasında kullanılan tarım aletleri incelendiğinde, tüm yılların verileri düzenli tutulmadığından dolayı yıldan yıla tarım aletleri ile ilgili bilgiler eksik kalmaktadır. Diyarbakır'da en çok kullanılan tarım aletleri arasında karasaban ilk sırada yer almaktadır. Tarımda makineleşmenin arttığı bu dönemde karasaban hâlâ tarımdaki yerini ve önemini korumuştur. Sadece traktör sayısının en fazla olduğu 1956 yılından sonra % 14 oranında bir düşüş olmuştur. Diğer dönemlerde sürekli artış göstermiştir. Karasabandan sonra tarımda en çok kullanılan ikinci alet pulluktur. Diyarbakır'da pulluk sayısının 1955 yılında 1.006 ile en fazla, 1944 yılında ise 147 ile en az olduğu görülmektedir. Verilerin mevcut olduğu dönemlerde genel anlamda pulluk sayısı azalmıştır. Diyarbakır'da tarım aletleri içinde en az kullanılan selektör ve ekremözdür.

1950 yılında Diyarbakır'da 92 adet olan traktör sayısı, 1952 yılında 591'e yükselmiştir. Makineleşmenin başladığı yıllarda büyük toprak sahipleri arasında adeta moda haline gelen ve DP tarafından ithalatı teşvik edilen traktör alımlarının 1957 yılından sonra hızlı bir düşüş yaşadığı görülmektedir. 1960 yılında Diyarbakır'daki traktör sayısı 286'ya düşmüştür.

1960 yılı traktör sayısı bakımından Diyarbakır, bölge şehirlerinden Urfa (549) ve Gaziantep'in (432) gerisinde kalırken, ülke genelinde ise 34. sırada yer almıştır. Bazı şehirlerin traktör sayısı şöyledir: Balıkesir'de 847, Bursa'da 1.143, Çanakkale'de 344, Edirne'de 1.209, Hatay'da 1.035, İçel'de 1.257, Konya'da 3.269, Tokat'ta 528, Yozgat'ta 437 adettir¹³¹³. Bu durum değerlendirildiğinde, Diyarbakır'ın tarım araçları bakımından ülke ortalamasının altında kaldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesiyle büyük toprak sahiplerinin hemen hemen hepsi tarım kredilerden faydalanarak tarımda makineleşmeye gitmiş ve DP safında yer almışlardır. Tarımda makineleşmenin artmasıyla ortakçı ve maraba kesimleri daimi işçi olmaktan çıkıp, mevsimlik işçi olmuş veya toprağı terk etmek zorunda kalmışlardır¹³¹⁴.

¹³¹³ BİGM, **Traktör Anket Neticeleri 1960**, s. 9.

¹³¹⁴ Arslan, **a.g.e.**, s. 59; Suat Oktar-Arzu Varlı, "Türkiye'de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti'nin Tarım Politikası", **Marmara Üni. İ.İ.B.F. Dergisi**, C. 28, S.1, İstanbul, 2010, s. 1-22.

4.1.7. Tarımda Zararlı Haşereler ile Mücadele

Türkiye’de tarım alanlarında problem oluşturan en önemli faktörlerden biri de zararlı böcek ve hayvanlardır¹³¹⁵. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde buğday üretimini olumsuz yönde etkileyen zararlıların başında süne (kımlı) gelmektedir. 1927-1929 yılları arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde süne haşeresi yeniden ortaya çıkmış ve tarım ürünlerine zarar vermiştir. İlerleyen yıllarda süne ile yapılan mücadelelerin yetersiz kalmasıyla bölgede salgın hastalık haline dönüşmüştür¹³¹⁶.

1952 yılından itibaren Diyarbakır tarımına büyük zararlar vermeye başlayan ve bir afet halini alan süne haşeresi, çiftçiye büyük maddi zararlar vermiştir. Tablo-73’te buğday üretiminin 1953 yılında yaklaşık 60 bin tona düştüğü görülmektedir. Bu durum üzerine Tarım Bakanlığı, süne ile mücadele kapsamında Diyarbakır’a uzmanlardan oluşan bir heyet göndermiştir. Bu heyet tarafından yapılan incelemeler sonucu sünenin kışlık yaptığı yerler tespit edilmiş ve köylülerle birlikte süne haşeresine karşı mücadele edilmiştir¹³¹⁷. 1954 yılında köylülerden kilosu 2 lira karşılığında süne toplanması istenmiştir. Bismil ve Çınar başta olmak üzere il genelinde toplam 400 ton süne toplanmıştır¹³¹⁸. Fakat bu mücadele kalıcı bir çözüm üretmemiştir. 1954 yılında kuraklık ile birlikte süne haşeresinin ekinlere zarar vermesi üzerine çiftçiler daha büyük zararlar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum üzerine vilayetçe konuyla ilgili bir rapor hazırlanmış ve dönemin Ziraat Bakanlığına gönderilmiştir¹³¹⁹. Bu rapor kapsamında bakanlık, ürünleri zarar gören çiftçilerin Ziraat Bankasına olan borçları bir yıl ertelenmiş¹³²⁰ ve çiftçilere tohum yardımı yapılmıştır. Yapılan tohum yardımları için dönemin Başbakanı Adnan Menderes’e teşekkür telgrafi çekilmiştir¹³²¹. Ayrıca Ziraat Bakanlığı tarafından Diyarbakır’da “Süne Haşere Mücadele İstasyonu” açılmıştır. Bu istasyonda bilimsel esaslara dayalı bir

¹³¹⁵ Zararlı böcek ve hayvanlar şunlardır: süne, tarla faresi, muzır hayvanlar, çeltik çekirgesi; bağ ve bahçe tarımında külleme, karpokapsa haşere ve hastalıklarıdır. **BCA**, 30.1.0.0/112.713.5.

¹³¹⁶ Çetin Mutlu, Mehmet Duman vd. “Kışlamış Süne Ergin Mücadelesinde Çiftçi Bilinç Düzeyi Örnek Çalışması: Güneydoğu Anadolu Bölgesi”, **Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi**, C. 3, S. 4, 2016, s. 280; Mehmet Duman-Celalettin Gözüağık, vd. “Süne Mücadelesinde Çiftçi Davranışları: Adıyaman-Diyarbakır-Mardin-Şanlıurfa Örneği”, **Harran Üni. Ziraat Fakültesi Dergisi**, C. 12, S. 4, Şanlıurfa, 2008, s. 66.

¹³¹⁷ **Diyarbakır**, 12 Eylül 1953, S. 4082, s. 1.

¹³¹⁸ **Diyarbakır**, 13 Temmuz 1954, S. 4348, s. 1.

¹³¹⁹ **Diyarbakır**, 23 Ağustos 1954, S. 4383, s. 1.

¹³²⁰ **BCA**, 30.18.1.2/135.32.7.

¹³²¹ **BCA**, 30.1.0.0/18.106.40.

mücadele takip edilerek kış mevsiminde Çermik ve Çüngüş'te yer alan ağaç ve çalı diplerinde barınan süne haşeresi toplanmıştır¹³²².

Süne ile mücadele konusunda sorunu çözmek üzere Ziraat İşleri Genel Müdürü 1955 yılında Diyarbakır'a gelerek incelemelerde bulunmuştur¹³²³. Yapılan incelemeler sonucu kalıcı çözümler üretmek için Ziraat Bakanlığı, yedi uçak ve tüm personelini Diyarbakır'a göndermiştir. Gönderilen yedi uçakla havadan kimyasal ilaçlama yapılmış ve yirmi gün boyunca ilaçlanan bölgeler asker koruması altına alınarak hiç kimsenin bölgeye girmesine izin verilmemiştir¹³²⁴. Fakat çiftçiler gelecek yılda süne ile mücadele yapıldığı takdirde bir fayda sağlamayacağı kanaatinde bulunmuşlardır¹³²⁵. Aynı yıl kuraklık ve süneden zarar gören çiftçilerin borçları ertelenmiş ve 18.000 ton tohumluk çiftçilere tahsis edilmiştir. Ayrıca süne haşeresiyle mücadelede 400 ton ilaç satın alınmıştır¹³²⁶.

1956 yılında Ziraat Bakanlığı tarafından süne ile mücadele kapsamında bölgesel bir hazırlık yapılarak; 30 uçak, 84 motorlu araç, 43 motorpomp, 15 su tankı, 13 telsiz, 124 teknik ziraatçı ve 150 işçi bölgeye sevk edilmiştir. Bölgede başlatılan ilaçlama önce Urfa ve Adıyaman illerinde başlamış, daha sonra Diyarbakır ve diğer Güneydoğu Anadolu illerinde devam etmiştir¹³²⁷. Bölge genelinde sürdürülen bu çalışmalar 1955-1956 yıllarında olumlu sonuçlar vermeye başlamış olup, buğday üretimi bu dönemlerde artış göstermiştir. Fakat yapılan mücadeleler 1957 yılında da devam etmiştir. Çiftçilerin sorunları ile ilgilenen Diyarbakır Valisi Fahrettin Akkutlu, üç dört yıldan beri tarımsal alanda ciddi sorunlar yaratan süne haşeresiyle mücadelenin devam edeceğini ve çiftçinin ihtiyacı olan akaryakıt kredisinin verileceğini belirtmiştir¹³²⁸. Bir tufan olarak nitelendirilen süne, tarımsal alanların temel sorunu haline gelmiş ve bu hususta zarar gören çiftçilere maddi destek sunulmuştur¹³²⁹. İl Valiliği ve milletvekillerinin destekleriyle 1957 yılı 5254 sayılı Kanun Hükümlerine göre 3.000 ton arpa, 4.150 ton buğday tohumluğu tahsis edilmiştir¹³³⁰. Süne ile mücadele ve parazit üretme istasyonu

¹³²² **Diyarbakır**, 12 Kasım 1954, S. 4448, s. 1.

¹³²³ **Diyarbakır**, 09 Mayıs 1955, S. 4601, s.1.

¹³²⁴ **Diyarbakır**, 28 Mayıs 1955, S. 4618, s. 1.

¹³²⁵ **Demokrasiye Güven**, 27 Haziran 1955, s. 1.

¹³²⁶ **Demokrasiye Güven**, 16 Aralık 1955, s. 2-3.

¹³²⁷ **Diyarbakır**, 26 Mayıs 1956, S. 4923, s. 1.

¹³²⁸ **Demokrasiye Güven**, 28 Şubat 1957, s. 1.

¹³²⁹ **Demokrasiye Güven**, 1 Mart 1957, s. 1.

¹³³⁰ **Demokrasiye Güven**, 25 Mart 1958, s. 1.

inşaatı valilik tarafından ihale edilmiştir. 652 metrekare üzerinde iki katlı olacak şekilde inşa edilecek bu istasyonun, süne araştırma ve mücadelede merkezi olarak kullanılması planlanmıştır¹³³¹.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde süne ile mücadeleye devam edilmiştir. Hububat ürünlerine geniş miktarda zarar veren haşerelere karşı; Diyarbakır, Urfa, Adıyaman, Siirt, Maraş ve Gaziantep illeri kapsamında 602.000 dönümlük ekili alanlara 21 uçak ile 747.719 kilo ilaç serpilerek haşerelerden temizlenmiştir. Bu kapsamda Diyarbakır için 110.000 kilo ilaç kullanılmıştır. Diyarbakır'daki süne ile mücadele enstitüsüne gelen günlük raporda mücadelenin %90 başarılı olduğu bildirilmiştir¹³³². Birkaç yıldan beri bölgenin tarımsal alanlarında çiftçilere milyonlarca lira zarar veren süne haşeresine karşı her yıl olduğu gibi mücadelenin devam edeceği belirtilmiştir¹³³³.

1955-1956 yıllarında çeltiklere zarar veren çekirgelere karşı mücadele edilmiş ve 24.150 dekarlık alan bu haşerelerden temizlenmiştir¹³³⁴. 1958 yılında İsrail ve Suriye üzerinde geniş tahribatlara sebep olan pembe çöl çekirgeleri, Urfa'nın Akçakale ile Mardin'in Derik kazalarını da istila etmiştir. Diyarbakır'ı da tehdit etmeye başlaması üzerine Gaziantep, Urfa ve Ankara'dan gelen mücadele ekipleri tarım sahalarını ilaçlamaya başlamıştır¹³³⁵. Aynı dönemde tarla farelerine karşı da mücadele yürütülmüş ve 122.550 dekarlık alan ilaçlanarak farelerden temizlenmiştir¹³³⁶. Ayrıca Diyarbakır Teknik ve Ziraat Teşkilatı da süne ve çekirgelere karşı gerekli tedbirleri almış ve seferber bir durumda beklemiştir. Araç ve personel hususlarında teşkilata takviyeler yapılmıştır. Bu teşkilat gerekli durumlarda Mardin, Siirt ve Bitlis illerine de yardıma gitmiştir. 1952 yılından itibaren süne haşeresine karşı verilen mücadeleler geliştirilerek sürdürülmüştür. Zirai mücadele konularında hassasiyet gösteren Diyarbakır Valisi Şevket Özanalp, seferber durumunda olan kampları ziyaret ederek çekirge hareketlerini takip etmiştir. Diyarbakır'dan çevre illere de müdahaleye giden ziraat teşkilatı, çiftçi ve köylüler

¹³³¹ **Demokrasiye Güven**, 8 Mart 1957, s. 1.

¹³³² **Demokrasiye Güven**, 21 Haziran 1957, s. 1.

¹³³³ **Gayret**, 6 Kasım 1957, S. 185, s. 1.

¹³³⁴ **BCA**, 30.1.0.0/112.713.5.

¹³³⁵ **Dicle**, 12 Nisan 1958, S. 1471, s. 1.

¹³³⁶ **BCA**, 30.1.0.0/112.713.5.

tarafından memnuniyetle karşılanmıştır¹³³⁷. Yapılan bu mücadeleler sonucunda 1958 yılı ekimler normal seyrini takip etmiştir¹³³⁸.

Zirai Mücadele Enstitüsü 1959 yılında Diyarbakır ve bölge illerinde ürünlere büyük zarar veren süne haşeresine karşı Hatay'dan Hakkâri'ye kadar büyük bir sahada 40 muhtelif dağda çadırli kamplar kurmuş ve bu kamplarda süne üzerine ekolojik araştırmalar yapılmıştır¹³³⁹. Özellikle 1955-1959 yılları arasında yapılan sıkı ve sistemli mücadele sonunda bu haşereler zararsız bir hale getirilmiştir. Enstitü müdürlüğünün verdiği bilgilere göre; Diyarbakır ve bölge illerin yüzölçümünde sünenin yarattığı zarar 26.000.000 dekadır¹³⁴⁰.

4.1.8. Tarım ile İlgili Kurum ve Kuruluşlar

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır'da ziraî araştırmalar yapmak üzere; Süne Geçici İstasyonu, Bölge Ziraî Mücadele Araştırma Enstitüsü, Örnek Ziraî İstihsal ve Satış Kooperatifi, Diyarbakır Teknik ve Ziraat Teşkilatı kurulmuştur.

4.1.8.1. Süne Geçici İstasyonu

Diyarbakır'da 1954 yılında Tarım Bakanlığına bağlı Süne Geçici İstasyonu kurulmuştur. 1955 yılında sürekli bir hale getirilen bu istasyon süne haşeresiyle mücadele etmekteydi¹³⁴¹. Üç yıldan beri süne ile mücadele konusunda araştırmalar yaparak, başarılı sonuçlar elde eden Süne Araştırma Diyarbakır İstasyonu: Mardin, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri, Elazığ, Malatya, Muş, Ağrı, Bingöl, Urfa, Erzincan ve Tunceli illerinde de çalışmalar yürütmekteydi. Bu illerde süne ile mücadelenin dışında, bağ ve bahçe konularında da araştırmalar ve çalışmalar yapmıştır¹³⁴².

4.1.8.2. Diyarbakır Bölge Ziraî Mücadele Araştırma Enstitüsü

1949 yılında Elazığ'da kurulan Zirai Mücadele İstasyonu, 1958 yılında personel ve teknik malzemeler ile birlikte Diyarbakır'a aktarılmış ve buradaki Süne Geçici İstasyonu ile

¹³³⁷ **Ziya Gökalp**, 22 Mayıs 1958, S. 146, s. 1; **Dicle**, 24 Mayıs 1958, S. 1505, s. 1.

¹³³⁸ **Dicle**, 21 Nisan 1959, S. 1782, s. 1.

¹³³⁹ **Dicle**, 22 Eylül 1959, S. 1909, s. 1.

¹³⁴⁰ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 106.

¹³⁴¹ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2268.

¹³⁴² **Demokrasiye Güven**, 17 Şubat 1958, s. 1.

birleştirilmiştir. Bu iki istasyon birleştikten sonra “Bölge Ziraî Mücadele Araştırma Enstitüsü” adını almıştır. Türkiye geneli bölge enstitüleri: Ankara, İzmir, Samsun, Adana, Sakarya ve Diyarbakır olmak üzere 6 ilde kurulmuştur. Diyarbakır Bölge Ziraî Mücadele Araştırma Enstitüsünün çalışma sahası genişletilerek 13 il bu kuruma bağlanmıştır. Bu enstitüde “Ambar Zararlıları, Genel Zararlılar, Tahıl Hastalıkları, Meyve ve Bağ Hastalıkları, Sanayi ve Süs Bitkileri Zararlıları, Sebze-Meyve-Yem Bitkileri Zararlıları” gibi 21 laboratuvar mevcuttu. Bu enstitüde tarım ürünlerinde oluşan hastalık ve zararlı bitkiler incelenirdi. Bu incelemeler sonucunda ekonomik mücadele yöntemleri araştırılır ve yeni hastalık türleri teşhis edilerek yayılması önlenmeye çalışılırdı. Bunun dışında mevcut fidanlıklar ile tarım ilaçları denetlenir, elde edilen sonuçlar eğitsel faaliyetler ile çiftçilere aktarılırdı. Şevket Beysanoğlu: bu enstitünün inşa halinde bulunan tesisleri tamamlandıktan sonra Türkiye’nin en büyük ve en modern ziraî mücadele enstitülerinden biri olacağını belirtmiştir¹³⁴³. Günümüzde de bu kuruluş bölge genelinde faaliyetlerine devam etmektedir.

4.1.8.3. Diyarbakır Teknik ve Ziraat Teşkilatı

Diyarbakır’daki Ziraat Teşkilatının kuruluşu ile birlikte ildeki çiftçilere ve boğa yetiştiriciliği yapan köylülere 30 ton yulaf temin edilmiş ve dağıtımı yapılmıştır. Diyarbakır’da her türlü tarıma elverişli arazinin olmasını dikkate alan Teknik Ziraat Müdürlüğü, zamanla tarımsal faaliyetlerini artırmıştır¹³⁴⁴. Bu faaliyetler köylüler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır¹³⁴⁵. 20 Nisan 1959 tarihinde Teknik ve Ziraat Teşkilatı tarafından dört gün sürecek olan 4-K (Genç çiftçi çocuklarını yetiştirme) kursu açılmıştır. Teknik Ziraat Müdürlüğü salonunda yapılan kursa İzmir’den 4-K liderlerinden M. Nil ve F. Akın görevli olarak katılmışlardır. Bu kurs Bismil, Silvan, Çınar, Ergani ve Hani kazalarında eğitim vermiştir. Diyarbakır’da genç çiftçi çocuklarını yetiştirme hususunda Ziraat Vekâleti ve Teşkilatının çalışmaları halk arasında memnuniyet yaratmıştır¹³⁴⁶.

¹³⁴³ **Demokrasiye Güven**, 17 Şubat 1958, s. 1; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2268; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 106; <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/dzmai/Menu/8/Tarihce> Erişim Tarihi: 03.01.2022.

¹³⁴⁴ **Demokrasiye Güven**, 8 Mart 1957, s. 1.

¹³⁴⁵ **Demokrasiye Güven**, 25 Mart 1958, s. 1.

¹³⁴⁶ **Dicle**, 17 Nisan 1959, S. 1779, s. 1.

Diyarbakır Teknik Ziraat Teşkilatı, mevsimsel çalışmalar kapsamında kanal ve bent inşaatları ihalesini yapmıştır. Ayrıca topraklarını nadasa iyi bir şekilde hazırlayan çiftçileri tespit ederek mükâfatlandırmıştır¹³⁴⁷.

4.1.8.4. Örnek Ziraî İstihsal ve Satış Kooperatifi

Diyarbakır tarımında çiftçilerin işlerini sürdürebilirliği açısından 1959 yılında kooperatifleşme çalışmaları yürütülmüştür. Kooperatifin kurulması doğrultusunda bir araya gelen ziraat mensupları gizli oylama ile seçime gitmiştir. Yapılan seçim sonucunda oy çokluğu ile idare heyetine: Teknik Ziraat Müdürü Sabahattin Savcı, Ziraat Odası Başkanı Cevdet Hayrullahoğlu, Ziraî Donatım Kurumu Bölge Müdürü Reşit Karademir, Yüksek Ziraat Mühendisi serbest çiftçi Abdullah Ekinci, Ziraat Mücadele Enstitüsü Müdürü Mehmet Yüksel, Ziraî Mücadele Ekip Şefi Gülhami Öztosun ile Yüksek Ziraat Mühendisleri Burhan Baysaç, Orhan Bingöl ve Galip Faşel seçilmişlerdir. Diyarbakır Valisi Niyazi Toker: “Kooperatifleşmenin ve kolektif çalışmanın zirai sahada bilhassa lüzumlu bulunduğunu bu vesile ile kısa zamanda büyük işler yapabilme imkânlarının hâsıl olacağını” belirtmiştir¹³⁴⁸. Bu kooperatif dışında ülke genelinde mevcut olan Tarım Kredi Kooperatifi Diyarbakır’da 1964 yılında kurulmuştur. Ziraat Bankasından elde edilen verilere göre; iki tane Bismil’in göçmen köylerinde, iki tane de Merkez ilçede olmak üzere dört kooperatif mevcuttu¹³⁴⁹.

4.2. Hayvancılık

Diyarbakır’ın arazisi yapısı ve iklim şartları hayvan yetiştirmeye en müsait bölgelerden birisidir. Güneydoğu Toroslar ile Mardin-Midyat eşiği arasında yer alan Diyarbakır Havzası, Dicle Bölümü’nün en geniş yöresini oluşturmaktadır. Dicle Havzası, doğal yol güzergâhı olduğu için önemini tarihi dönemler boyunca korumuştur. Bu havzada ilk yerleşik nüfus hayvancılıkla uğraşması sonucu günümüze kadar hayvancılık faaliyetlerinin devam etmesini sağlamıştır¹³⁵⁰. Hayvancılığın bu derece yaygın ve önemli olmasının bir nedeni de yerleşik hayata geçen aşiretlerin hayvancılık faaliyetleri ile de

¹³⁴⁷ Sesleniş, 17 Ağustos 1959, S. 466, s. 1.

¹³⁴⁸ Gayret, 5 Mart 1959, S. 594, s. 1.

¹³⁴⁹ Arslan, a.g.e., s. 99.

¹³⁵⁰ Ayşe Çağlıyan-Esen Durmuş, “Diyarbakır Havzası ve Yakın Çevresinde Küçükbaş Hayvancılık”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2 Elazığ, 2010, s.31;36.

uğraşmaya devam etmişlerdir. Ayrıca bölgenin dağlık yapısı hayvancılık için ayrı bir önem taşımıştır. Diyarbakır ve Erzurum, Anadolu şehirleri ile İstanbul'un et ihtiyacını sağlamıştır. Diyarbakır'da tarım ile hayvancılık karşılaştırıldığında hayvancılığın daha ön planda olduğu görülmüştür¹³⁵¹. 19. yüzyılda da hayvancılık önemini korumakla birlikte özellikle koyun ve keçi hayvancılığı daha da gelişmiştir. 1869-1905 yılları arası Osmanlı salnamelerine göre Diyarbakır vilayetinde 668.741 koyun ve 323.886 keçi mevcuttu¹³⁵². Diyarbakır'da Cumhuriyetin ilk dönemleri ve sonrasında halkın büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşmıştır. 1945-1960 yılları arasında sanayi kolu gelişmemiş olan Diyarbakır'da hayvancılık iktisadi ve ticari hayatta önem teşkil etmeye devam etmiştir. Yıllardır halkın temel geçim kaynağı olan hayvancılık aileden devir alınarak yapılmakta olduğundan yerli ırk hayvanların sayısı ön sıralarda yer almıştır. Mera hayvancılığının ağırlıkta olduğu Diyarbakır'da büyükbaş olarak sığır, manda, deve, at, katır ve eşek; küçükbaş olarak da koyun, kıl keçisi ve tiftik keçisi yetiştiriciliği yapılmıştır. Bunun yanında kümes hayvancılığı, arıcılık ve ipekböcekçiliği de gelişme göstermiş hayvan türleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.2.1. Büyük ve Küçük Baş Hayvancılık

Diyarbakır'da büyük ve küçükbaş hayvanların hemen hemen hepsi yetiştirilir. Büyükbaş hayvancılıkta özellikle kastedilen sığır, manda ve deve yetiştiriciliğidir. Bu büyükbaş ürünler daha çok kasaplık ürünler arasında yer almıştır. Ayrıca sığırlar çift sürme işlerinde de kullanılmıştır. Diğer büyükbaş grubunda yer alan at, eşek ve katır türlerinden daha çok tarım ve yük taşımacılığında faydalanılmıştır. Miktar ve oran bakımından sığır, büyükbaş hayvancılıkta önemli bir yere sahip iken; manda ve deve yetiştiriciliği daha geri planda kalmıştır. Bu dönemde Diyarbakır'da yürütülen hayvancılık faaliyetleri daha çok mera hayvancılığı olarak yapılmıştır. 1945-1960 yılları arasında Diyarbakır'da yapılan büyükbaş hayvancılık ile ilgili veriler aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 78: 1945-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'da Büyükbaş Hayvancılık

Yıllar	Sığır	Manda	Deve	At	Katır	Eşek	Toplam
1945	141.814	9.736	1.752	10.623	2.114	36.254	202.293
1946	141.112	9.152	1.544	10.570	2.128	35.298	199.804
1947	130.900	9.640	1.192	7.679	2.090	22.537	173.858

¹³⁵¹ Acun, **a.g.m.**, s. 212-213.

¹³⁵² İzgöer, **a.g.e.**, C. 5, s. 186.

1948	153.447	11.355	2.028	9.014	3.311	24.969	204.124
1949	144.122	10.769	1.393	8.694	2.137	22.893	190.008
1950	147.096	11.003	2.002	9.028	3.531	22.981	195.641
1951 ¹³⁵³	147.095	11.000	1.979	9.039	3.546	22.961	195.620
1952	147.095	11.000	1.989	8.739	3.546	22.961	195.330
1953 ¹³⁵⁴	146.709	8.601	802	8.406	2.166	20.875	187.559
1954	152.191	12.647	1.906	12.228	4.100	27.085	210.157
1955	140.325	11.464	1.631	13.428	4.620	32.832	204.300
1956	145.129	11.027	1.183	12.903	4.925	32.139	207.306
1957 ¹³⁵⁵	134.497	12.342	1.334	11.409	4.453	37.096	201.131
1958	156.236	12.418	1.752	13.568	4.905	45.902	234.781
1959	187.374	21.947	1.895	17.440	8.200	53.780	290.636
1960 ¹³⁵⁶	176.484	16.731	1.379	14.584	4.947	39.620	253.745

Diyarbakır’da 1945-1960 yılları arasında sığır yetiştiriciliği ilk sırada yer almıştır. 1945 yılında 141.814 olan sığır sayısı, 1960 yılında 176.484’e yükselmiştir. 1947 ve 1957 yıllarında yaklaşık %7 oranında küçük bir düşüş olmuştur. 15 yıllık bir zaman diliminde sığır sayıları ortalama 145 binin üzerinde olmuştur.

Sığır üreticiliğinde önemli bir bölge konumunda olan Diyarbakır¹³⁵⁷ ülke ortalamasının üzerinde ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde de ilk sırada yer almıştır¹³⁵⁸. Bölgede yetiştirilen sığırların cinsi daha çok sarı ve kırmızı ırkı teşkil etmiştir. Bu ırkların ıslahı için çalışmalar yürütülmüştür. Göçmenlerin bölgeye getirdiği bozkır ırkı sayısı ise çok az sayıda kalmıştır¹³⁵⁹. Diyarbakır’da mevcut olan karasığır nesli çoğunlukla yerli ırk olan Karacadağ ve Diyarbakır soylarına mensuptur. Yetiştirilen bu kasaplık sığırlar İstanbul ve diğer büyük illere sevkiyatı yapılmıştır¹³⁶⁰.

1945-1960 yılları arasında Diyarbakır’da büyükbaş hayvan türleri içinde manda (camış) yetiştiriciliği de yapılmıştır. Fakat manda sayısı, sığır sayısına göre çok az miktarda kalmıştır. 1945 yılında 9.736 olan manda sayısı, 1960 yılında 16.731’e yükselmiştir. 1959 yılında yaklaşık %77 oranında bir yükseliş olmasına rağmen, bir yıl sonra yaklaşık %24

¹³⁵³ BİGM, *Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950*, Ankara Basımevi, Yayın No: 339, Ankara, 1952, s. 38-39;92.

¹³⁵⁴ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 71.

¹³⁵⁵ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958*, s. 75.

¹³⁵⁶ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 38.

¹³⁵⁷ BCA, 30.1.0.0/112.713.6.

¹³⁵⁸ Sığır sayısı Urfa’da 1945 yılında 106.014 iken, 1960 yılında 120.237; Gaziantep’te ise 1945 yılında 72.547 iken, 1960 yılında 111.672’dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, *Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950*, s. 34;40; BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 44;80.

¹³⁵⁹ Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 108.

¹³⁶⁰ *İzmir Fuarı’nda Diyarbakır*, s. 29.

oranında bir düşüş yaşamıştır. Genel olarak 15 yıllık süreçte manda yetiştiriciliğinde bir artış olmuştur.

Diyarbakır'da mevcut olan manda sayısı Türkiye ortalamasının çok az altında kalmasına rağmen; bölge illeri arasında ilk sırada yer almıştır¹³⁶¹.

Diyarbakır'da yetiştirilen diğer büyükbaş hayvanlar (deve-at-katır-eşek) daha çok yük taşımacılığında kullanılmıştır. Diyarbakır'da “Deveci-Faytoncu-Katırcı-Eşekçi” gibi meslek erbapları mevcuttu. Yük taşıyıcılarından özellikle Eşekçiler (kum taşıyıcıları) 1985 yılına kadar önemini sürdürmüştür. Özellikle iller arası ile diğer ülkeler arasında ticari eşya taşımacılığı deve, at, eşek ve katır ile yapılmıştır. Bu mesleklerden en eskisi ve önemlisi deveciliktir. Diyarbakır'da deve işi ile uğraşan aileye “Mala Deveciyan-Deveci ailesi” denilmiştir¹³⁶². 1945-1960 yılları arasında Diyarbakır'da deve yetiştiriciliği son sırada yer almıştır. 1948 yılında deve sayısı 2.028 ile en fazla iken, 1953 yılında ise 802 ile en az olduğu görülmüştür. 1945 yılında 1.752 olan deve sayısı, 1960 yılında 1.379'a düşmüştür. Genel olarak deve sayısı 1.000 ile 2.000 arasında yıllara göre değişiklik göstermiştir (Tablo-78).

Devecilikten sonra “Atçılar-Faytoncular” Diyarbakır'da ikinci meslek grubu arasında yer almıştır. Çünkü araç olarak at kullanılmakta ve lüks taşımacılık kategorisinde görülmekteydi. Taşımacılık dışında kaçakçılık ve çerçilik gibi işlerde de at kullanılmıştır¹³⁶³. Motorlu araçların gelişmesiyle faytonculuk ve çerçilik mesleği zaman içerisinde sona ermiştir. 1945-1960 yılları arasında büyükbaş hayvan türleri arasında at yetiştiriciliği dördüncü sırada yer almıştır. 1947-1953 yılları arasında at sayısı 10 binin altına düşmesine rağmen, 15 yıllık süreçte artış göstermiştir. 1945 yılında 10.623 olan at sayısı, 1960 yılında 14.584'e yükselmiştir (Tablo-78).

Diyarbakır'da mevcut olan atların birçoğu Arap atı soyundandır. At neslinin ıslahı için Diyarbakır'da bir aygır deposu kurulmuştur. Depo, her yıl en yüksek cins aygırlarla takviye edilmekte ve safkan Arap tayları yetiştirilmiştir. Bu depo dışında il merkezi ile

¹³⁶¹ Manda sayısı Urfa'da 1945 yılında 99, 1960 yılında 613; Gaziantep'te ise 1945 yılında 425, 1960 yılında 1.117'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, **Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950**, s. 34;40; BİGM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960**, s. 44;80.

¹³⁶² Ramazan Ergin, “Eski Diyarbakır'da Taşıyıcılar, Kum Taşıyıcıları (Eşekçiler)”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, S. 7, Nisan 2012, s. 52-53.

¹³⁶³ Ergin, **a.g.m.**, s. 53.

kazalarında aşım durakları kurulmuş olup, buralarda da bu taylar yetiştirilmiştir. Bundan dolayı Diyarbakır bölgenin merkezi haline gelmiştir. Ayrıca halk arasında at merakı yüksek olduğundan şehirde (Koşuyolu) düzenlenen at yarışlarına yoğun ilgi gösterilmiştir. İlkbahar ve sonbahar aylarında düzenlenen at yarışlarına, Türkiye’de iyi yetiştirilen yarış atları katılmıştır¹³⁶⁴.

1945-1960 yılları arasında Diyarbakır’da büyükbaş hayvan türleri içinde eşek yetiştiriciliği, sığırdan sonra ikinci sırada yer almıştır. Bu eşekler; kum, tuğla, kavun-karpuz ve un taşımaktaydı. Ayrıca mahalle ve sokakların dar olması sebebiyle çöp toplayıcılığı¹³⁶⁵ ile süt dağıtıcılığı eşekler vasıtasıyla yapılırdı. 1945 yılında ildeki eşek sayısı 36.254 iken, 1959 yılında 53.780’e çıkmıştır. Bir yıl sonra eşek sayısında yaklaşık %26 oranında bir düşüş olmasına rağmen, genel olarak yükseliş göstermiştir (Tablo-78). Eşek dışında katır türleri de iş aracı olarak kullanılmıştır. Katırlar daha çok coğrafi yaşam koşullarının zor olduğu yerlerde, dayanıklı bir hayvan türü olması nedeniyle tercih edilmiştir¹³⁶⁶. 1959 yılında katır sayısı 8.200 ile en fazla iken, 1947 yılında ise 2.090 ile en az olduğu görülmektedir. 1945 yılında 2.114 olan katır sayısı, 1960 yılında 4.947’ye yükselmiştir (Tablo-78). Kulp, Lice, Hani ve Dicle’de katırcılık ön planda yer alır ve buralarda bu işi yapanlara “Kervancı” denirdi. Bu ilçelerde üretilen meyveler ile güney illerinden alınan kıymetli eşyalar Erzurum’a kadar götürülürdü¹³⁶⁷.

Diyarbakır’da büyükbaş hayvancılığın dışında küçükbaş hayvancılıkta önem teşkil etmekteydi. Tarihsel süreçte sığır ile birlikte koyun ve keçinin de bölgede evcilleştirildiği bilinmektedir¹³⁶⁸. Diyarbakır’da geniş plato sahalarının olması ve step bitki örtüsünün bu sahalarda görülmesine bağlı olarak küçükbaş hayvancılık faaliyetleri yürütülmüştür. Bu step sahalarda özellikle koyun yetiştiriciliği ilk sırada yer almıştır¹³⁶⁹. Diyarbakır havzasının kuzeyinde yer alan dağlık alanlarda ise kıl keçisi önemli bir dağılış göstermiştir. Çünkü kıl keçisi, koyuna göre dağlık alanlara daha fazla uyum

¹³⁶⁴ BCA, 30.1.0.0/112.713.6; İzmir Fuarı’nda Diyarbakır, s. 29; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 109.

¹³⁶⁵ Ergin, **a.g.m.**, s. 54.

¹³⁶⁶ Ergin, **a.g.m.**, s. 53.

¹³⁶⁷ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 99.

¹³⁶⁸ Kenan Haspolat, vd. **Diyarbakır’da Tarım Hayvancılık**, Anıl Matbaacılık, Ankara, s. 291.

¹³⁶⁹ Çağlıyan-Durmuş, **a.g.m.**, s. 31-32; Haspolat vd, **a.g.e.**, s. 291.

sağlamaktaydı¹³⁷⁰. Koyun ve kıl keçisi dışında çok az sayıda tiftik keçisi de yetiştirilirdi. 1945-1960 yılları arasında Diyarbakır'da yapılan küçükbaş hayvancılık ile ilgili veriler aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 79: 1945-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'da Küçükbaş Hayvancılık

Yıllar	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Toplam
1945	308.379	335.130	120	643.629
1946	303.539	329.944	131	633.614
1947	332.366	317.345	151	649.862
1948	370.932	399.443	366	770.791
1949	234.841	285.461	11	520.313
1950	357.741	387.493	223	745.457
1951 ¹³⁷¹	357.910	387.128	429	745.467
1952	353.750	127.144	108	481.002
1953 ¹³⁷²	231.743	276.700	39	508.482
1954	228.512	347.273	41	575.826
1955	225.572	314.040	82	539.694
1956	251.963	331.698	71	583.732
1957 ¹³⁷³	255.257	315.360	204	570.821
1958	282.017	361.842	228	644.087
1959	390.925	428.006	383	819.314
1960 ¹³⁷⁴	463.843	384.012	327	848.182

Diyarbakır'ın toplumsal algısında ve çoğu kaynaklarda küçükbaş hayvancılık türleri arasında koyun yetiştiriciliği ön planda yer almıştır. Oysaki 1945-1960 yılları arasındaki verilerin toplamında kıl keçisi ilk sırada yer almıştır. 1945 yılında kıl keçisi sayısı 335.130 iken; koyun sayısı 308.379'dur. 15 yıllık süreçte kıl keçisi sayısı 1947, 1952 ve 1960 yıllarında koyun sayısının gerisinde kalırken, diğer yıllarda hep fazla olmuştur. Genel olarak kıl keçisi ve koyun yetiştiriciliğinde artış söz konusudur. Kıl keçisi ve koyun dışında çok az sayıda tiftik keçisi de yetiştirilmiştir.

Kıl keçisi ve koyun üreticiliğinde ülke ortalamasının üzerinde yer alan Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Urfa ve Mardin'den sonra üçüncü sırada yer almıştır¹³⁷⁵.

¹³⁷⁰ Çağlıyan-Durmuş, a.g.m., s. 32.

¹³⁷¹ BİGM, Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950, s. 38;92.

¹³⁷² BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953, s. 71.

¹³⁷³ BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958, s. 75.

¹³⁷⁴ BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960, s. 38.

¹³⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950, s. 34;38;40; BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960, s. 44;64;80.

Özelikle nüfusun az ve tarla ürünlerinin il merkezine getirilmesinin zor olduğu yerlerde daha çok hayvan besiciliği yapılmıştır. Küçükbaş hayvancılık türleri arasında koyun ırkları şöyledir: akkaraman (ak koyun), karacadağ, karakaş, siverek, zom, ivesi, hamdani ve aliki'dir. Bu ırklar arasında en çok yetiştiriciliği yapılan ak koyundur. Bunlardan et, süt, döl verimi ve yapağı elde edilirdi. Ayrıca yünlerinden halı ve kilim dokunurdu. Bu sebeple halı, kilim ve yün Diyarbakır ihracatında önem teşkil etmekteydi. Koyun sürülerinin otlatılmasında kullanılan arazilerin mevsimsel olarak sararmaya başlamasıyla kuzeye dağ yamaçlarına doğru hareket edilirdi. Bu hareketlenme ile birlikte sürü besleyenler suyun bulunduğu yeşil alanlara göç ederdi. Kuzey dağ yamaçları dışında, şehrin doğu ve batısında yer alan ovalar ile Doğu Toroslar ve Karacadağ yaylasının geniş otlaklarında koyun yetiştiriciliği yapıldı¹³⁷⁶. Keçi türleri arasında kıl keçisi daha çok dağlık kısımlar ile orman ve fundalıklarda; az sayıda melezlenmiş tiftik keçisi ise Diyarbakır Havzasının doğu ucunda yetiştirilirdi¹³⁷⁷.

Diyarbakır'da yetiştirilen koyunların merinos ırkına çevrilmesi için, 1958 yılında Türkiye Yapağı ve Tiftik şirketi ilde kurulmuştur. On bin koyun üzerinde yapılan suni tohumlamadan altı bin yarımkan merinos kuzusu elde edilmiştir. Şehir ekonomisi üzerinde önemli bir etki yaratmıştır¹³⁷⁸.

1952 yılında Diyarbakır il sınırları içerisinde biri merkezde biri de Ergani ilçesinde olmak üzere iki tane hayvan tesisi mevcuttu. Merkezdeki tesislerin genişletilmesi ve ıslahı için 1953 yılı il özel bütçesine ödenek teklifi yapılmıştır. Ayrıca Silvan, Bismil, Çınar ve Çermik ilçelerinde birer modern tesis inşası planlanmış ve projeleri bakanlığa gönderilmiştir. Diyarbakır veteriner teşkilatı, hayvan hastalıklarıyla mücadele hususunda her türlü ilaç, aşı, serum ve malzeme temini sağlamıştır. Daha sonra yapılan saha taraması çalışmalarında on iki köyün hayvanlarında bulaşıcı hastalık olduğu tespit edilmiştir. Bu hususta koruyucu tedbir olarak 11.775 hayvana aşı yapılmıştır. Bunun dışında 94 köyde 28.496 hayvan dış parazitlere karşı ilaçlanmış ve 14 köyde hayvanların temizlenebilmesi için banyo yerleri inşa edilmiştir¹³⁷⁹. 1953 yılında Diyarbakır merkezde, 1954 yılında

¹³⁷⁶ BCA, 30.1.0.0/112.713.6; Haspolat, vd., a.g.e., s. 291; Yalçın, a.g.e., s. 13; **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 29-32.

¹³⁷⁷ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 30; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2270; **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 22.

¹³⁷⁸ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 108.

¹³⁷⁹ **Şark Postası**, 25 Aralık 1952, S. 62, s. 1;3.

Çermik'te ve 1955 yılında Silvan'da Aşım Durakları yapılmıştır. 1953'te 275 köyde 436.781, 1954'te 176 köyde 146.237, 1955'te 220 köyde 199.745, 1956'da 279 köyde 137.687 baş hayvan aşılanmış ve ilaçlanmıştır¹³⁸⁰.

Hayvancılık, Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da önemli bir faaliyet ve ticaret alanı olmuştur. Tarımsal üretim yapan çiftçilerin birçoğu aynı zamanda hayvancılıkla da uğraşmışlardır. Geleneksel yöntemlerle daha çok mera hayvancılığı yapılmıştır. Diyarbakır'da yetiştirilen hayvanların çok azı il genelinde tüketilmiş, geri kalanı canlı olarak başka illere gönderilmiştir. Pazarlama imkânların yetersiz olması nedeniyle çok sayıda canlı hayvan dış pazarlara götürülmüştür. Hayvan alımları daha çok köyleri dolaşan tüccarlar (canbâz) tarafından yapılmıştır. Ayrıca göçebe aşiret toplulukları da hayvan sürülerini şehir merkezine getirerek geleneksel yöntemlerle pazarlamışlardır. Burada toplanan hayvanlar Gaziantep, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük merkezlere götürülmüş ve satışları yapılmıştır. Bu şehirler arasında yer alan Gaziantep, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli hayvan dış satım merkeziydi. Buradan özellikle Ortadoğu ülkelerine canlı hayvan sevkiyatı yapılmıştır¹³⁸¹.

4.2.2. Hayvansal Ürünler

Diyarbakır'da hayvancılık daha çok geleneksel yöntemlerle mera hayvancılığı¹³⁸² olarak yapıldığından, hayvansal ürünlerin üretimini olumsuz bir biçimde etkilemiştir. Ayrıca ilde yetiştirilen hayvanların büyük bir çoğunluğu diğer illere pazarlandığından et, süt, deri vb. ürünlerin üretimi düşük bir düzeyde kalmıştır. Aşağıdaki tabloda, 1947-1960 yılları arasında Diyarbakır'da mevcut olan küçükbaş ve büyükbaş hayvancılıkta elde edilen et miktarı ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 80: Et Üretimi (Ton)

Yıllar	Koyun	Kuzu	Kıl Keçisi	Oğlak	Sığır	Dana	Manda	Deve
1947	649	-	541	-	356	-	16	1
1948	514	-	633	-	350	-	9	1

¹³⁸⁰ BCA, 30.1.0.0/112.713.6.

¹³⁸¹ Gökçen, a.g.e., s. 16; Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 2272.

¹³⁸² Meralarda yetiştirilen hayvanların aşırı otlatılması sebebiyle sığırdaki et ve süt verimi düşmektedir.

1949 ¹³⁸³	592	-	626	-	280	-	12	-
1950	513	36	617	22	284	36	23	-
1951	469	81	711	31	277	25	20	1
1952 ¹³⁸⁴	492	108	852	28	323	34	32	3
1953 ¹³⁸⁵	517	104	764	8	369	41	52	2
1954	586	56	893	12	475	44	68	1
1955	496	114	892	51	357	89	74	1
1956	557	89	1.008	29	448	51	119	2
1957 ¹³⁸⁶	620	40	924	27	374	131	103	1
1958	642		960		423		52	2
1959	845		1.287		458		34	-
1960 ¹³⁸⁷	971		891		497		49	2

Diyarbakır'da yetiştirilen hayvanların et üretim miktarları incelendiğinde; küçükbaş hayvanların sayısı büyükbaş hayvanlardan sayıca fazla olmasından dolayı et miktarı da fazla olmuştur. En fazla et üretimi kıl keçisinden elde edilirken, koyun ikinci sırada, sığır ise üçüncü sırada yer almıştır. Canlı hayvanlar il dışındaki pazarlara götürüldüğünden, ilin et üretimi var olan hayvan sayısına göre kapasitenin altında kalmıştır. Buna rağmen Gaziantep (1300 ton) ve Urfa'dan (819 ton)¹³⁸⁸ daha fazla et üretimi sağlamıştır. Hayvansal ürünlerin ticari bir boyuta ulaşması için soğuk hava depolarının tesisi, pazarlama yerlerinin kurulması ve satış kooperatiflerinin organize olması gerekmektedir. 1950'li yıllarda bu gibi tesislerinin sınırlı olması hayvansal ürünlerin üretiminin yeterince gelişmesini önlemiştir.

¹³⁸³ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 71.

¹³⁸⁴ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 71.

¹³⁸⁵ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954*, s. 71.

¹³⁸⁶ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958*, s. 75.

¹³⁸⁷ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 123;125;128;130-131.

¹³⁸⁸ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 83;153.

Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlardan elde edilen süt üretimi de Diyarbakır'da düşük bir düzeyde kalmıştır. Aşağıdaki tabloda, 1947-1960 yılları arasında Diyarbakır'da elde edilen süt miktarı ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 81: Süt Üretimi (Ton)

Yıllar	İnek	Manda	Koyun	Kıl Keçisi
1947	24.724	4.241	12.997	12.475
1948	26.758	4.516	12.036	12.331
1949 ¹³⁸⁹	19.527	4.645	3.805	7.811
1950	26.941	5.039	9.232	12.228
1951	27.580	5.345	10.752	12.856
1952 ¹³⁹⁰	26.530	4.319	11.424	12.431
1953 ¹³⁹¹	25.855	1.298	9.457	10.900
1954	16.679	1.386	6.200	7.418
1955	21.143	1.599	9.287	10.023
1956	22.912	1.324	12.922	12.272
1957 ¹³⁹²	15.379	1.269	8.494	10.008
1958	17.402	1.472	9.475	11.419
1959	26.412	3.368	10.924	11.549
1960 ¹³⁹³	31.579	2.577	12.112	11.625

1947 yılında toplam 54.437 ton olan süt üretimi, 1960 yılında ancak 57.893 tona yükselmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi canlı hayvan ticareti diğer illere yapıldığından süt üretiminde fazla bir artış olmamıştır. En fazla süt üretimi büyükbaş hayvanlardan sağlanmaktaydı. Hayvan sayısı bakımından bölgede ilk sıralarda yer alan Diyarbakır, süt üretiminde Urfa ve Gaziantep'in gerisinde kalmıştır. 13 yıllık süreçte süt üretimi

¹³⁸⁹ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 71.

¹³⁹⁰ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 71.

¹³⁹¹ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954*, s. 71.

¹³⁹² BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958*, s. 75.

¹³⁹³ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 38.

Diyarbakır'da %6 oranında artarken, Urfa'da %28, Gaziantep'te %26 oranında artmıştır. Diyarbakır'ın ülke genelindeki süt üretimi payı yaklaşık %1,5 civarındadır¹³⁹⁴. Elde edilen süttten genellikle yağ ve peynir yapılmıştır. Özellikle koyunlardan elde edilen yağlar Anadolu'da ve İstanbul'da tanınmış ve tüketilmiştir¹³⁹⁵.

Diyarbakır'ın hayvansal ürünleri arasında deri ve yün üretimi ticari olarak önemli bir konumdaydı. Sığır, koyun ve keçi ile birlikte av derileri (kurt, tilki, tavşan) ilin zengin ihraç ürünlerinden birini teşkil ederdi¹³⁹⁶. İhracat için uygun olan yerli imalatlar arasında “maroken” derisi en önemlisiydi. Bölgede Mardin ve Siirt'te elde edilen deriler, Diyarbakır'da üretilen deriler kadar kaliteli değildi¹³⁹⁷. Diğer ürünlerde olduğu gibi deri üretimini de canlı hayvan satışları etkilemiştir.

Deri dışında ilde üretilen diğer önemli bir ürün ise yündür. 1954 yılında Diyarbakır'da kurulan “Sümerbank Yünlü Sanayii Müessesesi” yerli yapağı (yün) kullanırdı. Ayrıca ilde üretilen yün ve kıl, “Siirt Battaniyeleri” ve “Şırnak Şalları” yapımında tercih edilirdi. Aşağıdaki tabloda, 1947-1960 yılları arasında Diyarbakır'da üretilen deri ve yün miktarları ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 82: Deri ve Yün Üretimi

Yıllar	Büyükbaş (Adet)	Küçükbaş (Adet)	Yün (Ton)	Kıl (Ton)
1947	6.983	75.778	666	320
1948	6.983	70.723	617	316
1949 ¹³⁹⁸	5.381	69.682	473	289
1950	6.478	67.491	473	314
1951	5.941	79.050	551	330
1952 ¹³⁹⁹	7.187	91.646	586	319
1953 ¹⁴⁰⁰	8.425	84.321	485	279

¹³⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 83;153; BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 44;80.

¹³⁹⁵ Balin, a.g.e., s. 57.

¹³⁹⁶ İzmir Fuarı'nda Diyarbakır, s. 31.

¹³⁹⁷ Mergen, a.g.e., s. 83; Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 108.

¹³⁹⁸ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 71.

¹³⁹⁹ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 71.

¹⁴⁰⁰ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954*, s. 71.

1954	10.536	88.079	424	254
1955	10.016	98.312	476	257
1956	10.704	100.703	663	315
1957 ¹⁴⁰¹	11.968	92.622	818	327
1958	10.307	96.968	775	325
1959	10.196	123.352	927	344
1960 ¹⁴⁰²	10.745	115.324	960	323

1947 yılında toplam 82.761 adet deri üretimi yapılmıştır. Ekonomik getirisi yüksek olan deri üretimi 1960 yılında 126.069'a yükselmiştir. En fazla deri üretimi küçükbaş hayvanlardan sağlanmıştır (Tablo-82). 1947 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Diyarbakır, Gaziantep'ten (90.136) sonra ikinci sırada yer almıştır¹⁴⁰³. Bölgede canlı hayvanların özellikle Gaziantep'te toplanması nedeniyle deri üretiminin de bu ilde fazla olduğu düşünülmektedir. 1960 yılına gelindiğinde deri üretimi Diyarbakır'da yaklaşık %52 civarında, Gaziantep'te yaklaşık %37 civarında artış göstermiştir. Böylece Diyarbakır bölgede birinci sıraya yükselmiştir¹⁴⁰⁴. Diğer bir ekonomi getirisi olan yün ve kıl üretimi 1947 yılında toplam 986 ton iken, 1960 yılında 1.283 tona yükselmiştir. 1947-1960 yılları arasında Diyarbakır yün ve kıl üretiminde bölgede Urfa'dan sonra ikinci sırada yer alırken, hayvan ticaretinin merkezi olan Gaziantep üçüncü sırada yer almıştır¹⁴⁰⁵.

4.2.3. İpekböcekçiliği

İpekçilik, İran Azerbaycan'ından Anadolu'ya Selçuklular geleneği olarak gelmiştir. Diyarbakır'da ipekçilik takriben 11. yüzyılda yerli halk ile bütünleşmiş ve ekonominin

¹⁴⁰¹ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958*, s. 75.

¹⁴⁰² BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 38; 123;125;128;130-131.

¹⁴⁰³ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 83.

¹⁴⁰⁴ Gaziantep'te toplam deri sayısı 123.705'e yükselmiştir. BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 123;125;128;130-131.

¹⁴⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 83;153; BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 44;80.

belkemiği haline gelen bir sektör olmuştur¹⁴⁰⁶. Diyarbakır'da yerel ve bölgesel pazarlar için ipek üretimi yapılmasına rağmen, 15. yüzyılda Hazar bölgesindeki Mazandaran, Gilan ve Şirvan'dan Diyarbakır'a ipekler kervanlarla getirilir ve buradan Halep ile Bursa'ya¹⁴⁰⁷ götürülürdü. Osmanlı Devleti döneminde ipek geçişi ve ticareti için getirilen vergilerden de anlaşılabacağı üzere, ipek ticareti Diyarbakır için uzun süre temel gelir kaynaklarından biri olmuştur¹⁴⁰⁸. 19. yüzyılda da en önemli tekstil üretim merkezlerinden birisi olan Diyarbakır'da çeşitli ipek ve ipekli kumaşların üretimi yapılmaktaydı. İpek üretim işinde Müslümanlar, Yahudiler ve Süryaniler çalışmaktaydı¹⁴⁰⁹. Diyarbakır Salnamesinde; 19. yüzyılda Diyarbakır'ın yıllık ipek koza üretiminin 42.000 kıyye¹⁴¹⁰ olduğu belirtilmiştir¹⁴¹¹. 1900'lü yılların başında Diyarbakır Sanayi Mektebinde ipekçilik eğitimi verilmiş ve çeşitli sergiler düzenlenmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde geleneksel el tezgâhları dışında jakarlı dokuma tezgâhları da kullanılmaya başlanmış ve daha fazla kumaş üretimi sağlanmıştır¹⁴¹². Kurtuluş Savaşı öncesinde yüzden fazla üretici ipekçilik işi ile uğraşmıştır. Kurtuluş Savaşı mücadelesinde bu işletmeler dağılmış, dut ağaçları bakılamaz olmuştur. Savaş sonrası Cumhuriyetin ilanı ile birlikte devlet teşvikleri sağlanmış ve ipekböcekçiliği yeniden canlanmıştır¹⁴¹³. Diyarbakır'da ipekböcekçiliğinden elde edilen yüksek üretim ile birlikte ipeğin işlenmesi hususları göz önüne alınarak 1913 yılında Elazığ'da kurulmuş olan İpekböcekçiliği Okulu, 1930 yılında Diyarbakır'a taşınmıştır. Geleneksel el dokuma tezgâhları dışında, jakarlı makinelerden oluşan mantin kumaş fabrikaları 1940 yılına kadar mevcuttu¹⁴¹⁴. Aşağıdaki tabloda, 1947-1960 yılları arasında Diyarbakır'da üretilen ipek tohumu ile yaş koza miktarları ayrıntılı olarak verilmiştir.

¹⁴⁰⁶ **Diyarbakır'da Tarım**, Diyarbakır Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü Yay., S. 28, Ocak-Nisan, Diyarbakır, 2017, s. 13.

¹⁴⁰⁷ Osmanlı döneminde Diyarbakır dışında Bursa, Amasya, Erzincan, Tokat ve Halep'te ipek üretim merkezleri mevcuttu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Asan, "Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme", **Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır**, Ensar Yay., İstanbul, 2018, s. 323-340.

¹⁴⁰⁸ İnal Keser, **Diyarbakır: Sosyolojik Bir İnceleme**, Karahan Kitabevi, Adana, 2012, s. 6.

¹⁴⁰⁹ Kasım Ertaş, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri**, Rağbet Yay., İstanbul, 2015, s. 157-159.

¹⁴¹⁰ Okka, 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü; eski okka (1282 gr), yeni okka (1000 gr). Ayverdi, **a.g.e.**, s. 676.

¹⁴¹¹ İzgöer, **a.g.e.**, C.5, s. 303.

¹⁴¹² Doru, **a.g.e.**, s. 309;314.

¹⁴¹³ **Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır**, 1938, s. 82; **2000'e Beş Kala Diyarbakır**, Dicle Üni. Basımevi, Diyarbakır, 1995, s. 71.

¹⁴¹⁴ Doru, **a.g.e.**, s. 314.

Tablo 83: İpek Tohumu ile Yaş Koza Üretimi

Yıllar	İpek Tohumu (Kutu)	Yaş Koza (Kg)
1947	2.263	61.080
1948	2.333	61.850
1949 ¹⁴¹⁵	3.707	171.411
1950	1.342	51.680
1951	1.439	41.560
1952 ¹⁴¹⁶	2.299	94.490
1953 ¹⁴¹⁷	1.668	65.429
1954	2.300	95.890
1955	2.265	81.730
1956	2.377	79.347
1957 ¹⁴¹⁸	2.071	55.377
1958	1.793	73.000
1959	1.377	68.000
1960 ¹⁴¹⁹	1.778	73.000

İpekböcekçiliğinde iyi bir bakım ve besleme ile bir kutudan 40-44 kg'a kadar yaş koza elde edilirken ortalama kutu başına 30- 35 kg düşmektedir¹⁴²⁰. 1947-1960 yılları arasında ipek tohumundan elde edilen yaş koza miktarı yıllara göre değişiklik göstermiştir. En fazla üretim 1949 yılında olurken, en düşük üretim 1951 yılında olmuştur (Tablo-83). Ülke geneli ipek üretiminde 1947 yılında Bursa ilk sırada yer almıştır. Daha sonra sırasıyla en çok üretim yapan iller: Kocaeli, Bilecik, Hatay, Antalya, Balıkesir, Edirne ve Diyarbakır'dır¹⁴²¹. 1947 yılında ipek üretiminde sekizinci sırada yer alan Diyarbakır, 1960 yılında altıncı sıraya yükselmiştir¹⁴²². Diyarbakır'da üretilen ipekli kumaşlar, yurt içi ve yurt dışına pazarlanmıştır¹⁴²³.

Diyarbakır'da ipekböcekçiliği Diyarbakır'ın Merkez, Silvan, Lice ve Kulp ilçelerinde yapılmaktaydı. Yetiştirilen ipekböcekleri dut yaprakları ile beslenen Bağdat cinsi olmakla beraber halkın büyük bir kısmı bu işle uğraşmıştır. Koza ve ipekten elde edilen kumaşa "mantın" adı verilmiştir. Diyarbakır'da elde edilen mantınlar biraz sert olmakla

¹⁴¹⁵ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 71.

¹⁴¹⁶ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 71.

¹⁴¹⁷ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954*, s. 71.

¹⁴¹⁸ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958*, s. 75.

¹⁴¹⁹ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 136.

¹⁴²⁰ Gönül Öztürk (Haz.), *İpek Böceği Besleme Evi ve Dut Bahçesi Tesisi Yatırımcı Rehberi*, Tarım ve Orman Bakanlığı Hayvancılık Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2020, s. 14.

¹⁴²¹ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 34-159.

¹⁴²² BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 136.

¹⁴²³ *Diyarbakır'da Tarım*, s. 14; Mergen, a.g.e., s. 83.

beraber desen ve sağlamlık açısından talep edilen bir ürün olmuştur. İpekli kumaş dışında gelinlik, puşu, mendil, yorgan, yastık yüzü, paraşüt imalatı ve top hartuçlarında kullanılmıştır¹⁴²⁴. Bu ürünler arasında özellikle Diyarbakır puşileri ön planda olmuştur.

1950’li yıllarda Diyarbakır ipek dokumacıları “Doğu İpek” adında bir şirket kurmuşlardır¹⁴²⁵. Diyarbakır zamanla ipek üretiminde eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu hususta ipek ile uğraşanlar tekrar eski canlılığı kazanmak için diğer illerden ipek ile uğraşanları Diyarbakır’a davet etmişlerdir. Diyarbakır’da yapılan incelemeler sonucu Bursa Koca Tarım Kooperatifleri Birliğinden Arif Ergur, İl Valisi Fahrettin Akkutlu ile görüşerek; dar gelirli ailelerin bu işe teşvik edilmesi gerektiğini ve bu ailelere 300 lira kadar bir yardım yapılmasını belirtmiştir. Bu doğrultuda hareket edilirse yılda yarım milyon kilo koza elde etmenin mümkün olabileceğini öngörmüştür¹⁴²⁶. Bu görüşmeler sonrası koza tarım kooperatifinin kurulması, dut fidanlarının yetiştirilmesi hususunda çalışmalar başlatılmıştır. 20 bine yakın dut fidanı köylülere dağıtılmıştır¹⁴²⁷. Bu çalışmalar sonucu ipek üretimi artış göstermiş olsa bile Diyarbakır önceki yıllarda mevcut olan üretim canlılığını yakalamamıştır. Ayrıca teknolojik alanda yaşanan yenilikler ile birlikte pamuklu ve sentetik dokumalar yaygınlaşırken, ipekçilik gerilemiştir.

Günümüzde Diyarbakır Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğünün yürüttüğü çeşitli projeler ve çalışmalar sonucu Diyarbakır ipekçilik alanında eskiden sahip olduğu yeterliliğe ulaşmış ve ülkede ipek üretiminde ilk sırada yer almıştır¹⁴²⁸.

4.2.4. Tavukçuluk ve Arıcılık

Türkiye genelinde olduğu gibi Diyarbakır’da da küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık daha önemli bir konumda olduğu için kümes hayvancılığı, arıcılık ve diğer hayvan türleri çok fazla önem teşkil etmemiştir. Diyarbakır’da kümes hayvancılığı faaliyetleri kapsamında tavuk, horoz, kaz, ördek ve hindi yetiştiriciliği yapılmıştır. Bu türler arasında sadece tavuk üretimi ön plana çıkmıştır. Bu nedenle kümes hayvancılığı faaliyetleri incelenirken

¹⁴²⁴ Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, s. 82; İzmir Fuarı’nda Diyarbakır, s. 32; 2000’e Beş Kala Diyarbakır, s. 71; Diyarbakır’da Tarım, s. 13.

¹⁴²⁵ Doru, a.g.e., s. 314.

¹⁴²⁶ Demokrasiye Güven, 4 Mart 1957, s. 1.

¹⁴²⁷ Demokrasiye Güven, 8 Mart 1957, s. 1.

¹⁴²⁸ Diyarbakır’da Tarım, s. 15.

aşağıdaki tabloda sadece tavuk sayısı ve bunlardan elde edilen yumurta sayıları verilmiştir.

Tablo 84: Yıllara Göre Tavuk Sayısı ve Elde Edilen Yumurta

Yıllar	Tavuk (Bin)	Elde Edilen Yumurta
1947	355	7.530
1948	366	13.390
1949 ¹⁴²⁹	286	11.795
1950	276	7.560
1951	284	10.690
1952 ¹⁴³⁰	308	13.970
1953 ¹⁴³¹	300	14.929
1954	295	13.203
1955	197	11.966
1956	230	12.437
1957 ¹⁴³²	216	18.369
1958	192	17.480
1959	192	15.455
1960 ¹⁴³³	201	17.770

Diyarbakır'da tavuk yetiştiriciliği yaygın olup, il genelinde eski geleneklere göre yapılmıştır. Yetiştirilen bu tavuklar daha çok iç piyasaya yönelik olduğundan zaman içerisinde sayılarında da ciddi düşüşler olmuştur. 1947 yılında 355 bin tavuk sayısı mevcut iken, 1960 yılında bu sayı 201 bine düşmüştür. Bu tavukların bir kısmından yumurta, bir kısmından ise beyaz et elde edilirdi. 1947 yılında tavuk yumurtası sayısı 7.350 iken, 1960 yılında 17.770'e yükselmiştir. Elde edilen bu yumurtalar çoğunlukla il ihtiyacını karşılamaya yönelikti.

Diyarbakır Teknik Ziraat Teşkilatı, hayvancılık çalışmaları kapsamında özellikle tavukçuluğun gelişmesi hususunda çalışmalar yürütmüş ve bu doğrultuda Diyarbakır'da bir tavukçuluk komitesi kurulmuştur¹⁴³⁴. Buna rağmen tavukçuluk sadece il düzeyinde bir gelişme göstermiş olup, 1960'lı yıllardan sonra ülke üretimine katkısı %1 civarında olmuştur.

¹⁴²⁹ BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950, s. 71.

¹⁴³⁰ BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953, s. 71.

¹⁴³¹ BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954, s. 71.

¹⁴³² BİUM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958, s. 75.

¹⁴³³ BİGM, Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960, s. 38.

¹⁴³⁴ Sesleniş, 17 Ağustos 1959, S. 466, s. 1.

Arı yetiştiriciliğinde temel etken coğrafi faktörlerdir. Türkiye’de çeşitli bitki türlerinin olması ve arıcılığın toprağa bağlı olmamasından dolayı kırsal kesimde yaşayan insanların bir uğraşı haline gelmiştir¹⁴³⁵. Fakat Diyarbakır’da arıcılık geleneksel yöntemlerle, topraktan yapılmış üstüvani (silindir) şeklinde kovanlarda yapılmıştır. Arıcılık daha çok Diyarbakır’ın Kulp ve Çermik ilçelerinde gelişmiştir¹⁴³⁶. Arıcılık ilde çok yaygın olmamakla birlikte, bal ve balmumu ürünleri elde edilen önemli bir geçim kaynağıydı. Aşağıdaki tabloda, 1947-1960 yılları arasında Diyarbakır’da yetiştirilen arı kovanları, bal ve balmumu miktarları ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 85: Yıllara Göre Arı Kovanı Sayısı, Bal ve Balmumu Üretimi

Yıllar	Arı Kovanı	Üretilen Bal (Kg)	Üretilen Balmumu(Kg)
1947	18.002	82.956	5.077
1948	16.985	69.850	7.800
1949 ¹⁴³⁷	16.685	72.750	6.830
1950	8.558	59.250	6.385
1951	6.412	40.150	4.335
1952 ¹⁴³⁸	6.665	38.350	5.185
1953 ¹⁴³⁹	6.151	46.550	3.750
1954	7.719	40.380	4.053
1955	8.148	43.080	4.758
1956	9.095	67.072	6.712
1957 ¹⁴⁴⁰	10.083	80.612	7.584
1958	10.903	81.000	-
1959	10.903	81.000	-
1960 ¹⁴⁴¹	10.168	80.000	-

Elde edilen bal ve balmumu üretimi çeşitli gıda ve ürünlerde (mum yapımı, metal döküm kalıpları, kozmetik ve endüstriyel sanayide, ilaç yapımında, beslenmede vs.) kullanılmıştır¹⁴⁴². 1947 yılında 18.002 arı kovanı, 82.956 kg bal, 5.077 kg balmumu mevcut iken, 1960 yılında arı kovanı sayısı 10.168’e düşmesine rağmen elde edilen bal üretiminde çok fazla bir değişiklik olmamıştır. Çünkü kış aylarında arıların soğuktan iyi

¹⁴³⁵ Recep Sıralı, “Arıcılığın Türkiye İçin Önemi”, *Arıcılık Araştırma Dergisi*, S. 4, Aralık-2010, s. 3.

¹⁴³⁶ Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 114; Gökçen, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁴³⁷ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950*, s. 71.

¹⁴³⁸ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953*, s. 71.

¹⁴³⁹ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954*, s. 71.

¹⁴⁴⁰ BİUM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958*, s. 75.

¹⁴⁴¹ BİGM, *Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960*, s. 38.

¹⁴⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Erdoğan-Ahmet Dodoloğlu, “Balmumu Üretimi ve Değerlendirilmesi”, *Arıcılık Araştırma Dergisi*, S. 5, Haziran-2011, s. 15–17.

korunamaması durumunda birçok arı telef olmakta ve o yıl bal ve balmumu üretimi de düşmektedir.

Diyarbakır'da arıcılık 1954 yılından sonra gelişme göstermiş olmasına rağmen, bal üretiminin herhangi bir ekonomik önemi olmamıştır. Üretilen balın hemen hemen hepsi il genelinde tüketilmiştir¹⁴⁴³. Arıkovanı ve bal üretiminde Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ilk sırada yer alırken, Gaziantep ikinci, Urfa ise üçüncü sırada yer almıştır¹⁴⁴⁴. 1960 yılında Diyarbakır'ın bal üretiminin ülke içindeki payı %0,83 oranı ile çok düşük kalmıştır.

Diyarbakır özeli ve Türkiye genelinde hayvancılığın gelişmesini önleyen faktörler arasında salgın hastalıklar, tesislerin azlığı, sermaye ve kredi yetersizlikleri ve pazarlama imkânsızlıkları ön plana çıkmaktadır. 1950'li yıllardan günümüze kadar gelen sorunların bir kısmı iyileştirilmiş olsa bile, bölge kırsalında halkın temel geçim kaynakları arasında olan hayvancılık bir var olma veya yok olma mücadelesi vermektedir.

4.3. Sanayi ve Ticaret

Diyarbakır'ın coğrafi konumundan dolayı ticaret yolları üzerinde yer almıştır. Osmanlı döneminde Diyarbakır İstanbul, Bursa ve Edirne'den sonra önemli ticaret ve sanayi merkeziydi¹⁴⁴⁵. Dış rekabetlerin tesiri ile Diyarbakır 19. yüzyıldan itibaren sanayi ve ticari anlamda gerilemeye başlamış olup, I. Dünya Savaşı ile birlikte ticari alandaki etkinliğini kaybetmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'da el sanatları gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Bu dönemlerde çok sayıda atölye ve evde dokumacılık faaliyetleri artmaya başlamıştır. Dokuma tezgâhlarında mantin denen çeşitli ipekli kumaşlar ve başörtüleri, kutni, gazaliye, mendil, pamuktan çitari, manusa, çeşitli bezler, halı ve kilim dokunmuştur¹⁴⁴⁶. Bu üretimlerin büyük çoğunluğu il genelinde tüketilmiştir. 1927 yılı sanayi sayımı Diyarbakır'ın ticaret yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu verilere göre sanayi ve ticaret daha çok tarım ve hayvancılık sektörleri üzerine yoğunlaşmıştır. Diyarbakır'ın karayollarının yetersizliği ve ihracat limanlarına uzak

¹⁴⁴³ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2273.

¹⁴⁴⁴ BİGM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950**, s. 83;150.

¹⁴⁴⁵ Mehmet Salih Erpolat, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Esnaf Grupları ve Meslekler", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal, (Ed.), Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., C. 2, Ankara, 2008, s. 308.

¹⁴⁴⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2275; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 93.

olması sanayi ve ticari anlamda sorunlara yol açmıştır. Bu sorunların aşılması için hükümetin uygulamaya başladığı ulaşım politikalarında Diyarbakır'a da bütçe ayrılmıştır¹⁴⁴⁷. Kısıtlı bütçeye rağmen yol, köprü ve demiryolu çalışmaları yapılmıştır. 1935 yılında demiryolunun Diyarbakır'a gelmesiyle tarım ve hayvancılık alanında elde edilen ürünlerin dış pazarlara ulaşmasına etki ettiği görülmüştür¹⁴⁴⁸. Demiryolu ile birlikte Diyarbakır ekonomisi yeniden hareketlenmiştir.

1930'lu yıllarda Diyarbakır'da kurulmaya çalışılan sanayi sektöründe daha çok tüketim malları üretimi (dokuma, suni elyaf, kâğıt, kereste, cam) yanında kimya sanayi, demir döküm ve suni gübre gibi ara malları üretimi oluşturulmaya çalışılmıştır¹⁴⁴⁹. Bunun yanında geçmişten günümüze gelen kuyumcu, demirci, bakırcı, marangozcu, testici, taşçı ve oymacı gibi küçük sanayi kolları mevcuttu. 1940'lı yıllarda II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı durgunluk dönemi Diyarbakır'da da yaşanmıştır.

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır'ın ekonomi kaynakları arasında tarım ve hayvancılık başta gelmekteydi. Sanayi ve ticaret ise üçüncü sırada yer almış olup, il merkezinde ve çevresinde yapılmaktaydı. Diyarbakır'da endüstriyel faaliyetler daha çok tarım ve hayvancılığa dayalı bir gelişme göstermiştir.

4.3.1. El Tezgâhları (Sanatları)

Sanayinin çok fazla gelişmediği Diyarbakır'da, küçük atölyeler ile evlerde el sanatları gelişme göstermiştir. El tezgâhlarının başında ipekli dokumalar gelmekteydi. Bu tezgâhların çıkardıkları kumaşlar azıcık kalın ve sert olmasına rağmen her tarafta rağbet görmüştür¹⁴⁵⁰. İki yüz civarında olan dokuma atölyelerinde 1.000 işçi çalışmıştır. Bu atölyelerin sadece dört tanesinde on ve üzeri işçi çalışırken, diğer atölyelerde üç veya beş işçi mevcuttu. İlkel teknoloji ile çalışan bu atölyeler küçük işletme grubunda yer almıştır¹⁴⁵¹. 1970'li yıllarda pamuklu ve yünlü dokuma üretiminin yaygınlaşmasıyla ipek dokumacılığı gerilemiştir¹⁴⁵².

¹⁴⁴⁷ M. Halis Sözer, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'da Ticaret Sektöründeki Gelişmeler (1923-1935)", **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Kenan Haspolat vd. (Ed.), Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013, s. 360-363.

¹⁴⁴⁸ Ayrıntılı bilgi "Demiryolu Ulaşımı" başlığında verilmiştir. Bkz. s. 180.

¹⁴⁴⁹ Dağ, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁴⁵⁰ Günkut, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁴⁵¹ **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2274.

¹⁴⁵² Ayrıntılı bilgi "İpek Böcekçiliği" başlığında verilmiştir. Bkz. s. 279-282.

Diyarbakır el sanatlarında ipek dokumacılığından sonra kuyumculuk gelmektedir. Geçmişe dayanan tarihi ile birlikte 1567 yılında Diyarbakır Valiliğine atanan Vezir Hasan Paşa¹⁴⁵³ kuyumcular için kapalı çarşı ve bir han inşa ettirmiştir. Diyarbakır'da kuyumculuk sektörü oldukça ilerlemiş ve bu alanda zaman zaman ihracat da yapılmıştır. El sanatları işlevini 1970 yıllarına kadar sürdürmüştür¹⁴⁵⁴. Hasan Paşa tarafından yaptırılan ve günümüzde de “Kuyumcular Çarşısı” olarak bilinen bu çarşıda altın, gümüş gibi kıymetli maden üretimi ve satışı yapılmıştır. Burada yer alan üretim atölyelerinin sayısı zamanla azaldığından başka illerden kıymetli ürünler getirilmeye başlanmıştır.

El sanatları arasında metal (bakır, demir, kazancı, nalbant, bıçakçı, vs.) işçilikleri de bulunmaktaydı. Metal ürünler arsında bakır ve demir işlemleri ön plana çıkmıştır. Çünkü Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde bakır madeni, Kiğı¹⁴⁵⁵da ise demir madeni çıkarılmıştır. Ergani'de çıkarılan bakır madeni sosyal ve askeri alanda kullanılmak üzere Diyarbakır'daki kalhanelere gönderilmiştir. Diyarbakır'da halen faal olan Bakırcılar ve Kazancılar Çarşısında çeşitli eşyalar ve mutfak kapları imal edilmekte ve ihracatı az da olsa yapılmaktaydı. Diyarbakır'da gelişme gösteren bir diğer el sanatı ise demirciliktir. Özellikle Osmanlı döneminde işlenen kılıç, hançer ve gaddâre¹⁴⁵⁶ üretimi önem teşkil etmiştir¹⁴⁵⁷. 1950'li yıllarda halkın ihtiyacı olan demir aletler (tarım, inşaat ve mutfak araçları, kapı tokmakları, hayvan koşumları, vb.) üretilmiştir. Bakırcılık ve demircilik 1980'li yıllara kadar önemini korumuş olsa bile günümüzde bu iş yerlerinin sayısı düşmüştür.

Diyarbakır'da gelişmiş el sanatlarından biri de testiciliktir. Özellikle yaz aylarının çok sıcak geçmesi ve soğutucu araç gereçlerin yeterli olmayışı bu sektörün gelişmesine etki etmiştir. Bu testiler, bölgedeki il ve ilçelere gönderilirdi. Diyarbakır'da 1950'li ve 1960'lı yıllarda evlerin soğuk su ihtiyacını sağlamıştır. Buzdolabı kullanımının artmaya başlamasıyla önemini yitirmiştir. Günümüzde daha çok turistik bir uğraş olarak testicilik sanatı az da olsa devam etmektedir¹⁴⁵⁸.

¹⁴⁵³ Sokullu Mehmet Paşanın oğludur.

¹⁴⁵⁴ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 115; Ertaş, **a.g.e.**, s. 152-153.

¹⁴⁵⁵ Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır'a bağlı bir sancaktı. Günümüzde Bingöl'e bağlı bir ilçedir.

¹⁴⁵⁶ Pala türünden olan, ağzı ve iki tarafı da keskin geniş yüzlü kısa kılıç. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 396.

¹⁴⁵⁷ Ertaş, **a.g.e.**, s. 154-155.

¹⁴⁵⁸ **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 30; Değertekin, **Bir Ev, Bir Sokak, Bir Şehir Diyarbakır Anıları**, s. 15; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 113-114.

Diyarbakır'da diğer el sanatları arasında deri, taş işçiliği, değirmenci, terzi, marangoz, musiki aletleri gibi işçilikler de mevcuttu. Bu el sanatları arasında deri imalatına bağlı ayakkabı üretimi de yapılmakta ve diğer illere ihraç edilmekteydi. Suni deri ve kauçuk naylon üretiminin artmasıyla dericilik; siyah lastik ayakkabıların üretimi ile de ayakkabıcılık el sanatları gerilemiştir. Belirtilen diğer el sanatları ise ilin ihtiyacı kadar üretim yapmaktaydı¹⁴⁵⁹.

4.3.2. Fabrikalar ve İmalathaneler

Osmanlı'nın son dönemlerinde bozulan ekonomi cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir. Diyarbakır'da sadece küçük sanayi (işletmeler) kolları mevcut iken, 1912 yılında Pirinççioğulları Un Fabrikası Dicle Nehrine yakın bir yerde kurulmuştur¹⁴⁶⁰. 1930 yılında ise Yeni Un Fabrikası Hükümet Konağı yakınında inşa edilmiştir¹⁴⁶¹. Diyarbakır'da tam anlamıyla mevcut olmayan büyük sanayi işletmesi için 1930 yılında ilk defa devlet desteği sağlanmış ve Başbakanlık kararnamesi ile 150.000 liraya Tekel İçki Fabrikası 1932 yılında kurulmuştur¹⁴⁶². Aynı yıl sur içinde Kiremit ve Tuğla Fabrikası da kurulmuştur. Ülkenin ve Diyarbakır'ın imar faaliyetlerinde önem teşkil eden bu fabrikadan tuğla ve kiremit temin edilmekteydi. Bu fabrikalar dışında Diyarbakır'da iki tane buz fabrikası mevcuttu. Bu buz fabrikalarından biri Diyarbakır Bankası Türk Anonim Şirketine, biri de özel sektöre bağlıydı. Bu fabrikalarda halkın ihtiyacını karşılamak üzere 7 ton buz imal edilmekteydi¹⁴⁶³. 1930'lu yıllarda Diyarbakır'da beş fabrika kurulduktan sonra 1952 yılına kadar herhangi bir fabrika kurulmamıştır.

Sümerbank Diyarbakır Yün Yıkama ve Şayak Fabrikasının¹⁴⁶⁴ temeli 1949 yılında atılmış olup, 1952 yılında açılmıştır. Diyarbakır'da yirmi yıl aradan sonra kurulan bu fabrikada 475 işçi çalışmış olup, askeri giyim ve diğer ürünler için kumaş dokumaktaydı.

¹⁴⁵⁹ Bu bilgi 10.02.2022 tarihinde Abdulaziz Babatlı ile yapılan görüşmede elde edilmiştir. Ayrıca Bkz. Küey, **a.g.e.**, 113; Ertaş, **a.g.e.**, 163-165.

¹⁴⁶⁰ Su gücü ile çalışan bu fabrika 1936 yılında modern çağı yakalayabilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Günkut, **a.g.e.**, s. 151-152.

¹⁴⁶¹ BİUM, **Sanayi İstatistikleri**, Devlet Matbaası, No: 27, İstanbul 1933, s. 16; Ayrıntılı bilgi için bkz. Günkut, **a.g.e.**, s. 152; Haspolat, **a.g.e.**, s. 340.

¹⁴⁶² **BCA**, 30.18.1.2/14.68.3; **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 29; Dağ, **a.g.e.**, s. 56; Günkut, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁴⁶³ BİUM, **Sanayi İstatistikleri**, s. 74; **Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır**, s. 79; Günkut, **a.g.e.**, s. 152; Beğenç, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁴⁶⁴ **BCA**, 30.18.1.2/137.80.20.

Diyarbakır'da işsizliği kısmen de olsa azaltan bu fabrika ekonomik anlamda da önem teşkil etmiştir¹⁴⁶⁵. Sümerbank'ın yünlül sanayi kısmında yılda 600 ton yerli şark yapağı işlenmekteydi. Bunun 300 tonu Diyarbakır'daki fabrikada kullanılmış, geri kalan 300 tonu ise Sümerbank'ın diğer illerdeki yün fabrikalarına gönderilmiştir¹⁴⁶⁶. 1956 yılında fabrikanın genişletilmesi ve her çeşit yünlül kumaş imal edilmesi kararı alınmıştır¹⁴⁶⁷. 1958 yılında Sümerbank Umum Müdürlüğü, Diyarbakır'a daha fazla yünlül ve pamuklu kumaş göndermiştir¹⁴⁶⁸. Diyarbakır Sümerbank Fabrika binası çok amaçlı fonksiyonlara hizmet edecek şekilde inşa edilmiştir. Bu doğrultuda 1953 yılında Milli Savunma Vekâleti, Başbakanlık Vekâletine yazdığı bir yazıda; ülkenin seferberlik ilan etmesi durumunda Diyarbakır Yün Yıkama ve Şayak Fabrikasının kapatılması ve umumi hayatı sağlayacak olan kurumlar arasına dâhil edilmesini talep etmiş ve Başbakanlık bu talebi kabul etmiştir¹⁴⁶⁹.

Diyarbakır il merkezinin artan nüfusu karşısında konut sorunu ortaya çıkmıştır. Bu hususta konut ihtiyacının daha hızlı bir şekilde giderilmesi için bir çimento fabrikasına ihtiyaç duyulmuştur. Çimento fabrikasının Diyarbakır'da açılması için, il milletvekillerinin devreye girmesi gerektiği yerel gazetelerde belirtilmiştir¹⁴⁷⁰. Diyarbakır'da inşaat sektörü için gerekli olan çimento temini il dışından sağlandığı için maliyet artmaktaydı. Bu sorunun giderilmesi ve bir çimento fabrikasının kurulması için milletvekilleri 1953 yılında girişimlerde bulunmuş; fakat herhangi bir gelişme yaşanmamıştır¹⁴⁷¹. 1954 yılı genel seçimleri sonrası Diyarbakır'ı ziyaret eden Başbakan Adnan Menderes, halka yaptığı konuşmada; bir çimento fabrikasının kurulması için ihalesinin yapıldığını ve bir ay sonra temelinin atılacağını belirtmiştir¹⁴⁷². Başbakan Adnan Menderes'in doğu gezisi sonrası AA muhabirine verdiği demeçte; ülke genelinde kurulması planlanan ikinci Şeker Fabrikaları programı kapsamında, Diyarbakır'a da bir

¹⁴⁶⁵ **Diyarbakır**, 15 Ağustos 1949, S. 3149, s. 1; Dağ, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁴⁶⁶ **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 30.

¹⁴⁶⁷ **Diyarbakır**, 27 Haziran 1956, S. 4949, s. 1.

¹⁴⁶⁸ **Demokrat Kale**, 18 Nisan 1958, S. 678, s.1; **Gökalt**, 18 Nisan 1958, S. 1106, s. 1; **Ziya Gökalt**, 18 Nisan 1958, S. 119. s. 1; **Demokrat Şark**, 19 Nisan 1958, S. 1169, s. 1; **Dicle**, 18 Nisan 1958, S. 1476, s. 1.

¹⁴⁶⁹ **BCA**, 30.18.1.2/134.100.3.

¹⁴⁷⁰ İffet Babagil, "Diyarbakırda Bir Çimento Fabrikası Kurulamaz mı?", **Diyarbakır**, 9 Ağustos 1952, S. 3759, s. 1; **Diyarbakır**, 13 Nisan 1953, S. 3966, s. 1.

¹⁴⁷¹ **Diyarbakır**, 20 Ocak 1953, S. 3896, s. 1.

¹⁴⁷² **Diyarbakır**, 27 Eylül 1954, S. 4409, s. 1.

Şeker Fabrikasının kurulması gerektiğini ve bu hususun ele alınacağını belirtmiştir¹⁴⁷³. Fakat aradan iki yıl geçmesine rağmen çimento ile şeker fabrikası kurulmamıştır. Bu hususta milletvekilleri, bürokratlar ve sivil toplum kuruluşları hükümet yetkililerinden bu fabrikaların Diyarbakır'a kurulması gerektiğini tekrar ifade etmişlerdir. Yapılan girişimler sonucunda bu fabrikaların Diyarbakır'a kurulması konusunda Başbakan Adnan Menderes söz vermiştir¹⁴⁷⁴. Bunun üzerine 6 Temmuz 1956 tarihinde şeker fabrikasının kurulması ve yerinin tespiti hususunda İşletmeler Vekâletine bağlı beş kişilik bir heyet Diyarbakır'a gelmiştir. İktisadi ve zirai anlamda Diyarbakır ekonomisine katkı sağlayacak bu fabrikanın kurulacak olması halk arasında memnuniyetle karşılanmıştır¹⁴⁷⁵. Fakat zaman içerisinde Diyarbakır'da herhangi bir şeker fabrikası açılmamıştır. Diyarbakır'da üretilen şekerpancarı, 1956 yılında Elazığ'da faaliyete giren şeker fabrikasına gönderilmiştir.

Türkiye'nin diğer illerinde açılan çimento fabrikaları, Diyarbakır'ın çevre illerinde de açılmaya başlamıştır¹⁴⁷⁶. Diyarbakır'da çimento fabrikasının kurulması için yıllarca verilen emekler bir türlü karşılığını bulmamış ve 1959 yılında da çimento fabrikası kurulacağı vaatleri Başbakan Adnan Menderes¹⁴⁷⁷ ile DP İl Başkanı Cevdet Hayrullahoğlu tarafından verilmiştir¹⁴⁷⁸. Belirtilen söylemlere rağmen söz konusu süreçte Diyarbakır'da çimento ve şeker fabrikasının kurulmadığı anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'da mevcut olan fabrikalar dışında küçük çapta bir adet lastik ayakkabı imalathanesi¹⁴⁷⁹, yirmi civarı tuğla imalathanesi, on beş marangoz atölyesi, altı adet pirinç, dört adet şeker ve tahin, bir adet bakır levha, bir adet de sabun imalathanesi mevcuttu. Bu küçük işletmelerde yaklaşık 1.000 işçi çalışmaktaydı¹⁴⁸⁰. Diyarbakır'da mevcut fabrikaların az olması ve tarımda makineleşmeyle birlikte köylerden kent merkezine olan göç hareketi işsizlik sorununu daha da derinleştirmiştir.

¹⁴⁷³ **Diyarbakır**, 2 Ekim 1954, S. 4414, s. 1.

¹⁴⁷⁴ **Diyarbakır**, 25 Haziran 1956, S. 4947, s. 1; **Diyarbakır**, 27 Haziran 1956, S. 4949, s. 1.

¹⁴⁷⁵ **Diyarbakır**, 7 Temmuz 1956, S. 4958, s. 1.

¹⁴⁷⁶ 1958 yılında Balıkesir, Pınarhisar (Kırklareli) ve Elazığ'da birer çimento fabrikası kurulmuştur. 1959 yılı şubat ayında ise Gaziantep Çimento Fabrikasının açılışı yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Diyarbakır**, 7 Haziran 1958, S. 5546, s. 1.

¹⁴⁷⁷ **Sesleniş**, 17 Kasım 1959, S. 545, s. 1; **Dicle**, 17 Kasım 1959, S. 1957, s. 1.

¹⁴⁷⁸ **Dicle**, 19 Kasım 1959, S. 1959, s. 1; **Diyarbakır**, 20 Kasım 1959, S. 5991, s. 1; **Sesleniş**, 19-20 Kasım 1959, S. 547-548, s. 1.

¹⁴⁷⁹ Halkın büyük bir ihtiyacı olan lastik ayakkabı imalathanesi 1957 yılında Urfa kapı turistik caddesinde açılmıştır. **Demokrasiye Güven**, 9 Nisan 1957, S. 1360, s.1.

¹⁴⁸⁰ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 113.

Diyarbakır'ın sanayi ve ticaret alanını iyileştirmek adına Diyarbakır Valisi Şevket Özanalp 1958 yılında Ankara'da birtakım temaslarda bulunmuştur. Bu temalar sonucunda: sanayi ile artan nüfusun elektrik ihtiyacının karşılanması için Etibank ile 8.000 kilovatlık bir elektrik enerjisi anlaşması yapılmıştır. Ticaret Vekili ile yapılan görüşmede Diyarbakır'ın iktisadi koşullarına uygun bir fabrikanın açılması, otomobil ve kamyon lastiği ihtiyacının giderilmesi, Ziraat Bankasının ticari yatırımlarının artırılması, Sümerbank Umum Müdürlüğünden daha fazla yünlü ve pamuklu kumaş temin edilmesi hususları görüşülmüş ve ihtiyaçların karşılanması kabul edilmiştir¹⁴⁸¹. 1959 yılında İş ve İşçi Bulma Kurumu Umum Müdürlüğü, Diyarbakır'ın sanayisini kaldırmak amacıyla iş yerlerinin ihtiyaç duyduğu kalifiye elemanların yetişmesi için Maarif Vekâleti ile işbirliği yaparak çeşitli kurslar açmıştır. Bunlar: Endüstri Kursları (Tesviye-Torna-Fireze-Elektrik-Soğuk ve Sıcak Demircilik), Ticaret ve Öğretim Kursları (Muhasebe-Daktilo-Steno-Lisan vs.), Kız Teknik Öğretim Kursları (Biçki-Dikiş-Ev Hizmetleri-Çocuk Bakımı) ve ihtiyaç görülen diğer kurslardan oluşmuştur. Bu kurslar 1959 yılında Diyarbakır Erkek Sanat Enstitüsünde eğitime başlamıştır¹⁴⁸². Günümüzde de Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Halk Eğitim Evlerinde meslek edinme kursları adı altında hizmet verilmektedir.

1960 yılında Diyarbakır'ın var olan ekonomisini daha da canlandırmak ve işsizliği azaltmak hususunda Diyarbakır Belediye Başkanı İhsan Koçak, Et Balık Kurumu yetkilileri ile görüşmüştür. Yapılan görüşmeler sonucunda Diyarbakır'a sekiz milyon lira değerinde Et ve Balık Kurumu inşa edilmesine karar verilmiştir¹⁴⁸³. Diyarbakır'a kurulan Et ve Balık Kurumu ekonomik bir refah sağlamıştır.

4.3.3. Madenler

Diyarbakır yeraltı kaynakları açısından zengin olmasına rağmen esaslı bir etüt taramasından geçmemiştir¹⁴⁸⁴. Diyarbakır'ın önemli madenlerin başında petrol, bakır, demir, mermer, fosfat, kurşun, çinko, kömür, kiremit toprağı ve krom, yatakları

¹⁴⁸¹ **Demokrat Kale**, 18 Nisan 1958, S. 678, s. 1; **Demokrat Şark**, 19 Nisan 1958, S. 1169, s. 1; **Dicle**, 18 Nisan 1958, S. 1476, s. 1; **Gökalp**, 18 Nisan 1958, S. 1106, s. 1; **Ziya Gökalp**, 18 Nisan 1958, S. 119. s. 1.

¹⁴⁸² **Demokrat Kale**, 20 Ocak 1959, s. 1.

¹⁴⁸³ **Sesleniş**, 19 Şubat 1960, S. 626, s. 1.

¹⁴⁸⁴ **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 25.

gelmektedir. İncelenen dönem aralığında ekonomik üretim değeri olan petrol, taşkömürü, bakır ve fosfat dışında herhangi bir maden tespit edilememiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Ortadoğu’da çıkarılan petrol havzasının uzantısı olarak değerlendirilmektedir. Bu bölgede özellikle Diyarbakır’da oldukça zengin petrol kaynakları mevcuttur. Bu açıdan Diyarbakır, Türkiye’de ham petrol üretiminde önemli bir yere sahip olmuştur¹⁴⁸⁵. Petrolün çıkarılması hususunda var olan teknik yetersizlikten dolayı 1954 yılında “Petrol Kanunu” çıkarılarak, yabancı şirketlere petrol arama ve çıkarma yetkisi verilmiştir¹⁴⁸⁶. Aynı yıl Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) kurularak, devlet adına petrol arama, petrol ürünlerinin alım, satım ve dağıtımını yapmakla yetkilendirilmiştir. Çıkarılan bu kanun sonrası TPAO ilk olarak Diyarbakır ve Siirt bölgelerinde petrol taramaları yapmaya başlamış¹⁴⁸⁷ ve beş bölgede petrol tespit etmiştir¹⁴⁸⁸. Fakat petrol arama işlemleri birkaç yıl devam etmiştir. TPAO dışında petrol arama çalışmaları yürüten Borsa Chica Oil Corporation adlı Amerikan şirketi 1957 yılında Diyarbakır’ın Silvan ilçesinde sondaj hazırlıklarına başlamıştır¹⁴⁸⁹. Daha sonra 1958 yılında ismi açıklanmayan bir Amerikan petrol şirketi, Diyarbakır’ın Lice ve Hazro kazalarında yaptıkları tetkiklerde, burada bulunan petrolün Ortadoğu ile yarışacak düzeyde olduğunu ve Batman’da (Raman) çıkarılan petrolün üçüncü derecede kalacağını belirtmişlerdir¹⁴⁹⁰. Diyarbakır’da bulunan yabancı şirketler başka sahalarda da petrol aramalarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Hani ilçesine bağlı Telatin mevkiinde çok zengin bir petrol damarı bulunmuş ve petrolün çıkarılması için şirket gerekli hazırlıkları başlatmıştır¹⁴⁹¹. Bu sahalar dışında Amerika’nın en büyük petrol şirketi olan Esso, merkeze bağlı Kefnecar Köyü yakınlarında yaptıkları sondaj çalışmasında zengin bir petrol damarına rastlamışlardır. Ayrıca Pan Amerikan Lond and Oil Royalty adında bir şirket de çeşitli bölgelerde petrol aramasına katılacağını belirtmiştir¹⁴⁹².

¹⁴⁸⁵ Yavuz Haykır-Özkan Demir, “6326 Sayılı Petrol Kanunu ve Demokrat Parti Dönemi Petrol Politikası”, **SUTAD**, S. 41, Konya, Bahar 2017, s. 253; **Yurt Ansiklopedisi**, C. 3, s. 2273.

¹⁴⁸⁶ **Resmî Gazete**, 16 Mart 1954, S. 8659, s. 8642-8645.

¹⁴⁸⁷ Haykır-Demir, **a.g.m.**, s. 260.

¹⁴⁸⁸ Gökçen, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁴⁸⁹ **BCA**, 30.1.0/92.579.3.

¹⁴⁹⁰ **Gökalp**, 4 Şubat 1958, S. 1041, s. 1.

¹⁴⁹¹ **Demokrasiye Güven**, 5 Nisan 1958, s. 1.

¹⁴⁹² **Gökalp**, 6 Kasım 1958, S. 1275, s. 1.

Diyarbakır belediyesinden arsa ve yardım talebinde bulunan bu şirketlere gerekli kolaylıklar sağlanmış¹⁴⁹³ olmasına rağmen 1960 yılında Mobil ve Shell dışındaki yabancı şirketler ülkeyi yavaş yavaş terk etmişlerdir. Shell 1961 yılında Diyarbakır merkeze bağlı Kayaköy’de petrol sahası bulmuştur. Shell bu alan dışında da birçok saha keşfetmiştir. Sahaların keşfinden sonra petrol üretimi Kayaköy’de rekor düzeyde başlamıştır. Günde 1.000 varil çıkarılan ham petrol tankerlerle Mersin rafinerilerine taşınmıştır. Daha sonraki yıllarda TPAO keşfettiği kuyularda (Sarıca ve Yeniköy) üretime geçmiştir. Diyarbakır’da zengin petrol yataklarının ortaya çıkması ile üretim hacminde önemli bir konuma gelmiştir. 1980 yılında Shell ve TPAO firmalarınca Diyarbakır’da çıkarılan ham petrol Türkiye üretiminin %56’sını karşılamıştır¹⁴⁹⁴. Ülke üretiminin yarısını karşılamasına rağmen, Diyarbakır’da rafineri tesisinin olmaması, istihdam ve petrol ürünlerine bağlı sanayinin gelişmemesine de etki etmiştir.

Diyarbakır’ın Ergani ilçesinde çıkarılan bakır madeni yeryüzünde bilinen en eski maden ocağıdır. Burada çıkarılan bakırın bir kısmı şehirdeki kalhanelere bir kısmı da İstanbul’a gönderilmiştir¹⁴⁹⁵. Bakır rezervlerine bağlı olarak el sanatları işçiliği de şehirde gelişmiştir¹⁴⁹⁶. Diyarbakır’da yeraltı kaynakları arasında sadece bakır ve kömür madeni işlenmiştir¹⁴⁹⁷. Diyarbakır’da çıkarılan bir diğer maden ürünü ise kömürdür. Üretim değeri olan kömür, Hazro ilçesinin Aynibirk mevkiinde bir şirket tarafından yılda 5.000 ton çıkartılmıştır¹⁴⁹⁸. Diyarbakır’ın yeraltı kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan mermer Ergani, Dicle, Hani, Hazro, Çermik, Lice ve Kulp ilçelerinde çıkarılmıştır¹⁴⁹⁹. Mermer rezervinin kaliteli olması açısından günümüzde uluslararası pazarda talep görmektedir. Diyarbakır’ın Kulp ve Hani ilçesinde demir, Hazro ilçesinde linyit, Çınar ilçesinde fosfat, Ergani ilçesinde krom rezervleri mevcuttur¹⁵⁰⁰. Diyarbakır ve çevresi endüstriyel hammaddeler açısından oldukça zengin olmasına rağmen, yeterli alt yapı

¹⁴⁹³ Gökalp, 4 Şubat 1958, S. 1041, s. 1.

¹⁴⁹⁴ Dağ, a.g.e., 29; Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 118.

¹⁴⁹⁵ Kenan Haspolat, “Diyarbakır’da Tarihte Madenler”, **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Kenan Haspolat vd. (Ed.), Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013, s. 328;331.

¹⁴⁹⁶ Ayrıntılı bilgi “El Tezgâhları” başlığında verilmiştir. Bkz. s. 287.

¹⁴⁹⁷ Gökçen, a.g.e., s. 18.

¹⁴⁹⁸ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 118; Balin, a.g.e., s. 58.

¹⁴⁹⁹ Sidar Elhakan, **Diyarbakır İlinde Mermercilik Sektörü ve Mermercilik Sektörünün İstihdam Yapısına Olan Etkileri**, TÜİK Uzmanlık Tezi, Diyarbakır, 2009, s. 6-9.

¹⁵⁰⁰ Haspolat, a.g.e., s. 333; Balin, a.g.e., s. 58; Gökçen, a.g.e., s. 18.

koşullarının oluşmamasından dolayı Diyarbakır'ın yeraltı kaynakları yüzey madenciliği seviyesinde kalmıştır.

4.3.4. Çarşı ve Pazar

Diyarbakır'ın jeopolitik konumu diğer alanlarda olduğu gibi ticaret alanında da önemli bir konuma sahip olmuştur. Tarihsel süreçte Diyarbakır'da ticaretin yoğunlaşmasına bağlı olarak han, kervansaray ve bedesten gibi ticaret yapıları inşa edilmiştir¹⁵⁰¹. Bu yapılardan sadece dört han (Deliller Hanı, Hasanpaşa Hanı, Çifte Han, Sülüklü Han) ve birçok çarşı günümüze kadar gelmiştir. Çifte Han dışında diğer ticari yapılar aktif olarak hizmet vermektedir. 1950'li yıllarda Deliller Hanı (Kervansaray Otel) konaklama yeri olarak, Hasanpaşa Hanı toptan perakendecilik, çeşitli gıda, sebze ve meyve pazarı, Sülüklü Han demirci ve kömürcü yeri olarak kullanılmaktaydı¹⁵⁰² (Bkz.Ek-14). Günümüzde bu hanlar, turistik olarak ziyaret edilmektedir.

1940'lı yıllara kadar Diyarbakır şehir merkezi etrafı 5 km uzunluğunda surlarla çevrili alanın içerisinde yer almaktaydı. Bu alan içerisindeki şehir merkezi iki düz cadde (Gazi ve Melikahmet) ile dört bölüme ayrılmıştır. Çarşıların çoğu bu caddelerin üzerinde yer almaktaydı. Bu çarşıların kiminin üstü kapalı kiminin ise açıktı. Bu çarşılar işlevlerine göre isimlendirilmiş ve günümüzde de birçoğu bulundukları semtin adı olmuştur. Diyarbakır'da Kuyumcular, Bakırcılar, Demirciler, Marangozcular (Oduncular), Ayakakbıcılar, Kasaplar ve Aşefçiler çarşı olarak kullanılırken; Yoğurt, Buğday ve Sipahi gibi yerler de pazar olarak kullanılmaktaydı.

Diyarbakır'da mevcut olan çarşı ve pazarlarda halk, ihtiyacı olan birçok ürünü bulma imkânına sahipti. Dükkân dışındaki üstü açık olan çarşı ve pazarlara halkın ürettiği ürünler getirilir ve satılırdı. Bunların denetimini günümüzdeki gibi belediyeler yapardı. Ayrıca sokak aralarında ürün satan seyyar satıcılar vardı. Diyarbakır'daki meslek grupları "oda" adında derneğe bağlıydılar. Bu odaların başında başkan konumunda şeyhleri vardı ve kendilerine "Odanın Şeyhi (Odanın Başkanı)" tabiri kullanılırdı. İş yeri açmak isteyenlerin mesleğine bağlı odanın şeyhinden veya tanınmış bir ustadan mesleki yeterlilik alması gerekirdi. Mesleki yeterliliğini alan kişiler iş yerleri açabilir veya usta

¹⁵⁰¹ **Diyarbakır Kültür Envanteri**, s. 252.

¹⁵⁰² **Sesleniş**, 21 Kasım 1959, S. 519, s. 1; Ayrıca bu bilgi 22.11.2016 tarihinde Abdulaziz Babatlı ve 25.11.2016 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir.

olarak bir başka yerde çalışabilirdi¹⁵⁰³. Günümüzde Diyarbakır Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği adı altında hizmet vermeye devam etmektedir.

Diyarbakır'dan diğer illere daha çok tahıl, canlı hayvan, deri, yün ve ipekli dokuma, yağ, yapak, sebze, meyve, et ve yumurta gibi ürünler satılır; inşaat malzemeleri, ev eşyaları, kumaş, ayakkabı, diğer giyim eşyaları, şeker ve tütün gibi ürünler alınırdı¹⁵⁰⁴. Ön planda olan canlı hayvan ticareti, Ticaret Borsası bünyesinde olmadığı için belli bir düzenden yoksun olarak satışı yapılırdı¹⁵⁰⁵. Canlı hayvan satışı dışında en hareketli ticaret yağ ve hububat borsalarında görülürdü. Türkiye'de lezzeti ile bilenen Diyarbakır yağları Lice, Piran (Dicle), Eğil ve Karacadağ ilçelerinde yapılırdı. Daha önceleri Halep yağı adıyla bilinirdi¹⁵⁰⁶. Çifte Handa (borsada) toplanıp tetkik ve tahlil edildikten sonra diğer illere gönderilirdi¹⁵⁰⁷.

Diyarbakır ticaretinde şehir dışına satılan bir diğer ürün ise yün ve yapaktır. Diyarbakır'da Sümerbank (1952) kurulmadan önce yılda ortalama 500 ton yapak Sümerbank Genel Müdürlüğüne ve İzmir Mensucat fabrikalarına satılırdı. İlde yün ve yapak işlerinin büyük çoğunluğunu Mehmet Pamukçuoğlu firması yürütürdü¹⁵⁰⁸. Deri ürünleri de Diyarbakır ön plana çıkmıştır. Sığır, koyun ve keçi derileri dışında; av derileri de (tilki, kurt, tavşan) il dışına satılan önemli ürünler arasındaydı¹⁵⁰⁹. 1957-1958 yıllarında ülke geneli birçok ilde et ve süt ürünlerinin tedariklerinde sıkıntılar yaşanmış olmasına rağmen Diyarbakır'da bu sorun görülmemiştir. Fakat kontrolsüz bir şekilde dışarıya ihraç edilen peynirlere belediye el koymuştur. Diğer illerden Diyarbakır'a gelen tüccarlar yol kavşaklarında bulunan tezgâhlardan süt ve peyniri ucuza alıp, başka şehirlerde pahalıya satmaktaydılar. Bu durumun önüne geçmek için belediye bir dizi önlem almıştır¹⁵¹⁰.

Diyarbakır'da han, çarşı ve pazarlarda mevcut olan küçük işletmelerin sayısı şöyleydi: 80 terzi, 60 marangoz, 50 kaynakçı, 50 oto tamircisi, 40 tornacı, 40 kunduracı, 40 sobacı, 35 tenekeci, 35 ziraat aletleri tamircisi, 30 kalaycı, 25 yemenici, 20 tuğlacı, 20 demirci, 15

¹⁵⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Korkusuz, **a.g.e.**, s.74-76.

¹⁵⁰⁴ Balin, **a.g.e.**, s. 57; Beğenç, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁵⁰⁵ **Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, s. 30.

¹⁵⁰⁶ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 31-32.

¹⁵⁰⁷ Diyarbakır'da yılda 2.000 ton yağ il dışına gönderilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz, Beğenç, **a.g.e.**, s. 23;27.

¹⁵⁰⁸ Beğenç, **a.g.e.**, s. 27; **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 31.

¹⁵⁰⁹ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 31.

¹⁵¹⁰ **Gökalp**, 9 Kasım 1957, S. 972, s. 1; **Demokrasiye Güven**, 8Mart 1958, s. 1.

bakırcı, 15 nalbant, 15 çanak çömlekçi vardı¹⁵¹¹. Diyarbakır'da yapılan ticari faaliyetler, ekonomide kendini yeniden göstermeye başlamıştır. Bu durumun gelişmesi bankacılık sektörüne de etki etmiştir.

4.3.5. Bankacılık Faaliyetleri

Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'da Ziraat Bankası dışında bir banka mevcut değildi. 1889 yılında günümüzde Atatürk müzesi olarak kullanılan binanın yanında kurulmuştur¹⁵¹². Türkiye'de “yerel bankalar (vilayet bankaları)” kişilere sermaye verme ve iktisadi hayatın millileştirilmesi hususunda önemli katkıları olmuş; yerel tüccar ve üreticilere kredi imkânı sağlamıştır. 1929 yılında ülkede kurulan yerel banka sayısı 22'dir. Cumhuriyet'in ilanından önce kurulan bu bankalar kısa vadeli ticaret kredisi veren anonim şirketler adı altında kurulmuştur¹⁵¹³. 1930 yılına kadar tek şube olarak hizmet veren Ziraat Bankası, yapısal sorunlardan dolayı ticari kredi talebini karşılayamamıştır¹⁵¹⁴. Bunun üzerine Diyarbakır Türk Ocağı Müfettişi Hasan Raşit Bey ve arkadaşları tüccar ve eşrafları tarafından 1930 yılında “Diyarbakır Bankası Anonim Şirketi” kurulmuş ve 1931 yılında faaliyete girmiştir. Bu bankanın kuruluş amacı ticari işleri yürütmek ve Diyarbakır'ın ekonomik kalkınmasını artırmaktır. Ayrıca iştirakler yoluyla Türk-Müslüman tüccarların ekonomik hayatta etkilerini artırmak için I. Umumi Müfettişi İbrahim Tali, bankanın faaliyetlerine öncülük etmiş ve bu hususta çalışmalar yürütmüştür¹⁵¹⁵.

1931 yılında Türkiye İş Bankası, bölgedeki ilk şubesini Diyarbakır'da açmıştır¹⁵¹⁶. Diyarbakır'da İş Bankası şubesi kurulduktan sonra, Osmanlı Bankası şubesi kapanmıştır. Diyarbakır Bankası ile İş Bankası tüccarların kredi sorunlarını çözmüş ve esnafa kredi temini sağlamıştır¹⁵¹⁷. Daha sonra yatırım bankacılığına yönelerek gelir elde etmiş bir

¹⁵¹¹ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s. 113.

¹⁵¹² M. Halis Sözer, “Bir Yerel Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930-1939)”, **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Kenan Haspolat vd. (Ed.), Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013, s. 379-380.

¹⁵¹³ Sadık Erdaş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aksaray ve Çevresinde Yerel Bankacılık Faaliyetleri ve Aksaray Halk İktisat Bankası Örneği”, **History Studies**, Valomue 10 Issue 3, April 2018, s. 32;35.

¹⁵¹⁴ **Diyarbakır Bir Bakış**, 1935, s. 16.

¹⁵¹⁵ M. Halis Sözer, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Yerel Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930-1939)”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S. 42, Güz 2012, s. 387-388.

¹⁵¹⁶ **Diyarbakır Bir Bakış**, 1935, s. 16;

¹⁵¹⁷ **Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır**, 1938, s. 94; Sözer, **a.g.e.**, s. 383.

banka olmasına rağmen, 1935 yılında istediği geliri elde edememiştir. Kredi vermede mali sorunlar yaşamaya başlayan Diyarbakır Bankası 1939 yılında kapanmıştır¹⁵¹⁸.

1948 yılında Akbank¹⁵¹⁹, 1950 yılında Türkiye Garanti Bankası¹⁵²⁰, 1952 yılında Türkiye Emlâk Kredi Bankası¹⁵²¹, 1954 yılında Halk Bankası¹⁵²², Diyarbakır’da bir şube açmak için bakanlığa başvuruda bulunmuşlardır. Bakanlar Kurulu kararınca anılan bankaların Diyarbakır’da şube açmalarına izin verilmiştir.

1955 yılında Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Umum Müdürlüğü ile Yapı Kredi Bankası Diyarbakır şubeleri faaliyete girmiştir¹⁵²³. 1959 yılında ise Vakıflar Bölge Müdürü Süleyman Avşar’ın çalışmaları kapsamında, Diyarbakır’da Vakıflar Bankasının bir şubesinin kurulması kararı verilmiştir. Bu konuda gerekli hazırlıklar Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından başlatılmıştır¹⁵²⁴. Aynı yıl Etibank’ta bir şube açmak için girişimlerde bulunmuştur¹⁵²⁵. Bankaların ekonomiyi kalkındırma ve ticari hayatı canlı tutmada verdikleri kredi destekleri, tüccar ve çiftçilerin iş alanlarını sürdürebilirliği açısından önem teşkil etmiştir.

1946-1960 yılları arasında Diyarbakır’da beş yeni şube daha hizmete girerek, toplam banka sayısı sekize çıkmıştır. Bu bankaların hepsi ticari amaçlı olsa bile, halka sundukları hizmet alanlara göre farklılıklar göstermiştir. Ziraat Bankası daha çok çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılar, üreticiyi korur ve tohumluk yardımı sağlardı. İş Bankası, Akbank, Garanti Bankası ve Yapı Kredi Bankası daha çok tüccarlar ile ilgilenir, kredi temin eder, ticaretin döngüsünü sağlardı. Emlâk Kredi Bankası, Diyarbakır’ın imarı konusunda destek sunardı. Özellikle sağladığı krediler ile Diyarbakır’ın çehresi değişmiş, sur dışında yeni konutlar (Yenişehir) inşa edilmiştir. Halk Bankası ise mevzuatına göre bütün küçük esnafa destek olmuş ve kalkınmalarını sağlamıştır. Ayrıca Halk Bankası bütün cemiyet, dernek ve kooperatif üyelerine kredi kolaylıkları göstermiştir. Diyarbakır’da bankaların şube açmaları halk tarafından ‘hayır sağlayan kurumlar’ olarak yorumlanmıştır¹⁵²⁶.

¹⁵¹⁸ Sözer, **a.g.e.**, s. 383.

¹⁵¹⁹ **BCA**, 30.18.1.2/116.30.1.

¹⁵²⁰ **BCA**, 30.18.1.2/123.73.17.

¹⁵²¹ **BCA**, 30.18.1.2/128.30.10.

¹⁵²² **BCA**, 30.18.1.2/138.108.9.

¹⁵²³ **Diyarbakır**, 5 Şubat 1955, S. 4521, s. 1; **Diyarbakır**, 1 Mart 1955, S. 4541, s. 1.

¹⁵²⁴ **Dicle**, 13 Ekim 1959, S. 1927, s. 1; **Sesleniş**, 14 Ekim 1959, S. 516, s. 1.

¹⁵²⁵ **Sesleniş**, 11 Şubat 1959, S. 318, s. 1.

¹⁵²⁶ Sabri Aytar, “Bankalarımız”, **Diyarbakır**, 22 Ekim 1955, S. 4738, s. 1.

4.3.6. Ekonomi ile İlgili Kurum ve Kuruluşlar

Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'da ekonomi ile ilgili iki kurum (Diyarbakır Ticaret Odası, Diyarbakır Ticaret ve Zahire Borsası) mevcuttu. Diyarbakır Ticaret Odası¹⁵²⁷ 1906 yılında Vali Kazım Paşa zamanında kurulmuştur. Kurumun ilk Başkanı Bay Bekir (muharrem oğulları), ilk zabıt kâatibi ise Ziya Gökalp'ti¹⁵²⁸. 1926 yılında çıkarılan 655 sayılı kanun ile Ticaret ve Sanayi Odalarına tüzel kişilik verilerek, yerel esnaf ve tüccarın iktisadi hayata katılmaları ve ticaretin geliştirilmesi için bir takım yükümlülükler getirilmiştir¹⁵²⁹. Ekonominin millileşmesi ve milli tüccarların yetiştirilebilmesi için ticaret ve sanayi odaları yeniden aktif hale getirilerek, olumlu sonuçlar alınmıştır¹⁵³⁰. Diyarbakır'da ticari faaliyetlerin daha da geliştirilmesi hususunda 1930 yılında İktisat Vekâletinin teklifi ve İcra vekillerinin kabulü ile “Diyarbakır Ticaret ve Zahire Borsası” kurulmuş olup, 1931 yılında aktif hale gelmiştir. Bu borsada buğday, arpa, yağ, ipek kozası, nohut, darı, pirinç, fasulye, ceviz, badem, yün ve deri gibi ürünler satılmaktaydı¹⁵³¹. Tüccarların örgütlendiği bu kuruluşlar 1950'li yıllarda da faaliyetlerine devam etmiştir.

Diyarbakır ekonomisinde ön planda olan tarım ve hayvancılığa bağlı ürünlerin 1950'li yıllarda borsada satışları yapıldı. Bu ürünlerin burada pazarlanma sebebi üretici ve tüccarların malları emniyetli ve kolay bir şekilde satışa sunmasıydı¹⁵³². Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, ticaret ile uğraşanlara rehberlik etmekte ve ülkenin ekonomik durumu ile piyasa hareketlerini üyelerine bildirmekteydi¹⁵³³. Örgütlenmeye bağlı ticaretin gelişmesi olumlu sonuçlar vermeye başlamış ve üye sayısı gün geçtikçe artmıştı¹⁵³⁴.

1946 yılında Diyarbakır, Urfa, Siirt, Mardin, Bingöl, Bitlis, Muş, Van, Hakkâri ve Ağrı illerini kapsayan “Doğu Bölgesi Yapı İşleri Müdürlüğü” Diyarbakır'da kurulmuştur.

¹⁵²⁷ “Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odaları” adı altında hizmet veren bu kurumun adı, 1910 yılında “Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası” olarak değiştirilmiştir. <https://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce/> Erişim Tarihi: 12.03.2022.

¹⁵²⁸ **İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, s. 34.

¹⁵²⁹ <https://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce/> Erişim Tarihi: 12.03.2022.

¹⁵³⁰ Sözer, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'da Ticaret Sektöründeki Gelişmeler (1923-1935)”, s. 361.

¹⁵³¹ **BCA**, 30.18.1.2/14.67.17; **Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır**, s. 85-88.

¹⁵³² Bu bilgi 10.02.2022 tarihinde Abdulaziz Babatlı ve 21.02.2022 tarihinde Şeyhmus İdikut ile yapılan görüşmelerde elde edilmiştir.

¹⁵³³ **Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır**, s. 76.

¹⁵³⁴ Odaya kayıtlı 1.540 dükkân ve esnaf vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beğenç, **a.g.e.**, s. 27.

Doğuya atanan memurların konut ihtiyacının giderilmesi için belirtilen illerde “Doğu Memur Evleri” inşa edilmiştir. Üç yıllık süre zarfında 94 konut inşa edilmiş olup, memurların bu konutlara yerleşmeleri sağlanmıştır. 1949 yılı itibariyle 155 konut inşası devam etmiştir. İlerleyen süreçte sekiz ilde 286 konut yapılması planlanmıştır. Bölgedeki her ilde bir şantiye ve gerekli görülen personel mevcudu vardı¹⁵³⁵

Diyarbakır’da 1955 yılında kurulan “Marangozcular Cemiyeti” ile marangozluk sektöründe çalışan esnafın sıkıntılarını gidermek ve bu alanda kaliteyi daha da artırmak amaçlanmıştır. 28 Ağustos 1955 tarihinde Öğretmenler Lokalinde yapılan kongrede Emin Kaya başkanlığa seçilmiştir. Kongreye katılan Diyarbakır Halk Bankası Müdürü, esnaflara banka olarak her türlü kolaylığın sağlanacağını ve gerekli kredi desteğinin verileceğini belirtmiştir. Dernek üyelerine çeşitli konferanslar, seminerler ve mesleki yeterlilik dersleri verilmiştir¹⁵³⁶. 1957 yılında Diyarbakır’da bölge genelini kapsayan ikinci bir dernek “Doğu İpekçiler Birliği” kurulmuştur. Bu birlik Diyarbakır ve çevresinde üretilen koza ve ipekçiliğin geliştirilmesi, satış ve kalitesinin artırılması hususunda çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca Diyarbakır’ı, Türkiye’nin başlıca ipek sanayi merkezi olan Bursa ipekçiliği seviyesine ulaştırmak için üreticiye çeşitli eğitimler verilmiştir¹⁵³⁷. 1958 yılında Diyarbakır’da mevcut olan 28 ekmek fırını da kendi aralarında dernek kurmuştur. Bu dernek, ilin ekmek sıkıntısını gidermek ve çalışanların haklarını korumayı amaçlamıştır¹⁵³⁸.

4.4. Belediye Bütçesi

Belediyeler; il, ilçe ve nüfusu iki binden fazla olan yerleşim yerlerinde oturan kişilerin ortak ihtiyaçlarını karşılayan kamusal yerel yönetim birimleridir. 1800’lü yıllardan itibaren kentleşme hareketleri modern anlamda şekillenmeye başlayınca, 1864 yılında Dersaadet Belediye Kanunu, 1877 yılında ise Vilayet Nizamnamelerinin çıkarılması ile belediye teşkilatlanmasının da yolu açılmıştır¹⁵³⁹. Cumhuriyet’in ilanı sonrası Osmanlı Dönemi belediye anlayışı 1930 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten önce çıkarılan

¹⁵³⁵ Beğenç, a.g.e., s. 19-24.

¹⁵³⁶ **Diyarbakır**, 1 Eylül 1955, S. 4694, s. 1-2; **Diyarbakır**, 14 Temmuz 1956, S. 4964, s. 1.

¹⁵³⁷ **Demokrasiye Güven**, 10 Nisan 1957, s.1.

¹⁵³⁸ **Gayret**, 5 Ocak 1958, S. 543, s. 1.

¹⁵³⁹ İlber Ortaylı-İlhan Tekeli, **Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi**, Ergün Türkcan (Ed.), Türk İdareciler Derneği Yay., Ankara, 1978, s. 10.

kanunlar, 3 Nisan 1930 tarihinde ilan edilen “Belediye Kanunu” ile yürürlükten kalkmıştır¹⁵⁴⁰. Bu kanunla belediye teşkilatlanmaları düzene girmiş ve halkın yönetime katılması ile demokratik bir yapıya kavuşmuştur¹⁵⁴¹.

Diyarbakır Belediyesinin kuruluşu hakkında kesin bir tarih tespit edilmemekle birlikte; muhtemelen 1867 yılında belediye teşkilatının kurulduğu belirtilebilir¹⁵⁴². Belediye bütçeleri; merkezi yönetim yardımları, öz gelirler ve borçlanma yolu ile elde edilmekteydi. Bu bütçeler, bir yıllık süre içerisinde öngörülen tahmini gelir ile giderlerden oluşmaktaydı. Aşağıdaki tabloda Diyarbakır Belediyesinin 1929-1960 yılları arasındaki gelir ve giderleri verilmiştir.

Tablo 86: Diyarbakır Belediyesi’nin Gelir ve Giderleri (Lira)¹⁵⁴³

Yıllar	Muhammenat (Tahmini Gelir)	Tahakkukat (Gerçek Gelir)	Tahsilât	Masarifat
1929	589.250	542.934	497.700	528.615
1930	599.920	536.268	427.069	414.967
1931	478.774	321.454	343.533	339.128
1932	360.145	385.354	334.807	321.455
1933	392.449	332.206	314.715	332.206
1934	379.525	403.949	357.243	340.533
1935	328.251	388.239	344.736	320.157 ¹⁵⁴⁴
1936	408.771	455.624	423.038	383.648 ¹⁵⁴⁵
1937	307.542	-	-	272.780
1938	316.996	-	-	309.897
1939	315.091	-	-	256.402
1940	331.312	-	-	285.820 ¹⁵⁴⁶
1942	-	539.131	-	495.117
1943	-	765.222	-	746.280
1944	-	1.075.291	-	828.443
1945	-	839.046	-	627.717
1946	-	1.613.691	-	1.143.028
1947	-	1.997.280	-	1.563.125 ¹⁵⁴⁷
1956	3.714.230	3.635.165	-	3.588.081
1957	3.889.412	4.255.153	-	4.218.011

¹⁵⁴⁰ Resmi Gazete, 14 Nisan 1930, S. 1471, s. 8821-8840.

¹⁵⁴¹ Ortaylı-Tekeli, a.g.e., s. 21.

¹⁵⁴² Diyarbakır İl Yıllığı 1967, Diyarbakır Valiliği Yay., s. 385-387.

¹⁵⁴³ TÜİK verilerine göre; 1948-1955 yılları arasında belediyelerin bütçeleri il bazında verilmemiş olup, toplam bütçe olarak verilmiştir.

¹⁵⁴⁴ BİUM, İstatistik Yıllığı 1936-37, s. 383.

¹⁵⁴⁵ BİUM, Vilayet Hususî İdareleri 1929-1936 İstatistiği, Receb Ulusoğlu Matbaası, Neşriyat No: 131, Ankara, 1938, s. 4.

¹⁵⁴⁶ BİUM, İstatistik Yıllığı 1940-41, s. 253-256; BİUM, İstatistik Yıllığı 1942-1945, s. 442.

¹⁵⁴⁷ BİGM, İstatistik Yıllığı 1949, s. 273.

1958	4.235.813	4.196.125	-	4.146.290
1959	5.297.777	1.708.461	-	1.620.438
1960	9.889.620	2.866.722	-	2.033.167 ¹⁵⁴⁸

Belediyeler her yıl bir önceki yılın bütçesine göre tahmini bir bütçe oluştur ve bu bütçeye göre harcamalar yapmıştır. Yukarıdaki tablo incelendiğinde; Diyarbakır Belediyesi'nin bütçesi genel itibariyle artış göstermiş olup; elde edilen gerçek bütçe ile tahmini bütçe arasındaki fark hiçbir zaman birbirine uzak olmamıştır. Ayrıca Diyarbakır Belediyesi ile ilgili elde edilen bütçe verilerine göre 31 yıllık süreçte belediye bütçesi sadece 1931 yılında bütçe açığı vermiştir. Diğer yıllarda ise belediye bütçe açığı vermemiş olup, borçlanmadığı görülmektedir.

Diyarbakır Belediyesinin bütçesi, bölge ve ülke geneli ile kıyaslandığında; nüfus oranı ve ilçe sayısının fazla olmasına rağmen birçok ilden geri kaldığı görülmektedir. 1930 yılında belediyelerin bütçe sıralamasında ülke genelinde 61 il arasında 26. sırada; 1935 yılında ise dokuz sıra daha gerileyerek 35. sırada yer almıştır¹⁵⁴⁹. 1940 yılında 22. sırada¹⁵⁵⁰, 1945 yılında ise 63 il arasında 25. sırada yer almıştır. 1959-1960 yıllarındaki kesin bütçelerde Diyarbakır Merkez Belediyesinin bütçesi dâhil edilmediğinden; 1958 yılı verilerine göre Diyarbakır Belediyesi bütçesi, ülke genelinde 67 il arasında 24. sırada yer almıştır¹⁵⁵¹. Bu veriler sonucunda, Diyarbakır Belediyesinin bütçesi hem CHP döneminde hem de DP döneminde istenilen seviyelerde olmadığı görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde ele alınan veriler, anılan tarihlerde kentin ekonomisi ve geçim kaynaklarına ilişkin etraflıca bir çerçeve çizmemizi sağlamıştır. Buna göre kent ekonomisini oluşturan temel dinamiklerin tarım ve hayvancılık olduğu bunun yanı sıra sanayi ve ticaret faaliyetlerinin de kent ekonomisinin çarklarını döndüren diğer tali dinamikler olduğu anlaşılmaktadır. Geniş ve düz tarım arazileri ile öne çıkan kentte temel

¹⁵⁴⁸ DİE, **Bütçe ve Kesin Hesaplar İl Özel İdareleri ve Belediyeler 1956-64**, DİE Matbaası, Yayın No: 581, Ankara, 1969, s. 50-51.

¹⁵⁴⁹ 1930 yılında bazı illerin belediye bütçesi şöyledir: Afyon: 829.417, Aydın: 821.400, Balıkesir: 1.588.000, Bursa: 1.872.691, Çorum: 740.629, Elazığ: 497.155, Kastamonu: 899.462, Malatya: 760.054, Sivas: 719.000, Urfa: 408.179. Ayrıntılı bilgi için bkz. BİUM, **İstatistik Yıllığı 1936-37**, s. 381-390.

¹⁵⁵⁰ **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, s. 442-445.

¹⁵⁵¹ 1958 yılında bazı illerin belediye bütçesi şöyledir: Afyon: 5.321.185, Aydın: 9.426.571, Balıkesir: 11.757.965, Bursa: 14.596.159, Çorum: 3.376.338, Elazığ: 4.238.312, Erzurum: 9.363.513, Gaziantep: 7.579.972, Hatay: 6.839.522, Kastamonu: 3.250.696, Malatya: 6.438.887, Sivas: 5.140.414, Urfa: 3.393.961, Zonguldak: 10.500.401. Ayrıntılı bilgi için bkz. DİE, **Bütçe ve Kesin Hesaplar İl Özel İdareleri ve Belediyeler 1956-64**, s. 50-55.

tüketim maddeleri olan bazı hububat ve bakliyat türleri ile üzüm, pamuk ve yün gibi ürünlerin kentin en önemli geçim kaynağı olduğunu ve bu ürünlerin üretiminin ülkenin genel üretimi içindeki yeri dikkate alındığında kent tarımın ulusal tarımın ayrılmaz ve önemli bir parçası haline geldiğin söylemek mümkündür. Kent ekonomisinin bir diğer önemli dinamiği olan hayvancılığın kentin ekonomisi içindeki payının ise tarımın payına yakın bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Hayvancılığa müsait arazi yapısı ve geniş meraları ile ön plana çıkan Diyarbakır, bu doğal şartlarının neticesi olarak hayvancılığın önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Gerek tarım gerekse hayvancılık faaliyetleri neticesinde elde edilen ürünler demiryolu vasıtasıyla diğer illere nakledilmiş, bu sektörlerden elde edilen gelirler kent ekonomisinin temelini oluşturmuştur.

Kent ekonomisi içerisinde, önemli ölçüde olmasa bile, yer tuttuğu anlaşılan bir diğer dinamik ise sanayi faaliyetleridir. Kentte sanayi sektöründe kullanılan birçok ürünün hammaddesi bulunmasına rağmen; bu hammaddeyi işleyecek fabrika sayısının ve alt yapının yetersizliği kentin bu ürünlerin getirisinden yeterince yararlanamamasına neden olmuştur. Ayrıca Türkiye'deki ham petrolün % 50'den fazlası Diyarbakır ve çevresinden temin edilmesine rağmen rafineri tesisinin kentte kurulamaması çıkarılan petrolün kentte işlenememesine neden olmuş; bu durumu kentin bu ürününün nimetlerinde de yararlanamaması sonucunu doğurmuştur. Bütün bu sebepler anılan dönemde Diyarbakır'ın sanayisinin gelişmesinin önündeki ciddi engeller olmuştur.

SONUÇ

Çalışmada Diyarbakır'ın 1946-1960 dönemindeki siyasi, sosyal ve ekonomik tarihine odaklanılmıştır.

Diyarbakır vilayetinin demografik yapısı tarihsel süreç içerisinde çeşitli unsurların etkisi ile farklılık gösterse de genel olarak belli bir eğilim çerçevesinde seyretnmiştir. Osmanlı Diyarbakır'ında kentin nüfusu idari yapısının da etkisi ile ülke nüfusu içinde ciddi orana tekabül etmiş ise de zamanla idari yapıda meydana gelen düzenlemeler ile kentin sınırları daralmış, buna paralel olarak kent nüfusu da azalmıştır. Tarihi süreç içinde kentin idari sınırlarında meydana gelen değişimler kentin demografik yapısını da etkilemiştir. Tek Parti Dönemi'nde genel olarak ülkenin demografik yapısı ile paralel bir görüntü sergileyen kent, Demokrat Parti (DP) iktidarı ile birlikte demografik yapı açısından bazı değişim ve dönüşümler yaşamaya başlamıştır. Cumhuriyetin başlarında ülkenin genel görüntüsüne uygun olarak nüfusunun dörtte üçünün köylerde yaşadığı Diyarbakır'da demografik yapı İkinci Dünya Savaşından sonraki süreçte değişmeye başlamış, bu savaşın yaratmış olduğu konjonktürün etkisi ile bu yıllarda kentin nüfus artış hızı düşmüştür. Ancak bu durum uzun sürmemiş İkinci Dünya Savaşının bitmesiyle pozitif bir eğilim göstermeye başlamış; 1946-1960 arası dönem Diyarbakır'ın nüfus artış oranının önemli seviyelere çıktığı bir dönem olmuştur. Bu değişim sadece sayı bazında kalmamış önceki dönemlerde kent nüfusunun yaklaşık dörtte üçü kırsalda yaşarken bu dönemde bu oran önemli ölçüde değişmiş, kent nüfusu genel nüfusun yaklaşık olarak % 45'ini oluşturur hale gelmiştir. Bu tablonun oluşmasının temel nedeni köyden kente yapılan kitlesel göçler olurken bu göç ve değişim hareketini başlatan ana sebep ise DP'nin yürüttüğü tarımda makineleşme politikası olmuştur. Bu politika sonucunda özellikle bölge ve ülke genelinde çarpık kentleşme, işsizlik ve eğitim sisteminde yetersizlik gibi sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu göç hareketi beraberinde özellikle istihdam alanında baş gösteren yetersizlikler, genellikle çiftçilik zanaatından başka bir işle iştigal etmemiş olan Diyarbakırlıyı yeni iş arayışlarına yöneltmiştir. Bu arayışlar yeni bir hareketi, işçi göçünü başlatmış ve kent halkının bir kısmının batıdaki şehirlere göç etmesine etki etmiştir.

Erken Cumhuriyet dönemi Diyarbakır'ın siyasi hayatı incelendiğinde Türkiye'nin ilk siyasi partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) doğuda örgütlenmediği, ancak DP'nin kuruluşundan sonra doğu illerinde teşkilatlanmaya gittiği yönünde yaygın bir

kanının var olduğu görülür. Ancak bu varsayımın aksine CHF'nin anılan tarihlerden çok daha evvel Diyarbakır'da teşkilatlandığını söylemek mümkündür. 1918 yılında İstanbul'da kurulan Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesinin 1919 yılında Diyarbakır'da açılmış olması 1923 yılında ise Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin "Halk Fırkasına" dönüştürülerek bu şubelerin CHF'nin olağan bir şubesi haline getirilmiş olması CHF'nin bu tarihten itibaren bölgede var olduğunu söylememize imkân tanımaktadır. CHF teşkilatının Diyarbakır'da mevcut olduğuna delalet eden bir diğer veri ise; 1927 yılında düzenlenen CHF'nin İkinci Büyük Kongresine Diyarbakır'dan parti temsilcisinin katılmış olmasıdır. Şeyh Sait isyanından sonra meydana gelen gelişmeleri müteakiben partinin kentteki teşkilatı ve faaliyetleri büyük ölçüde zayıflamış ise de genel olarak I. Umumi Müfettişlik bünyesinde ve Halkevi çatısı altında devam etmiştir. 1930'lu yıllardan sonra siyasi teşkilat bağlamında kentte gittikçe pasifize olan parti teşkilatı 1940'ların başına kadar bu durumunu sürdürmüştür. 1943 yılı CHP'nin teşkilatlanma açısından yeni bir dönemi başlattığı bir yıl olmuştur. Bu yıldan itibaren ülkenin birçok yerinde il ve ilçe düzeyinde parti teşkilatlarını ayağa kaldıran CHP, bu süreçte Diyarbakır'a da ilgi göstermiş ve parti örgütünü yeniden canlandırmıştır. Tek Parti Dönemi'nde kentin siyasi kaderini belirleyen aktör, aynı zamanda hükümeti de temsil eden CHP olmuştur. 1946 yılı öncesinde gerçekleştirilen genel seçimler incelendiğinde kenti temsil edecek milletvekillerinin genellikle parti genel merkezi tarafından seçildiği ve çoğunlukla Diyarbakır'ın yerel dinamiklerini hesaba katmadan seçilen kimselerden oluştuğu görülmektedir. Bu dönemde seçilen milletvekillerinin çoğunluğunun Diyarbakırlı olmaması, ağırlıklı olarak asker ve bürokrat kökenli olmaları kentteki CHP'li milletvekillerinin Diyarbakır'ın sosyolojisinden uzak "ithal vekil" çizgisine yakın olduğu yaklaşımının ortaya çıkmasına neden olmuş ve millet nezdinde hoşnutsuzlukla karşılanmalarına ortam hazırlamıştır. Partinin bu siyasi tutumu, çok partili hayata geçiş ile birlikte değişecek; partinin yerel dinamikleri hesaba katarak yeni bir vekil profili arayışını girmesine neden olacaktır.

İki savaş arası başat olan otoriter rejimlerin ikinci dünya savaşında yenilmesi sonrasında demokrasinin galibiyeti ve iç ve dış dinamiklerin zorlaması ile Türkiye'de çok partili siyasi hayata geçilmiştir. DP böyle bir atmosferde, Türkiye'nin batı demokrasisine daha çok yaklaşma eğilimine girdiği bir dönemde kurulmuştur. 1946 yılında kurulan DP kısa bir süre içinde ülke genelinde teşkilatlanmaya başlamış; bu kapsamda Doğu ve

Güneydoğu Anadolu bölgelerinde örgütlenmesini sürdürmüş ve kısa sürede Diyarbakır'da teşkilatını kurmuştur. DP'nin kentte partileşme çalışmaları, CHP'yi de etkilemiş ve genel merkez bu süreçte Diyarbakır'daki siyasi faaliyetlerini artırmıştır. Çok partili hayata geçiş ile birlikte siyasi partilerin kente yaklaşımı değişmiş, kent o tarihlerde henüz yeni kurulan muhalefet ve iktidar partisi arasında önemli bir siyasi rekabet alanı haline gelmiştir. DP'nin Türkiye genelinde uyguladığı siyasetin bir parçası olarak kentte teşkilatlanma çalışmaları kapsamında CHP'nin aksine bölge dışından kenti bilmeyen insanlarla değil, daha çok Diyarbakırlı olan “tüccar, esnaf, büyük toprak sahipleri, aşiret ve dini liderler” ile temas ederek onları partiye katması ve onlar üzerinden yerel siyasi aktörlerle yereli önceleyen bir siyaset kurgulaması kentin partiyi kısa sürede bağrına basmasına neden olmuştur. Türkiye'nin diğer bölgelerinden farklı bir siyasi tutum sergileyen DP'nin bu tavrı, CHP'nin de bölgedeki siyasi yaklaşımını değiştirmesine yol açmış; Tek Parti Dönemi'nde ülke genelinde merkezden ve genellikle yerel dinamikleri hesaba katmadan yapılan siyaset ve aday gösterme anlayışının değişime uğramasına neden olmuştur. Bu durum, CHP'nin Tek Parti Dönemi'nde yürüttüğü siyasi anlayışın değişmesine, DP'nin uyguladığı “halkın ayağına gitme” politikasını uygulamaya başlamasına ortam hazırlamıştır. Bu yeni siyasetin özünde siyasal aktörler yerelleşmiş, Diyarbakır'ın Diyarbakırlılar tarafından temsil edilmesi prensibine öncelik verilmiştir. Bu açıdan 1946 seçimleri CHP'nin politika değişikliğinin tatbiki açısından önemli bir milat olmuş, bu seçimde parti Diyarbakır milletvekillerinin çoğunluğunu yerel dinamikleri hesaba katarak belirlemiştir. Kentte oluşan yeni siyasi kompozisyonu yerinden okuyan CHP, 1950-60 arası dönemde bu yeni siyasi denkleme göre aday belirleme stratejisine yöneldiyse de ulusal siyasi konjonktürde meydana gelen yeni siyasal yönelimler bu politika değişikliğinden yararlanmasını engellemiştir.

1954'ten sonraki dönemde Diyarbakır'da yukarda anılan iki siyasi partinin dışında başka partiler de siyasi hayatın gündemine girmiştir. Bu yıl kurulan “Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP), bir yıl sonra Diyarbakır'da il teşkilatını kurmuş ve kentte DP ve CHP'nin bir başka alternatifi olarak ortaya çıkmıştır. CMP'yi Hürriyet Partisi takip etmiştir. Kasım 1955'te DP'den istifa ve ihraç edilen milletvekilleri tarafından kurulan parti, kuruluşundan yaklaşık iki ay sonra DP Milletvekili Mustafa Ekinci ile Bağımsız Milletvekili İhsan Hamit Tığrel tarafından Hürriyet Partisi'nin Diyarbakır teşkilatını

kurmuştur. Parti Diyarbakır teşkilatının kurucuları arasında yer alan Tiğrel, Diyarbakır siyasetinin önemli siyasi figürlerinden biri olarak sivrilmiş, tabanda güçlü bir karşılığı olan siyasi aktör olarak ortaya çıkmıştır. Bu parti ülke genelinde halktan yeteri kadar teveccüh görememiş ise de Diyarbakır'da belli bir oy potansiyeline sahip olmuştur. Ekinci ve Tiğrel'in tanınmış, köklü bir aileye mensup olması bu durumun temel nedenlerinden biri olarak görülmüştür. Diyarbakır'ın yerel siyasetinde büyük ve köklü ailelerin yerini iyice gören ve okuyan DP, bu dönemde kentte dönük siyasi politikasını bu temel realite üzerine kurmuş ve tatbik etmiştir. Bu gelişmeleri yakından takip eden CHP de benzer bir siyasi tavır değişikliğine gitme gerekliliği duymuş ve politikasını bu doğrultuda devam ettirmeye gayret etmiştir. Diyarbakır ve bölge bu yönüyle ülke siyasetinden farklı bir süreç yaşamıştır. Bu gelişmeler Türk siyasetinde bölgede önemli kişilerin etkinliğinin başlaması ve yerel siyasetin bu aktörler üzerinden kurgulanmasına imkân tanımıştır. Günümüz siyasetinde de benzer bir tavır sergilendiği görülmektedir. Kentten destek almak isteyen siyasi partiler genellikle, tanınmış önde gelen ailelere mensup kişileri aday göstererek blok oy ya da destek almaya çalışmaktadır. Diyarbakır'ın yerel siyasetini belirleyen unsurların bu özellikleri taşıyan kimseler olduğu görülmektedir. Günümüzde çeşitli partilerde siyaset yapmış köklü ailelere mensup kişilerin oğulları veya torunları olağan bir siyasi figür olarak kabul edilmekte ve çoğunlukla da devraldıkları siyasi temsil mirasını kendileri devam ettirmektedir. Bu durum sadece Diyarbakır için değil, benzer bir yapıya sahip bölge içinde geçerlidir.

1950'den itibaren Diyarbakır'da egemen olmaya başlayan DP, zamanla iktidar araçlarını kullanarak kentte çeşitli siyasi partiler temelinde filizlenmeye başlayan muhalefeti sindirme yoluna gitmiş, muhalefet partilerinin siyasi çalışmalarını engellemeye yönelik tutum sergilemiştir. 1957'den sonra DP'nin ülke genelinde halk desteğini kaybetmeye başlaması ile birlikte hem bölgede hem de kentte otoriter bir tutum takınmaya başladığı ve muhalif unsurları iktidarın gücünü kullanarak sindirmeye dönük bir politikayı hayata geçirdiği görülmektedir. Bu politika kapsamında kentteki muhalefet partilerine dönük yaptırımlar uygulanmıştır.

Diyarbakır'a dair incelenen hususlardan biri de anılan dönemde kentin sosyo-kültürel hayatı olmuştur. Şüphesiz anılan dönemde kentin sosyo-kültürel yapısını belirleyen temel parametre eğitimidir. Diyarbakır, tüm Türkiye'de olduğu gibi Cumhuriyetin ilanı

ile birlikte eğitim- öğretim seferberliğinin başlatıldığı, ilk ve ortaokul düzeyinde eğitim kurumlarının sayılarının hızla arttığı kentlerimizden biri olmuştur. Ancak mevcut okul sayıları, kentin nüfusu ve okul çağındaki öğrenci sayısı ile kıyaslandığında eğitim kurumlarının yetersiz kaldığını söylemek mümkündür. 1930'lu yıllardan itibaren bu yapı, bütün Türkiye'de eğitim alanında yapılan yatırımlara bağlı olarak pozitif bir yönde değişmeye başlamıştır. 1950'li yıllara gelindiğinde ise; kentteki toplam ilkokul sayısı önemli ölçüde artmıştır. Bu sayının; kendi içinde önemli bir artışı ifade etmesine rağmen, ülke genelinde yeterli seviyede olduğunu söylemek mümkün değildir. DP iktidarında ülkede ve kentteki eğitim kurumlarının sayısı tedricen artmaya devam etmiş, ancak bu alanda atılan adımlar kentin eğitim ihtiyacını karşılayacak düzeyde olmamıştır. Bu noktada ifade edilmesi gereken bir başka husus ise oransal olarak bakıldığında DP iktidarında kentte yapılan eğitim yatırımlarının tek parti iktidarında yapılan yatırımlardan daha az olduğu meselesidir. Tek Parti Dönemi'nde kent, eğitim durumu açısından bölgenin önde gelen illerinden biriyken, DP iktidarının sonlarına doğru istatistik olumsuz yönde değişmiş, kent hem bölge özelinde hem de ülke genelinde son sıralara doğru daha da gerilemiştir. Günümüzde de Diyarbakır'da eğitimin istenilen seviyeye gelmediği, okulların yetersiz kaldığı ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısının çok yüksek olduğu görülmektedir.

Diyarbakır'ın eğitim ve kültür hayatında önemli rol aldığı anlaşılan kurumlardan biri de halkevleridir. 1932 yılında Diyarbakır'da açılan Halkevi bünyesinde çeşitli kurslar açılmış, bu kapsamda halka okuma-yazma öğretilmiş, el sanatları, kadınlara yönelik ev işleri, sağlık ve temizlik bilgileri gibi alanlarda eğitimler verilmiştir. Ayrıca halkevi tarafından sinema, konser, tiyatro, konferans ve önemli şahsiyetler ile zaferleri anma törenleri düzenlenmiştir. Bu kurumlar, Diyarbakır halkının çeşitli yönlerden eğitilmesine aracılık etmiş ve bu yönüyle kentin eğitim ve kültürel yapısının değişmesine yadsınamaz derecede katkı sunmuştur.

Diyarbakır'ın kültür hayatında önemli bir yer tutan aktiviteler sinema, spor ve tiyatro olmuştur. Anılan dönemde kentte üçü açık olmak üzere toplam on dört sinema faaliyet göstermiş ve bu sinemalar kent halkının kültürel aktivite bağlamında zamanlarını hoşça geçirdiği alanlar olmuştur. Kentte faaliyet yürüten sinemaların çoğunluğu özel olmak üzere Diyarbakır Halkevi ve Orduevi tarafından işletilmiştir. Diyarbakır'ın kültür hayatında yer alan kültürel etkinliklerden bir diğeri de tiyatrodur. Diyarbakır halkının

tiyatro ile tanışması Diyarbakır Halkevi bünyesinde hizmet veren Temsil şubesinin faaliyetleri ile başlamış ise de tiyatronun kurumsal bir kimlik kazanması 1950'lerin sonlarına doğru olmuştur. 1950'lerin ikinci yarısında; ülkede tiyatro kültürünün henüz yeteri kadar gelişmediği dönemlerde Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Adana gibi merkezlerden sonra bir tiyatro sahnesi de Diyarbakır'da kurulmuş ve "Altıncı Tiyatro" adıyla çalışmalarına başlamıştır. Kentin sosyo-kültürel tarihinde yer alan önemli etkinliklerden biri de spor faaliyetleridir. Kent, henüz çok erken bir tarihte, 1924'te, Ziya Gökalp tarafından kurulan "Gençlik İdman Yurdu" ile ilk spor kulübü ile tanışmış, Diyarbakır Türk Ocağı'na bağlı bir spor şubesinin kurulması ile sportif faaliyetler hız kazanmıştır. Kentteki spor kulüplerinin sayısı zamanla artmış; futbol en çok ilgi gören spor dallarından biri olmuştur. Futbol dışında at yarışları, atıcılık, atletizm kentte ilgi gören diğer spor alanlarıdır.

Diyarbakır, Cumhuriyetin başlarında ulaşım alanında ilk ciddi yatırımların yapıldığı; "Yurdu Demirağlarla Örme" siyaseti kapsamında önemli adımların hayata geçirildiği bir kent olmuştur.

1935 yılında demiryolunun Diyarbakır'a ulaşmasıyla şehrin ekonomisi canlanmış; bu durum bayındırlık ve iskân faaliyetlerini etkilemiştir. Tek Parti Dönemi'nde yurdun ana tren hatları ile bağlantısı yapılan demiryolu şebekesi, 1946-60 döneminde de gelişmiş, yolcu taşımacılığı başta olmak üzere mal ve emtianın iç bölgelere sevkinde hayati bir misyon üstlenmiş; kentin ekonomisini şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Anılan dönemde demiryolu taşımacılığının önemli gelişme kaydettiği kentte, karayolu taşımacılığı da zamanla ivme kazanmış; şehirlerarası sevkiyatta önemli bir rol oynamıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Diyarbakır sağlık alanında da ülkenin diğer bölgelerindeki gelişmelere paralel olmak üzere benzeri şekilde tedrici bir gelişme kaydetmiştir. Kentte 1946'ya kadar sağlık hizmetleri, çoğu zaman ihtiyacı karşılayamasa bile, nitelik ve nicelik açısından artmaya devam etmiştir. Bununla birlikte kentin zamanla bütün bölgeye sağlık hizmeti veren merkez haline gelmesi ve sağlık hizmetinden yararlanmak isteyen nüfusun artışına paralel olarak, kentteki sağlık kuruluşlarının yetersizliği meselesi ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak zaman içinde kentte sağlık alanında ortaya çıkan bu sorunların sadece Diyarbakır'a özgü olmadığını ve Türkiye'nin bu alanda yaşadığı sorunlardan ayırt edilemeyeceğini söylemek mümkündür. Günümüzde

de devlet eliyle sağlık alanında önemli hizmetler hayata geçirilmiş olmasına rağmen kentteki mevcut sağlık kurum ve kuruluşlarının Diyarbakır halkının sağlık sorunlarına çözüm bulma noktasında yetersiz kaldığı görülmektedir.

Diyarbakır'ın değişim dönüşüm yaşadığı alanlardan biri de kent ekonomisi olmuştur. Türkiye'de 1950'li yıllardan itibaren tarımda makineleşmeye geçilmesi ile birlikte hem ülke genelinde hem de bölgede tarım alanında yeni bir dönem başlamıştır. DP Dönemi, Diyarbakır'da tarım alanında meydana gelen değişim ve dönüşümün ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde klasik olarak tatbik edilen ilkel aletlerle toprağı işleme yöntemlerinden vazgeçilmiş, tarımda makineleşmeye gidilmiş; traktör tarımın en önemli öznelerinden biri haline gelmiştir. Bu dönemde kentteki traktör sayısı önemli ölçüde artış göstermiş ise de kent ülke ve bölge şehirlerinin çok gerisinde kalmıştır. Hükümet bu dönemde verdiği kredilerle traktör alımına imkân tanırken bu kredilerin genellikle büyük toprak sahipleri tarafından kullanılması, toprağın yanı sıra toprağı işleyecek modern araçların da belli kesimlerin elinde tekelleşmesine yol açmıştır. Bu süreçte bazı büyük toprak sahipleri gerek krediden yararlanmak gerekse traktör ithalatından faydalanmak için siyaset kurumu ile dirsek temasına girmiş, DP hükümetine yakın durma gereğı hissetmiştir. Tarımda makineleşme ile birlikte büyük toprak sahiplerinin nüfuzu daha da artarken, bu süreç küçük çapta tarım yapan çiftçiyi ise olumsuz etkilemiştir. Makineleşme ile birlikte kırsal kesimde ciddi bir işsizlik sorunu ortaya çıkmış ve bu durum köyden kentte göç hareketini hızlandırmıştır. Esas itibariyle tarımda makineleşme ile birlikte ortaya çıkan bu tablo, Türkiye genelindeki durumdan farklı bir görüntü arz etmemiş Diyarbakır'a özgü bir gelişme göstermemiştir. Bu tarihlerde bütün Türkiye gibi Diyarbakır'da tarımda makineleşmenin doğurduğu sonuçları ekonomik ve sosyolojik yönleriyle tecrübe etmiştir. Diyarbakır'ın anılan dönemde; tarımdan sonra diğer önemli bir geçim kaynağı ise hayvancılık olmuştur. Kentin hayvancılık politikasında CHP ve DP iktidarlarında önemli bir değişiklik olmamış, buna bağlı olarak bir geçim kaynağı olarak hayvancılık varlığını sürdürmüştür. Kent hayvancılık açısından bölgede ilk sırada yer alırken genel olarak ülke ortalamasının üzerinde bir seyir izlemiştir.

Erken Cumhuriyet döneminden itibaren Diyarbakır, sanayileşme açısından çok yavaş bir gelişme göstermiştir. Kentte ilk fabrika 1932 yılında kurulmuş, takip eden süreçte kentin ihtiyaçlarına göre küçük çapta fabrikalar kurulmaya devam etmiştir. Bu süreç DP

döneminde de sürmüştür. Sanayileşme açısından kente yapılan yatırımlar CHP hem de DP dönemlerinde ülke ortalamasının altında kalmıştır. Bununla birlikte siyasiler kent halkına yönelik olarak fabrika vaadini siyasi bir amaç uğruna kullanabilmişlerdir. Özellikle DP döneminde; dönemin Başbakanı Adnan Menderes'in 1954 yılında kenti ziyareti sırasında "kentte bir çimento ve şeker fabrikası yapılacağına ilişkin vaadi" söz konusu olmuş ise de bu vaat yerine getirilmemiş, kentte herhangi bir fabrika açılmamıştır. Günümüzde de çeşitli siyasi partiler tarafından, genellikle seçmenin siyasetin öznesi olduğu seçim dönemlerinde, bölge halkından destek alabilmek kaygısıyla çeşitli siyasi vaatlerde bulunduğu görülmekte, seçimden sonra ise bu vaatlerin çoğunun yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. Bu anlamda siyaset kurumunun oy alabilmek amacıyla sıkça başvurduğu "siyasi vaat" müessesesinin yarım asırdan fazladır varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Anılan dönemde Diyarbakır ekonomisinin önemli bileşenlerinden birinin de yer altı kaynakları olduğu anlaşılmakta; özellikle petrol ve bakır madeninin kentin en önemli kaynağı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kentte çıkarılan bu madenlerin büyük bir kısmının kentte işlenememesi, bu madenlerden elde edilen gelirin kent ekonomisi içindeki payının azalmasına yol açmıştır. Diyarbakır ekonomisinin dinamiğini oluşturan unsurların hem CHP hem de DP dönemlerinde ciddi manada değişkenlik arz etmediği ve birçok noktada benzerlik gösterdiği görülmüştür. İki dönemde de tarım ve hayvancılık ön planda olmuş, sanayi ise bu iki uğraşın gölgesinde kalmıştır.

Sonuç olarak, Diyarbakır tarihsel süreç içinde çeşitli dinamiklerin etkisi ile her alanda önemli bir değişim ve dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu süreç CHP ve DP dönemlerinde, her dönemin kendine has tutumu ve kente yaklaşımı gibi parametlerin etkisiyle şekillenmiş, siyasetten, eğitime, kültürden ekonomiye kadar her alanda dönüşümün izleri görülmüştür. Bu süreç aynı zamanda yurttan ve dünya da meydana gelen gelişmelerden de etkilenmiş, Diyarbakır'ın kaderi ülkedeki gelişmelerden bağımsız olamamıştır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

I. I. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.1.0.0/18.106.40.

BCA, 30.1.0.0/68.431.3.

BCA, 30.1.0.0/78.516.5

BCA, 30.1.0.0/84.530.13.

BCA, 30.1.0.0/90.563.7.

BCA, 30.1.0.0/92.579.3.

BCA, 30.1.0.0/112.713.5.

BCA, 30.1.0.0/112.713.6.

BCA, 30.1.0.0/112.713.5.

BCA, 30.10.0.0/2.11.1.

BCA, 30.10.0.0/69.454.3.

BCA,30.10.0.0/69.454.4.

BCA, 30.10.0.0/69.454.5.

BCA,30.10.0.0/69.454.6.

BCA,30.10.0.0/69.454.7.

BCA, 30.10.0.0/69.454.8.

BCA, 30.10.0.0/69.454.9.

BCA, 30.10.0.0/69.454.10.

BCA, 30.10.0.0/69.457.2.

BCA, 30.10.0.0/77.510.16.

BCA, 30.10.0.0/81.535.19.

BCA, 30.11.1.0/11.9.16.

BCA, 30.11.1.0/55.12.13.

BCA, 30.11.1.0/69.9.12.

BCA, 30.11.1.0/79.25.4.

BCA, 30.11.1.0/95.13.10.

BCA, 30.11.1.0/101.4.18.

BCA, 30.11.1.0/107.33.11.

BCA, 30.11.1.0/126.44.11.

BCA, 30.11.1.0/165.1.15.

BCA, 30.11.1.0/205.11.3.

BCA, 30.11.1.0/246.25.6.

BCA, 30.11.1.0/249.3.13.

BCA, 30.11.1.0/255.1.2.

BCA, 30.11.1.0/256.13.1.

BCA, 30.11.1.0/258.23.5.

BCA, 30.11.1.0/258.25.3.

BCA, 30.11.1.0/264.13.1.

BCA, 30.11.1.0/264.13.2.

BCA, 30.18.1.1/20.51.12.

BCA, 30.18.1.1/25.46.17.

BCA, 30.18.1.1/27.70.7.

BCA, 30.18.1.2/14.67.17.

BCA, 30.18.1.2/14.68.3.

BCA, 30.18.1.2/17.2.9.

BCA, 30.18.1.2/62.14.4.

BCA, 30.18.1.2/75.49.1.

BCA, 30.18.1.2/98.28.1.

BCA, 30.18.1.2/104.7.25.

BCA, 30.18.1.2/116.30.1.

BCA, 30.18.1.2/119.45.11.

BCA, 30.18.1.2/123.73.17.

BCA, 30.18.1.2/125.38.14.

BCA, 30.18.1.2/128.30.10.

BCA, 30.18.1.2/134.100.3.

BCA, 30.18.1.2/135.32.7.

BCA, 30.18.1.2/137.80.20.

BCA, 30.18.1.2/138.108.9.

BCA, 490.1.0.0/152.605.1.

BCA, 490.1.0.0/152.605.2.

BCA, 490.1.0.0/152.605.3.
 BCA, 490.1.0.0/152.608.1.
 BCA, 490.1.0.0/152.609.1.
 BCA, 490.1.0.0/269.1072.1.
 BCA, 490.1.0.0/277.1112.2.
 BCA, 490.1.0.0/284.1139.3.
 BCA, 490.1.0.0/297.1198.1.
 BCA, 490.1.0/297.1198.2.
 BCA, 490.1.0.0/365.1537.1.
 BCA, 490.1.0.0/847.353.1.
 BCA, 490.1.0.0/847.353.2.
 BCA, 490.1.0.0/897.510.1.
 BCA, 490.1.0.0/973.769.5.
 BCA, 490.1.0.0/984.814.2.
 BCA, 490.1.0.0/1005.881.1.
 BCA, 490.1.0.0/1053.1045.2.
 BCA, 490.1.0.0/1122.93.1.
 BCA, 490.1.0.0/1242.134.3.

I. II. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

TBMM Arşivi, HT-488-1-8.
 TBMM Arşivi, HT-496-1-8.
 TBMM Arşivi, HT-496-1-10.
 TBMM Arşivi, HT-687-1-8.
 TBMM Arşivi, HT-1058-1-11.
 TBMM Arşivi, HT-1110-1-11.
 TBMM Arşivi, HT-1210-1-7.
 TBMM Arşivi, HT-1210-1-8.
 TBMM Arşivi, HT-1218-1-8.
 TBMM Arşivi, HT-1378-1-8.
 TBMM Arşivi, HT-1650-1-10.
 TBMM Arşivi, HT-1652-1-9.

TBMM Arşivi, HT-1653-1-9.
TBMM Arşivi, HT-1654-1-9.
TBMM Arşivi, HT-1654-1-10.
TBMM Arşivi, HT-1655-1-9.
TBMM Arşivi, HT-1656-1-9.
TBMM Arşivi, HT-1656-1-10.
TBMM Arşivi, HT-1657-1-9.
TBMM Arşivi, HT-1658-1-9.
TBMM Arşivi, HT-1658-1-11.
TBMM Arşivi, HT-1997-1-10.
TBMM Arşivi, HT-1997-1-11.
TBMM Arşivi, HT-1998-1-10.
TBMM Arşivi, HT-1999-1-10.
TBMM Arşivi, HT-1999-1-11.
TBMM Arşivi, HT-2000-1-10.
TBMM Arşivi, HT-2000-1-11.
TBMM Arşivi, HT-2287-1-11.
TBMM Arşivi, HT-2288-1-11.
TBMM Arşivi, HT-2289-1-11.
TBMM Arşivi, SM-058-1-11.
TBMM Arşivi, SM-487-1-8.
TBMM Arşivi, SM-488-1-8.
TBMM Arşivi, SM-496-1-10.
TBMM Arşivi, SM-687-1-8.
TBMM Arşivi, SM-1058-1-11.
TBMM Arşivi, SM-1110-1-11.
TBMM Arşivi, SM-1210-1-8.
TBMM Arşivi, SM-1378-1-8.
TBMM Arşivi, SM-1650-1-10.
TBMM Arşivi, SM-1652-1-9.
TBMM Arşivi, SM-1653-1-9.
TBMM Arşivi, SM-1654-1-9.

TBMM Arşivi, SM-1654-1-10.
TBMM Arşivi, SM-1655-1-9.
TBMM Arşivi, SM-1656-1-9.
TBMM Arşivi, SM-1656-1-10.
TBMM Arşivi, SM-1657-1-9.
TBMM Arşivi, SM-1658-1-9.
TBMM Arşivi, SM-1658-1-11.
TBMM Arşivi, SM-1997-1-10.
TBMM Arşivi, SM-1997-1-11.
TBMM Arşivi, SM-1998-1-10.
TBMM Arşivi, SM-1999-1-10.
TBMM Arşivi, SM-1999-1-11.
TBMM Arşivi, SM-2000-1-10.
TBMM Arşivi, SM-2000-1-11.
TBMM Arşivi, SM-2287-1-11.
TBMM Arşivi, SM-2288-1-11.
TBMM Arşivi, SM-2289-1-11.

II. SÜRELİ YAYINLAR

II. I. Ulusal Gazeteler

Cumhuriyet

Hadisat

Hâkimiyet-i Milliye

II. II. Yerel Gazeteler

Demokrasiye Güven

Demokrat Kale

Demokrat Şark

Dicle

Diyarbakır

Gayret

Gökalp

Sesleniş

Şark Postası

Ümmid

Yeni Diyarbakır Sesi

Yeni Şark

Yeni Yurd

Ziya Gökalp

II. III. Yerel Dergiler

Karacadağ, C. 6, S. 83-84, Ekim-Kasım, 1945.

Karacadağ, C. 7, S. 75-76-80-85-86-87-88, Şubat-Mart-Temmuz-Aralık-Ocak, Şubat, Mart, 1945-1946.

Karacadağ, C. 8, S. 89-90-92-93-94-97-98-99-100, Mayıs-Haziran-Ağustos-Eylül-Ekim- Ocak-Şubat-Mart-Nisan Diyarbakır Basımevi, 1946-1947.

Karacadağ, C. 9, S. 104-106-108-109, Ağustos-Ekim-Aralık-Ocak, Diyarbakır Matbaası 1947-1948.

Karacadağ, C. 10, S. 110-112-116-118-119-120, Şubat-Nisan-Ağustos-Ekim-Kasım, Diyarbakır Matbaası, 1948.

Karacadağ, C. 11, S. 121-122-123-124-125-126-127-130-132, Ocak-Şubat-Mart-Nisan-Mayıs-Haziran-Ağustos-Ekim-Aralık, Diyarbakır Matbaası, 1949.

Karacadağ, C. 12, S. 133-136-137, Ocak-Nisan-Mayıs, Diyarbakır Matbaası, 1950.

III. RESMÎ YAYINLAR VE İSTATİSTİKLER

Diyarbakır İl Yıllığı 1967, İş Matbaacılık, Ankara, 1967.

Resmî Ceride

Resmi Gazete

TBMM Kavanin Mecmuası

TBMM Zabıt Ceridesi

1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1926.

1926-1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1927.

T.C. Devlet Yıllığı 1928-1929, İstanbul Devlet Matbaası, 1929.

Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, **28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle Türkiye Nüfusu**, Türk Ocakları Merkez Hey'eti Matbaası, 1928.

- BİGD, **Genel Nüfus Sayımı Diyarbekir Vilayeti 20 İkteşrin 1935**, C. 18. İstanbul, 1937.
- BİGM, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu**, C. 65, Ankara, 1950.
- BİUM, **22 Ekim 1950 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus**, Neşriyat No: 359, 1951.
- BİGM, **23 Ekim 1955 Umumî Nüfus Sayımı Vilayet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus**, Yayın No: 412, Ankara, 1961.
- BDİE, **23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı İl, İlçe, Bucak ve Köyler İtibariyle Nüfus**, DİE Matbaası, Yayın No: 444, Ankara, 1963.
- BİGM, **20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilayetler, Kazalar, Nahiye ve Köyler İtibari İle Nüfus ve Yüzey Ölçü**, Yayın Yeri ve Yılı Yok.
- TÜİK, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı**, C. No: 65, Yayın No: 286, Ankara, 1950.
- BİUM, **Nüfus Sayımları 1927-1950**, Ankara Basımevi No:8, Ankara, 1953.
- TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, Yayın No: 3685, Ankara, 2012.
- BİUM, **Deniz ve Motörlü Kara Nakil Vasıtaları**, Yayın No: 385, Ankara, 1959.
- BİUM, **Deniz ve Motörlü Kara Nakil Vasıtaları**, Yayın No: 404, Ankara, 1960.
- BİGM, **Motörlü Kara Taşıtları İstatistiği 1934-46**, Biricik Matbaası, Ankara, 1947.
- BİGM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1934-1950**, Yayın No: 329, Ankara, 1951.
- BİUM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1953**, Yayın No: 351, Ankara, 1954.
- BİUM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1946-1954**, Yayın No: 363, Ankara, 1955.
- BİUM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1954-1958**, Yayın No: 387, Ankara, 1959.
- BİGM, **Ziraî Bünye ve İstihsal 1958-1960**, Yayın No: 421, Ankara, 1962.
- BİUM, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Yayın No: 371, Ankara, 1956.
- BİGM, **Tarım Aletleri ve Makineleri İstatistiği 1944**, Yayın No: 263, Ankara, 1946.
- BİGM, **Traktör Anket Neticeleri 1960**, Yayın No: 411, Ankara, 1960.
- BİUM, **1946-1952 Meyve İstatistiği**, Yayın No: 353, Ankara, 1954.
- BDİE, **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, DİE Matbaası, Yayın No: 517, Ankara, 1967.
- BDİE, **Milli Eğitim Hareketleri 1927-1966**, DİE Matbaası, Yayın No: 517, Ankara, 1967.
- DİE, **Milli Eğitimde 50 Yıl 1923-1973**, DİE Matbaası, Yayın No: 691, Ankara, 1973.
- BİUM, **Maarif 1923-32 İstatistikleri**, Devlet Matbaası, No: 26, İstanbul, 1933.

- BİUM, **Maarif 1933-34 İstatistiği**, Devlet Matbaası, No: 68, İstanbul, 1935.
- BİUM, **Maarif 1933-34 Muallimler İstatistiği**, Devlet Matbaası, Neşriyat No: 58, İstanbul, 1935.
- BİUD, **Maarif 1937-1938 İstatistiği**, Sühulet Basımevi, No: 145, İstanbul, 1939.
- BİUM, **Maarif İstatistiği 1939-1940**, Ulusal Matbaası, Neşriyat No: 187, Ankara, 1942.
- BİUM, **Maarif İlk Tahsil Çağındaki Çocuklar İstatistiği**, Hüsnütabiat Basımevi, Neşriyat No: 188, İstanbul, 1942.
- BİUM, **Maarif 1933-34 Halk okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği**, Neşriyat No: 30, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- BİGM, **Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945**, Yayın No: 273, Biricik Matbaa, Ankara, 1947.
- BİGM, **Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943**, Yayın No: 238, Ankara, 1945.
- BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 270, 1947.
- BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 280, 1947.
- BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 305, İstanbul, 1949.
- BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1947-1948**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 306, İstanbul, 1949.
- BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1948-1949**, Yeni Matbaası, Yayın No: 325, Ankara, 1950.
- BİGM, **Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, Yeni Matbaası, Yayın No: 334, Ankara, 1952.
- BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1950-1951**, Yayın No: 346, Ankara.
- BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1950-1951**, Yayın No: 346, Ankara.
- BİUM, **Maarif İstatistikleri İlk Öğretim 1952-1953**, Akın Matbaacılık, Yayın No: 361, Ankara.
- BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri İlk Öğretim 1953-1960**, Yayın No: 431, 1963.
- BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1943-1944**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 247, 1947.

BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 281, 1947.

BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 296, İstanbul, 1948.

BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1947-1948**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 307, İstanbul, 1949.

BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1948-1949**, Yeni Matbaa, Yayın No: 326, Ankara, 1950.

BİGM, **Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, Yeni Matbaa, Yayın No: 335, Ankara, 1952.

BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1950-1951**, Yayın No: 347, Ankara, 1951.

BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1951-1952**, Yayın No: 356, Ankara.

BİUM, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1952-1953**, Yayın No: 367, Ankara, 1957.

BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim 1953-1960**, Yayın No: 437, 1963.

BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1943-1944**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 248, İstanbul, 1946.

BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1944-1945**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 272, İstanbul, 1947.

BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1945-1946**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 282, İstanbul, 1947.

BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1946-1947**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 297, İstanbul, 1948.

BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1947-1948**, Pulhan Matbaası, Yayın No: 308, İstanbul, 1949.

BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1948-1949**, Yeni Matbaa, Yayın No: 327, Ankara, 1950.

BİGM, **Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri 1949-1950**, Doğu Matbaası, Yayın No: 336, Ankara, 1952.

BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1950-1951**, Biricik Matbaası, Yayın No: 348, Ankara.

BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1951-1952**, Akın Matbaası, Yayın No: 357, Ankara.

BİUM, **Maarif İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1952-1953**, Saim Toraman Matbaası, Yayın No: 368, Ankara.

BDİEB, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1953-1960**, Yayın No: 438, 1963.

BDİE, **Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim 1960-1961**, DİE Yayınları, Yayın No: 467, Ankara, 1965.

BİUM, **İstatistik Yıllığı 1931-32**, Devlet Matbaası, C. 5, S. 21, Ankara.

BİUM, **İstatistik Yıllığı 1932-33**, Devlet Matbaası, C. 6, S. 34, Ankara.

BDİE, **İstatistik Yıllığı 1936-37**, Devlet Basımevi, S. 115, C. 9, İstanbul.

BİUM, **İstatistik Yıllığı 1940-41**, Ankara Basımevi, Neşriyat No: 194, C. 12, Ankara.

BİUM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Hüsnü Tabiat Basımevi, C.15, 1946, İstanbul.

BİGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 285, C.16, Ankara.

BİGM, **İstatistik Yıllığı 1949**, C. 17, Yayın No: 303, Ankara.

BİGM, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, C. 18, Yayın No: 328, Ankara.

BİGM, **İstatistik Yıllığı 1951**, C. 19, Yayın No: 332, Ankara.

BİUM, **İstatistik Yıllığı 1952**, C. 20, Yayın No: 342, Ankara.

BİUM, **İstatistik Yıllığı 1953**, C. 21, Yayın No: 360, Ankara.

BİGM, **İstatistik Yıllığı 1959**, Yayın No: 380, Ankara.

BDİE, **İstatistik Yıllığı 1960-1962**, Yayın No: 460, Ankara.

BİUM, **Aylık İstatistik Yıllığı**, Ankara, Ekim 1956.

BİUM, **Aylık İstatistik Yıllığı**, Ankara, Ağustos-Eylül 1957.

BİUM, **Sanayi İstatistikleri**, Devlet Matbaası, No: 27, İstanbul 1933.

BİGM, **Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950**, Ankara Basımevi, Yayın No: 339, Ankara, 1952.

BİUM, **Vilayet Hususî İdareleri 1929-1936 İstatistiği**, Receb Ulusoğlu Matbaası, Neşriyat No: 131, Ankara, 1938.

DİE, **Bütçe ve Kesin Hesaplar İl Özel İdareleri ve Belediyeler 1956-64**, DİE Matbaası, Yayın No: 581, Ankara, 1969.

Diyarbakır'da Tarım, Diyarbakır Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü Yayınları, S. 28, Ocak-Nisan, Diyarbakır, 2017.

Sağlık Bakanlığı, **Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı 1999**, Yayın No: 629, Ankara, 2000.

Soğan Yetiştiriciliği, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, Dâhiliye Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1928.

Türkiye Mülkî İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler Belediyeler (1 Haziran 1970), İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1971.

IV. KİTAPLAR

2000'e Beş Kala Diyarbakır, Dicle Üni. Basımevi, Diyarbakır, 1995.

Abakay, Mehmet Ali, **Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, MEB Yayınları, Diyarbakır, 1998.

A. Malik, Hilmi, **Türkiye'de Sinema ve Tesirleri**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

Acar, Kadir, "Diyarbakır Vilayeti'nin Kurulması ve İlk Mülki Taksimatı", **Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır**, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd., Manas Yayıncılık, C.1, Ankara, 2019.

Ağaoğlu, Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Ahmet Fethi (Çev.), Hil Yayınları, İstanbul, 1996.

Akbulut, İlhan, **Diyarbakır**, Tükelmat Yayıncılık, İzmir, 1996.

Akça, Bayram, **Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)**, ATAM Yayınları, Ankara, 2002.

Akçiçek, Eren; Ötleş, Semih (Ed), **Sarımsak Kitabı**, İzmir Güven Kitabevi, İzmir, 2006.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S 2015**, Pegem Yayınları, Ankara, 2015.

Albayrak, Mustafa, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi**, Ankara, 1999.

Arslan, Rıfkı, **Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme**, San Matbaası, Ankara, 1992.

Arslan, Hasan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923) Diyarbakir Eyaleti/Vilayeti’nin İdari Teşkilatlanması”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd., Manas Yayıncılık, C.1, Ankara, 2019.

Asan, Hakan “Diyarbakir İmdad Cemiyeti”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd., Manas Yayıncılık, C.2, Ankara, 2019.

Asan, Hakan, “Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme”, **Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır**, Ensar yayıncılık, İstanbul, 2018.

Atlı, Mehmet, **Herkesin Bildiği Kimsenin Bilmediği Hepsı Diyarbakır**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Ay, Muammer, “Cumhuriyet Döneminde Valilik Müessesesinin Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme”, **Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi**, Lotus Yay. S. 32, 2017.

Ayaz, Hakan; Söğüt, Halit, “Diyarbakır Tarım Master Planı”, Diyarbakır, 2003; **Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması**, TMMOB Yayını, Ankara, Haziran 1996.

Balin, Remzi, **Diyarbakır Tarih-Coğrafya-Kültür**, 1973.

Başar, Ahmet Hamdi, **Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye**, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.

Başaran, İbrahim Ethem, **Türkiye Eğitim Sistemi**, Yargıcı Matbaası, Ankara, 1996.

Baykal Kazım; Savcı, Süleyman, **Diyarbakır Şehri**, Diyarbakır Halkevi Neşriyatı No: 10, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1942.

Bayramoğlu, Nejat; Güran, Kurtuluş (Ed.), **Gazi Mustafa Kemal Nutuk**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Beğenç, Cahit, **Diyarbakır ve Raman**, Ulus Basımevi, Ankara, 1949.

Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar**, C.1-2, Neyir Matbaası, Ankara, 1987.

Beysanoğlu, Şevket, **Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır**, Ankara, 1970.

Beysanoğlu, Şevket, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayını No:3, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963.

Beysanoğlu, Şevket, **Diyarbakır Coğrafyası**, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı No: 10 (Tarih ve Coğrafya takımı No: 4), Şehir Matbaası, İstanbul, 1962.

Beysanoğlu, Şevket, **Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamları**, San Matbaası, C. 1, Ankara, 1996.

Beysanoğlu, Şevket, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri**, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963.

Beysanoğlu, Şevket; Turhan, Salih, **Diyarbakır Musikî Folkloru**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1996.

Bila, Hikmet, **CHP (1919-2009)**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Binark,İsmet, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM- VII. Dönem (8 Mart 1943-5 Ağustos 1946)**, C. I, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. No: 133, Ankara.

Bozan, Oktay. **Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş 1**, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2021.

Bozkurt Celâl, **Siyaset Tarihimizde CHP Dünü, Bugünü, İdeolojisi (Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme)**, Ankara, 1968.

Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) Yayını, Ankara, Haziran 1996.

Bulduk, Abdulgani Fahri, **Diyarbakır Valileri**, Eyyüp Tanrıverdi-Ahmet Taşgın (Yay. Haz.), Medrese Yay. 3, İstanbul, 2007.

Burçak, Rıfkı Salim, **Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1979.

Çağlayan, Ercan, **Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası (1923-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Çanak, Erdem **Tarihi, Siyasi Sosyal ve İktisadi Yönleriyle Adana (Seyhan) Şehri (1923-1956)**, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Yayınları, Ankara, 2017.

Çankaya, Ali **Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler 1859-1968**, C. 1, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.

C.H.P. Halkevleri Halkodaları 1932-1942, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1942.

CHP XVI. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

Cumhuriyetçi Millet Partisi Nizamname ve Programı, Yeni Matbaa, Ankara.

Cumhuriyetin 15 inci Yılında Diyarbakır, Diyarbakır Matbaası, 1938.

Çelik, Kemal, “Diyarbakırlı Bir Vatansever: Süleyman Nazif”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, C. 3, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd. (ed), Manas Yayıncılık, Ankara, 2019.

Çiçek, Zeynel Abidin, **Diyarbakır’ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır, 2007.

Dağ, Rıfat, **1800'lerden Günümüze Doğu Ekonomisi**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Diyarbakır, 1995.

Değertekin, Halil, **Bir Ev, Bir Sokak, Bir Şehir Diyarbakır Anıları**, Kanguru Yayınları, Ankara, 2012.

Demirel, Ahmet, **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Diyarbakır İli Arazi Varlığı, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1994.

Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Yazar Şevket Beysanoğlu'na 70 Yaş Armağanı, San Matbaası, Ankara, 1991.

Diyarbakire Bir Bakış, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1935.

Doğaner, Yasemin, **Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2013.

Doru, Aygöl, "Diyarbakır'da Tekstil Tarihi", **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Kenan Haspolat vd. (Ed.), Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013.

Durman, Nergiz, "Diyarbakır'da Eğitim Yapıları", **Diyarbakır Kültür Envanteri**, Diyarbakır Valiliği Yayınları.

Ege, Rıdvan, **Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

Ekinci, Necdet, **Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2016.

Elhakan, Sidar, **Diyarbakır İlinde Mermercilik Sektörü ve Mermercilik Sektörünün İstihdam Yapısına Olan Etkileri**, TUİK Uzmanlık Tezi, Diyarbakır, 2009.

Emrence Cem, **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Eren, Nevzat, Nuray Tanrıtanır, **Cumhuriyet ve Sağlık**, Türk Tabipler Birliği Yayınları, Ankara, 1999.

Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2013.

Ersan, Alper (Haz.), **Tütün Sektörü Profili**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2004.

- Ertaş, Kasım, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2015.
- Evirgen, İbrahim, **Diyarbakır Hatırası Anılar, Öyküler**, Yelkovan Yayınevi, Ankara.
- Ezherli, İhsan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)**, TBMM Yayınları, No:54, Ankara, 1992.
- Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1924-1930 Devrimler ve Tepkiler**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gökçen, Rıfat, **Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi**, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1992.
- Gözübüyük, Şeref, **Anayasa Hukuku**, Savaş Yayınları, Ankara, 1989.
- Gülcan, Yılmaz, **Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)**, Alfa Basımevi, İstanbul, 2001.
- Güneş, İhsan, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Toplanması ve Nitelikleri", **Birinci Meclis**, Cemil Koçak, Ed., Promat Matbaacılık, İstanbul, 1998.
- Güney, Emrullah, **Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi**, Dicle Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Diyarbakır, 1991.
- Günkut, Bedri, **Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır Halkevi Neşriyatı – 3, Diyarbakır Basımevi.
- Haspolat, Kenan (vd.), **Diyarbakır'da Tarım Hayvancılık**, Anıl Matbaacılık, Ankara.
- Haspolat, Kenan, "Diyarbakır'da Tarihte Madenler", **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Kenan Haspolat vd. (Ed.), Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013.
- Hatip Yıldız, Veysi Fida, "Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi", **Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır**, C.1, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd. (ed), Manas Yayıncılık, Ankara, 2019.
- İzgöer, Ahmet Zeki (Haz.), **Diyarbakır Salnameleri (1869-1905)**, Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C. 3, İstanbul, 1999.
- İzmir Fuarı'nda Diyarbakır**, DSTO Yayınları, 1938.
- Kaçmaz, Asım, "Yerel Gazetelere Göre Diyarbakır'da Ulaşım", **Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır**, Ed. Oktay Bozan vd., Manas Yayıncılık, C. 2, Ankara, 2019.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı 1831**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- Karan, Cuma, **Diyar-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi**, Ensar Yayınevi, 2011.

- Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Keser, İnal, **Diyarbakır: Sosyolojik Bir İnceleme**, Karahan Kitabevi, Adana, 2012.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, “**Kara Amid (Diyarbakır) Tarihçesi ve Abidelerin Küçük Kılavuzu**”, Kara Amid (Diyarbakır) Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği Yayınları, Mayıs 1956.
- Kili, Suna, **Türk Devrim Tarihi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1982.
- Koçak, Cemil, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kolsarıcı, Özer, “Endüstri Bitkileri”, **Tarla Bitkileri**, Ankara Üni. Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 2011.
- Konyar, Basri, **Diyarbakır Yıllığı**, C. 3, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.
- Korkusuz, M. Şefik (Ed.), **Bir Zamanlar Diyarbakır Zamanlar-Mekanlar-İnsanlar**, İstanbul, 1999.
- Korkusuz, M. Şefik, **Eski Diyarbakır’de Gündelik Hayat**, Kent Yayınları, İstanbul, 2007.
- Korkusuz, M. Şefik, **Seyahatnamelerde Diyarbakır**, Kent Yayınları, İstanbul, 2003.
- Küey, Ahmet, **Doğal, Tarımsal, Ekonomik ve Turistik Yönleriyle Diyarbakır**, DTSO Yayını, S. 6, Diyarbakır, 1970.
- Kün, Ekrem, **Serin İklim Tahılları**, Ankara Üni. Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.
- Kün, Ekrem, **Sıcak İklim Tahılları (Tahıllar II)**, Ankara Üni. Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985.
- McCarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, Fatma Sarıkaya (Çev.), TTK Yay., Ankara, 2012.
- Mercan, Mehmet, **Anadolu’da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını**, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yay. 1, Diyarbakır, 1998.
- Mercan, Mehmet, **Diyarbakır Türküsü**, Gap Ofset, Diyarbakır, 2002.
- Mergen, Mevlüt, **İslam’ın Anadolu’ya Açılan Kapısı Diyarbakır...Bibi’nin Diyarbakır Feryadı**, Dicle Üni. Basımevi, Diyarbakır, 2011.
- Milli Egemenlik Fikrinin Tanımı, Unsurları ve Gelişimi Diyarbakır 6 Mayıs 1986**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 22, Ankara.

- Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- Ortaylı, İlber - Tekeli, İlhan, **Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi**, Ergün Türkcan (Ed.), Türk İdareciler Derneği Yay., Ankara, 1978,
- Örenç, Ali Fuat, “1867 Vilayet Düzenlemesinden I. Dünya Savaşı Başlarına Kadar Diyarbakır’da Mülkî Yapı”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, C.1, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd. (Ed), Manas Yayıncılık, Ankara, 2019.
- Özbudun, Ergun, **Çağdaş Türk Politikası Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller**, Çev. Ali Resul Usul, Doğan Kitap, İstanbul, 2003.
- Öztürk, Gönül (Haz.), **İpek Böceği Besleme Evi ve Dut Bahçesi Tesisi Yatırımcı Rehberi**, Tarım ve Orman Bakanlığı Hayvancılık Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2020.
- Sarı, İbrahim, **Şehrimiz Diyarbakır**, Diyarbakır Büyükşehir Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Sözer, Ahmet Necdet, **Diyarbakır Havzası**, İş Matbaacılık, Ankara, 1969.
- Sözer, M. Halis, “Bir Yerel Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930-1939)”, **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Kenan Haspolat vd. (Ed.), Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013.
- Sözer, M. Halis, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır’da Ticaret Sektöründeki Gelişmeler (1923-1935)”, **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Kenan Haspolat vd. (Ed.), Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013.
- Subaşı, Birgül; Mustafaoğlu, Mehveş (Haz.), **Türk Tarımında Mercimek ve Pirincin Yeri ve Önemi**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No:32, İstanbul, 1997.
- Şimşek, Mehmet, **Amid’den Diyarbakır’a Eğitim Tarihi**, Kent Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tavukçu, İbrahim, “Yeni Cumhuriyet’in “İlk” Demir Yolu Yatırımı: Fevzi Paşa-Diyarbakır Demiryolu Projesi Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu 02-05 Kasım 2016**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, C.1, Diyarbakır 2017.
- Tekin, Adil **Diyarbakır**, Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları No: 22, İstanbul, 1971.
- Tekin, Adil- Soyukaya, Nevin **Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent**, Dicle Üni. Basımevi, Diyarbakır, 1997.
- Timur, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Yayınları, Ankara, 1997.

- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul, 1995.
- Tuncer, Orhan Cezmi, “Diyarbakır Kent Kimliği”, **I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Ankara, 2000.
- Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Türk Tarımında Buğdayın Yeri ve Önemi**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın No:55, İstanbul, 1996.
- Tütengil, Cavit Orhan, **Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz**, İstanbul Üni. Yayınları, İstanbul, 1966.
- Uçak, Halil İbrahim, “Diyarbakır’da Ulaşım ve Haberleşme”, **Bölge İçi Göçten Kaynaklanan Toplumsal sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması**, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Yayını, Ankara, Haziran 1996.
- Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.
- Yalçın, M. Lezgin, “Diyarbakır Örneğinde Kırsal Kalkınma ve Tarımın Rolü”, **Bölgesel Kalkınma Sürecinde Sosyal Hizmet Sempozyumu**, Diyarbakır, 1999.
- Yalçın, Osman, **Diyarbakır**, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1982.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Osmanlı Öncesi Diyarbakır’ına Genel Bir Bakış”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır**, Bahaeddin Yediyıldız; Kerstin Tomenendal, Ed., C. 1, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2008.
- Yıldız, Hatip, **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Yıldız, İrfan (Ed.), **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2011.
- Yılmazçelik, İbrahim, “Diyarbakır Eyaleti’nin Tanzimat’a Dâhil Edilmesiyle Şehir ve Eyalet Yönetiminde Ortaya Çıkan Meseleler”, **Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır**, Oktay Bozan, Hakan Asan, vd., Manas Yayıncılık, C.1, Ankara, 2019.
- Yılmazçelik, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Zürcher, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye Tarihi**, Yasemin Saner Gönen (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

V. MAKALELER VE BİLDİRİLER

- Acun, Fatma “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, **I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2001.
- Akıncı, Abdulvahap; Usta, Sefa, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 17 (29), Karaman, 2015.
- Akyüz, Kenan, “Türk Ocakları”, **Belleten**, C. L, S. 196, Ankara, 1986.
- Amman, Mehmet Tayfun, “Dünyada ve Türkiye’de Spor Sosyolojisi, Tarihçe ve Günümüzdeki Durum”, **Dinamik Spor Bilimleri Dergisi**, C. 1, S. 1, Kasım 1999.
- Beysanoğlu, Şevket, “Anılarımda Diyarbakır Halkevi”, **Kebikeç**, S. 3, Ankara, 1996.
- Çağlayan, Ercan, “Diyarbakır’da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, C. 6, S. 6, Haziran, 2013.
- Çağlıyan, Ayşe; Durmuş, Esen, “Diyarbakır Havzası ve Yakın Çevresinde Küçükbaş Hayvancılık”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 20, S. 2 Elazığ, 2010.
- Çakır, Hamza, “1920’lerde Taşrada Sinema Hayatı”, **Toplumsal Tarih**, S. 48, Aralık 1997.
- Doğaner, Yasemin, “Atatürk İnkılabının Yerleşmesinde Halkevlerinin Rolü”, **Kök Araştırmalar**, C. II, S. 2, KÖKSAV (KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı) Yay., Ankara, Güz 2000.
- Duman Mehmet; Gözüaçık, Celalettin (vd.), “Süne Mücadelesinde Çiftçi Davranışları: Adıyaman-Diyarbakır-Mardin-Şanlıurfa Örneği”, **Harran Üni. Ziraat Fakültesi Dergisi**, C. 12, S. 4, Şanlıurfa, 2008.
- Erdaş, Sadık, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aksaray ve Çevresinde Yerel Bankacılık Faaliyetleri ve Aksaray Halk İktisat Bankası Örneği”, **History Studies**, Valomue 10 Issue 3, April 2018.
- Erdem, Aydın “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri”, **Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi**, C. 31, S. 3, Ankara, 2002.
- Erdoğan, Yaşar; Dodoloğlu, Ahmet, “Balmumu Üretimi ve Değerlendirilmesi”, **Arıcılık Araştırma Dergisi**, S. 5, Haziran-2011.
- Ergin, Ramazan, “Eski Diyarbakır’da Taşıyıcılar, Kum Taşıyıcıları (Eşekçiler)” **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, S. 7, Nisan 2012.

Ergün, Mustafa, “Cumhuriyet Dönemi Eğitimi Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S. 12, 2008.

Erpolat, Mehmet Salih, “16. Yüzyılda Ergani Sancağı’ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, S. 4, Eylül 2004.

Erpolat, Mehmet Salih, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır’daki Esnaf Grupları ve Meslekler”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır**, Bahaeddin Yediyıldız; Kerstin Tomenendal, Ed., Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C. 2, Ankara, 2008.

Eser, Gülşah; Orak, Abdullah “Cumhuriyet Dönemi Kadın Eğitiminde Bir Atılım: Urfa Kız Enstitüsü”, **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, C. 8, S. 41, Aralık 2015.

Göyünç, Nejat, “Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, **İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 23, İstanbul, Mart 1969.

Haykır, Yavuz; Demir, Özkan, “6326 Sayılı Petrol Kanunu ve Demokrat Parti Dönemi Petrol Politikası”, **SUTAD**, S. 41, Konya, Bahar 2017.

İbret, Bilgin Ünal, “Türkiye’deki Sarımsak Tarımı ve Taşköprü Sarımsağı Üzerine Coğrafi Açından Bir İnceleme”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, S. 12, İstanbul, 2005.

Karabulut, Umut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. VI, S. 15, İzmir, 2007.

Mutlu, Çetin; Duman Mehmet (vd.), “Kışlamış Süne Ergin Mücadelesinde Çiftçi Bilinç Düzeyi Örnek Çalışması: Güneydoğu Anadolu Bölgesi”, **Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi**, C. 3, S. 4, 2016.

Oktar, Suat; Varlı Arzu, “Türkiye’de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası”, **Marmara Üni. İ.İ.B.F. Dergisi**, C. 28, S.1, İstanbul, 2010.

Öğüt Tahir; Çadırcı, Çiğdem, “Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır’da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı”, **Akademik Bakış**, C. 7, S. 13, 2013,

Özer, Sevilay, “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 54, Bahar 2014.

Öztürk, Mustafa, “Cumhuriyet Dönemi’nde Sağlık Hizmetleri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, C. 6, S. 1, Isparta, 1999.

Serin, Yunus, Tan, Mustafa (vd.), “Erzurum Yöresine Uygun Burçak (*Vicia Ervilia* (L) Wild) Hatlarının Belirlenmesi”, **Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C. 6, S. 2, Ankara, 1997.

Sıralı, Recep, “Arıcılığın Türkiye İçin Önemi”, **Arıcılık Araştırma Dergisi**, S. 4, Aralık-2010.

Sözer, M. Halis, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Yerel Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930-1939)”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S. 42, Güz 2012.

Şahin Didem; Demir, Hale (vd.) “Diyarbakır’ın Kentsel Gelişiminde Kent Sinemalarının Rolü”, **Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, S. 8, Eylül 2019.

Tangülü, Zafer, “Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)” **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, C.10, S. 2, Bahar 2012.

Tekin, Ahmet Çoşkun, “1939-1950 Yılları Arasında Türkiye’de Veremle Mücadele Faaliyetleri”, **Journal of Universal History Studies (JUHIS)**, C. 1, S. 1, 2018.

Yıldız, Murat, “Atatürk’ün Direktifleri ile Türk İdare Teşkilat ve Taksimatında Bir Reform Girişimi: 1931 Dâhiliye Vekâleti Raporu”, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, S. 36, 2022.

Yılmazçelik, İbrahim, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”, **Fırat Üni. Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 1, Elazığ, 2000.

Yurtoğlu, Nadir, “Türk Savunma Sanayiinde Girişimci Bir Kuruluş: Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) 1950-1960”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. 16, S. 31, İstanbul, 2017.

Zeki, Arıkan, , “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C. VI, S. 23, Ankara, 1999.

VI. TEZLER

Çağlayan, Ercan, **Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012.

Çanak, Erdem, **Cumhuriyet Döneminde Tarihi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956)**, Celal Bayar Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa, 2013.

Demirci, Sibel, **Hürriyet Partisi’nin Türk Siyasal Hayatı’ndaki Yeri**, Hacettepe Üni. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

Kaçmaz, Asım, **Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır'da Yerel Basın (Medya)**, Harran Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2012.

Karahanoğlu, Işıl, **1950-1970 Yılları Arasında Türk Sinemasının Temel Özelliklerinin Oluşmasını Sağlayan Toplumsal, Ekonomik, Siyasi, Kültürel Etkenler ve Bunların Türk Sinema Tarihindeki Yeri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Kardaş, Abdulaziz, **Cumhuriyet Dönemin'de Van Gölü Havzası'nda (Van-Bitlis-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)**, Atatürk Üni., Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012.

Kardaş, Canser, **Diyarbakır Halkevi ve Karacadağ Dergisinin Halkbilimi Açısından Değerlendirmesi (1932-1951)**, Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2007.

Khalaf, Salem, **Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri**, İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.

Özer, İsmail, **Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği**, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

Şur, Şükrü, **Atatürk İlkeleri ve Demokrat Parti İktidarı**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Tüfekçi, Misket Elif, **Ulusal Kimliği Tiyatro İle Kurmak: Türk Tiyatrosunun Kimlik İnşasındaki İşlevi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

Uyar, Hakkı, **Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nde İktidar ve Muhalefet (1923-1950)**, Dokuz Eylül Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998.

VII. ANSİKLOPEDİLER VE SÖZLÜKLER

Ayverdi, İlhan, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Güzel, Hasan Celal; Çiçek, Kemal; Koca, Salim (Ed.), **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 16, Ankara, 2002.

Işık, İhsan (Ed), **Diyarbakır Ansiklopedisi**, Elvan Yayınları: 36, C.1-2-3-4-5, Ankara, 2013.

Işık, İhsan (Ed.), **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.1-2-4, Elvan Yayınları, Ankara, 2013.

Nuri Akbayan, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Mustafa Şahin (Haz.), İletişim Yayınları, C. 5, İstanbul, 1985.

Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünyu Bugünü Yarını, C. 3, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981.

Yüceer, Saime, “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

VIII. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<http://www.biyografya.com/biyografi/14248> Erişim Tarihi: 28.11.2017.

<http://www.biyografya.com/biyografi/4893> Erişim Tarihi:29.11.2017.

<http://www.biyografya.com/biyografi/5914> Erişim Tarihi: 16.11.2017.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58bcfe577e8956.14824897 Erişim Tarihi: 06.03.2017.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58bcfe577e8956.14824897 Erişim Tarihi: 06.03.2017.

<https://arastirma.tarimorman.gov.tr/dzmai/Menu/8/Tarihce> Erişim Tarihi: 03.01.2022.

https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuc_lari/secim3_tr.pdf Erişim Tarihi: 22.09.2018.

<https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-140254/diyarbakir-surlari-ve-hevsel-bahceleri-dunya-miras-list-.html> Erişim Tarihi: 06.02.2022.

<https://www.diyarbakirspor.org/sayfa/kulubumuz/tarihce/> Erişim Tarihi: 11.07.2020.

<https://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce/> Erişim Tarihi: 12.03.2022.

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyarbakir-asker-hastanesi-171-yil-sonra-sivillere-devredildi-40245285>; <https://www.tigrishaber.com/diyarbakir-asker-hastanesinde-sivil-hizmet-verilmiyor-45005h.htm> Erişim Tarihi: 04.05.2020.

<https://www.mkek.gov.tr/tr/page.aspx?id=13> Erişim Tarihi:04.02.2020.

<https://www.turkedebiyati.org/fazil-ahmet-aykac.html> Erişim Tarihi: 16.11.2017.

Oktay Gençer, Tijen Özudoğru, vd., **Türkiye’de Pamuk Üretimi ve Sorunları**, [turkiye’de pamuk uretimi ve sorunlari \(zmo.org.tr\)](http://turkiye.de.pamuk.uretimi.ve.sorunlari(zmo.org.tr)) Erişim Tarihi: 10.11.2021.

IX. SÖZLÜ KAYNAKLAR

Abdulaziz Babatlı, Doğum Yılı: 1938, Doğum Yeri: Diyarbakır, Mesleği: Belediye/Emekli, Görüşmenin Yapıldığı Tarih: 22.11.2016.

Orhan Cezmi Tuncer, Doğum Yılı: 1931, Doğum Yeri: Diyarbakır, Mesleği: Akademisyen/Emekli, Görüşmenin Yapıldığı Tarih: 04.11.2016.

Salih Bakır, Doğum Yılı: 1934, Doğum Yeri: Diyarbakır, Mesleği: Memur/Emekli, Görüşmenin Yapıldığı Tarih: 02.07.2020.

Şeyhmus İdikut, Doğum Yılı: 1935, Doğum Yeri: Diyarbakır, Mesleği: Esnaf/Emekli, Görüşmenin Yapıldığı Tarih: 25.11.2016.

EKLER

Ek-1: Diyarbakır Sur içi yerleşim

Ek-2: Türkiye Büyük Millet Meclisi 8. Dönem Diyarbakır Milletvekilleri

FAZIL AHMET AYKAÇ

VEDAT DİCLELİ

FEYZİ KALFAGİL

ABDULKADİR CAVİT
EKİN

OSMAN OCAK

İHSAN HAMİT TİĞREL

ABDURRAHMAN ŞEREF
ULUĞ

EK-3: Türkiye Büyük Millet Meclisi 9. Dönem Diyarbakır Milletvekilleri

YUSUF KAMİL AKTUĞ

ABDURRAHMAN FERÎT
ALPİSKENDER

YUSUF AZİZOĞLU

MUSTAFA REMZİ
BUCAK

MUSTAFA EKİNCİ

NAZIM ÖNEN

KAMİL TAYŞİ

EK-4: Türkiye Büyük Millet Meclisi 10. Dönem Diyarbakır Milletvekilleri

YUSUF AZİZOĞLU

MUSTAFA EKİNCİ

RAGİP
KARAOSMANOĞLU

EYÜP ŞAHİN

İHSAN HAMİT TİĞREL

HALİL TURGUT

MEHMET HÜSREV ÜNAL

EK-5: Türkiye Büyük Millet Meclisi 11. Dönem Diyarbakır Milletvekilleri

FİKRİ ARIÇ

TAHSİN CAHİT
ÇUBUKÇU

SEZAİ DEMİRAY

MEHMET NURİ ONUR

KAMİL TAYŞİ

ALİ HAMİT TİĞREL

HALİL TURGUT

HASAN HÜSEYİN ÜLKÜ

MEHMET HÜSREV ÜNAL

Ek-6: 1940'lı Yıllarda Diyarbakırlı Kadınlar¹⁵⁵²

Ek-7: Diyarbakır Halkevi (1940)

¹⁵⁵²<http://www.diyarinsesi.org/foto-galeri/1865ten-gunumuze-uzanan-diyarbakir-resimleri-13162.htm>
Erişim Tarihi:10.06.2017.

Ek-9: Diyarbakır İstasyonuna Trenin İlk Gelişi (1935)

Ek-10: Diyarbakır'da Faytonculuk

Ek-11: Diyarbakır Dağkapı Meydanı (1950'li Yıllar)

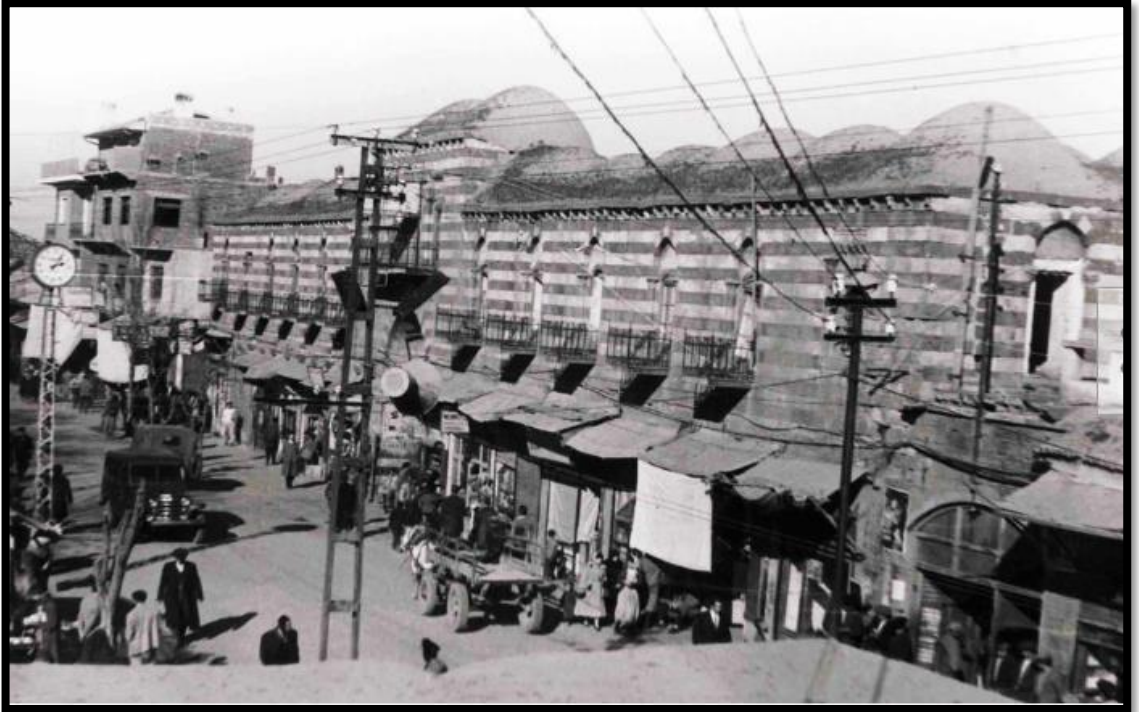
Ek-12: Yıldız Gençlik Futbolcuları (Devre arası)

Ek-13: Diyarbekir İdadisi

Ek-14: Hasanpaşa Hanı

Ek-15: Diyarbakır Gazetesi

BAŞMUHARRİR
T. CAHİT ÇUBUKÇU

ABONE ŞARTI
Seneligi 8 Lira
Altı aylığı 5 Lira

DİYARBAKIR

— İÇKALE —

PAZARTESİ 7 - Nisan - 1947 PAZARTESİ | PAZARTESİNDEN MAADA GÜN AMMİ ÇIKAR BİYASAL GAZETE |

« No: 2788 » (5 Kurş)

PEK YAKINDA

İlimiz Günlü Bir neşre Kuruluşuyor

Şifa Yurdu

5 - Nisan Diyarbakır için büyük bir Bayram günüdür

Çünkü Bugün Büyük ATA Fahri Hemşehirliliğimizi Kabul Etmişlerdi

Bu Büyük günün yıl dönümü dantörenle kutlandı

Atatürk Telgrafında Şöyle diyordu:

“Muhterem Diyarbakır halkının beni Fahri hemşehri iktihap etmek suretile hakkında gösterdikleri kadırınaslıktan mütehasıs oldum. Hemşehrilerime selam ve muhabbetlerinin ıblagını rica ederim.

DİYARBAKIRI ŞEREFLENDİRDİĞİ
ZAMAN ŞUNLARI SÖYLEMİŞTİ:

“Yirmi sene sonra tekrar Diyarbakır’da bulunuyorum. Dünyanın en güzel ve en modern bir binası içinde, modern, nefis bir müziği dinleyerek... Beşeriyetin medeni bir halkı huzurunda, bu halkın evinde, duyduğum. Zevkçe saadetin ne kadar büyük olduğuna elbette takdir, edersiniz. Bunu kaydetmekle bahtıyım...”

DİYARBAKIRLILARA AYRI BİR İLTİFATLARI:

“Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı, ve Makedonyalı hep bir ırkın evlatları, hep aynı cevherin damarlarıdır.”

Sehrimizde Hususi bir

Şifa Yurdu açılıyor

Şehrimizde (ŞİFA YURDU) adile hususi bir hastanenin açılacağı memnuniyetle haber aldık. Edindiğimiz malumata göre, serbest Doktorlarımızdan (Dahiliye Mütahassısı Muhtarrem Buh - kimoğlu’nun mesul müdürliğinde ve Ziya Gökalp okulu karşındaki 21 numaralı evde açılacak olan bu hastane bilumum ameliyatı icap ettiren cerrahi hastalıkları, bulup çıkarmayan dahili hastalıkların tedavisini kabul edecektir. Hastanenin yatak miktarı günde on kişilik olacak ve her türlü fenni tesaatı muhtevi bulunacaktır. Bu hastanede ayrıca, şehrimizde bulunan diğer mütehasıs ve değerli Doktorlarımızın her türlü hastalarını yatırıp bizzat tedavi edebilmeleri imkânları sağlanmıştır.

Bir çok Vilyetlerimizde olduğu gibi, bizde de hususi bir şifa yurdunun açılışı, ilimizin şifalı bir ılıyıcısına cevap vermisi bu anlamın çok hayırlı bir iş telakkisi etmekteyiz. Bu güzel ve faydalı işe teşebbüs eden değerli Doktorlarımızın ve Dr. Muhtarrem Buhkimioğlu’nun candan tebrik ve takdir ederiz.

Törede büyük Atanın aziz hatıraları anıldı ve manevi huzurlarında bütün başlar eğildi

Ebedi şef Atatürk’ün fahri hemşehriliğini kabul buyurdıkları 5 Nisan gününün yirmi ikinci yıl dönümü mütehasıslıkla dün saat 16 da belediye önünde bir toplantı yapılmış ve bu büyük gün törenle kutlanmıştır.

Birinci genel müfettişimiz B. Avni Doğan, valimiz Asım Türkel ve Kor komutan Yünnü Örsen ile müki askeri rüca, ümera, memurlar ve kalabalık bir halk kitlei törene iştirak etmiş bulunuyorlardı.

Törene istiklâl marşile başlandıktan sonra, kıraatye gelen belediye daimi meclisi üyesinden Behzat Ürgen, ebedi şef Atatürk’ün Diyarbakır’ın fahri hemşehriliğini kabul etmek suretile memleketimize büyük bir şeref bahsettiklerini büyük atanın memleketimize olan muhabbetinin çok esli ve kendilerinin Diyarbakırda kumandan bulundukları sırada başlamış olduğuna ve bir çok hizmet ve aziz hatıralarından konuştuktan sonra manevi huzurlarında eğilerek hatıralarını taziz etmişlerdir. Mütakabilen diğer bazı hatiplerde bu yolda konuşuktan sonra tören sona ermiştir.

Bismil ilçesinin

Tepe bucağında

C. H. Partisi kuruldu

Bismil ilçesine bağlı tepe bucağında C. H. Partisi ocağı 3-4-947 Cuma günü, il idare kurulu üyesinden Halu - si Yetik’in tarafından mahalline gidilerek açılmıştır.

Bucak idare kurulu başkanlığına; Çiftçi Şehmus Öz - aydın, Üyeliklere, Abdülhalik Güleker, Ahmet Çelebi, Münir Yaşar ve Mehmet Özmen seçilmişlerdir.

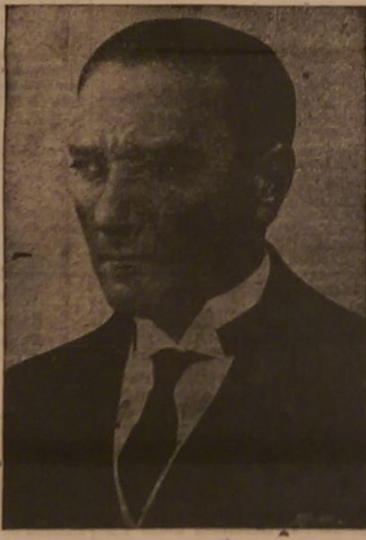
Bucak idare kuruluna candan başarılar dileriz

Şehir sinemasındaki müsamere

Diyarbakırda bu büyük günün gerektiren, Halkvî gösterit kolu tarafından dün gece saat 20 de şehir sineması sahnasında güzel bir müsamere verilmiştir. Müsamereye kalabalık bir halk kitlei gelmiş ve salınları doldurmuşlardı. Müsamereye bağlanmadan önce sahneye gelen haldevî başkanı Reşid İnkender - lili, Ebedi şef Atatürk’ün hemşehri - liğini 1916 da başlamış olduğuna, nihyaktan generalliğe, Diyarbakır’da vefi ettiğini ve Diyarbakır’da hazırla - nış ve organizasyon ettiği kuvvetleri Büt - ce ve muş cephesine sevk ederek bir araftan memleketin kurtuluşunu işleri - nişiripken, bir taraftan da şehrimizi - nişir için çalışarak, belediye önün -

Bismil ilçesinde bir konuşma

Bismil ilçesi merkezinde geçen cuma günü saat 13 de, Tepe bucağından dönen C.H.P. li idare kurulu üyesinden Halu - si Yetik’in tarafından orada toplanan halka bir hita - bade bulunularak, C.H. Partisinin programı, başarıları ve bilhassa devletçilik prensiplerindeki muvafakiyetleri et -

EBEDİ ŞEF ATATÜRK

deki park, Mardin kapısı caddesinin genişletilmesi, onun değerli eserlerinden olduğuna ve memleketimizden ayrıldık - tan yirmi yıl sonra Diyarbakır’ı gerektirdiği zaman halkeyinde yapılan bir toplantıda halka hitap ederek:

“Yirmi sene sonra tekrar Diyarbakır’da bulunuyorum. Dünyanın en güzel ve en modern bir binası içinde, modern, nefis bir müziği dinleyerek... beşeriyetin medeni bir halkı huzurunda, bu halkın evinde, duyduğum zevk ve saadetin ne kadar büyük olduğuna elbette takdir edersiniz. Bunu kaydetmekle bahtıyım” demeleri, büyük Ada -

natmış ve büyük Atanın, Diyarbakırda olan sevgilerini belirten o zamanki yüksek ifadelerini okumuştur. “Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı, hep bir ırkın evlatları, hep aynı cevherin damarlarıdır” dediğini ve daha bazı hatıralarını anlattıktan sonra sözlerini bitirmiş ve alışılmıştır.

Bundan sonra Halk evi gösterit kolu gençleri tarafından (istiklâl) adli bir perdelik bir piyesin temsiline başlanmıştır. Millî mücadele günlerine ve istiklâlimiz için çalışan Türk milletinin kahramanlığına ait olan bu piyes ve mütakabilen bir perdelik komedi gençler tarafından ciddi iyi temsil edilmiştir.

Dün akşamki konser

Temsilden sonra, müzik cemiyeti saz heyeti tarafından, tamamilen mahallî türkülerden mürekkep bir konser verilmiş ve bu konser büyük bir zevkle dinlenmiştir. Temsilde muvaffak olan gençleri ve saz heyetini tebrik ve takdir ederiz.

Silvanda ziraat bankası açıldı

Ziraat bankası, ilimizin Silvan ilçesinde bir ajansa açarak işe başlamıştır. Bundan başka pek yakında Ergani ilçesinde de banka ajansının açılacağıda memnuniyetle haber alınmıştır.

Halka ve bilhassa çiftçilerimize büyük yardım dokunacağı şüphesiz olan banka ajanslarının, diğer ilçelerimizde de açılması mu temenni eder, yeni açılan ajansa başarılar dileriz.

Ek-16: Ziya Gökalp Gazetesi

7 Ekim 1958

Devlet Nöbeti

ZIYA GÖKALP

GÜNLÜK SİYASİ GAZETE

(PAZAR GÜNLERİ ÇIKMAZ)

Sahibi: Yazı İşleri Müdürü Basıldığı yer: Adres Gazı Cad. Suakar Sok. No 12
İlhan Baturay Hüsnü Pamukçu Gökalp Matbaası Telefon 1578 P.K. 67 Diyarbakır

Fiatı 10 Kuruş 7 - TEMMUZ 1958 PAZARTESİ Yıl 1 Sayı : 182

Yurdun Her Yerinde Kıbrıs Mitingleri devam ediyor

Dün Vilâyet önünü dolduran onbin - lerce Diyarbakırlı Ya taksim Ya Ö - lüm ; hepsi, hepsi diye bağırды

İngiltere'nin Kıbrıs hakkındaki muteber olmayan tezine Hükümetimiz cevap verirken diğer taraftan memleketin her köşesinde mitingler tertip edilmekte ve bütün dünyaya Türk ün katı karara tek - rar, tekrar ilân edil - mektedir.

Bu kabilden ol - mak üzere dün ş - h rimizi Hükümet binası önüne onbin lerce halkın ıstı - rakıyla Kıbrıs mitin gi tertip edilmiştir.

Onbinlerce vatan daşın huzurunda ya pılan miting çok ho raretli ve heyecanlı olmuştur. Bir taraf tan hatipler diğer taraftan dinleyiciler

Türk ün katı kara - rını tekrar tekrar bağırarak bütün dün yaya ilân ettiler. İç - bederse bu uğurda

'de ve Yozga'la on - leve sevec animızı vere - ceğimizi ifade ettiler. Yine dün Çınakkale

binlere vatanbaşın ıstı - rakıyla Kıbrıs mitingi yapılmış yapılan miting - lerde hatipler ve din - leyenler Türk ün katı -

kararı olan Ya taksim Ya Ö lüm parolasını bütün dünya millet - lerine ilân etmişler - dir

Memleketimizle Yeni Zelanda hükümeti arasın da seyahati kolaylaştırmak maksadiyle vize anlaşması yapıldı

Ankara (Vj-Ank) Memleketimizle Ye ni Z-landa Hükümet i arasında seyahati kolaylaştırmak maks adıyla Haricive Ve kâletî tarafından bir Vize anlaşması ya - pılmıştır.

5 Temmuz 1958 tarihinden itibaren yürürlüğe giren bu anlaşma gereğince her iki memleket a

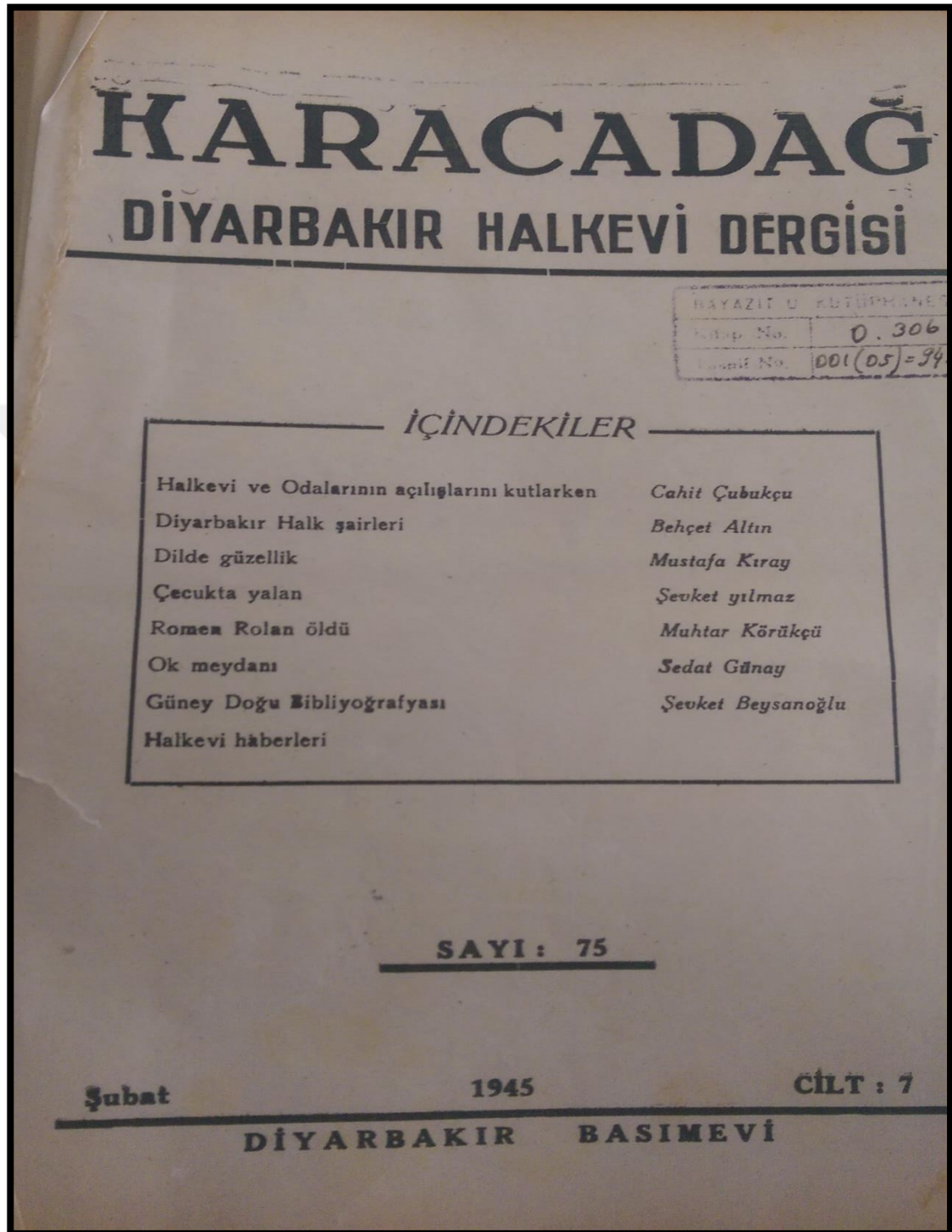
rasında seyahat ya pan imkânları tema men kolaylaşmakta - dir.

Ayrıca Yeni Ze - landa Pasaportu ha mili kimseler Vize al - maksızın memleketi mize gelmekte ve üç ay müddetle kala - bilmektedir.

Bu arada Türk pa - saportu hamili Türk vatandaşları da iyi niyetle Yeni Zelan - da'yı ziyaret etmek istedikleri takdirde kendilerine 1 yıl müddetle muteber olmak ve bu müd - det zarfında Yeni Zelanda'ya sayısız seyahatlar yapabil - mek için Yeni Ze - landa Hükümeti ta rafından herşey vi - ze verilmektedir.

Diğer taraftan Yeni Zelanda'yı zi - yaret ve burada ıka met edecek olan Türk pasaportu ha - mili Türk vatandaş lar için tahminen hak NİU adaları dahil "COOK" adaları ve "TOKELAU" adala rı ile Batı Sumao vesayit ülkesini ih - tiva etmektedir.

Ek-17: Karacadağ Dergisi

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
 ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 14/10/2022

Tez Başlığı / Konusu: Siyasî-Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Diyarbakır (1946-1960)

Yukarıda başlığı / konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 364 sayfalık kısmına ilişkin, 08/09/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

(Öğrencinin İmzası)

Adı Soyadı:	Asım KAÇMAZ
Öğrenci Numarası:	-
Anabilim Dalı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı
Programı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Statüsü:	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER

**HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT**

ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE
DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 14/10/2022

Thesis Title / Topic: Diyarbakir with its Political, Social and Economic Aspects (1946-1960)

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 08/09/2022 for the total of 364 pages including the a) Title Page b) Introduction, c) Main Chapters d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 4 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Ataturk Institute for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Signature

Name Surname:	Asım KAÇMAZ
Student No:	-
Department:	Main Discipline of Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution
Program:	Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution
Status:	☐ Masters ☒ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
 ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 14/10/2022

Tez Başlığı / Konusu: Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Diyarbakır (1946-1960)

Yukarıda başlığı / konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

(Öğrencinin İmzası)

Adı Soyadı: Asım KAÇMAZ
Öğrenci Numarası: -
Anabilim Dalı: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı
Programı: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Statüsü: ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Tarih: 14/10/2022

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER

**HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK**

ATATURK INSTITUTE
ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE
DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 14/10/2022

Thesis Title/Topic: Diyarbakir with its Political, Social and Economic Aspects (1946-1960)

My thesis work related to the title/topic above:

5. Does not perform experimentation on animals or people.
6. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
7. Does not involve any interference of the body's integrity.
8. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Signature

Name Surname:	Asım KAÇMAZ
Student No:	-
Department:	Main Discipline of Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution
Program:	Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution
Status:	☐ Masters ☒ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Date: 14/10/2022

Prof. Dr. Yasemin DOĞANER